

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Степан Віднянський
Микола Вегеш

**АВГУСТИН ВОЛОШИН
І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ**

Київ – 2021

УДК 94(4)[А. Волошин+(437.7)]342.5(477)

Віднянський С. В., Вегеш М. М.

Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення: монографія. Київ: НАН України, Інститут історії України, 2021. 373 с.

ISBN 978-966-02-9549-0

У монографії на значній джерельній базі досліджується життєвий шлях і багатогранна діяльність Августина Волошина (1874–1945) — Героя України (2002), президента Карпатської України (1939), видатного культурного, громадсько-політичного і державного діяча, загально визнаного лідера українського національно-культурного напрямку в міжвоєнному Закарпатті, з іменем якого цілком закономірно пов'язують національне відродження закарпатських українців у першій половині ХХ ст. та проголошення незалежності Карпатської України. Висвітлюються історичні умови формування світогляду, національно-культурної орієнтації та політичних поглядів А. Волошина, його церковно-релігійна, культурно-освітня, педагогічна і громадсько-політична праця та діяльність на чолі автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України і внесок у розбудову Карпато-Української державності напередодні Другої світової війни, а також життя в еміграції і останні дні президента Карпатської України, закатованого в радянських в'язницях. Автори акцентують увагу на дискусійних питаннях в історіографії проблеми, пов'язаних насамперед з історією Закарпаття міжвоєнного періоду та політичною діяльністю Волошина і оцінкою Карпатської України як одного з етапів українського державотворення та феномена української історії. У книзі також подано аналіз джерельної бази та історіографії теми дослідження, а в додатках — вибрану бібліографію до неї.

Розрахована на науковців, політиків та широке коло читачів, усіх, хто цікавиться історією Закарпаття і України, роллю та місцем в історії українського державотворення визначних політичних постатей.

Рецензенти:

С. В. Кульчицький, доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України);

В. В. Марчук, доктор історичних наук, професор (Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника);

О. М. Ситник, доктор історичних наук, доцент (Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького).

*Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України 28.01.2021 р. (протокол № 1).*

ISBN 978-966-02-9549-0

© Віднянський С.В., Вегеш М.М., 2021

© Інститут історії України
НАН України, 2021

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE

Stepan Vidnyanskyi
Mykola Vehesh

AVGUSTYN VOLOSHYN
AND CARPATHIAN UKRAINE
IN THE HISTORY OF UKRAINIAN
STATE-BUILDING

Kyiv – 2021

UDC 94(4)[A. Voloshyn+(437.7)]342.5(477)

Vidnyanskyj S., Vehesh M.

Avgustyn Voloshyn and Carpathian Ukraine in the History of Ukrainian State-Building: Monograph. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of History of Ukraine, 2021. 373 p.

ISBN 978-966-02-9549-0

The monograph on the significant source base researches the life and multifaceted activities of Augustyn Voloshyn (1874–1945) — Hero of Ukraine (2002), President of Carpathian Ukraine (1939), a prominent cultural, socio-political and state figure, a recognized leader of the Ukrainian national and cultural movement in interwar Transcarpathia, the name of which is quite naturally associated with the national revival of Transcarpathian Ukrainians in the first half of the twentieth century and the declaration of independence of Carpathian Ukraine. It also covers the historical conditions of formation of A. Voloshyn's worldview, his national-cultural orientation and political views, his church-religious, cultural-educational, pedagogical and social-political work and activity as the head of the autonomous government of Subcarpathian Rus' — Carpathian Ukraine and his contribution to the development of Carpathian-Ukrainian statehood on the eve of World War II, as well as his life in exile and the last days of the President of Carpathian Ukraine, tortured in the Soviet prisons. The authors focus on debatable issues in the historiography of the problem, primarily related to the history of Transcarpathia in the interwar period and the political activities of Voloshyn and the valuation of Carpathian Ukraine as one of the stages of Ukrainian statehood and the phenomenon of Ukrainian history. The book also provides an analysis of the source base and historiography of the research topic, and in the appendices — the selected bibliography to it.

Reviewers:

S. Kul'chyts'kyj, Doctor of History, Professor (Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine);

V. Marchuk, Doctor of History, Professor (Vasyl Stefanyk Precarpathian National University);

O. Sytnyk, Doctor of History, Associate Professor (Bogdan Khmelnytsky Melitopol State Pedagogical University).

Approved for publication by the Academic Senate of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, Protocol No. 1, January 28, 2021.

ISBN 978-966-02-9549-0

© Vidnyanskyj S., Vehesh M., 2021

© Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, 2021

З М І С Т

Передмова	7
Розділ 1. «Срібна Земля»: історична доля батьківщини майбутнього президента Карпатської України	12
Розділ 2. Формування світогляду Августина Волошина	72
Розділ 3. Початок релігійної та громадсько-політичної діяльності	97
Розділ 4. Політична активність А. Волошина в Чехословацькій республіці	126
Розділ 5. Від прем'єра автономного уряду Підкарпатської Русі до президента Карпатської України	159
Розділ 6. В еміграції: від професора до ректора Українського вільного університету	206
Розділ 7. Ув'язнення радянськими спецслужбами й останні дні життя президента Карпатської України	219
Розділ 8. Августин Волошин у спогадах соратників і сучасників	234
Розділ 9. А. Волошин і Карпатська Україна в історичних джерелах та у вітчизняній і зарубіжній історіографії	277
Післямова	322
Додатки. Августин Волошин і Карпатська Україна: вибрана бібліографія	325

To the 30th anniversary of Ukraine's independence

CONTENTS

Preface	7
Part 1. “Silver Land”: the historical destiny of the homeland of the future president of Carpathian Ukraine.....	12
Part 2. Formation of Augustyn Voloshyn’s worldview	72
Part 3. The beginning of religious and socio-political activities.....	97
Part 4. A. Voloshyn’s political activity in the Czechoslovak Republic	126
Part 5. From the Prime Minister of the Autonomous Government of Subcarpathian Rus’ to the President of Carpathian Ukraine.....	159
Part 6. In exile: from professor to rector of the Ukrainian Free University	206
Part 7. Imprisonment by the Soviet special services and the last days of life of the President of Carpathian Ukraine	219
Part 8. Avgustyn Voloshyn in the memoirs of colleagues and contemporaries	234
Part 9. A. Voloshyn and Carpathian Ukraine in the historical sources and in domestic and foreign historiography	277
Epilogue	322
Applications. Avgustyn Voloshyn and Carpathian Ukraine: selected bibliography.....	325

ПЕРЕДМОВА

*«Злочино є те, якщо хто-небудь
не намагається розкрити минуле своєї
батьківщини, коли він міг би це зробити»*

Іван Орлай

Здобуття автономії Підкарпатської Русі (Закарпаття) у складі Чехословаччини у жовтні 1938 р. і проголошення незалежності Карпатської України в березні 1939 р. ввійшло в історію як відчайдушна спроба українців напередодні Другої світової війни відновити національну державність на окремо взятій етнічній території як зародок майбутньої соборної України. Ці події стали другим у минулому столітті, після Української національної революції 1917–1921 рр., етапом у боротьбі українців за створення національної держави. Утворення Карпато-української держави стало результатом багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного та національно-культурного життя. Будівничими Карпатської України були сотні й тисячі українців не лише Закарпаття, а й Галичини, Наддніпрянщини та інших українських земель, імена яких вписані і ще, безсумнівно, будуть вписані в історію українського державотворення.

У яскравій когорті таких визначних людей Закарпаття і України вагоме місце посідає світла постать Августина Волошина (17 березня 1874 — 19 липня 1945). З його іменем, зокрема, пов'язане піднесення рівня національної свідомості закарпатців, поступове самоусвідомлення угорських русинів закарпатськими українцями, частиною єдиного українського народу. Як Олександр Духнович уважається великим будителем закарпатських русинів-українців у ХІХ столітті, так Августин Волошин — найвизначніша постать «Срібної Землі» віку ХХ-го. «Паралельність рис А. Волошина та О. Духновича, — відзначав один із близьких соратників Волошина Августин Штефан, — показується не лише в тому, що їх обох народ назвав «Батьком», але й в інших прикметах і особливостях. Обидва були віддані своїй Церкві священики... Духнович був послом в мадярському Парламенті в Братиславі, Волошин — послом в чеськім Парламенті в Празі. Обидва були мучені, Духнович мадярськими і польськими вояками, Волошин — советськими смершовцями. Та понад усе — як

А. Волошин, так і О. Духнович, були щирі й вірні патріоти і беззастережні оборонці карпатських українців. Двадцяте сторіччя дало поневоленим народам нові можливості. А. Волошин бачив і розумів це й став народним провідником тієї боротьби, яка веде Карпатську Україну на широкі шляхи свободи у вільній Соборній Українській Державі».

Дійсно, з іменем Августина Волошина пов'язані найвизначніші політичні й культурні здобутки закарпатських українців у перших чотирьох десятиліттях ХХ століття, народу, який, на його переконання, «є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи». Він спричинився до піднесення національно-визвольного руху в 1918–1919 рр., коли Всенародний конгрес угорських русинів-українців 21 січня 1919 р. ухвалив рішення про возз'єднання краю з Україною. Протягом усього міжвоєнного періоду перебування Закарпаття в складі Чехословацької республіки Августин Волошин відстоював інтереси закарпатців, на якій посаді не перебував би. З його іменем пов'язано утворення акціонерного товариства «УНІО» і розвиток видавничої справи та журналістики в Закарпатті, заснування товариства «Просвіта», «Педагогічного товариства», «Учительської Громади», перших у Закарпатті банку, кооперативного союзу, театру тощо.

Августин Волошин був всебічно розвинутою особистістю, високоосвіченою людиною. Його внесок як педагога, теоретика і практика педагогічної думки, організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті, талановитого вченого, публіциста-видавця і письменника і, врешті-решт, визначного церковно-релігійного, громадсько-політичного й державного діяча важко переоцінити. Його зусиллями, наприклад, було виховано цілу плеяду свідомих учителів-народовців, які підносили культурно-освітній рівень закарпатських українців. «Для Закарпаття, — писав про А. Волошина відомий український учений-літературознавець, член-кореспондент НАН України Олекса Мишанич, — впродовж майже півстоліття він був цілим педагогічним університетом, щедрою рукою невтомно сів зерно просвіти і науки, був гідним продовжувачем культурно-просвітньої національно-релігійної справи свого великого попередника — Олександра Духновича».

Нарешті, з ім'ям Волошина пов'язані найяскравіші, героїчні й водночас трагічні сторінки боротьби закарпатців за автономію Закарпаття в межах новоутвореної Чехословацької республіки, куди воно увійшло після Першої світової війни згідно з рішенням Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., діяльність автономних урядів Підкарпатської Русі-Карпатської України у жовтні 1938 — березні 1939 р., оборона автономного краю від угорських та польських терористів, вибори до першого в історії Закарпаття крайового парламенту (Сойму) і проголошення

ним 15 березня 1939 р. Карпатської України незалежною державою, республікою з президентом Августином Волошином на чолі та визнання української мови державною на її території, затвердження синьо-жовтого прапора, герба «Тризуб» і державного гімну «Ще не вмерла Україна».

Значення постаті А. Волошина в історії Закарпаття і України несправедливо замовчувалося або відверто спотворювалося радянською історіографією, у якій якщо і згадувалося його ім'я, то лише в негативному контексті — як «буржуазного націоналіста», «запеклого ворога народу», «політичного авантюриста», «слуги кількох господарів» і т. п. Ба і сьогодні з'являються публікації окремих закарпатських авторів — прибічників неорусинства, які голосливо твердять про «насильну українізацію корінного населення краю — русинів — чужими йому силами ззовні», що Карпатська Україна в 1938–1939 рр. — це «лише галицько-гітлерівський проект штучного пов'язання Закарпаття з Україною», що А. Волошин був призначений прем'єром другого автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України за наполяганням гітлерівської Німеччини, що взагалі до 1944 р. «Закарпаття не мало спільної з Україною історії», а закарпатці нібито особливий, окремішний від українського, русинський етнос тощо.

Утім уже з кінця 1980-х років, коли почала відроджуватися незалежна Українська держава і відкриватися раніше заборонені фонди державних архівів, з'являються перші об'єктивні дослідження життєвого шляху, творчості й діяльності Волошина, видання/перевидання його педагогічних праць, художніх творів, а також документальних і мемуарних джерел з історії розбудови Карпатської України за його активної участі, і за тридцять років завдяки цілеспрямованій і наполегливій науково-пошуковій роботі українських дослідників, насамперед істориків Закарпаття, перед нами постав «у всій своїй трагічній величчі один із найвидатніших борців за українську національну ідею за Карпатами, президент Карпатської України».

Нині українці шанують і цінують Августина Волошина як видатного культурно-національного і громадсько-політичного діяча Закарпаття, який в умовах іноземного панування зумів консолидувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, інтегрувати їх у загальноукраїнський національно-визвольний рух і цим заявити перед усім світом про існування карпатоукраїнського народу та його державотворчі змагання. «Ці події, — писав у 2009 р. з нагоди 70-річчя проголошення Карпатської України Голова Українського інституту національної пам'яті академік Ігор Юхновський, — увійшли до нашої національної історії як зразок боротьби за право українського народу жити у власній незалежній державі бодай на малій частині українських етнографічних земель. Творили Карпатську Україну о. Августин Волошин та його оточення..., а також сотні і тисячі українців...».

Блаженніший Любомир Гузар справедливо зауважив, що «у загальний контекст державницьких змагань ХХ століття вписуються також події на Закарпатті, на так званій Срібній Землі — частині української етнографічної території, котра, знаходячись під різними займанщинами, все ж таки зберегла свою національну ідентичність, що проявилось у другій половині тридцятих років ХХ століття. Провідником цього національного пробудження був отець Августин Волошин... У нашій історичній та церковній традиції небагато прикладів, коли духовні особи ставали на чолі політичних чи визвольних рухів. Але тут маємо неординарну постать, котра вартує на особливу увагу, щоб зрозуміти мотивацію його дій не тільки як окремої особи, але й через те, що він є уособленням мотивації усіх будителів Закарпаття періоду тридцятих років. Як особа та чільний представник того, що діялося, отець Августин є уособленням певних мрій і намагань, певного довготривалого процесу, який завершився і яскраво проявився під його проводом у ці часи... На підставі цих подій минулого ми можемо не тільки вчитися, але й прогнозувати, що могло би, і що повинно б статися у майбутньому розвитку нашої державності». До цих пророчих слів важко щось додати.

Лише в 1990 р. Августина Волошина і Карпатську Україну офіційно вшанували на Закарпатті. 12 вересня 1991 р. Прокуратура УРСР, розглянувши матеріали кримінальної справи президента Карпатської України, ухвалила рішення про його реабілітацію.

Дещо пізніше в Ужгороді на будинку по вулиці А. Волошина, де він жив, встановлено кам'яну, а на стіні юридичного факультету Ужгородського національного університету — металеву меморіальні дошки. Його іменем названо Карпатський університет. 26–27 лютого 1993 р. Восьмий конгрес координаційного осередку українських громадських установ у Європі звернувся до кардинала І. Любачівського з проханням порушити перед Святим Престолом питання про канонізацію А. Волошина. У 2001 р. у Закарпатському краєзнавчому музеї в Ужгороді створена меморіальна кімната-музей А. Волошина, яка постійно поповнюється новими експонатами. 15 березня 2002 р. Указом президента України «за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності» Волошину Августина Івановичу присвоєно посмертно звання Герой України з удостоєнням ордена Держави. 22 серпня того ж року в Ужгороді на набережній Незалежності встановлено пам'ятник президенту Карпато-Української держави. Теплі слова про Августина Волошина сказав тодішній єпископ Української Греко-Католицької церкви Іван Маргітич: «Сьогодні наш духовний і громадський провідник і діяч дивиться на нас уже з вічності, як мученик за Божу віру й за свій український народ. Напевно, він там, у вічності, тішиться, що маємо Незалежність. У чому є і його особиста заслуга...».

Однак, якщо на малій батьківщині Августина Волошина — в Закарпатті, його ім'я, життєвий шлях і багатогранна діяльність добре відомі землякам, у містах і селах області йому встановлені пам'ятники, меморіальні дошки і музеї-кімнати, його ім'ям названі вулиці, площі, навчальні заклади, обласна просвітянська премія тощо, то в Україні українському читачеві по цей бік Карпат життя і праця президента Карпатської України, його внесок у загальноукраїнську національно-визвольну справу і місце в історії українського державотворення, на жаль, маловідомі. Заповнити цю прогалину в знаннях історії українських земель та української державності загалом і покликана пропонована авторами монографія.

Розділ 1.

«СРІБНА ЗЕМЛЯ»: ІСТОРИЧНА ДОЛЯ БАТЬКІВЩИНИ МАЙБУТНЬОГО ПРЕЗИДЕНТА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Вивчаючи життя й діяльність Августина Волошина, з'ясовуючи, зокрема, фактори, що впливали на формування його світогляду, національно-культурну орієнтацію та політичні погляди, неможливо обійтися без принаймні загальної характеристики історичних, політичних, економічно-господарських, національно-культурних, соціально-ментальних і міжнародних особливостей розвитку його батьківщини — «Землі без імені» або «Срібної Землі», «Країни раненого брата», «Країни див», «Краю з тілом покрояним» тощо, як метафорично й поетично в минулому відомі письменники й поети називали нинішнє Закарпаття — смугу українських етнічних земель на південних схилах Карпатських гір від верхів'я річки Тиси до річки Попрад на заході (сучасна Словаччина), а на півночі і сході окреслену гірськими хребтами Карпат, яка тривалий час не мала офіційної географічної і політичної назви.

Проміжне географічне положення історичного Закарпаття та його помірковано-континентальний клімат і природні багатства здавна притягали різних завойовників. Уже з часів неоліту тут проживали племена боїв і галлів, даків і фракійців, кельтів і сарматів, проходили через територію краю авари, анти, гуни, гети, гепіди, готи та ін. За археологічними пам'ятками з II ст. н. е. тут міцно осіло хліборобське слов'янське населення — білі хорвати, матеріальна й духовна культура яких була тісно пов'язана з культурою тих східнослов'янських племен, які населяли Прикарпаття, Волинь, Придністров'я і Придніпров'я, зокрема з Трипільською культурою.

Характерною особливістю складного етнополітичного, національно-культурного та суспільно-економічного розвитку Закарпаття протягом багатьох століть було те, що корінне, автохтонне східнослов'янське населення цього південно-західного історико-етнокультурного регіону України було географічно й політично відірване від головних центрів свого етносу й перебувало під владою іноземних поневолювачів. «Підгірська карпатська країна, — писав про Закарпаття Михайло Грушевський, — остаточно прийшла до Угорської держави ледве чи скоріше

середини XI в.; перед тим вона, разом з галицьким підгір'єм, правдоподібно, входила в круг політичного впливу Києва, бодай часами. Але з кінця XI в. належала вона до Угорщини, і відтоді Карпати звуться на Русі Угорськими горами вже в кінці XI і на початку XII в., з огляду на їх політичну приналежність»¹. Упродовж багатьох століть територія нинішнього Закарпаття, що дійсно певний час — з другої половини X ст. — перебувала у сфері впливу Київської Русі, входила до різних державних організмів — Болгарії, Польщі, Угорщини, Австрії, Трансильванії, Австро-Угорщини, Чехословаччини, Румунії і була розмежована штучними кордонами, але вона формувалася й залишалася однією цілісною структурою, не втрачаючи свого східно-слов'янського, руського, а в новітні часи — українського характеру. Зокрема, після захоплення впродовж XI–XIII ст. усієї території краю Угорщиною зберегти свою мову й національну самобутність закарпатцям вирішальним чином допомагала їхня релігійна окремішність у католицькому соціально панівному середовищі угорців.

Історики різних поколінь вважали, що закарпатські землі входили до складу Галицько-Волинського князівства. Оцінюючи авторитет Лева Даниловича на міжнародній арені, українська дослідниця Н. Полонська-Василенко недвозначно стверджувала: «Лев був одним із видатних державних діячів XIII ст. Його держава і він сам були добре відомі в Західній Європі. В анонімному географічному трактаті 1308 р., який переховується в Парижі, сказано: «Рутенія — величезна країна, сусідня з Грецією та Болгарією, ця країна... тепер платить данину татарам, а князь її — Лев»².

Близько 1281 р. Лев заволодів і приєднав до Галицько-Волинського князівства закарпатські землі. В «Ілюстрованій історії України», посилаючись на угорські, чеські, польські й німецькі джерела, Михайло Грушевський припускав, що за часів Лева Даниловича Закарпаття входило до складу його держави. Лев «пробував заволодіти... закарпатською угорською Україною, користуючись з замішань на Угорщині, і, здається, якийсь час володів нею, бо в одному документі Григорій надзупан бережської столиці називає себе його урядником». Водночас учений писав, що придбані Левом Даниловичем закарпатські території були незначними³.

¹ Більш дет. про Угорську Русь див.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. II. XI–XIII вік. К.: Наукова думка, 1992. С. 485–504.

² Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. До середини XVII століття / 2-е видання. К.: Либідь, 1993. С. 209.

³ Вегеш М. М. Історичне минуле Закарпаття в працях М. Грушевського. *Тези доповідей та повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження академіка Михайла Грушевського* / Виконком Івано-Франківської обл. ради народн. депутатів, Івано-Франк. державн. педагогічн. інститут ім. В. Стефаника.

Більш детально про володіння Лева Даниловича за Карпатами М. Грушевський писав у багатотомній «Історії України-Руси»: «З одної грамоти нового короля Володислава Половця з 1281 р. випадково довідуємося, що військо Льва перед тим було напало й спустошило землі верхньої Тиси, положені досить далеко від границі. Потім в руських джерелах маємо звістку про якийсь похід чи подорож Льва на Угорщину 1283 р., але звістка ця загальна, що з неї не можна догадатися, чи то був ворожий похід, чи приятельська подорож. Але судячи з того, що в поході Татар на Угорщину, що стався скоро потім (на початку 1285 р.) руські князі брали участь не радо, тільки з наказу татарського, і Лев випросився з цього походу йно перейшовши угорську границю, — треба думати, що відносини до Угорщини тоді вже були полагождені. Потім маємо звістку, що в війні кор. Андрія III (останнього з Арпадів) з герцогом австрійським помагали йому «русини» разом з «татарами»⁴.

Знову повертаючись до грамоти березькому жупану Григорію, М. Грушевський відзначає: «Коли зведемо до купи сю згадку з тим руським походом, що заходив в Угочанський комітат, сам собою проситься вивід, що Лев був загорнув сю частину Угорської Руси й задержав за собою по угоді з угорським королем. Чи так дійсно було — годі сказати; так само зможемо сказати, чи угорсько-руська провінція Галичина, коли дійсно була здобута Львом, довше належала до Галичини. З р. 1307 маємо грамоту того ж наджупана Григорія уже без того титулу, що могло б вказувати на те, що залежність цього краю від Галичини скінчилася.

Другу відомість, більш певну і категоричну про галицькі володіння в Угорщині маємо на одній пізнішій грамоті кор. Кароля Анжу, з неї довідуємося про якийсь замок, захоплений руськими князями за останніх Арпадовичів: він належав до руських князів до 1320-х рр., коли його пробував відібрати кор. Кароль, і мабуть таки відібрав. Близших вказівок на місце цього замку і на великість того галицького аннекса грамота не дає ніяких. Можна лише гіпотетично шукати його в західній частині Угорської Руси, де сидів в тім часі жупан Петро, що пробував втягнути галицького князя в угорські справи. Володів ним, судячи з тих слів

Івано-Франківськ, 1991. С. 55–56; Вегеш М. М. Лев Данилович (помер близько 1300 р.). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство».* Ужгород, 1996. Вип. 2. С. 34–39.

⁴ Грушевський С. *Історія України-Руси.* Т. III. До року 1340. К.: Наукова думка, 1993. С. 99–100.

грамоти, ще Лев, і сю згадку можна також зв'язувати з його угорською політикою»⁵.

Іван Крип'якевич вважав, що наприкінці XII ст. Закарпаття входило до складу Галицько-Волинського князівства. В «Історії України» він пише про взяття Левом комітату Берг, хоча вченому не вдалося з'ясувати, як це сталося. Можливо, будучи зятем Белли IV, утримуючи окремі землі нинішнього Закарпаття, наголошував І. Крип'якевич, Лев підтримував добросусідські відносини з Угорщиною, але згодом вони погіршились, і розпочалась війна, у ході якої князь захопив ще деякі землі. Як доказ він теж наводить грамоту 1299 р. І Крип'якевичу не судилося з'ясувати, на яких правах галицький князь володів цими землями, і це він визнавав у своїх працях⁶.

Вищезгадану проблему намагався розв'язати і Василь Пачовський. «Коли до приходу половців в Угорщину, — писав він, — там зміцніла реакція проти слов'янщини, галицько-волинський князь Лев Данилович зайняв Закарпатську Русь у 1280 р. за короля Володислава IV. Він вважає себе управненим до того, бо як оженений з угорською королівною Констанцією, донькою Бели IV, дістав у віно за Констанцією посілості після Ростислава Михайловича на Закарпатті. Військо Льва напало на Угорщину й опустошило поріччя Тиси та забрало всю Карпатську Україну під владу Галицько-Волинської держави»⁷. А ось що писав з приводу цієї проблеми автор праці «Історія Підкарпатської Русі» І. Кондратович: «...Войско Льва напало на Угорщину и пустошило верхное пореча Тиси от повночної границі аж до Вишкова». Можливо, процитовані дослідники і мають рацію, коли твердять про захоплення Левом Даниловичем частини Закарпаття, але, як би там не було, це проблема дискусійного характеру, і для її розв'язання необхідні нові факти.

А ось якої думки щодо цього дотримуються сучасні дослідники. Михайло Троян писав, що до Галицько-Волинського князівства була приєднана Західна частина Закарпаття — від нинішнього Берегова до гори Маковиця. Ці землі сорок років (з 1281 до 1321 рр.) перебували у

⁵ Там само.

⁶ Вегеш М. М., Задорожний В. С. Іван Крип'якевич (1886–1967). *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство».* Ужгород, 1996. Вип. 1. С. 78–82; Вип. 2. С. 86–90.

⁷ Вегеш М. М., Міщанин В. В. Найдавніша історія Закарпаття в інтерпретації Василя Пачовського і сучасна українська історична наука. *Василь Пачовський у контексті історії та культури України: (Науковий збірник) / Ужгород. націон. ун-т, Конгрес Української інтелігенції, Закарп. обл. відділення.* Ужгород: Закарпаття, 2001. С. 275–282.

складі держави Лева Даниловича та його наступника. Є ще один доказ такої думки. Він стосується міста Сольви (Сваляви), невеликого поселення, яке до 1264 р. перебувало «по другий бік засіки» (тобто в складі Галицько-Волинського князівства). На боці сучасних дослідників також усна народна творчість, яка зберегла згадку про «свобідні ворота». Пригадуючи ті часи, коли між Закарпаттям і Галицько-Волинським князівством не було кордону, а отже, був вільний перехід через карпатські перевали («ворота»), парубок звертається до свого сивого коня з такими словами:

Скажи мені, сивий коню,
Де суть літа, де той час?
Де суть часи слави світа
І свобідні ворота?

Галицько-Волинський літопис, описуючи карпатські перевали, теж кілька разів називає їх «воротами». Серед найновіших досліджень заслуговує на увагу ґрунтовна праця Л. Войтовича⁸ та монографії М. Котляра⁹.

Сучасні дослідники давньої історії Закарпаття С. Пеняк і П. Пеняк притримуються думки, що «до монголо-татарського вторгнення у Карпатську улоговину (1241–1242 рр.) вони (давньоруські пам'ятки Закарпаття. — *Авт.*) мало в чому змінили своє попереднє обличчя. Прибулі угорці зі своєю кочово-скотарською культурою не могли вплинути на осілих слов'ян-землеробів, навпаки, кочівники перетворились в осілих скотарів і землеробів. Цей період випав з поля зору археологічної науки. На виявлених у 70–80-х роках ХХ ст. поселеннях і могильниках (християнських) давньоруського часу не проводились розкопки. Сьогодні про них знаємо менше, ніж про поселення і могильники VIII–IX ст. Це упущення повинні виправити представники нової плеяди закарпатських археологів»¹⁰.

Християнство східного обряду поширилося на Закарпатті, вірогідно, ще за часів перебування цієї землі в межах Першого Болгарського царства, під впливом діяльності св. братів Кирила й Мефодія у другій

---

⁸ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2006. 784 с.

⁹ Котляр М. Галицько-Волинська Русь. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1998. 336 с.; Котляр М. Данило Галицький: Біографічний нарис. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2002. 328 с.

¹⁰ Пеняк С. І., Пеняк П. С. Археологія Закарпаття: історія дослідження. Ужгород: Краєвиди Карпат, 2013. С. 237.

половині IX ст. 1491 роком датується перша документальна згадка про православну єпархію в м. Мукачеве. У 1646 р. внаслідок Ужгородської церковної унії священство західної частини Закарпаття прийняло католицизм у східному обряді: служба Божа правилася на Закарпатті, як і на Західній Україні, руською (українською) та церковнослов'янською мовами. Однак після прийняття унії почалися конфлікти між православними й уніатами. Твердинею православ'я деякий час залишалася східна частина Закарпаття — Марамарощина, яка до 1720 р. в політичному відношенні належала Трансільванії. Від кінця XVIII ст. унія була запроваджена по всьому Закарпаттю.

Упродовж віків формувалася й культура Закарпаття як регіональна руська (карпаторуська) культура одного народу, об'єданого мовою, звичаями, віруваннями, способом життя й веденням господарства. Незважаючи на різні деформації, котрих вона під тиском політичних чинників зазнавала, як і культура будь-якого малого бездержавного народу, відірваного від основних економічних і культурно-національних центрів свого етносу, уже у XIX ст. вона складала певний сектор культури всього українського народу. Цьому сприяли тісні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями на сході від Карпат, що ніколи не переривалися. Загалом, край у духовно-культурному й соціально-економічному відношеннях розвивався переважно тим самим шляхом, що й українські землі на сході від Карпат. За доби середньовіччя, наприклад, із Києва, Галича та інших руських міст через карпатські перевали у Закарпаття потрапляли церковні книжки, котрі потім переписувалися в Мукачівському, Грушівському й інших монастирях краю. Закарпатці приїжджали до Києва, вчилися чи вчили слов'янській грамоті у Києво-Печерській лаврі. Церковно-релігійні зв'язки Закарпаття із Галичиною та Києвом, де, як правило, висвячувалися закарпатські священники, згодом розвивалися й на культурному та суспільно-політичному тлі. З початку XVIII ст. постачання різних підручників та інших книг із України і Росії у Закарпаття набуло масового характеру.

Розширенню зв'язків Закарпаття з іншими руськими землями й розвитку східнослов'янської культури та православ'я сприяв також переселенський рух до краю населення з другого боку Карпат, що розпочався ще з часів Київської Русі й Галицько-Волинського князівства і не припинявся ніколи. Угорські королі, починаючи з Андрія, який у 1015 р. одружився з донькою Ярослава Мудрого Анастасією (загалом, дослідники нарахували 15 шлюбів між Рюриковичами й угорськими Арпадовичами), а також Коломан, Бейла IV, Володислав, Сигізмунд (Жигмунд) запрошували і сприяли переселенню до свого королівства русинів для участі у війнах, виконання господарських, адміністративних і навіть

державних функцій¹¹. Досить згадати прихід і поселення в Мукачівській домонії наприкінці XIV ст. подільського князя Федора Корятовича з великою дружиною і челяддю, який належав до найближчого оточення короля Угорщини Сигізмунда, збудував у Мукачевому замок та монастир, поширив свою владу на Земплин і Марамарош, був захисником православно-русського населення краю, і за правління якого за Карпати стало тікати від лихоліття чимало уродженців Галичини, Волині, Поділля, заселяючи Марамарошину, Бережанщину, Ужанщину та інші тамтешні землі¹².

Під впливом давньоруської культури, користуючись живою народною (українською) мовою, розвивалося на Закарпатті письменство, як і освіта (монастирські школи), що мали переважно релігійний характер. Із кінця XVIII ст. розгортають активну літературну і громадсько-культурну діяльність закарпатські «будителі» — М. Андрелла, І. Базилович, В. Довгович, М. Лучкай, О. Духнович, А. Добрянський, А. Кралицький, О. Павлович та ін., що черпали ідейно-художні та суспільно-політичні імпульси переважно з прогресивних традицій, політико-публіцистичних творів російської та української літератури. Окремі з них, не знайшовши пристосування своїх інтелектуальних сил у Закарпатті, переїхали працювати до Росії, України та інших європейських країн, де стали визнаними діячами науки й культури (П. Лодій, В. Кукольник, І. Земанчик, М. Балудянський, І. Орлай, Ю. Гуца-Венелін та ін.). У 1850 р., наприклад, уродженець Закарпаття А. Дешко, працюючи в Києві, ознайомив наукову громадськість із багатьма «почтеними іменами карпатських уроженців», котрі «являються уже весьма сильными умами», які працюють як вдома, так і «прославивших себя и родину служением в империи русской».

Саме передова частина першого покоління закарпатської національної інтелігенції, котра, за визначенням Івана Франка, не порвала тісних зв'язків із простим народом і його мовою, а була згуртована і прагнула служити йому, очолила в XIX ст. процес національно-культурного відродження краю й опір політиці мадяризації та латинізації панівних кіл Угорщини. Щоправда, цей процес через ~~изку~~ причин набув сильного русофільського забарвлення, аж до прийняття літературною мовою так званої русинської (яка була, по суті, «язичієм» — сумішшю церковно-

---

¹¹ Див.: Зубанич Л. Княгині Київської Русі в історії Угорщини / *Україна — Угорщина: спільне минуле та сьогодення*. Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14–16 квітня 2005). К., 2006. С. 56–61; Аржевітін С.М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. С. 20–22.

¹² Див.: Федака С. Д. «Ми, Федір Корятович, з ласки Божої князь із Мункача...»: історичний нарис. Ужгород, 2017.

слов'янської, російської, української та деяких інших мов), що негативно вплинуло на становлення національної самосвідомості корінного населення Закарпаття, яке практично до початку ХХ ст. не визнавало самої назву «українці» і за традицією називало себе «руснаками», «карпато- чи угро-россами», «русинами», «руськими людьми», а свій край — «Угорською Руссю».

Водночас завдяки діяльності будителів досить великого поширення серед населення Закарпаття, особливо під впливом революційних подій 1848–1849 рр. в Габсбурзькій монархії, набули ідеї слов'янської взаємності, кровної спорідненості закарпатців зі східними братами та їх об'єднання в боротьбі проти національного та соціального гноблення. У 1849 р., наприклад, член Головної руської ради у Львові Адольф Добрянський порушував питання про об'єднання Карпатської (Угорської) Русі з Галицькою в окремий автономний округ і навіть подав на розгляд австрійського імператора петицію (відома під назвою «Пам'ятник русинів угорських») про розподіл монархії за національними дистриктами та об'єднання, зокрема, «руських коронних областей» (Східної Галичини, Буковини й Закарпаття) в окрему адміністративну одиницю, посилаючись при цьому на «кровну спорідненість» та «історичні права русинів». Згодом, після завершення парламентської діяльності у 1868 р., А. Добрянський став активно відстоювати ідею перебудови Австро-Угорської імперії на федерацію рівноправних національних автономій. Основні лінії федеративної перебудови монархії Габсбургів були накреслені талановитим русинським політиком у «Проекті політичної програми для Русі австрійської» (1871 р.) і в праці «Про сучасне релігійно-політичне становище австро-угорської Русі» (1885 р.). Зокрема, Добрянський різко критикував австро-угорський компроміс 1867 р., наполягав на необхідності ліквідації домінування в дуалістичній державі угорців та поляків, що проводили політику тотальної асиміляції — мадяризацію та полонізацію — інших національностей, насамперед русинів, виступав з ідеєю поділу федеративної держави на автономні адміністративно-територіальні одиниці, які б формувалися на основі національного принципу. За його проектом, після ліквідації дуалізму й коронних областей, майбутня федерація мала б поділитися на вісім національно-адміністративних районів зі своїми окремими парламентами (ландтагами) та намісництвами. Одним із таких районів мав стати Галицько-руський (охоплював би неополячену частину Галичини й Буковини, а також землі північно-східної Угорщини (Закарпаття), за виключенням румунських частин Марамороського й Угочанського комітатів.

А інший відомий закарпатський будитель — Олександр Духнович, якому належать поетичні та пророчі слова «Бо свої то за горами — не

чужі, Русь єдина, мисль одна у всіх в душі», в статті у львівському журналі «Вестник» 1 березня 1850 р. писав: «И бачу, як єднаються... віддалені родички, мені нещасний Бескід (Карпати) невисоким і не крутим уже бачиться горбиком, котрий досі як непрохідний Атлас мені здавався і рідних братів єдиної великої матері синів розлучав». Водночас він закликав редакторів журналу докласти всіх зусиль до об'єднання русинів монархії, тому що «если препоною і дальше время будет нам нещасний Бескід, тогда останиме в веке века в прежнем состоянии, сами себя унічножим..., а если совокупимся, тогда страшний Бескід взаємним будет нам Олимпом»¹³.

Інша справа, що етнонаціональне самоусвідомлення корінних жителів краю значно відставало від таких процесів у Наддніпрянській Україні, Галичині та навіть Буковині. Науковцями, зокрема істориками Закарпаття, переконливо доведено, що поряд із іншими причинами внутрішнього й зовнішнього характеру, гальмування процесу етнічного самоусвідомлення русинів-українців краю спричинилося, не в останню чергу, політикою держав, до складу яких у різні часи входило Закарпаття. Правлячі кола цих країн воліли сприймати жителів краю рутенами, угорцями, русинами, руснаками, карпато-руссами, але не українцями, всіляко перешкоджали культурному й політичному зближенню закарпатців із галичанами. Наприклад, регентський комісар окупованої Королівством Угорщина Карпатської України М. Козма у 1940 р. відверто заявляв, що «угорський уряд ніколи не визнавав існування української нації на Закарпатті»¹⁴. Відповідна політика, зокрема мовна, мала на меті полегшити асиміляцію автохтонного русинського населення Закарпаття шляхом його відокремлення від основного етнічного масиву, котрий мешкав на схід від Карпат, де на зміну спільному етноніму «русини» поступово утверджувався інший — «українці». Мадярські, чеські, словацькі, румунські, а також згодом і радянські правлячі кола намагалися інтегрувати русинську інтелігенцію в етнокультурний і політичний простір їхніх держав і зробити її провідником своєї асиміляційної політики.

Досить нагадати про політику «мадяризації» — цілеспрямовану державну політику угорського уряду періоду дуалістичної Австро-Угорщини 1867–1918 років щодо «немадярських» (насамперед слов'янських) етніч-

---

¹³ Див.: Майор Р. І. Федералістські програми А. Добрянського як шлях розв'язання національного питання у Габсбурзькій монархії (1871–1901 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Історія. Ужгород, 2013. Вип. 1 (30). С. 80–83; Виднянський С. В. Идеи славянского единства в исторической концепции А. В. Духновича *Культурные и общественные связи Украины со странами Европы*: Сб. науч. тр. К., 1990. С. 127–128.

¹⁴ Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 490.

них груп і національних меншин, що склали майже половину населення угорської частини багатонаціональної монархії, серед яких були і близько 500 тис. карпатських русинів-українців. Ця політика була започаткована прийняттям угорським парламентом у 1868 р. нібито ліберального закону «Про рівноправність національностей», який переслідував головну мету — формування «єдиної угорської політичної нації», та дискримінаційними заходами щодо національних меншин угорського уряду К. Тіси (1875–1890 рр.). А апогеєм мадяризації стало ухвалення пакета законів про шкільну освіту 1907–1908 рр., який увійшов в історію як «закони Аппоні» (за ім'ям міністра освіти й культів графа Альберта Аппоні): усі школи, у т. ч. недержавні початкові національні, зобов'язувалися викладати всі предмети угорською мовою й виховувати в учнів «почуття належності до мадярської батьківщини й мадярської нації». Цілеспрямована мадяризація русинського населення Закарпаття здійснювалася також через підтримку владою греко-католиків, заміну кирилиці латинським алфавітом, змінення русинських імен і прізвищ на угорський лад при заповненні метрик тощо.

Після підкорення Закарпаття Угорським королівством, часткової колонізації його східної частини волохами (румунами), а західної — німцями і словаками, угорські феодалі для захисту своїх нових земель від монголо-татарських набігів у XIII–XIV ст. замість киево-руської системи оборонних засік почали будувати тут замки, здатні витримувати тривалі облоги. Навколо побудованих Ужгородського, Невицького, Мукачівського, Королівського, Хустського та інших замків формувалися великі королівські володіння — домінії. Поступово у краї поширювалася адміністративно-територіальна система Угорщини (жупи — комітати): територія Закарпаття і прилеглі землі у XIV–XVI ст. було поділено між 7 жупами, і тільки 2 з них — Угочанська та Березька — охоплювали лише закарпатські землі. З роками угорського панування на Закарпатті поглиблювався процес феодалізації, утворювалися магнатські землеволодіння, все більше зростала феодальна залежність селян, посилювався процес їх закріпачення, причому панівна верства населення в краї складалася з угорців, а кріпаками тут були русини (українці). За підрахунками фахівців, у другій половині XVI ст. десяти магнатським родинам належали 524 населені пункти Закарпаття. Не випадково закарпатські русини-українці брали активну участь у повстаннях проти угорських феодалів, зокрема в повстаннях на чолі з Петром Петунею у 1315 р. і Дердем Дожею у 1514 р., у так званому «опришківському» антифеодальному спротиві, яке зародилось у Карпатах наприкінці XVI — на початку XVII ст., та в національно-визвольній війні, очоленій трансільванським князем Ференцом II Ракоці (1703–1711 рр.), за що отримали від останнього почесну назву «найвірнішого народу».

Основи феодального ладу залишалися непорушними й після часткових імператорських реформ Марії Терезії та Йосифа II у другій половині XVIII ст. Закарпатське селянство продовжувало перебувати в тяжких умовах. Його бідою після ліквідації кріпацтва у 1848 р. стали малоземелля й повна залежність від угорських поміщиків та лихварів. У складі Австро-Угорської монархії (1867–1918 рр.) Закарпаття було найвідсталішим куточком імперії. Це змушувало багатьох селян Закарпаття емігрувати в пошуках кращої долі до Північної та Південної Америки. Не запобігла зубожінню закарпатців і так звана «верховинська господарська акція» угорського уряду 1897–1902 рр., спрямована на піднесення економіки гірського краю й покращення становища селянства Закарпаття. Едмунд Еган, ініціатор цієї акції, якому угорським урядом було доручено керівництво нею, у меморандумі до уряду про економічне становище руських селян в Угорщині писав: «Як в абсолютистській Угорщині... ніхто не дбав про економічні відносини в сих краях, так і тепер, у конституційну еру, наш уряд обмежується утриманням сякого-такого державного ладу в комітатах, а економічне становище жителів йому байдуже... Неспромога дивитися на сей вимираючий нарід. Нині можна уже передбачити день, коли останній русин утече зі свого краю... Сі карпатські верховини були колись пралісом. Ті, що викорчували ліс і створили тут угіддя, ті, що тисячу літ зрошували їх потом і, жиючи тут, сповнювали сумлінно свої громадські і патріотичні обов'язки перед державою в мирні чи воєнні часи, заслуговують на державну поміч у сю тяжку для себе годину»¹⁵.

Кінець XIX — початок XX ст. були позначені на Закарпатті не лише скрутним соціально-економічним становищем краю та його корінного населення — русинів, посиленням націоналістичної асиміляторської політики угорського уряду, але й новою хвилею москвофільської пропаганди з боку діячів Галичини та Росії і виникненням так званої народовецької (української) течії у культурному житті краю завдяки прагненню частини нечисленної національної інтелігенції — Ю. Жатковича, А. Волошина, Г. Стрипського, В. Гаджеги, Л. Чопея та інших — писати народною українською мовою, не в останню чергу під впливом творчості М. Драгоманова, В. Гнатюка, І. Франка, І. Верхратського, С. Томашівського, Ф. Вовка та інших діячів України, які зацікавилися в той час закарпатською тематикою. Зокрема, Закарпаття в різні часи з науково-ознайомчою метою відвідували наддніпрянці Т. Флоринський та М. Драгоманов, словобожанин І. Срезневський, багато відомих галицьких учених, які, звичай-

---

¹⁵ Цит. за: Еган Е. Економічне становище руських селян в Угорщині. Меморандум. Ужгород, 2001.

но, безпосередньо спілкувалися з місцевими культурними діячами, що не могло не позначитися на світогляді й національно-культурних уподобаннях останніх. У 1895 і 1896 рр., наприклад, на Закарпатті тричі проводив наукові дослідження Володимир Гнатюк, який зібрав там велику кількість етнографічного матеріалу, опублікованого в 6-ти томах у Львові в 1897–1911 рр. Значний інтерес до історії Закарпаття виявляв Іван Франко, зробивши вагомий внесок у вивчення його духовного багатства. Під час відвідин Закарпаття у 1875 і 1876 рр. Михайлом Драгомановим склалися дружні творчі зв'язки українського вченого і громадського діяча з ігуменом Мукачівського монастиря А. Кралицьким. А у 1896 р. близько 50 відомих культурних діячів Східної Галичини й Буковини (І. Франко, М. Павлик, В. Гнатюк, О. Терлецький та ін.) виступили з публічною заявою-зверненням — «І ми в Європі. Протест галицьких русинів проти мадярського тисячоліття», яким було засуджено колоніальну політику угорської влади в Закарпатті, що «вело за собою економічну руїну, духовну темноту і безпомічність півмільйонної маси народу» і яке стало виявом їхньої солідарності з братами-русинами по той бік Карпат¹⁶.

Зупинимось детальніше на думках, які висловив про Закарпаття Михайло Драгоманов¹⁷. Прослідковуючи його концепцію про історичне минуле Закарпаття, ми не можемо не помітити певної чіткості й послідовності. Його думки надзвичайно глибокі, у них більше філософії, ніж історичності. Драгоманов уважав, що Закарпаття — слов'янська земля. Угорці прийшли на Срібну землю тільки тоді, коли тут вже йшло повним ходом суспільне життя. «Закарпатську Україну (країну, яка звалась давно Мукачівщина), — писав М. П. Драгоманов, — ще в X ст. захопила держава Угорська»¹⁸.

Яким було становище закарпатців під час тисячолітнього поневолення їх Угорщиною, а потім Австро-Угорщиною? У статті «Передне слово» до «Громади» 1878 р.» М. П. Драгоманов так описав становище закарпатців: «...Далеко гірше стоять наші земляки в Угорщині. Тут дуже вже давно наші люди дістались під руку панів угорських». На його думку, феодалний гніт на Закарпатті особливо посилювався у XVIII ст., коли, за словами М. П. Драгоманова, «панство угорське міцніше й густіше засіло». Багатівіковий гніт привів до того, що «загірні люди наші одбилися од нас, та й у нас так затихла думка про них, що навіть вчений

¹⁶ Див.: Данилюк Д. Д. Історія Закарпаття: навч. посіб. Ужгород, 2013. С. 164–165.

¹⁷ Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упорядник та автор історико-біографічного нарису Р. С. Мішук. К.: Либідь, 1991. 688 с.

¹⁸ Там само. С. 278.

складач «Истории Малой России» Бантиш писав, як темну чутку, що тут проживають люди, відомі під іменем «карпаторосів»¹⁹. Найголовніша мета іноземних загарбників — роз'єднати великий український народ не тільки кордонами, але відбити навіть бажання до єдності. Переслідування всього українського, навіть назви українець, привело до того, що під час перепису населення 1930 р. із 725294 опитаних записалися українцями тільки 2355, тоді як 455 тисяч записалися русинами²⁰.

М. П. Драгоманов звернув увагу на ще один наслідок колонізації Закарпаття — мадяризацію. Місцева інтелігенція, намагаючись уникнути переслідувань, мадяризувалась, а на думку Драгоманова, саме вона повинна була сіяти визвольні ідеї. Тим самим Драгоманов підтвердив спостереження просвітителя Я. Головацького, який відвідав Закарпаття у 40-х роках ХІХ ст. Це стосується й духівництва, яке в ХІХ ст. «підлягло зовсім угорському начальству й потроху перебилось зовсім на нове панство, майже зовсім угорське, котре й говорить між собою не інакше, як по-угорському й не має іншої думки, як жити з наших людей та вслугувати начальству й панству угорському»²¹. Довівши, що інтелігенція і духовенство Закарпаття змадяризувались і зовсім перестали цікавитися просвітою в народі, М. П. Драгоманов змушений був зробити висновок, що ця місія (визволення від гніту угорських панів. — *Авт.*) буде під силу самому трудовому люду. Однак це зовсім не означає, що закарпатський народ не має своїх будителів. До них Драгоманов відносив О. Духновича, І. Раковського, О. Павловича та ін. Їхнім недоліком Драгоманов уважав те, що вони «змагались писати все більше попівські речі та мовою мовби то московською, як панською серед усіх руських, котрі однако ніхто в них не вміє, бо не чує ніколи. Через те писачі ті ніколи й не зігріли до своєї рущини, про котру рідко з письменних людей по тих сторонах і дума»²².

¹⁹ Там само. С. 291–292.

²⁰ Чучка П. П. Поширення термінів «Україна» і «українець» на Закарпатті та в суміжних регіонах. *Тези доповідей I народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Михайла Лучкая*. Ужгород, 1990. С. 162.

²¹ Дет. див.: Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Історія Закарпаття кінця ХVІІІ — першої половини ХІХ століття в працях М. Драгоманова. *Історик, етнограф, педагог: Матеріали міжвузівської наукової конференції, присвяченої 150-річчю від дня народження Юліана Целевича* / Обл. держ. адміністрація, Прикарпат. ун-т ім. В. Стефаника, Управл. освіти обл. держ. адміністрації, Тисменицька районна держ. адміністрація, Івано-Франківський філіал Наук. Т-ва ім. Т. Шевченка, Івано-Франк. обл. організація Всеукраїнської спілки краєзнавців. Івано-Франківськ, 1993. С. 58–61.

²² Там само.

Довготривале перебування Закарпаття на колоніальному становищі привело до затушовування визвольних змагань, і лише в 1848 році, коли почалась буржуазна революція в Австрії та Угорщині, відбулося певне зрушення. Даючи характеристику тим подіям, М. Драгоманов вірно відзначив, що «мужики ж зразу стали за цісаря», а не підтримали «угрів» (повстанців. — *Авт.*). Це пояснюється передусім їхніми «цісарськими ілюзіями, сподіванням одержати поля, ліси, пасовиська». У своїй статті «Малороссія в ее словесности» М. П. Драгоманов наводить фрагмент з народної пісні:

Слава Богу, же нам гаразд
Тепер сесі літа,
Аже би наш тісар здоров,
Та й жив многі літа.
Бога просим за тісаря,
Ще чес, ще години,
Нам панщину подарував,
Абих не робили,
Бога просім за тісаря
Сараки-руснаки²³.

Під час революційних подій 1848–1849 рр. галичани намагались підштовхнути закарпатських русинів на боротьбу. Про спільність із закарпатцями йшлося у прокламації «До братів угорських русинів», яку видала у 1849 р. Головна Руська Рада у Львові: «І ви, браття є русини, дійсні, правдиві русини як і ми, ви кров і тіло наше... Ваші предки були колись свобідним народом. Вашим батькам мадяри забрали найліпшу землю і вложили на них панщину та інші тягарі і так вас давили цілих 1000 літ. Мадяри хотіли бути в краю самі, якби лише для них ту землю Бог створив... Ви й Ваш язик були зовсім понижені, бо так далеко дійшло, що вам казали ганьбитися, що ви русини. Тепер буде інакше...». Інакше не стало. Стало ще гірше, особливо закарпатцям. Революція була потоплена в крові, і не без участі російського царизму. М. П. Драгоманов писав, що «...мужики тут дістали ще менше, ніж в Галичині, а згодом цісар мусів помиритися з уграми, і пани угорські знов забрали силу по всій тій країні над нашими людьми та ще й тепер стали лютішими до них...»²⁴. Такого висновку дійшов і відомий учений В. І. Вернадський,

²³ Драгоманов М. П. Названа праця. С. 38.

²⁴ Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Історія Закарпаття кінця XVIII — першої половини XIX століття в працях М. Драгоманова. С. 60.

який довів, що селянські ділянки скоротилися, а податки зросли в п'ять разів.

М. П. Драгоманов, на відміну від соціалістів-утопістів, які не бачили виходу з такого становища, чітко заявив: «...явно значить, що тут вже й крихти надії не може бути на що-небудь, окрім самих мужицьких громад, котрі самі по собі мусять допомгти, вибравши свою землю од чужих людей...». Він вважав, що закарпатцям необхідно бути «в спілці з сусідами, котрих доля така ж сама, як і їхня: з словаками, сербами, волохами і т.і. та з своїми братами-галичанами й у нас. Це спілка з людьми, котрим самим того ж треба, що й русинам закарпатським...». Висновок М. П. Драгоманова про те, що «нашим людям найліпше: стати спільно, щоб дійти до сього, щоб жити по своїй волі на своїй землі», не втратив актуальності і по цей день. Сьогодні, як ніколи, ми близькі до того, щоб побудувати нову Україну — демократичну і правову. Цю місію можна виконати тільки тоді, коли ми єдині, бо в єдності — сила народу²⁵.

Утім найбільшим імпульсом для посилення проукраїнської орієнтації закарпатців, важливим геополітичним чинником, який прискорив інтеграцію русинів-українців із українською етнонацією, стала Перша світова війна, котра принесла українцям, як справедливо наголошують історики, не лише важкі випробування, але й нові можливості, у тому числі для національного державотворення та реалізації соборницьких прагнень.

Наприкінці жовтня 1918 р. внаслідок воєнної поразки у Першій світовій війні та під тиском національно-визвольної боротьби народів, які населяли Австро-Угорщину, одна з наймогутніших у Європі монархій розпадається. На її руїнах у результаті національно-демократичних революцій виникають нові держави — Австрія, Угорщина, Чехословаччина та Королівство сербів, хорватів і словенців. Проголошують Західноукраїнську Народну Республіку галицькі українці, за рахунок територій колишньої монархії відроджується Польща, розширяється Румунія. Відкриваються можливості для національного самовизначення і перед закарпатськими русинами-українцями, які, як уже зазначалося, зазнавали значних утисків з боку угорської влади, що проводила щодо них політику мадяризації, особливо після 1867 р. Щоправда, розв'язання питання про самовизначення й державно-правовий статус Закарпаття ускладнювалося військово-політичною ситуацією в краї і загостренням міжнародних від-

---

²⁵ Вегеш М. М., Задорожний В. Є. Історія Закарпаття кінця XVIII — першої половини XIX століття в працях М. Драгоманова. С. 61. Див. також: Відомий-невідомий Михайло Драгоманов: науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / Упорядники В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьмак. К.: Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. 382 с.

носин навколо нього після розпаду Австро-Угорщини, а також розходженнями й суперечностями щодо шляхів його вирішення серед нечисленної місцевої інтелігенції і громадсько-політичних діячів, їх недосвідченістю, на відміну від провідників інших пригноблених народів монархії, та неготовністю закарпатського суспільства загалом до швидких кардинальних рішень і дій у цьому напрямку.

Після початкового хаосу й невизначеності в перші місяці після розпаду Австро-Угорської монархії у Закарпатті відбувається помітне політичне піднесення. У процесі обговорення наболілих питань розвитку Закарпаття на численних мітингах, народних зборах поступово викристалізуються все чіткіші політичні орієнтації щодо майбутнього краю. Оскільки плебісцит чи референдум у Закарпатті у той час не проводився, то найбільш певним показником суспільної думки стосовно самовизначення й державності краю були численні резолюції, звернення й петиції різних народних (руських) рад. Вони масово створювалися на місцях наприкінці 1918 — на початку 1919 рр. під час буржуазно-демократичної революції в Угорщині як органи політичного життя різних прошарків населення краю, що висували злободенні соціальні та національно-культурні вимоги, в тому числі щодо нового державного статусу Закарпаття. Найбільш впливовими серед народних рад краю виявились Пряшівська, Хустська й Ужгородська, які, проте, дотримувалися різних позицій.

Аналіз рішень та резолюцій народних рад на Закарпатті показує, що головний, визначальний напрям політичної орієнтації русинів-українців краю був проукраїнський. Єднання зі своїми братами-українцями по той бік Карпат, злуки з Україною (причому як з УНР у Києві, ЗУНР у Львові, так і з радянською Україною в Харкові) вимагали численні ради, починаючи з Старолюбівнянської (пізніше — Пряшівської), що ухвалила одне з перших таких рішень ще 8 листопада 1918 р. — «Маніфест до русинів Угорщини», і до історичної за своєю значимістю резолюції Всенародного з'їзду (конгресу, зборів) угорських русинів 21 січня 1919 р. у Хусті.

Це бажання закарпатців вийти зі складу Угорщини і возз'єднатися зі своїми братами-українцями було цілком природним, обумовленим етноісторичними й національно-культурними факторами. До цього їх спонукали також й інші обставини. По-перше, важке соціально-економічне становище у краї (масове безробіття і злидні, безземелля й великі податки тощо), який протягом століть посідав останнє місце в економічному розвитку Угорщини і з якого, зокрема, чи не половина населення — понад 300 тисяч чоловік — до Першої світової війни виїхала за океан у пошуках праці. По-друге, повне політичне безправ'я: у Закарпатті не було жодної політичної партії чи організації, які б захищали права й інтереси, потреби корінного українського населення краю. Ба більше, до 1918 р.

цей край не мав визначених кордонів і навіть своєї назви. Були визначені лише жупи-комітати, у яких проживали «угорські рутени» чи «карпаторусини», як називалося місцеве населення в Угорщині. По-третє, напередодні й під час Першої світової війни у Закарпатті відбувалася посилена мадяризація українського населення. Майже повністю була змадяризована інтелігенція, що складалася переважно зі священників, учителів та дрібних службовців, були закриті школи з народною (українською) мовою навчання, заборонено руський алфавіт та календар, які нагадували б українцям про їхнє слов'янське походження, здійснювалася мадяризація назв міст і сіл, особистих прізвищ корінних мешканців. Почетверте, мобілізація угорцями чоловічого населення краю, репресії проти нього та воєнні дії у Карпатах під час війни вщент розорили Закарпаття²⁶.

І, нарешті, наприкінці 1918 р. додому в Закарпаття повернулося понад 5 тис. закарпатців — військовослужбовців колишньої австро-угорської армії, що перебували в полоні в Росії, зокрема на території України. Вони не лише стали свідками революційних подій, але й мали можливість ознайомитися з життям, культурою, побутом галицьких та наддніпрянських українців та відчули до себе прихильне ставлення з боку східних братів-слов'ян і після повернення додому розповідали землякам про те, що тамтешній народ говорить і молиться так само, як і тутешні люди, що українські землі багаті та хлібні, їх роздають селянам і т. п., що сприяло зміцненню почуттів спорідненості й симпатій закарпатців до українців по той бік Карпат. Не випадково про це із застереженням писала тогочасна угорська преса, а місцеві державні, жандармські й військові органи інформували вищі інстанції про те, що колишні солдати австро-угорської армії, що побували у російському полоні, здебільшого були «пройняті більшовицькими ідеями», а також поширювали у краї «українські ідеї», «прославляли Україну» і тим самим «тягнуть народ у церковному відношенні до Львова, а у політичному — до Великої України»²⁷. Колишні військовополонені активно включилися в суспільно-політичне життя краю, зокрема, часто були ініціаторами створення в селах і містах Рад

---

²⁶ Див.: Віднянський С. Закарпаття у складі Чехо-Словацької республіки: переломний етап у національно-культурному й етнополітичному розвитку русинів-українців. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1994. С. 132; Заставний Ф. Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Львів, 1991. С. 13–17; Субтельний О. Україна: історія. К., 1991. С. 466–467; Українська еміграція. Історія і сучасність. Львів, 1992. С. 369–377.

²⁷ Див.: Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). С. 38, 46–53; Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946». Ужгород, 2007. С. 15, 50–53.

робітничих, солдатських і селянських депутатів, що вимагали проведення революційних перетворень та возз'єднання Закарпаття з Україною і Росією. Наприклад, у селі Ясіня на Мараморощині 8 листопада 1918 р. на загальних зборах населення за ініціативою колишніх солдатів австро-угорської армії на чолі з С. Клочураком було обрано Українську Народну Раду, її Головну управу й різні комісії, а також ухвалено рішення про з'єднання з Україною²⁸. Проукраїнська орієнтація народних рад східного та південно-східного районів Закарпаття пояснюється, не в останню чергу, відносною моноетнічністю русинсько-українського населення цього регіону, слабкістю тут угорської адміністрації та близькістю Галичини з розвинутим у ній українським національно-визвольним рухом.

Однак українська орієнтація не була єдиною в Закарпатті: були й інші погляди щодо майбутнього краю. Зокрема, досить широкі верстви інтелігенції та переважно міського населення — угорців, євреїв, німців, змодернізованих русинів Ужгорода, Мукачеве, Берегове — прагнули залишити Закарпаття у складі Угорщини. Тим більше, що в країні в результаті буржуазно-демократичної революції була повалена монархія, і 16 листопада 1918 р. проголошена Угорська Народна Республіка. До влади прийшов ліберальний уряд на чолі з М. Карої, програма якого передбачала «всім народам надати максимальну волю та права, але в єдиній Угорщині»²⁹. Так, створена на початку листопада 1918 р. в Ужгороді так звана «Рада угорських рутенів», куди увійшли переважно священики греко-католицької церкви, ухвалила рішення про цілісність Угорщини і програму розвитку Закарпаття в її складі із забезпеченням прав «нашого угорського народу»³⁰.

Подібні рішення в листопаді–грудні 1918 р. було схвалено на зборах у Мукачеві, Берегові, Вілоку та інших населених пунктах Закарпаття. А в західних регіонах краю, зокрема на Пряшівщині, було чимало тих, хто вимагав приєднання до Чехословаччини. Нарешті, були і такі політичні діячі (у східних районах краю), які доводили доцільність приєднання Закарпаття до Румунії або створення окремої держави русинів³¹.

Не було єдності щодо долі Закарпаття і серед численної, особливо у США (близько 400 тис. чол.), карпаторуської еміграції, яка у 1918–

²⁸ Див.: Вегеш М. М. Історичні дослідження. Т. IV. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 2000. С. 58–62.

²⁹ Нариси історії Закарпаття. С. 54.

³⁰ Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Пряшів, 1979. Т. I. (1918–1938). С. 61.

³¹ Див.: Культура українських Карпат: традиції і сучасність. С. 132; Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання. Ужгород, 2010. С. 46–47.

1919 рр. проявила неабияку політичну активність і відіграла досить значну роль у вирішенні питання про державну належність і статус рідного краю. Зокрема, у середовищі закарпатської еміграції у США були впливові сили, які виступали за приєднання Закарпаття до Росії, і лише жовтневий більшовицький переворот 1917 р. і вихід Росії зі світової війни зробили їх наміри примарними. Були прихильники возз'єднання Закарпаття з Україною, а також і ті, що відстоювали необхідність залишення Закарпаття у складі Угорщини чи створення незалежної держави.

На травень 1918 р. припадають перші контакти лідерів закарпатської еміграції із провідниками національно-визвольного руху чехів і словаків, зокрема з Т. Г. Масариком, який перебував тоді в США, і починає визрівати чехословацький варіант щодо майбутнього Закарпаття. Згодом прийняття підкарпатських русинів до «Демократичної унії Середньої Європи», утвореної в жовтні 1918 р. у Філадельфії, переговори керівників Американської Народної Ради угорських русинів із головою Унії Т. Масариком і президентом США В. Вільсоном сприяли тому, що під час плебісциту, проведеного в США 13 листопада 1918 р., 67,2% представників закарпатської еміграції проголосували за приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах широкої автономії (за об'єднання краю з Україною висловилося 28,5% делегатів, за його повну незалежність — 2,5%, а за залишення в складі Угорщини — лише 0,8%)³².

Щоб зберегти у цій складній ситуації Закарпаття у складі Угорщини, уряд М. Карої змушений був швидко реагувати на розвиток подій. На початку грудня 1918 р. він опублікував указ про право всіх неугорських народів на самовизначення і, зокрема, призначив уродженця Закарпаття О. Сабова спеціальним міністром у справах русинів. Йому було доручено разом зі створеною в Будапешті проугорською Руською Народною Радою підготувати законопроект про автономію Закарпаття. Для обговорення і схвалення законопроекту про утворення в складі Угорщини нової адміністративної одиниці — Руської Країни — 10 грудня в Будапешті було скликано нараду. На неї прибуло майже 200 представників закарпатської інтелігенції (за деякими даними в нараді загалом брало участь близько 500 делегатів, серед яких були професори університету, державні службовці, священники і вчителі)³³.

---

³² Віднянський С., Петрище П. Політична діяльність закарпатської еміграції в США наприкінці XIX-го — на початку XX-го ст. та її вплив на долю рідного краю. *Українська діаспора*. Київ-Чикаго, 1993. Ч. 4. С. 11–12.

³³ Худянич В., Боднар В. Руська Країна в 1918–1919 роках. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. С. 275; Нариси історії Закарпаття. С. 54–55.

Це зібрання ще раз засвідчило розходження в поглядах і водночас зростання національної самосвідомості та активізацію політичних позицій передової інтелігенції Закарпаття. Більшість учасників наради піддала критиці законопроект і вимагала його обговорення та вирішення долі рідного краю в самому Закарпатті, зокрема, на народних зборах у Мукачеві або Хусті. Хоч угорський уряд і погодився на це, але під впливом посилення на той час антиугорських настроїв у закарпатському суспільстві, що засвідчили, між іншим, рішення про злуку з Україною народних зборів (рад) у Хусті, Сваляві, Мараморош-Сігеті та інших містах Закарпаття, 21 грудня 1918 р. видає «Закон № 10 «Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині»³⁴.

Цим актом, що набув чинності в день його опублікування, передбачалось створення із жуп Мараморош, Угоча, Берег і Унг, заселених русинами, так званої автономної Руської Країни (щодо впорядкування території, заселеної також переважно русинами в жупах Земплин, Шарош, Абауй-Торна та Спіш, і на яку претендувала Словаччина³⁵, то це питання залишалось відкритим до укладення загального миру). У законі наголошувалося, що «нації русинів (рутенів), що проживають в Угорщині, належить повне право самоврядування в питаннях внутрішньої адміністрації, юстиції, освіти, виховання, релігії і використання мови як в законодавстві, так і в управлінні», і що «Руська Країна всі свої автономні справи вирішує власними органами». Декларувалося, що державні землі, шахти, ліси переходять у володіння законного представництва руської політичної нації, але залишаються власністю Угорщини. Закон визначив таку структуру законодавчих органів Руської Країни: верховна влада належить руським народним зборам, що обираються на підставі загального, таємного, рівного і прямого голосування. Спільні з Угорською Народною Республікою справи (закордонні, військові, фінансові, господарські, цивільно-громадянські та кримінально-правові тощо) вирішує угорський парламент, в якому мають бути представлені й депутати від Руської Країни. Виконавчими органами управління автономного краю стали створене в Будапешті під керівництвом О. Сабова міністерство Руської Країни та адміністрація, очолювана губернатором. Ним був призначений адвокат А. Штефан. Адміністрація Руської Країни, місцем перебування якої стало Мукачево, перебувала під наглядом і контролем міністерства в Будапешті³⁶.

³⁴ Ванат І. Названа праця. С. 67–68.

³⁵ Там само. С. 68.

³⁶ Нариси історії Закарпаття. С. 56.

Закон № 10 УНР був, безперечно, кроком уперед у розвитку угорської державності: вперше за майже тисячолітній період співжиття угорців і русинів в одній державі ним де-юре надавалися автономні права закарпатським русинам-українцям. Однак автономія, переважно культурно-національна, що надавалася закарпатцям цим законом, була досить обмеженою. Адміністрація автономного краю перебувала під постійним контролем міністра Руської Країни, що повинен був «керувати автономними справами» із Будапешта і був підзвітний уряду УНР, а більшість принципово важливих справ державного будівництва залишалася в компетенції угорських властей. Як зазначав один із учасників тих подій закарпатський дослідник І. Кондратович, «ся автономія була лиш на папері, бо мадяри в дійсності не хотіли видати владу (imperium) до рук руського міністра»³⁷. Не була чітко визначена законом і територія Руської Країни як один із необхідних атрибутів державності: до автономії були включені лише чотири із восьми жуп Закарпаття, а вирішення долі інших територій відкладалося на потім.

Тому не дивно, що закон про автономію Закарпаття в складі Угорщини не знайшов підтримки в більшості населення краю, яке після багатовікового угорського поневолення втратило будь-яку довіру обіцянкам Будапешта. У містах і селах Закарпаття поширювався рух за проведення реформ у галузі сільського господарства і промисловості, за демократизацію суспільного життя й кардинальне вирішення питання про належність краю. Повсюдно лунали вимоги про приєднання Закарпаття до України³⁸. А в Ясіня, де серед населення панували найбільш радикальні настрої, наприкінці грудня 1918 р. навіть відбулося антиугорське повстання, і 8 січня 1919 р. Українська Народна Рада проголосила самостійну й незалежну Гуцульську Республіку та у спеціальному зверненні заклала населення Закарпаття до збройного опору угорському пануванню. Це звернення закінчувалося словами: «Най живе один великий український народ від Тиси аж по Чорне море і гори Кавказ! Най живе і пишається наша велика одноцільна Українська Республіка!»³⁹.

Важливим зовнішнім чинником, що сприяв зростанню української національної свідомості серед закарпатців, підживлював українську політичну орієнтацію в Закарпатті, було виникнення українських державних утворень — Української Народної Республіки в Києві, а згодом і Західноукраїнської Народної Республіки у Львові. Українські політичні сили завжди наполягали на тому, що Закарпаття, чи «Угорська Русь», як воно

³⁷ Кондратович І. История Подкарпатской Руси для народа. Ужгород, 1924. С. 107.

³⁸ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 62–65.

³⁹ Ключурак С. До волі. Спомини. Нью-Йорк, 1978. С. 138–139.

тоді називалось, має входити до складу Української держави. Це засвідчують, наприклад, статті Тимчасового основного закону ЗУНР від 13 грудня 1918 р., у другому артикулі якого про територію ЗУНР було записано: «Простір Західноукраїнської Народної Республіки покривається з українською суспільно-етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії — є з українською частиною бувших австрійських коронних країн Галичини з Владимирією і Буковиною та з українськими частинами бувших угорських столиць (комітатів) Спиш, Шариш, Земплин, Унг, Берег, Угоча і Мараморош як вони означені на етнографічній карті австрійської монархії...», а також політична, моральна й навіть військова допомога уряду ЗУНР українським силам Закарпаття. Зі свого боку представники УНР теж відстоювали історичне й природне право цього краю перебувати у складі Української держави. Про це йшлося й на переговорах української делегації із Центральними державами у Брест-Литовську на початку 1918 р., і в історичному Акті про Злуку українських земель 22 січня 1919 р., і в дипломатичних нотах представників УНР учасникам Паризької мирної конференції в 1919–1920 рр.⁴⁰

Однак найвагомішим й історично обумовленим виявом національно-державницьких змагань корінного населення Закарпаття, його проукраїнських симпатій стали Всенародні збори угорських русинів-українців, що відбулися 21 січня 1919 р. в Хусті. Підготовка до їх скликання розпочалася після звернення Мараморош-Сігетської Ради до інших народних рад Закарпаття 18 грудня 1918 р., у якому, зокрема, зазначалося: «Треба нам зійтися на великі збори до Хуста у вівторок, 21 січня 1919 року. Там ми скажемо, з ким маємо жити. Запрошуємо на ті збори увесь руський народ. Просимо кожну сільську і кожну громадську Раду, щоб на ці збори вислала... своїх послів-делегатів, котрих народ обере... Обранці мають принести від сільської Ради посвідчення, що вони є послами... Це тут зробим — як маємо жити подумаєм, аби наші нащадки на нас не нарікали. Щоб ми славу і честь заслужили руським народом і перед усім світом. Покажім, що і ми такі люди, як другі! Самі будуймо свою майбутність!». У відповідь на це звернення, у якому пропонувалося від кожної тисячі жителів обирати одного делегата, повсюдно на Закарпатті наприкінці 1918 — на початку 1919 років проходили збори. На них обирались делегати на з'їзд у Хусті з настановою вимагати приєднання краю до України⁴¹.

⁴⁰ Див.: Історія Української Конституції. К., 1993. С. 125; Ференц П. Вплив геополітичних факторів на включення Закарпаття до складу Чехословаччини. *Carpatica — Карпатика*. Ужгород, 1999. Вип. 6. С. 86–87.

⁴¹ Див.: Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура. С. 50.

Незважаючи на різні труднощі як військово-політичного, так і економічного характеру, на 21 січня 1919 р. до Хуста прибуло 420 чоловік, делегованих від 175 (з понад 400) населених пунктів Марамороського, Березького, Угочанського та Ужанського комітетів Закарпаття, а також близько тисячі гостей із навколишніх сіл. Отже, якщо ці збори в Хусті й не були справді всенародними (адже делегати представляли лише частину населення Закарпаття — переважно його центральні та східні райони), все ж безперечним є факт, що вони стали найбільш представницьким політичним форумом закарпатців у доленосний для їхнього краю час⁴².

Доступні джерела, насамперед спогади учасників тих подій, свідчать, що на зборах панували урочиста обстановка і практична одностайність настроїв їхніх учасників. Так, один із очевидців згадує: «Голова зборів, доктор Михайло Бращайко (адвокат із Рахова, голова Хустської Народної Ради. — *Авт.*)... запитав народ: Куди ми хочемо прилучитися? До Угорщини? Чи, може, до Чехо-Словаччини? Чи до України? — До України! — закричали делегати»⁴³. Практично кожен, хто виступав, рішуче вимагав возз'єднання Закарпаття з Україною.

У зв'язку з цим слід зазначити, що для переважної більшості закарпатців Україна з її столицею — стародавнім Києвом — була державою, де споконвіку жили їхні брати по крові. Один із активних учасників тих подій у Закарпатті А. Штефан у своїх спогадах із цього приводу писав: «Київ — святість, про яку не вільно було голосно говорити, хіба в чотири очі з Богом. Київ — це таїна, недосяжна, незрозуміла, але наша. Тайна, схована в глибині душі, щоб не знайшла її профана цікавість. Ця тайна довго-довго дозрівала в душах. І коли дозріла — стала словом. Могутнім словом. Воно потрапило всією Карпатською Україною. Було це 21 січня 1919 року в Хусті»⁴⁴.

Історична за своїм значенням резолюція Хустського з'їзду була прийнята одноголосно і складалася, як свідчить віднайдений і наведений без скорочень дослідниками Закарпаття лише в роки незалежності України «Протокол всенародних зборів угро-руського народу», з семи пунктів:

«І. Всенародні збори угорських русинів-українців з дня 21-го януара 1919 року висказують з'єднати всіх русинів-українців з комітетів Мараморощ, Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй-Торна і прилучення русинами-українцями заселених земель до Соборної України,

---

⁴² Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). Ужгород, 1993. С. 15–20; Нариси історії Закарпаття. С. 65–66.

⁴³ Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. С. 33.

⁴⁴ Закарпатська правда. 1990. 21 березня.

просячи, щоби нова держава при виконуванню (переведенню) сеї злуки узгляднила особливе (окремішне) положення угорських русинів-українців. Для того Всенародні збори заявляють, що русько-українських нарід Угорщини X (десятий) закон про Руську Країну, даний в Будапешті з року 1918-го, не признають законом, бо повстав без його волі і без заступництва народу.

II. З огляду на повисше рішення постановляють збори, що руський народ не пішле послів своїх до угорського парламенту.

III. Всенародні збори просять, щоби українські війська засіли землі, заселені русинами-українцями на Угорщині, і щоби засмотрили населення, живуче серед тяжких харчових відносин, поживою.

IV. Всенародні збори витають всі визволені народи австро-угорської монархії: Чехословаків, Югославян, Румунів, Поляків і Німців.

V. Дальше витають збори мадярське народне правительство на демократичних основах, що признало право самоозначення (саморозпорядження) народів і не уживало ніяких насильств проти політичного організованя его правдивої волі.

VI. Дальше висказують збори подяку всім державам Антанти і їх союзникам, що боронили демократичний їх рух і вибороли пригнобленим народам свободу і просять, щоби помогли здійснити ухвалу Всенародних зборів.

VII. Народні збори вибирають для ведення справ русько-українську народню Центральну Раду із сто членів і уповномочують її заступати русинів на Угорщині все і всюди де сього потрібно проти інших народів і зробити все, що кожного часу в інтересі русько-українського народу вважає за потрібне...

По сему одногосно вибрано Центральну Народну Раду. Председатель: Др Михайло Брашайко. Заступники пред. Єміліян Невицький, духовник з Уяку (Шаріш), Євген Пуза, сотник із Ізи і Іван Волощук, господар з Нанкова»⁴⁵.

На Всенародних зборах у Хусті була сформована делегація у складі Є. Пузи, І. Климпуша і С. Ключурака для ознайомлення української влади в Києві з волевиявленням закарпатців. Утім делегація змогла дістатися лише до Станіславіва, де була прийнята головою Національної Ради ЗУНР Є. Петрушевичем, якому від імені закарпатських українців було

---

⁴⁵ Вегеш М. М. Громадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках. (Матеріали до спецкурсу для студентів історичного факультету). Ужгород, 1996. С. 28–30.

передано «їхню тверду волю приєднати до України землю, на якій вони споконвіку живуть, як невід'ємну частку України»⁴⁶.

За деякими даними, про рішення Хустського з'їзду було повідомлено і Київ, зокрема телеграмою від Ю. Бращайка, і навіть владу радянської України в Харкові⁴⁷. Наступного після Хустських зборів дня, 22 січня 1919 р., на Соборній площі в Києві, де відбувався історичний акт Злуки, представники ЗУНР уже говорили і від імені Закарпаття, хоча про рішення закарпатців у Хусті могли ще й не знати.

Отже, за злуку з Україною Закарпаття проголосувало ще 100 років тому, хоча, на думку дослідників, тоді широким масам ще не була притаманна стійка українська етнонаціональна свідомість, а рішення зборів у Хусті було наймовірніше стихійним вибухом антиугорського спрямування, але водночас і природним проявом етнокультурної та етноісторичної пам'яті. Проте цим історичним рішенням закарпатців не судилося тоді втілитися в життя і возз'єднання Закарпаття з Україною було зірвано. Доля краю, зокрема, була вирішена за його межами, і вирішальний вплив на це мали зовнішні, геополітичні фактори.

Після Першої світової війни проблема Закарпаття набула досить широкого міжнародного звучання: чимало держав претендували на присутність у цьому важливому геополітичному регіоні й були зацікавлені у вирішенні питання про державну належність Закарпаття згідно зі своїми уявленнями про післявоєнний устрій Європи і власними національними інтересами. Зрозуміло, перші ролі у розв'язанні цього питання, як і у формуванні нового післявоєнного устрою цілої Європи, відігравали країни переможної Антанти, якими в січні 1919 р. в Парижі була скликана конференція для вироблення мирних договорів із переможеними країнами.

Щодо долі Закарпаття, то серед паризьких миротворців, не в останню чергу завдяки активній дипломатичній діяльності чехословацької делегації, уже з самого початку роботи конференції утвердилася спільна думка — Закарпаття має стати частиною новоутвореної Чехословацької республіки. За згодою держав Антанти чехословацькі війська вже 12 січня 1919 р. зайняли західні регіони краю — до річки Уж, включаючи й м. Ужгород. Румунські власті, своєю чергою, протягом січня–березня 1919 р. самовільно захопили східні райони Закарпаття у верхів'ях р. Тиси, мотивуючи це тим, що там проживає більшість румун, які бажають жити в складі Румунії.

⁴⁶ Клочурак С. Названа праця. С. 128–129.

⁴⁷ Вегеш М. М. Горомадсько-політичні взаємовідносини Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1919 роках. С. 31.

У цій складній військово-політичній ситуації і в самому Закарпатті посилюється прочехословацька орієнтація щодо подальшої долі краю. 7 січня 1919 р. спочатку частина Пряшівської народної ради на чолі з А. Бескидом висловила за злуку з ЧСР. Незабаром його було включено до складу офіційної чехословацької делегації на мирній конференції у Парижі, до якої, крім прем'єр-міністра ЧСР К. Крамаржа та міністра закордонних справ Е. Бенеша, вже входили керівники Американської ради угорських русинів Г. Жаткович і І. Гардош⁴⁸. Наприкінці січня 1919 р. до Ужгорода прибули представники президента ЧСР капітани Ф. Пісецький і В. Вака, які проінформували діячів Ужгородської народної ради про діяльність Т. Масарика в США, його переговори з керівниками закарпатської еміграції та рішення американських русинів про приєднання Закарпаття до Чехословаччини. А на початку березня вже Жаткович і Гардош докладно інформують членів Ужгородської народної ради про перебіг обговорення питання про Закарпаття у США і на Паризькій мирній конференції та закликають закарпатців підтримати рішення американських русинів про приєднання Закарпаття до Чехословаччини⁴⁹.

На остаточне вирішення питання про долю Закарпаття вплинули і події в Угорщині, де внаслідок політичної кризи й мирної соціалістичної революції, підтриманої російськими більшовиками, 21 березня 1919 р. було проголошено Угорську радянську республіку. Упродовж кількох днів влада Рад — так звана диктатура пролетаріату на зразок більшовицьких порядків у Росії — була встановлена по всій країні, зокрема і в Закарпатті, за винятком територій, окупованих військами Чехословаччини й Румунії. У складі Угорської радянської республіки Закарпаття одержало територіальну крайову автономію: створювалася нова адміністративна одиниця — Руська Країна зі столицею у м. Мукачево. Однак радянська влада на Закарпатті невдовзі була ліквідована: вона проіснувала лише 40 днів (з 21 березня до 29 квітня 1919 р.), а в Угорщині — 133 дні.

Країни Антанти, стурбовані поширенням комуністичних ідей і соціалістичної революції в Європі, спрямували проти Угорської радянської республіки війська союзних держав. Зокрема, 16 квітня 1919 р. румунські, а 23 квітня і чехословацькі війська почали займати опорні пункти в Закарпатті. На початку травня ними була окупована вся територія краю. А 19 червня 1919 р. більшість делегатів обраного з'їзду Рад Угорщини

---

⁴⁸ Болдижар М. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини та його державно-правовий статус. *Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках*. Матеріали наукової конференції. Ужгород, 1997. С. 7–8.

⁴⁹ Волошин А. Спомини. С. 92–93.

прийняла ультиматум Ж. Клемансо про відведення угорських революційних військ — Червоної Армії — «за призначені Угорщині кордони»⁵⁰.

Бурхливий розвиток військово-політичних подій у Центральній та Східній Європі і складний процес розгляду питання про Закарпаття на Паризькій мирній конференції⁵¹ змусили об'єднатись усі політичні угруповання краю і нарешті визначитися щодо його майбутнього. 8 травня 1919 р. в Ужгороді зібралися представники трьох найвпливовіших у Закарпатті Народних рад — Пряшівської, Ужгородської і Хустської (близько 200 делегатів), які об'єдналися в Центральну Руську Народну Раду (голова — А. Бескид, заступники голови — А. Волошин, М. Бращайко, М. Стрипський) і одностайно прийняли резолюцію про підтримку рішення Американської народної ради угро-русинів про об'єднання з чехо-словацьким народом на основі повної національної автономії. «Подкарпатські русини, — зазначалося в резолюції, — як автономна одиниця самовольно приключаються до Чехословацької республіки с тем, что руська автономна країна в заграничних, военных и финансовых делах спольно управлялася, а в прочих делах управляє собой самостойно, своими урядами и своим сеймом. Требуем, чтобы до территории сиеи країны принадлежали и западные жупи»⁵².

На наступних засіданнях ЦРНР обговорювалися питання про статус і кордони Закарпаття у складі Чехословаччини, а також було вирішено рекомендувати американського громадянина Г. Жатковича — уродженця закарпатського с. Голубине на Свалявщині, який на початку ХХ ст. із батьками переселився до США і став одним із лідерів русинської міграції, на посаду «повноважного міністра штату». Ці вимоги були викладені у спеціальному меморандумі, який 20 травня 1919 р. делегація ЦРНР у складі 112 осіб в урочистій обстановці передала в Празі президенту ЧСР Т. Масарику. При цьому вітальні промови виголосили А. Бескид, Г. Жаткович, А. Волошин, а також Т. Масарик, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе»⁵³.

Приєднання Закарпаття до Чехословацької республіки було оформлено в міжнародно-правовому полі на Паризькій мирній конференції Сен-Жерменським договором з Австрією від 10 вересня 1919 р. Згідно зі

⁵⁰ Нариси історії Закарпаття. С. 74–81.

⁵¹ Там само. С. 105–113.

⁵² Кондратович И. Названа праця. С. 109–110.

⁵³ Каминській Й. Т. Г. Масарикъ и Подкарпатская Русь. *Карпатскій свѣтъ*. Ужгород, 1930. Ч. 1–2. С. 780.

статтями 10–13 цього договору Чехословаччина зобов'язувалася «встановити територію русинів на південь від Карпат у кордонах, визначених головними союзниками і дружніми державами, як автономну одиницю в рамках Чехословацької держави, із найвищим ступенем самоуправи, який тільки можливий при збереженні єдності Чехословацької держави»⁵⁴. Вхідження Закарпаття до складу Чехословаччини було підтверджено і спеціальним параграфом (48) Тріанонського мирного договору з Угорщиною від 4 червня 1920 р., де зазначалося: «Угорщина визнає, як уже були вирішили держави, союзні і об'єднані, повну незалежність Чехословацької держави, до неї ж включено автономну територію Південнокарпатських русинів»⁵⁵.

Слід зазначити, що до складу цього автономного утворення була включена не вся територія історичного Закарпаття. Згідно з Сен-Жерменським мирним договором, західна частина Закарпаття (Пряшівщина) увійшла до складу Словаччини, а згідно із Тріанонським договором Мармароський комітат був розділений між Чехословаччиною й Румунією по річці Тиса — до останньої відійшло 2/5 території комітату з 14 русинсько-українськими селами. Отже, площа цієї території, що отримала в складі ЧСР назву «Підкарпатська Русь», складала 12.617 км², на якій проживало, за переписом населення 1921 р., 604 тис. осіб, у тому числі: 373 тис. (62,7%) русинів (українців), 102 тис. (17%) угорців, 80 тис. (13,4%) євреїв, майже 20 тис. (3,3%) чехів і словаків, 13,6 тис. (1,9%) румун, 10,5 тис. (1,7%) німців і понад тисячі представників інших народностей (поляків, ромів та інш)⁵⁶.

У зв'язку з цим цілком природно постає питання, наскільки правомірним та історично обумовленим було рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини, чи було воно добровільним, демократичним вирішенням долі краю, чи відповідало воно справжнім інтересам, національно-державницьким прагненням його корінного населення?

Зазначимо, що окремі дослідники, насамперед представники радянської історіографії, а також деякі автори з української діаспори (Ю. Химинець) та більшість угорських істориків дотримуються того погляду, що Закарпаття було окуповане Чехословаччиною за згодою країн Антанти, інші — як активні учасники тих подій (Т. Масарик, Е. Бенеш, Г. Жат-

---

⁵⁴ Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. С. 21.

⁵⁵ Болдижар М. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. Ужгород, 2004. С. 29.

⁵⁶ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. Київ, 2008. С. 232; Кравчук О. Національна політика Чехословацької республіки. 1918–1929 рр. Вінниця, 2008. С. 78.

кович, А. Волошин), так і сучасні вчені (О. Субтельний, окремі чеські та словацькі автори) — наголошують на добровільному приєднанні Закарпаття до ЧСР. Є і дещо відмінні думки з цього питання. Зокрема, словацький учений І. Ванат пише, що «Чехословаччина придбала Закарпаття дипломатичним шляхом», а його братиславський колега М. Барновський доводить, що «включення Підкарпатської Русі до нового державного утворення Чехо-Словаччини не було наслідком якої-небудь довгочасної програмної мети національно-визвольного руху, але результатом міжнародних змін».

Немає однак єдності щодо цього питання й серед науковців Закарпаття. Наприклад, якщо професор Ужгородського університету М. Болдичар уважає, що «Закарпаття ввійшло до складу Чехословаччини на найдемократичніших засадах», а професор І. Поп перекоаний, що «входження до складу Чехословацької республіки на правах автономного краю стало для Закарпаття оптимальним варіантом», то їхні колеги І. Король, Ю. Баб'як і Ю. Бисага стверджують, що «включення Закарпаття на основі Сен-Жерменського договору від 10 вересня 1919 р. до складу Чехо-Словаччини означало автоматичне позбавлення краю історичного права на національний суверенітет і державно-правове самовизначення».

На наш погляд, оцінюючи характер процесу входження Закарпаття до ЧСР, слід відзначити, що воно було здійснене без участі широких народних мас краю і не відбивало історичних прагнень значної більшості закарпатських русинів-українців з'єднатися з Україною, тобто воно не було насправді добровільним. По-перше, делегати від карпаторусинської еміграції у США, що проголосували під час плебісциту 13 листопада 1918 р. за приєднання Закарпаття до Чехословаччини, і на рішення яких насамперед посилалися чехословацькі дипломати в Парижі, висловлювали позицію лише близько 10% американських русинів; по-друге, Центральна Руська Народна Рада, яка 8 травня 1919 р. підтримала таке рішення земляків-русинів у США, складалася з представників тільки трьох, нехай і впливових, рад, не обиралася всенародно й не могла, таким чином, репрезентувати все населення Закарпаття; по-третє, на її рішення не могла вплинути присутність в Ужгороді чехословацьких окупаційних військ, не говорячи вже про те, що на той час доля краю на користь Чехословаччини була вже практично вирішена в Парижі.

Отже, приєднання Закарпаття до ЧСР сталося внаслідок збігу ряду обставин, насамперед міжнародних, серед яких найважливішими були: поразка у війні та розпад Австро-Угорщини й загальноєвропейський негативізм у ставленні до Відня й Будапешта, перемога більшовицької революції у Росії, невдачі українського державотворення, а також неспроможність українських держав — ЗУНР і УНР — відстояти рішення укра-

їнців Закарпаття про злуку з Соборною Україною і, нарешті, прочехословацька орієнтація в цьому питанні країн Антанти, особливо Франції, яка влаштувала практично всіх учасників Паризької мирної конференції і була підтримана ними насамперед з геополітичних міркувань (концепція Малої Антанти тощо)⁵⁷.

Однак загалом, з урахуванням усіх тодішніх обставин, можливостей і альтернатив історичного розвитку, слід визнати, що об'єднання закарпатських русинів-українців із сусідніми слов'янськими народами — словаками і чехами — у складі новоутвореної, чи не найдемократичнішої на той час в Європі Чехословацької республіки (ЧСР), яка до того ж обіцяла закарпатцям надати гарантовані державами-переможницями широкі автономні права (тобто закарпатські русини-українці, єдині з національних меншин ЧСР, ставали її державотворчим елементом), було єдиним реальним і водночас оптимальним варіантом, позаяк відкривало нові можливості для соціально-економічного й національно-культурного розвитку цього, одного з найбільш відсталих на початку 20 століття регіонів Європи. Із приводу цього Августин Волошин, майбутній президент Карпатської України, сказав так: «Про чехів як народ ми дуже мало знали, але це був в той час самотній реальний вихід із положення — зв'язати нашу долю із слов'янським народом»⁵⁸.

Включення Закарпаття до складу ЧСР викликало різке несприйняття в Угорщині, котра розглядала рішення Паризької мирної конференції щодо своїх кордонів як цілком несправедливе, трагедію для угорського народу, вимагаючи, зокрема, перегляду угорсько-чехословацького кордону. «У той день, — пише з цього приводу угорський історик Ласло Контлер, — коли був підписаний Тріанонський договір, сотні тисяч протестуючих громадян вийшли на вулиці Будапешта. Цей день перетворився на кошмар, який завжди переслідував свідомість і пам'ять угорців. Самі масштаби втрат не було з чим навіть порівнювати, хіба що з турецькими завоюваннями у XVI ст., причому грабіж цей тепер обкладався різного роду сумнівною аргументацією, нібито покликаною його виправдати, що лише ще більше озлоблювала серця угорців»⁵⁹.

Приєднанням Закарпаття до Чехословацької республіки у 1919 р. було покладено початок новому, багато в чому суперечливому, але важливому

---

⁵⁷ Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). Київ–Ужгород, 1998. С. 54–57.

⁵⁸ Цит. за: Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів. С. 19.

⁵⁹ Контлер Ласло. История Венгрии. Тысячелетие в центре Европы / Пер. с англ. М., 2002. С. 446.

і загалом значно позитивнішому, в порівнянні з минулими, етапові в розвитку цього самобутнього українського краю. Щоправда, ще і сьогодні цей невеликий період у багатовіковій історії Закарпаття оцінюється по-різному: від тверджень деяких сучасних чеських авторів, що «перша Чехословацька республіка знаменувала для Підкарпатської Русі період громадянської свободи, гарантувала національний розвиток, почали вирішуватися економічні проблеми, нагромаджені в австро-угорському минулому» і що «протягом 20 років пережила ця територія найбільший національний, культурний і, на кінець, й економічний розквіт за всю свою історію», і до висновків окремих українських дослідників про те, що чехословацький уряд повністю ігнорував міжнародні зобов'язання, свої обіцянки та національні й соціальні інтереси закарпатців, ставився до Закарпаття як до колоніальної провінції, безжалісно експлуатуючи природні ресурси й населення краю, проводячи по відношенню до нього, як і його попередниця — угорська влада — денаціоналізаторську політику.

Між цими діаметрально протилежними твердженнями є й досить розважливі судження, насамперед учених з української діаспори, які, на нашу думку, більше відповідають реальній ситуації у міжвоєнному Закарпатті. Зокрема, оцінюючи майже 20-річний період перебування Закарпаття в складі Чехословаччини, більшість дослідників переконана, що, наприклад, «хоч як важко йшло життя на Підкарпатській Русі (під такою назвою Закарпаття увійшло до складу ЧСР. — *Авт.*) під управою чеської бюрократії, та все ж воно розвивалося під кожним оглядом краще, як за Мадярів» (В. Пачовський), «що включення Закарпаття в рамки ЧСР — це була, безперечно, зміна на краще» (П. Стерчо), що «доля українців Закарпаття в цей час значно поліпшилася», тому що «чехи дозволили карпатоукраїнцям більшу міру політичної та культурної самореалізації, ніж вони будь-коли мали», а «чеський уряд у свої населені українцями території вкладав більше коштів, ніж вилучав» (О. Субтельний), що «чеське панування на Закарпатті позначилося рядом реформ, більшість яких мала позитивні наслідки» (В. Маркусь), що «в умовах демократичного режиму Чехословацької республіки «Підкарпатська Русь»... прискореним темпом проходила початковий етап буржуазно-демократичного розвитку, доганяючи центральну частину регіону і наближаючись до західних зразків культури й організації суспільства» (І. Поп)⁶⁰.

Утім уже сам процес визначення головних напрямів, пріоритетів, форм, методів і навіть мети та ідейних засад чехословацької політики щодо Закарпаття був дуже складним і суперечливим. Як свідчать

---

⁶⁰ Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). С. 58.

численні документи, ці питання неодноразово обговорювалися й гостро дискутувалися і в уряді, і в парламенті, і в керівництві різних політичних партій та блоків, і в оточенні президента ЧСР. І це зрозуміло, адже спадщина після багатівікового угорського панування на цій землі і світової війни дісталася Чехословацькій республіці досить жалюгідна: до її складу відійшла «територія із багатонаціональним, соціально слабо структурованим, політично нерозвиненим і національно недоконституційним суспільством, якому треба було пройти антипатріархальну революцію, зробити господарство закарпатського селянина товарним, втягнути його в систему економічного самозахисту від докапіталістичних форм фінансового визиску, лихварства, що поставили в кінці XIX ст. закарпатське село на коліна...»⁶¹.

Отже, з включенням Закарпаття до складу ЧСР перед молодого державою постало нове додаткове завдання, яке розглядалося її керівниками як сукупність політичної, адміністративної, господарської і культурної проблем приєднаного краю. Про те, що правлячі кола Чехословацької республіки були загалом добре обізнані з цими проблемами й зацікавленими в їх розв'язанні, свідчить, зокрема, промова в Ужгородському жупанаті президента країни Т. Г. Масарика під час його відвідин Закарпаття 23 вересні 1921 р. «Задовго ще до війни я уважно стежив за вашими справами, — говорив президент ЧСР. — ...Люд Підкарпатської Русі був дуже довго політично і суспільно утискуваний, а духовно просто закріпачений. Через це сталося так, що між людом і т.з. інтелігенцією постала глибока прірва. Ваша інтелігенція має тепер спеціальне і тяжке завдання. Інтелігенція без духовного зв'язку з людом, без національного коріння легко розпадається на численні, що ворогують між собою, партії і фракції, з яких кожна має мету, зовсім не зрозумілу для люду. Цьому мусимо запобігти. Культурне і господарське піднесення руського люду є через це таким нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської. Політична автономія Підкарпатської Русі забезпечена мировою угодою і конституцією. Я бажаю, щоб найширші верстви якнайшвидше змогли брати участь в адміністрації. Але автономія цілої країни не повинна бути пануванням одного напрямку. Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду. Будьте ж усі переконані, що я щиро зацікавлений у добробуті Підкарпатської Русі та її люду»⁶².

⁶¹ Поп І. Від безвісті до державності. *Карпатський край*. 1991. 10 вересня.

⁶² Цит. за: Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання. (Спроба характеристики та інтерпретації). Подєбради, 1930. С. 194–195.

Серед ключових проблем, пов'язаних із входженням Закарпаття до складу Чехословацької республіки, було визначення його територіально-адміністративних меж та обсягу обіцяної автономії, створення автономних органів управління. Зокрема, територіальна невизначеність меж «території русинів на південь від Карпат» суперечила умовам Сен-Жерменського договору і стала одним із приводів для зволікання з виконанням керівництвом Чехословацької республіки взятих на себе зобов'язань щодо надання краю автономії.

Питання визначення кордонів Закарпаття, насамперед зі Словаччиною, неодноразово обговорювалися як в урядових колах і парламенті ЧСР, так і на міжнародному рівні, в тому числі і за участі представників закарпатського національно-визвольного руху. Наприклад, 29 липня 1919 р. в Парижі відбулася нарада президента Чехословаччини Т. Масарика, міністра внутрішніх справ А. Швєгли та представника закарпатців Г. Жатковича, де обговорювалися основні принципи встановлення закарпатсько-словацького кордону й організаційна структура адміністрації автономії. Територіально до складу Підкарпатської Русі мали увійти Старолубовнянський округ, північна частина Шариської та Земплинської і майже вся територія Ужанської жуп. Інша частина території, на яку претендували закарпатці і яка була визнана спірною, за загальною згодою сторін вважалася тимчасово нейтральною і повинна була управлятися центральними органами ЧСР. Через дев'ять місяців на спірних землях передбачалося провести перепис населення під контролем змішаної словацько-української комісії, який став би підставою для розв'язання питань кордонів. Утім ця домовленість не була реалізована⁶³.

Складність встановлення українсько-словацького кордону була пов'язана з тим, що внаслідок мадяризації краю національна свідомість русинсько-українського і словацького населення була надзвичайно низькою. Однією з головних ознак, що відрізняла русинів (українців) від словаків, була приналежність перших до греко-католицької церкви, а останніх — переважно до римо-католицького та протестантських віросповідань. У північних округах Земплинської, Шариської та Спишської жуп кількісно переважали русини, а у південних — словаки. Частина греко-католиків (русинів) в умовах співжиття з угорцями і словаками мовно асимілювалася, сприйнявши національну ідентифікацію своїх сусідів. Решта греко-католиків південних округів названих жуп залишалася вірними своїй релігії, мові, національним традиціям і підтримувала вклю-

---

⁶³ Ванат І. Державно-правове становище українців Пряшівщини в рамках ЧСР (1919–1939 рр.). *Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939)*. Пряшів, 2000. С. 21.

чення цих територій до автономії, про що свідчать десятки відповідних звернень сільських громад⁶⁴.

Однак це питання, незважаючи на численні вимоги закарпатських діячів та населення краю, залишалося нерозв'язаним упродовж усього періоду його перебування в складі Чехословаччини. Однією з причин цього була також незацікавленість керівництва ЧСР у збереженні етно-територіальної цілісності Закарпаття та повноцінної реалізації автономістської програми.

Головною метою чехословацької політики щодо Закарпаття було втримання й поступова інкорпорація (інтеграція) краю до суспільно-політичної й соціально-економічної систем та відносин республіки з урахуванням його історично-національних особливостей. Для організації адміністрації краю в Ужгороді вже в липні 1919 р. створюється Цивільне Управління на чолі з чеським адміністратором Я. Брейхом, з яким у Закарпаття прибули перші чехословацькі чиновники, як правило, високоосвічені фахівці в різних галузях економіки й культури. Втім уся повнота влади на території приєднаного до ЧСР краю спочатку належала військовим, підпорядкованим Верховному команданту Підкарпатської Русі французькому генералові Е. Еннокю. Ним у листопаді 1919 р. був введений стан військової диктатури на всій території краю. Це було викликано наслідками угорської революції, зокрема посиленням проявів ірредентизму серед колишніх угорських урядовців, а також комуністичною загрозою з Галичини, де зі вступом Червоної армії влітку-восени 1920 р. відбулося більшовицьке повстання, що знайшло підтримку серед певної частини закарпатців та українських емігрантів у ЧСР⁶⁵. І хоча військова диктатура тривала до кінця 1922 р., вона не стала перешкодою на шляху створення в Закарпатті цивільних структур влади.

Згідно з Сен-Жерменським мирним договором, як уже зазначалося, Закарпаття входило до складу Чехословацької держави як автономна одиниця й одержувало в ній найширші права: автономний сейм із юрисдикцією в питаннях мови, освіти, релігії і місцевого управління, губернатора, що призначався президентом ЧСР, представництво в парламенті республіки. Визначений договором автономний статус Підкарпатської Русі був закріплений у внутрішньому законодавстві Чехословацької республіки.

Першим нормативним актом, який визначав правовий статус органів державного управління на території краю і дав йому офіційну назву, став затверджений 7 листопада 1919 р. Радою Міністрів ЧСР і проголошений в

⁶⁴ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 235–236.

⁶⁵ Культура українських Карпат: традиції і сучасність. С. 137–138.

Ужгороді 18 листопада «Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі, приєднаної Паризькою конференцією до Чехословацької республіки». Його перша частина гарантувала виконання основних положень Сен-Жерменського договору щодо Закарпаття, зокрема наголошувалося, що «територія Русинів буде мати свій сойм».

За другою частиною Генерального статуту встановлювалась демаркаційна лінія між словаками й русинами. Зокрема, передбачалося, що до складу Словаччини відійдуть міста Чоп і Перечин, а також окремі населені пункти, розташовані на захід від залізничної колії Чоп–Ужгород–Ужок. Тимчасовою демаркаційною лінією між Словаччиною і «автономною територією» Підкарпатської Русі стала річка Уж. Статут допускав можливість вносити зміни в розмежування на основі переговорів між словаками й закарпатськими русинами. При цьому зазначалося: «Оскільки частина русинського народу становить на словацькій території, визначеній мирною конференцією, національну меншість, то чехословацький уряд запропонував представникам обох народів домовитися про можливе включення суцільної частини русинської території до складу русинської автономної території». Йшлося також і про південний кордон краю з Румунією та Угорщиною.

У третій частині цього документа йшлося про мовні та освітні питання, а також про назву приєднаного краю. Наголошувалося, що аж «до юридичного визначення вибраним соймом буде вживатися історична назва «Підкарпатська Русь»; паралельно цьому може вживатися назва «Русинсько», а «в школах народна мова буде мовою навчання, як і офіційною мовою взагалі». Також гарантувалася діяльність шкіл угорської меншини.

Відповідно до положень четвертої частини статуту празький уряд мав право іменувати тимчасового адміністратора, в розпорядження якого виділялась необхідна кількість урядників, а також призначати «тимчасову русинську автономну директорію» як дорадчий орган «по законодавству і управлінню в усіх мовних, шкільних і релігійних питаннях та в питаннях місцевого управління», у виборі та заміщенні чиновників і службовців адміністративних структур тощо⁶⁶.

До складу Директорії Підкарпатської Русі, яку очолив Г. Жаткович, увійшли відомі закарпатські діячі Ю. Брацайко, А. Волошин, Ю. Гаджега, О. Торонський та К. Прокоп, якого пізніше замінив Є. Пуза. Директорія, члени якого, до речі, були вкрай незадоволеними змістом

---

⁶⁶ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3–4 жовтня 1996 року. Ужгород, 1997. С. 12–13; Нариси історії Закарпаття. С. 117–118.

Генерального статуту, який навіть не був опублікований у збірнику законів і розпоряджень Чехословацької республіки, а отже, не набув згідно з існуючою тоді юридичною нормою законної сили, розпочала свою діяльність з ряду політичних та соціально-економічних вимог. Однак більшість з них ігнорувалась як Цивільним Управлінням, так і празькою владою. На знак протесту вже 19 лютого 1920 р. спочатку Г. Жаткович, а незабаром й інші члени Директорії подали у відставку, яку уряд ЧСР не прийняв⁶⁷.

29 лютого 1920 р. була схвалена Конституція Чехословацької республіки під назвою «Конституційна Грамота», яка складалася з трьох частин — Вступного Закону до Конституційної хартії, власне Конституційної хартії та Закону про принципи мовного права. Усі ці частини містили положення, що регулювали різні аспекти правового статусу Підкарпатської Русі. Зокрема, Вступний Закон до Конституційної хартії у статті 2 визначав, що закони сойму території Підкарпатської Русі, як і закони ЧСР, не повинні суперечити Конституційній хартії, її частинам і законам, які змінюють або доповнюють її, а приймати рішення з цього приводу буде Конституційний суд.

У Конституційній хартії, своєю чергою, параграфом 3 були сформульовані правові норми, що регулювали структуру державного устрою Чехословацької республіки й місце Закарпаття в ньому:

«1. Територія Чехословацької республіки творить єдине й неподільне ціле, кордони якого можуть змінюватися тільки конституційним законом.

2. Невід'ємною частиною того цілого є, на підставі добровільного приєднання згідно з договором між головними союзними і тими, що об'єдналися, державами, з одного боку, і Чехословацькою республікою, з іншого, підписаного в Сен-Жермені ан Ле 10 вересня 1919 року, самоврядна територія Підкарпатської Русі, яка буде мати найширшу автономію, сумісну з єдністю Чехословацької республіки.

3. Територія Підкарпатської Русі має власний сойм, який обирає свою президію.

4. Сойм Підкарпатської Русі є правомочним видавати закони в справах, які стосуються мови, освіти, релігії, а також в усіх тих, які можуть бути передані в його відання законами Чехословацької республіки. Закони, прийняті соймом Підкарпатської Русі, затверджуються президентом республіки і публікуються в спеціальному збірнику за підписом губернатора.

---

⁶⁷ Нариси історії Закарпаття. С. 120.

5. Підкарпатська Русь буде представлена в Національних Зборах відповідною кількістю представників (сенаторів) згідно з виборчою системою Чехословаччини.

6. На чолі Підкарпатської Русі є губернатор, який призначається президентом Чехословацької республіки на пропозицію уряду і відповідальний також перед соймом Підкарпатської Русі.

7. Чиновники Підкарпатської Русі будуть обиратися по можливості з місцевого населення.

8. Подробиці, що стосуються права обирати і бути обраним до сойму, визначаються окремим законом.

9. Закон Національних Зборів, який визначить кордони Підкарпатської Русі, складатиме частину Конституційної хартії».

Отже, Чехословаччина, згідно з її конституцією, репрезентувала себе як демократична централізована (унітарна) президентсько-парламентська республіка, у якій лише Підкарпатська Русь мала отримати самоврядність у формі автономії: іншим землям республіки — Богемії, Моравії, Сілезії, Словаччині — автономні права не надавалися. Підкарпатська Русь мала і свої державні символи: прапор, який у рівних частинах складався з верхнього жовтого та нижнього синього полів, а також герб — у формі щита, розділеного навпіл по вертикалі, де в правому синьому полі були три золоті смуги, а в лівому срібному полі — червоний ведмідь, який дивиться праворуч.

Третя складова Конституції ЧСР — Закон про принципи мовного права — також містила положення, що регулювали зазначену сферу суспільних відносин у Підкарпатській Русі. У параграфі 6 цього закону зазначалося: «Соймові, створеному на території Підкарпатської Русі, надається право врегулювати питання про мову для цієї території способом, сумісним із єдністю Чехословацької держави (стаття 10 Сен-Жерменського договору). До часу, поки таке врегулювання не здійснюється, застосовується цей закон із врахуванням особливих правових умов цієї території». Це означало, що в Підкарпатській Русі так звана «чехословацька мова» тимчасово отримувала статус «офіційної державної мови», хоча права національних меншин застережувалися, наприклад, зобов'язаннями прокуратури республіки «формулювати публічне звинувачення проти звинуваченого, який говорить іншою мовою, також і цією мовою, а при нагоді тільки цією мовою»⁶⁸. 8 червня 1923 р. чехословацький парламент стосовно мови діловодства на Закарпатті ухвалив рішення, згідно з яким «до того часу, поки Сойм Підкарпатської Русі не

---

⁶⁸ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. С. 21–23.

вирішить інакше, урядовою мовою є мова державна». Тобто чеська мова запроваджувалася в усіх адміністративних і громадських установах.

Загалом, Конституція Чехословацької республіки, на думку фахівців, була однією з найдемократичніших у післявоєнній Центральній Європі і забезпечувала своїм громадянам винятково широкі права і свободи, узаконені в 5 главі⁶⁹. Це, насамперед, рівність усіх перед законом, незалежно від мови, національності, віросповідання; свобода особи і майна, тобто право поселятися на будь-якій території, набувати нерухомості й займатися там діяльністю, що приносить прибуток у рамках загальноправових норм; недоторканність житла; свобода друку, зборів і право збиратися мирно і без зброї та створювати товариства; право петицій; таємниця листування; свобода викладання і совісті, свобода висловлення думок тощо. Основний Закон ЧСР передбачав також наявність органу контролю в особі Конституційного суду, склад та механізм функціонування якого регламентувався Законом про Конституційний суд, прийнятим Національними Зборами 9 березня 1920 р.

Щодо Закарпаття, то згідно з Конституцією ЧСР воно, по-перше, в державно-правовому плані одержало де-юре автономні права, передбачені Сен-Жерменським мирним договором. По-друге, конституційне законодавство створило досить досконалий механізм гарантій вільного розвитку національних і релігійних меншин. До останніх у Підкарпатській Русі належали не тільки русини-українці (62% всього населення), а й угорці (17,2%), євреї (13,4%), німці (1,8%), румуни та представники інших національностей⁷⁰. У Конституційній хартії зазначалося: «Оскільки загальні закони надають громадянам республіки право створювати і вести за свій рахунок благодійні, релігійні й соціальні установи, школи та інші виховні заклади, всі громадяни без різниці національності, мови, релігії або раси є рівними і мають право вільно користуватися своєю мовою і відправляти свою релігію в цих закладах». А у районах компактного проживання представників національних меншин їх установи передбачалося фінансувати з державного бюджету. У хартії особливо наголошувалося, що «всякого роду примусова денаціоналізація забороняється. Порушення цього принципу може визначатися законом як кримінальний вчинок»⁷¹.

По-третє і найголовніше, поширення на Закарпаття дії конституційного законодавства ЧСР принесло на цю українську землю демокра-

⁶⁹ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 121.

⁷⁰ Копчак В., Копчак С. Население Закарпатья за 100 лет. Львов, 1977. С. 83.

⁷¹ Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. С. 23.

тичний політичний режим з усіма його правовими інститутами. Права і свободи громадянина, багатопартійність і плюралізм, парламентаризм і принцип поділу влади — усе це, раніше невідоме місцевому населенню, увійшло в життя краю в перші роки після приєднання до Чехословаччини і поклато початок політизації та соціальної структуризації закарпатського суспільства, становленню в ньому елементів й інститутів громадянського суспільства.

На підставі Конституції ЧСР 26 квітня 1920 р. уряд видав розпорядження «Про зміну Генерального статуту Підкарпатської Русі», яким ліквідовувалася Директорія, юридично закріплювався інститут Цивільного управління, а замість посади адміністратора вводилися посади губернатора та віце-губернатора. У ньому, зокрема, зазначалося, що «на чолі Підкарпатської Русі є тимчасовий губернатор, що призначається президентом Чехословацької республіки за пропозицією уряду на термін, встановлений Сеймом Підкарпатської Русі».

5 травня 1920 р. тимчасовим губернатором Підкарпатської Русі було призначено Г. Жатковича, а віце-губернатором — чеського урядника П. Еренфельда. Якщо між губернатором і віце-губернатором виникали розходження, то їх розв'язання покладалося на празький уряд. Загалом, за винятком посад губернатора (ним призначався представник місцевого населення) і віце-губернатора (ним ставав чеський урядовець, якому підпорядковувалися всі реферати-відділи Цивільного управління і практично належала вся повнота влади в краї), структура і повноваження державної адміністрації у Закарпатті майже не відрізнялися від таких в інших регіонах республіки, що загалом регулювалися законом «Про організацію жупних і окружних урядів ЧСР» від 29 лютого 1920 р. Провідні посади в урядових структурах на Підкарпатській Русі також посідали чехи.

Нова редакція Генерального статуту обмежувала й ті «автономні» права краю, котрі надавалися Конституцією ЧСР. Наприклад, вона не включала положення про автономний Сойм, замість якого створювався представницький орган — Губернаторська рада. До її складу входили губернатор як голова ради, заступник голови, десять обраних членів ради та чотири члени, які призначалися урядом Чехословаччини за поданням губернатора. Права самого губернатора були урізаними, для нього залишалися в основному представницькі функції. Отже, по суті, в Закарпатті створювалася чеська адміністрація, і реальним найвищим органом влади на території краю залишався уряд ЧСР, який, зокрема, наділявся правом (після консультацій із губернатором) розпустити Губернаторську раду або звільнити окремих її членів. Це, звичайно, викликало невдоволення місцевих політичних діячів, яких намагався об'єднати навколо своєї

програми щодо збереження цілісності території Закарпаття та реалізації його автономного юридичного статусу губернатор Підкарпатської Русі Г. Жаткович. Зокрема, сподіваючись на проведення виборів до крайового Союму, він підготував проект виборчого закону, а також розробив проекти Конституції Підкарпатської Русі та пропозиції щодо вирішення питання кордону зі Словаччиною. У жовтні 1920 р. підготовлені Жатковичем документи щодо реалізації права Закарпаття на автономію були подані на розгляд уряду Чехословаччини. Небажання їх розглядати на урядовому рівні і постійні зволікання Праги щодо справедливих вимог закарпатців спричинилися до того, що 16 березня 1921 р. Г. Жаткович вдруге подав у відставку з посади губернатора. Після безрезультатних переговорів у Празі 16 квітня 1921 р. його відставка була прийнята (невдовзі Жаткович повернувся до США), що викликало хвилю протесту серед громадськості краю.

Протягом двох наступних років управління краєм залишалося в руках віце-губернатора П. Еренфельда, а 14 листопада 1923 р. новим губернатором краю було призначено амбітного закарпатського діяча А. Бескида — голову русофільської Центральної народної ради і Руської народної партії Пряшівщини. Тоді ж новим віце-губернатором був призначений лідер Чехословацької аграрної партії на Підкарпатській Русі А. Розсипал, який зосередив у своїх руках всю повноту влади і став активним провідником празької політики в краї.

Процес удосконалення системи державного управління в Чехословаччині з метою її уніфікації на території всієї республіки тривав і надалі. З метою подальшої централізації влади та обмеження самоуправління територіальних громад у 1925 р. в ЧСР розпочалася адміністративна реформа. Зокрема, у липні 1926 р. три жупи, створені у 1921 р. з центрами в Ужгороді, Мукачевому й Севлюші, були об'єднані й замінені однією округою з центром у Мукачевому. Край був поділений на дванадцять районів, кожен із яких мав управлінську раду. В Ужгороді було створено провінційну раду у складі 24 осіб, дві третини яких обиралися, а решта призначалася. Віце-губернатор ставав президентом провінції — головою місцевої ради, набувши право призначати голів районних рад. Як наслідок, у руках віце-губернатора зосереджувалось ще більше реальної влади⁷².

Реформа завершилася прийняттям 14 липня 1927 р. Закону ЧСР «Про організацію політичного управління», згідно з яким держава складалася з чотирьох земель: Чехії, Моравії-Сілезії, Словаччини і Підкарпатської

---

⁷² Вегеш М. М., Гирия В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). Ужгород, 1998. С. 128.

Русі. Скасовувалися жупи, утворювалися нові округи, а на чолі земель стояли земські президенти і створювалися представницькі органи — земські заступництва (збори). У Підкарпатській Русі вони склалися з 12 обраних і 6 призначених членів. Тобто, Закарпаття позбавлялося автономного статусу навіть формально, його майже зрівняли в правах з іншими територіальними одиницями республіки. Після цієї адміністративної реформи «Земля Підкарпаторуська» (офіційна назва) стала звичайною, четвертою провінцією ЧСР, що складалася з 13 округів, а ті — з 130 нотаріальних районів. На активні протести проти централізаторської політики влади в Закарпатті місцевих політичних діячів, масові страйки робітників краю празький уряд не звертав уваги⁷³.

Отже, замість конституційно узаконеного самоврядування, у Закарпатті на практиці в 20-х роках почалося запровадження централізованої адміністративної системи управління. Насамперед, були обмежені права губернатора та законодавчого органу — Сойму: губернатор не призначався чи обирався Соймом, а іменувався президентом ЧСР за поданням уряду. Вся виконавча влада належала віце-губернатору, посаду якого обіймала особа чеської національності, і яка практично була довіреною людиною президента й уряду республіки. Обіцяне самоврядування чехословацький уряд підмінив режимом адміністративного апарату шляхом введення при окремих міністерствах посад референтів для Підкарпатської Русі.

По-друге, не дотримувалося й конституційне положення про комплектування державної служби в краї переважно місцевими фахівцями: роздутий адміністративно-управлінський апарат Підкарпатської Русі (до 20 тис. чиновників) на 70–80% складався з чеських і словацьких урядників, хоча чехи й словаки становили в середині 1930-х років всього 4,5% населення Закарпаття (близько 30 тис. чол.). У 1922 р., наприклад, три із чотирьох жупанатів краю (Ужгородський, Мукачівський і Берегівський) очолювали особи чеської національності, серед 19 окружних начальників було лише 3 русини, правління жупанатського уряду в Мукачеві в 1927 р. складалося з 23 чехів, 7 русинів і 4 угорців, у Президії Цивільного управління в Ужгороді працювало 12 чехів і 2 русини і т. д. На це були, як слушно відзначають фахівці з історії Закарпаття, як свої об'єктивні причини — відсутність місцевих управлінців і освічених кадрів, зокрема достатньої кількості гуманітарної і технічної інтелігенції, так і суб'єктивні — прагнення центральної влади чимскоріше інтегрувати Підкар-

---

⁷³ Див.: Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 254.

патську Русь у чехословацьке суспільство, здійснити, зокрема, її капіталістичну модернізацію⁷⁴.

По-третє, певною дискримінацією населення Закарпаття в політико-правовому сенсі була відсутність його представників у Національних зборах ЧСР, утворених на основі конституції у квітні 1920 р. Лише в березні 1924 р. закарпатці вперше взяли участь у виборах до парламенту республіки, коли обрали 9 послів (депутатів) і 5 сенаторів, хоча згідно із законодавством і з урахуванням кількості населення краю мали обирати відповідно 13 і 6 представників. Мали місце й інші порушення конституційних прав закарпатців. Наприклад, під час проведення перепису населення в грудні 1930 р. чехословацькими урядовцями здійснювався тиск на закарпатців при визначенні ними своєї національності. Спостерігалось також насильне запровадження чеської мови в державних установах, школах краю тощо.

Проте головним було те, що реалізація автономних прав Закарпаття всіляко затягувалася центральною владою. На численні вимоги й скарги закарпатців щодо небажання Чехословаччини запроваджувати автономію краю празькі урядовці посилалися на те, що, наприклад, «південно-карпатський народ ще не дозрів» для автономного правління, що відсутні потрібні кадри з місцевого населення, яке у своїй масі ще політично незріле, що цьому заважають складна й нестабільна політична ситуація та гострота проблем і невизначеність національно-культурного розвитку в Закарпатті, а також зазіхання на цей край із боку сусідніх держав тощо⁷⁵.

І хоча така аргументація не була цілком безпідставною, однак головна причина зволікання Праги в наданні автономії Закарпаттю всупереч своїм міжнародним і конституційним зобов'язанням полягала в тому, що як багатонаціональна держава ЧСР боялася створити прецедент для інших національних груп, убачала в цьому загрозу національно-державним інтересам і цілісності республіки.

Водночас входження Закарпаття — Підкарпатської Русі до складу ЧСР ознаменувалося глибокими зрушеннями в етнонаціональній і громадсько-політичній свідомості русинів-українців. Становлення й функціонування державно-політичної системи ЧСР сприяли активізації суспільно-політичного руху в Закарпатті, який у ході поступових демократичних перетворень у політичній, культурній і соціальній сферах ставав

---

⁷⁴ Див.: Вегеш М. М., Віднянський С. В. Названа праця. С. 63; Бедь В. Політико-правове становище Закарпаття у складі Чехословацької республіки (1919 — березень 1939 рр.). *Carpatica — Карпатика*. Ужгород, 2000. Вип. 7. С. 136; Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. С. 27–29.

⁷⁵ Див.: Бенеш Э. Речь о подкарпатурской проблеме. Ужгород, 1934.

все вагомішим чинником загальнодержавного громадсько-політичного життя. Мало того, демократичні засади чехословацької конституції створювали сприятливі можливості й умови для розгортання процесів політизації і структуризації закарпатського суспільства, зокрема для виникнення й діяльності політичних партій, громадських об'єднань, культурно-освітніх товариств та інших інститутів громадянського суспільства (у міжвоєнні роки в Закарпатті діяли понад 30 політичних партій і 150 громадських організацій найрізноманітніших напрямів діяльності). Головним напрямом їхньої діяльності була боротьба за автономію, яка тривала протягом майже усіх двадцяти років перебування краю в складі Чехословаччини. У ній брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що були активною опозицією центральній владі. Однак політично-класові й особливо національно-культурні розбіжності їхніх програм, зокрема гостре протистояння русофільського, русинського й українського напрямів у суспільно-політичному житті краю були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР тривалий час утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках.

Виходячи з демократичних засад будівництва молодої держави, офіційна Прага, долаючи угорську шовіністичну спадщину, не розробляла спеціальної і чіткої державної національно-культурної програми для Закарпаття, точніше, намагалася прямо не втручатися в цей складний, але природний для кожного народу процес і проведення політики в цій галузі віддавала у відання місцевих органів влади. Зокрема, конституційний закон «Про принципи мовного права в Чехословацькій республіці» 1920 р. не встановлював мови врядування в Підкарпатській Русі й залишав остаточне рішення з цього питання за соймом краю. А у «Генеральному статуті про організацію та адміністрацію Підкарпатської Русі» 1919 р. стверджувалося, що «у всіх школах народна мова буде мовою навчання, як офіційною мовою взагалі». У зв'язку з цим постало питання тлумачення «народної мови». На прохання місцевих урядовців і з метою сприяння скорішому розв'язанню цього питання чехословацький уряд пішов на не зовсім звичний крок — скликав 4 грудня 1919 р. в Міністерстві шкільництва та народної освіти ЧСР нараду за участю 14 відомих учених-мовознавців Чеської академії наук і мистецтв (професорів Полівки, Бідло, Махала, Славіка та ін.) і після обговорення (сам факт якого викликав здивування науковців) прийняв спеціальне розпорядження міністерства стосовно літературної мови на Закарпатті, в якому зазначалося: «Тому що місцеве русинське наріччя в Карпатській Русі є, безумовно, наріччя малоруське, слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди

й одноплеменці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл, бо можна буде використати книги, а також вчителів з Галичини. Побоювання, що тим підтримувалася б на Підкарпатській Русі українська ірредента, не є виправдане. Скоріше по-жвавилася б вона штучним відокремленням населення цього краю від народного пня, якого є природною частиною». Водночас в заключному пункті рекомендацій стверджувалося: щоб русини не втрачали свідомості того, що вони «як українці належать до великого російського народу», у середніх школах необхідно вивчати російську мову, поряд із чеською і словацькою⁷⁶.

Це розпорядження Міністерства, а точніше — висновок чеських учених про український характер мови населення Підкарпатської Русі і його приналежність до малоруського (українського) народу мало позитивне значення для культурного розвитку краю, сприяло запровадженню викладання українською мовою з етимологічним правописом в початкових школах (у 1938 р. в Закарпатті з 809 народних шкіл 469 були з українською мовою викладання), стимулювало культурно-просвітницьку діяльність ще нечисленних прихильників українофільської національно-культурної орієнтації. Зокрема, не в останню чергу завдяки йому перші часописи в Закарпатті — «Русин», «Наш рідний край», «Пчілка» почали виходити українською мовою, а в травні 1920 р. було засновано товариство «Просвіта», що розгорнуло активну національно-культурну діяльність⁷⁷.

Однак нечітке розуміння чеськими урядовцями й науковцями етнонаціонального статусу русинів, як і українців, що полягало у сприйнятті їх як частини росіян, лише загострювало в краї «мовну боротьбу». Цьому сприяло й рішення найвищого адміністративного суду ЧСР від 28 червня 1925 р., яким українська мова була визнана «чужою» для корінного населення Закарпаття. А згідно з законом про пресу від 30 травня 1924 р. було заборонено на території Закарпаття поширювати українську періодичну пресу УСРР, не дозволялося навіть вживати назву «Закарпатська Україна» і «український», «українець» до населення краю. Прийнятий у 1923 р. закон ЧСР «Про охорону республіки» (параграф 14) розцінював порушення цих вимог як підбурювання проти цілісності держави.

⁷⁶ Цит. за: 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки ХХ ст.): Документи і матеріали. К., 1999. С. 96–97.

⁷⁷ Див.: Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. К., 2012. С. 299; Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців. Ужгород, 2002. С. 123.

Найчастіше звинувачувалися в цьому комуністи Закарпаття (Крайовий комітет Компартії Чехословаччини), які через свої офіційні друковані органи з 1926 р. згідно з настановами Комінтерну здійснювали, як стверджувала офіційна влада, «політику інтенсивної українізації Підкарпаття», пропагували «єдність мови Підкарпатської Русі з Україною», поширювали думки про те, що «на Підкарпатській Русі ані русинів, ані руснаків немає, а є тільки українці» і що «нібито Підкарпатська Русь є частиною Великої радянської України, яка простягається від Дніпра до Татр»⁷⁸.

Як загроза цілісності Чехословацької республіки з кінця 1920-х років розглядалась Прагою й активна діяльність у Закарпатті українських емігрантів із Наддніпрянської України й Галичини (а їх за різними даними і в різні роки нараховувалося в краї від 3 до 11 тис. чол., в основному вчителі й представники творчих професій), які, за словами С. Наріжного, сприяли «національному відродженню Срібної Землі й чудодійному перетворенню Підкарпатської Русі в Карпатську Україну... підкарпатські русини оставили свій глибокий сон і приобщилися до загальної української революції»⁷⁹. Деяких активних українських діячів з числа емігрантів було навіть «видворено» із краю і Чехословаччини, наприклад педагога Л. Бачинського, історика В. Пачовського, поетесу М. Підгірянку та ін.

Утім незаперечним залишається той факт, що за роки перебування у складі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.), насамперед завдяки трьом важливим факторам — більшій політичній свободі, значним державним інвестиціям на розбудову краю, зокрема культурно-освітню, а також активній діяльності в Закарпатті українських емігрантів, які в міжвоєнні роки підтримувалися Прагою, велика частина корінного населення Підкарпатської Русі — Карпатської України пройшла шляхом самоусвідомлення від самоназви «угорські рутени (русини)» до «карпатських (закарпатських) українців», від прийняття резолюції Всенародного конгресу угорських русинів у Хусті 21 січня 1919 р про з'єднання краю з Україною і прохання, «щоб нова держава при виконанні цієї злуки узгляднила окремішне положення угорських русинів» до розбудови автономної Карпато-української держави в складі федеративної ЧСР наприкінці 1938 — початку 1939 рр. і проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України як «найменшої вітки українських земель».

Усвідомлюючи сукупність політичних, адміністративних, господарських і культурних проблем Закарпаття, керівники ЧСР, як уже зазна-

---

⁷⁸ Див.: Закарпаття в етнонаціональному вимірі. С. 265–266; Тернистий шлях до України. Збірник архівних документів і матеріалів. С. 122–127.

⁷⁹ Наріжний С. Українська еміграція: Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Ч. I. Прага, 1942. С. 321.

чалоя, бачили своє головне завдання в поступовій інтеграції приєднаного краю в державно-політичну й соціально-економічну системи молоді республіки. Втім, якщо зусилля чехословацької влади з впровадження в життя краю політичної системи, заснованої на засадах демократії, громадянського суспільства та принципах верховенства права значною мірою мали успіх, то економічні умови життя більшості закарпатських українців у часи чехословацького правління хоча й дещо змінилися, але не зазнали значного покращення, а економіка Закарпаття протягом 20-річного міжвоєнного періоду так і не інтегрувалася скільки-небудь значною мірою в єдиний господарський комплекс міжвоєнної Чехословаччини.

У зв'язку з цим слід наголосити, що до складу новоутвореної Чехословаччини увійшли лише 21% території і 26% населення Австро-Угорщини, але майже 70% усієї промисловості колишньої монархії, яка протягом двох-трьох повоєнних років була повністю відновлена й мала значний експортний потенціал. І хоча економічне становище Чехословацької республіки було підірване світовою економічною кризою 1921–1923 рр., їй вдалося на відміну від інших країн регіону досить швидко й успішно вийти із кризи, насамперед завдяки подоланню інфляції та зміцненню чехословацької валюти — крони, яка стала однією з найбільш стабільних валют в Європі. Вже у 1924 р. виробництво промислової продукції на 7%, а валовий національний продукт більш ніж на 10% перевищили довоєнний рівень. На середину 20-х років стабілізується й економіка ЧСР, починається її значне піднесення, формується єдиний господарський комплекс із розгалуженою промисловою структурою, зростаючим сільським господарством, з активними міжнародними торговельними зв'язками. Зокрема, на початок 1929 р. промислові показники збільшилися на 41%, а сільськогосподарські — на 28%. Не випадково другу половину 20-х років ХХ ст. прийнято називати «золотими роками» Чехословаччини, маючи на увазі насамперед її економічне становище. На той час це була вже розвинена індустріально-аграрна держава з модернізованим виробництвом і сучасною інфраструктурою, в якій понад 40% самодіяльного населення було зайняте в промисловості, торгівлі й на транспорті, а 37% — у сільському господарстві, і яка посідала 15 місце у світі за величиною національного прибутку на душу населення, а в 30-ті роки увійшла в першу десятку індустріально розвинутих держав світу⁸⁰.

---

⁸⁰ Див.: Lacina Vlastislav. Zlatá léta československého hospodářství 1918–1929. Praha, 2000. S. 23; Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. М., 2005. Кн. 1. С. 117, 135.

Соціально-економічна політика всіх урядів Першої Чехословацької республіки була спрямована насамперед на зміцнення позицій національної буржуазії. Уже на середину 20-х років чеським і словацьким підприємцям вдалося відтиснути своїх німецьких і угорських конкурентів із панівних позицій в економіці країни. Цьому сприяли аграрна і грошова реформи, спрямовані проти інонаціональних землевласників та капіталу, закони про введення високого мита на імпортовані товари, залучення значних іноземних кредитів та інвестицій для економічної інтеграції окремих історичних регіонів, створення розвинутого внутрішнього ринку й реструктуризація промисловості, розвиток розгалуженої транспортної мережі, електрифікація країни тощо. Інтенсивно розвивався процес концентрації виробництва й капіталу, створення національних картелів і синдикатів, який призвів до того, що понад 80% всього капіталу було зосереджено у чверті акціонерних кампаній. Провідне місце в економіці ЧСР посіли такі величезні підприємства, як військово-промисловий концерн «Шкода», Вітковіцькі металургійні заводи, Празьке металургійне товариство, концерн із виробництва взуття Т. Баті та інші, а 8 найбільших банків країни володіли майже 70% усього банківського капіталу.

Водночас найбільш серйозною господарською проблемою Чехословаччини протягом усього міжвоєнного періоду було те, що економічний потенціал різних частин республіки був далеко не однаковим, і процес їх інтеграції протікав дуже складно. Наприклад, на середину 20-х років ХХ ст. питома вага зайнятих у промисловості була у Словаччини вдвічі, а в Закарпатті більш ніж у 4 рази нижчою, ніж у Чехії. Зокрема, Закарпаття, на яке припадало 9% території і близько 5% населення країни, мало ледве 0,67% виробничих потужностей, споживало в 25 разів менше електроенергії на душу населення, ніж у Чехії та Моравії⁸¹. Воно було патріархальною й землеробською за своїм укладом частиною країни, багатою місцевими продуктами, шкірою та іншою сировиною, але не мала жодного підприємства з переробки сировини, шкіри, м'яса тощо, що вивозилися для переробки в інші частини республіки, а потім як продукт ввозились знову в Закарпаття і реалізовувалися за високими цінами.

Ця нерівномірність економічного розвитку продовжувала зберігатися й надалі, незважаючи на спроби чехословацького уряду покращити ситуацію. За даними перепису населення 1930 року, наприклад, 71,6% з усього працездатного населення Закарпаття була зайнята в сільському господарстві чи на роботах, пов'язаних із лісом (а серед русинів-українців краю цей показник був ще вищим — 82%) і лише менше 11% — у промисловості й ремеслі. До того ж, майже всю торгівлю і дрібну про-

⁸¹ Lacina Vlastislav. Zlatá léta československého hospodářství 1918–1929. S. 41–47.

мисловість було зосереджено в руках місцевих угорців і євреїв, які склали відповідно 15,4% та 12,8% населення краю, або чехів, які на той час становили вже майже 3% населення Закарпаття. Чеський та іноземний фінансовий капітал все активніше проникав у всі сфери економічного життя краю, насамперед у ті галузі, що при найменших затратах давали найвищі прибутки. У 1931 р., наприклад, у Словаччині й на Закарпатті діяли 14 іноземних акціонерних товариств із статутним капіталом у 283 млн крон та 425 змішаних (і з чеським капіталом) акціонерних компаній із капіталом у 1,3 млн крон⁸².

Серед основних заходів чехословацького уряду, спрямованих на поліпшення економічної ситуації у Закарпатті, найважливішою була аграрна реформа. Проведення земельної реформи було найголовнішою потребою для населення краю, основним заняттям якого, що забезпечувало йому засоби для існування, й надалі залишалося сільське господарство. Аграрне питання було надзвичайно складним, адже більше половини всієї земельної площі Закарпаття належало великим австро-угорським землевласникам, державі та церкві (лише одному графу Шенборну-Бухгейму належало близько 133 тис. га землі, державі — понад 322 тис. га, а церква володіла понад 15 тис. га найродючої землі, на якій селяни працювали переважно безоплатно зі своїм інвентарем), а інша частина — трохи більше 600 тис. га — дрібним сільським господарям, яких нараховувалось понад 410 тис. душ (приблизно 63 тис. селянських господарств), тобто на одного дрібного землероба припадало близько 0,67 га землі. Безземелля змушувало закарпатських селян масово вдаватися до кабальної оренди, здольщини, відробіток за мізерну частину врожаю та інших форм кріпацтва. Великою перешкодою на шляху раціонального господарювання в краї були дуже несприятливі умови землекористування — низька продуктивність переважно екстенсивного сільськогосподарського виробництва, обумовлена природними, географічними та суспільно-історичними чинниками, велика роздробленість землі, черезсмування тощо. Злидні й голод були масовим явищем на Закарпатті в перші повоєнні роки, яке крайовий президент А. Розсипал іронічно назвав «жебрацькою торбою Угорщини». Тому першим кроком чехословацької влади було створення у 1919 р. в Ужгороді Краєвого зернового союзу, до обов'язків якого входила закупівля за кордоном, насамперед у Румунії, зерна та його розподіл серед голодуючого населення Закарпаття⁸³.

⁸² Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 151; Магочій П.-Р. Історія України. К., 2007. С. 517; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 101.

⁸³ Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. Ужгород, 1936. Перевидання книги. Ужгород, 2005–2006. С. 48; Нариси історії Закарпаття. С. 124; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 104.

У 1919–1920 роках в ЧСР була проведена аграрна реформа, яка також торкнулася Закарпаття. Зокрема, згідно з т. зв. забороним законом, прийнятим Національними зборами у квітні 1919 р., держава отримала право відчуження (конфіскації за грошову винагороду) в громадське користування і передачі малоземельним селянам за викуп земельних володінь понад 150 га орної землі. Для проведення аграрної реформи в Закарпатті наприкінці 1920 р. в Ужгороді була організована «Окружна (обласна) канцелярія державної земельної служби», якою протягом 1921–1923 рр. було відчужено 239 тис. га землі, що належала 104 великим землевласникам. З них близько 60 тис. га було передано 30 тис. сільським родинам (130–160 тис. чол.), які проживали у 250 селах або поселеннях краю, і з яких близько 6 тис. чол. були безземельними (вони отримали по 1,5 га землі). Власниками іншої, більшої частини конфіскованої землі стали держава, чеські колоністи та сотні змішаних акціонерних товариств і компаній, найбільшою з яких була фірма «Латориця» з французьким, швейцарським та чеським капіталом, що практично за безцінь викупила у графа Шенборна понад 130 тис. га закарпатської землі та лісів⁸⁴.

Отже, аграрна реформа частково розформувала найбільші землеволодіння, що колись були власністю угорської аристократії та поміщиків, дещо змінила соціальне обличчя закарпатського села, адже зросла питома вага середнього селянства, яка володіла 5–10 га землі. Земля ставала об'єктом купівлі-продажу, що приводило в рух закарпатське суспільство в напрямку до ринкової економіки. Цьому сприяло і відкриття в 1920 р. в Ужгороді першого в історії Закарпаття Підкарпатського Банку для збереження грошової маси населення та надання кредитів, а згодом відкриття філіалів Чехословацького промислового банку, Словацького аграрного банку та інших банківських установ: у 1929 р. у краї їх діяло 16. Не менш важливим у цьому плані був розвиток кооперативного руху в Закарпатті, який набув особливо широкого розмаху після прийняття відповідного закону в 1926 р. Зокрема, були створені Крайовий дружствений (кооперативний) союз в Ужгороді та Торговельний союз господарських дружств (кооперативів), а також сотні різних місцевих кооперативів — кредитних, господарських, споживчих та за окремими галузями господарської діяльності. На кінець 1935 р. в Закарпатті нараховувалося 357 різних кооперативів, але найбільше з них було організацій кредитної кооперації — 172, які розпоряджалися пайовим капіталом у понад 3 млн крон і резервним фондом у понад 2 млн крон, а вклади перевищували суму в 9,5 млн крон. Членами кредитних товариств були понад 47 тис.

---

⁸⁴ Див.: Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 100–102; Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. С. 48–49.

чоловік, переважно селяни, які використовували кредити насамперед для оплати придбаних земельних ділянок. Про розміри кредитної діяльності в Закарпатті свідчать такі дані: у 1935 р. від членів кооперативів було прийнято майже 77,5 тис. векселів, щоправда переважно на суми від 500 до 1000 чехословацьких крон. А обіг Крайового дружественного союзу, як фінансового центру кооперативів Закарпаття, склав майже 800 млн крон. Ним, зокрема, було надано кредитів на суму 32,5 млн крон⁸⁵. Отже, кооперація за підтримки держави стала в міжвоєнні роки одним із важливих факторів економічного життя на Закарпатті.

Позитивним моментом проведення земельної реформи було й те, що сільське господарство Закарпаття насамперед завдяки чеським фахівцям зробило крок уперед у напрямку меліорації та інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, підвищувалася його технічна озброєність, змінювалася структура земельних угідь, посівних площ, спеціалізація, завдяки чому врожайність зерна зросла на 50%, а також зростала продуктивність тваринництва, відкривалися нові можливості для розвитку лісового господарства, садівництва й виноградарства. Наприклад, на здійснення різнопланових робіт із меліорації (регуляція водяних потоків та укріплення берегів річок, розбудову дамб, гребель та мостів, дренажні й осушувальні роботи, постачання води сільським громадам тощо) протягом 1921–1935 років державою було витрачено понад 80 млн. крон, на розвиток лісового господарства, яке посідало важливе місце в економіці Закарпаття з урахуванням того, що майже половина території краю була покрита лісами, чехословацький уряд виділяв значні інвестиції, що спрямовувалися на будівництво лісових та вузькоколіїних залізниць, упорядкування водних потоків для сплаву лісу та інші акції, що створювали також нові робочі місця для місцевого населення, а на розвиток традиційного для Закарпаття виноградарства (розширення площ і асортименту сортів, охорону виноградників від шкідників, будівництво державних винних погребів, організацію виставок і торгів вина тощо) держава за період із 1919 по 1935 роки виділила суму в розмірі 7 млн. крон⁸⁶. Чехословацький уряд вперше організував на Закарпатті низку землеробських дослідних станцій, шкіл та інших державних і громадських інституцій, котрі здійснювали агротехнічну, організаційну, пропагандистсько-просвітницьку діяльність серед місцевого населення, що сприяло поступовому перетворенню закарпатського селянина-робітника на землеробського підприємця-газду.

⁸⁵ Див.: Там само. С. 61–65; Илько В. И. Социально-экономические отношения в закарпатском селе в 1919–1938 гг. Ужгород, 1981. С. 95.

⁸⁶ Илько В. И. Назв. праця. С. 25, 37–38.

Утім практичні наслідки реформи загалом були досить обмеженими і не вирішували земельного питання. І наприкінці 1930-х років значна кількість земель Закарпаття перебувала в руках великих землевласників (близько 20% або 239 тис. га), а також держави і церкви, тоді як близько 70% сільських господарів краю мали менш ніж 2 га землі і лише 18% мали від 2 до 5 га. Зокрема, як свідчать статистичні дані, понад 110 тис. дрібних сільських господарств володіло вдвічі меншою площею землі, ніж 708 великих землевласників: якщо на одного дрібного сільського господаря припадало в середньому 3,5 га землі, то на одного великого землевласника-газди понад 1100 га. Значно відставало Закарпаття від інших частин Чехословаччини і в рівні забезпечення сільського господарства тяглою силою та механізаторськими приладами. У 1925 р. лише 82 тис. господарств краю використовували як тяглу силу одного коня, тоді як інші 30 тис. господарств не мали жодного. А із загальної кількості сільськогосподарських машин на Закарпаття припадало лише 8%, тоді як на Словаччину — 18, а на Чехію — 56%. Сільська біднота Закарпаття, особливо гірських районів, через малоземелля й надалі змушена була вдаватися до кабальної відробіткової оренди, здольщини та інших феодалних форм земельних відносин, щороку вирушаючи на сезонні роботи в поміщицькі господарства рівнинних областей, а також шукати роботу в Чехії, а то й далеко за кордоном, наприклад у Америці, Канаді, Аргентині. Щорічно від 50 до 70 тис. закарпатських сільськогосподарських робітників були безробітними.

Важке становище закарпатських селян погіршувалось також через непосильне державне оподаткування, яке часто доповнювалося насильницьким і протизаконним стягуванням податкових боргів місцевими державними службовцями. Чехословацька влада не мала успіху і в переміщенні верховинських фермерів із гірських селищ на родючіші низини південної частини Закарпаття. Урожайність в Закарпатті і в 1937 р. була на 64% нижчою, ніж у Чехії⁸⁷.

Щодо промисловості Закарпаття, то після розпаду Австро-Угорщини вона опинилася в повному застої, адже до війни практично вся економіка краю була зорієнтована на Угорщину, і втрата угорського ринку була важким ударом для тих небагатьох підприємств землеробської, лісової, видобувної та обробної промисловості, що існували в ньому. А в інших частинах Чехословаччини, а також у Польщі та Румунії, зв'язаних із ЧСР торговельними угодами, промислова продукція Закарпаття зустрічала

---

⁸⁷ Див.: Магочій П.-Р. Названа праця. С. 517; Илько В. И. Названа праця. С. 27; Ванат Иван. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). Пряшів, 1979. С. 153–156; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 98, 103–105.

велику конкуренцію: чимало підприємств краю вимушені були припинити свою діяльність, а нові галузі промисловості відкривалися дуже повільно і в обмежених кількостях. І все ж, промислові підприємства краю, що складались переважно з двох типів — державних та приватних, поступово пристосовуючись до потреб внутрішнього й зовнішнього ринку, збільшували випуск своєї продукції. Водночас за рахунок сільського зростала чисельність неземлеробського населення Закарпаття. Зокрема, протягом 1921–1930 років зайнятість населення у промисловості збільшилась із 63 до 85,5 тис. чоловік, відповідно у торгівлі — з 28 до 41,5 тис., на транспорті — з 15 до 23 тис. чоловік. Сільських робітників, які працювали щоденниками, наймитами, чорноробами, будівельниками налічувалось 100–110 тис. Отже, загальна кількість робітників найманої праці становила в Закарпатті у 1930 р. 250–270 тис. чоловік⁸⁸.

Провідною галуззю Закарпаття у міжвоєнні роки була лісозаготівельна й деревообробна промисловість, швидкий розвиток якої обумовлювався наявністю великої кількості лісів, що займали 48,5% території краю (понад 612 тис. га), зростанням попиту на такі цінні породи карпатського лісу як смерека, ялиця, дуб, бук та ін., а також значною увагою до неї держави, яка володіла майже половиною всіх лісів краю і вкладала в цю прибуткову галузь чималі кошти. Про обсяг лісозаготівель можна судити з даних трьох дирекцій державних лісів — Ужгородської, Буштинської та Рахівської, яким належала ціла низка великих лісопильних заводів, більшість із яких була побудована в 1920-х роках і обладнана за останнім словом техніки. Якщо у 1921–1925 рр. ними було заготовлено близько 512 тис. куб. м деревини, то в 1926–1930 рр. — понад 766 тис. куб. м. Масштабній експлуатації «зеленого золота» Карпат сприяло прокладення густої мережі вузькоколійок із лісових масивів до деревообробних підприємств, спорудження гребель-водозборів із метою підняття рівня води в закарпатських річках для сплаву деревини на нижні склади тощо⁸⁹.

Найбільш цінні породи із закарпатських лісів вивозились на переробку в чеські землі, Угорщину, Австрію, Німеччину та інші європейські країни. Частина заготовленої деревини перероблювалась на державних і приватних підприємствах, яких у Закарпатті у міжвоєнні роки нараховувалось близько 50. До найбільших із них слід віднести підприємства, які належали дирекціям державних лісів, наприклад Ужгородську меблеву фабрику «Мундус», де працювало від 250 до 400 робітників, а також акціонерні товариства «Латориця», «Сольва», «Кронбергер», «Ріхард Фреер і Компанія» та ін. Зокрема, остання володіла сірnikовою фабрикою

⁸⁸ Нариси історії Закарпаття. С. 156, 166.

⁸⁹ Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. С. 29–32.

«Вулкан» в Чинадієво потужністю в 10 млн коробок у рік, що повністю задовольняло потреби місцевого населення в сірниках. Окремі підприємства експортували свою продукцію до зарубіжних країн. Так, виробниці лісопильного заводу у Вишкові експортувались в Італію, Іспанію, а продукція деревообробного підприємства в Нижньому Бистрому вивозилась навіть у Велику Британію.

Значним попитом на внутрішньому і зовнішньому ринках користувалася продукція, пов'язана, насамперед, із воєнними замовленнями, закарпатських лісохімічних заводів. На трьох найбільших у Центральній Європі лісохімічних заводах — Перечинському, Свалявському й Великобичківському, споруджених ще в другій половині XIX — на початку XX ст. і реорганізованих у міжвоєнні роки чеським капіталом (належали акціонерним товариствам), щороку перероблювалось 300 тис. куб. м букової деревини. Тут, безпосередньо в цехах, на заготівлі й транспортуванні лісу, працювало 5–6 тис. робітників.

Традиційними галузями виробництва в Закарпатті в міжвоєнні роки, як і раніше, був видобуток солі, розробка рудних і нерудних викопних. Видобуток солі був зосереджений на Солотвинських солекопальнях. Це було єдине державне підприємство, яке з 1920 р. постачало різні види солі для всієї Чехословацької республіки. За рахунок технічного удосконалення, механізації виробничих процесів тут постійно зростав обсяг видобутку солі. Якщо перед Першою світовою війною в шахтах Солотвинського солерудника добувалось щодня 40 вагонів солі, то у 1920-х роках — 50 і більше вагонів.

Подальшого розвитку набула розробка нерудних викопних: граніту, каоліну, мармуру, вогнетривких і гончарних глин, вапняку, андезиту, трахіту, ріоліту, вулканічного туфу тощо. Зокрема, кам'яні кар'єри у передмістях Ужгорода, Мукачева, Севлюша та Хуста були обладнані сучасними машинами й виробляли щороку 5 тис. вагонів (35 тис. куб. м) добротного шляхового й будівельного матеріалу. Щебінь Радванського кар'єру в передмісті Ужгорода, на якому працювало 200–300 робітників, використовувався, наприклад, для будівництва залізничних мостів і тунелів краю, а також експортувався в Угорщину, а щебінь Кам'яницького кар'єру широко використовувався при будівництві адміністративних і приватних будинків в Ужгороді. Власне будівельна промисловість Закарпаття охоплювала ряд цегельно-черепичних підприємств, що діяли в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Севлюші і Хусті. Зокрема в Берегові на трьох заводах, що належали цегельно-черепичному акціонерному товариству «Конт і Вінклер», працювало 600 робітників⁹⁰.

⁹⁰ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 156–160.

Отримали подальший розвиток і традиційні для Закарпаття галузі харчової промисловості, зокрема борошномельна. До неї належали парові та водяні млини, власниками яких були казна, підприємці-орендарі, заможні селяни. На початку 30-х років у краї налічувалось понад 600 діючих млинів, у тому числі 64 парових, найбільш технічно обладнані з яких працювали в Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Буштині, Тересві, Чинадієві тощо. Щороку ними перероблювалось на борошно 15 тис. вагонів або близько півмільйона центнерів зерна (пшениця, жито, кукурудза та ін.)⁹¹.

Досить розвинутою галуззю харчової промисловості було винокуріння. Так, у середині 1930-х років три найбільші спирто-горілчані заводи — Ужгородський, Мукачівський і Севлюський — викурювали близько 14 тис. гектолітрів спирту, а 15 інших, менших винокурень краю виробляли до 8 тис. гектолітрів. Щоправда, розширенню їх виробництва перешкождали дії чеських і словацьких монополістичних об'єднань та встановлені державою квоти на виробництво і збут спиртних виробів, унаслідок чого спирто-горілчана промисловість Закарпаття могла виробляти лише одну третину всієї кількості реалізованих спиртних виробів — решта завозилась сюди зі Словаччини та Чехії.

У міжвоєнні роки на Закарпатті діяли також декілька добре обладнаних технічно скотобоєнь, олійниць, оцтових, виноробних заводів та інших підприємств із переробки сільськогосподарської сировини. По одному підприємству були представлені в Закарпатті пивоварна промисловість — завод Шенборна в Підгорянах поблизу Мукачева, що виробляв щороку 30 тис. гектолітрів пива, яке користувалось попитом навіть у чеських землях, і тютюнова промисловість — мукачівська фабрика, що випускала сотні тисяч цигарок із місцевої сировини, і на якій працювало 600 робітників (здебільшого жінки).

Поряд із розвитком фабрично-заводської промисловості в міжвоєнному Закарпатті зберігалось й розширювалось і дрібне виробництво, зокрема діяло 18 тис. промислово-ремісничих концесійних закладів, сотні підприємств ремісничо-кустарного типу, що здебільшого були зосереджені в містах і містечках краю, і на яких було зайнято не більше 5 робітників. Наприклад, у 1930 р. в Ужгороді працювало понад 600 таких дрібних підприємств, переважно кустарних майстерень, на яких було зайнято близько 3 тис. чоловік. Поширенню домашніх промислів, ремесла сприяли організація на місцях фахових курсів, виставок виробів, міських і сільських ярмарків, діяльність промислово-ремісничих спілок і торговельних акціонерних товариств тощо. Продукція закарпатських кустарів-

⁹¹ Statistická Rocenka Republiky Československé. Praha, 1937. S. 88.

ремісників користувалася попитом по всій Чехословаччині та за кордоном.

Розвиток сільськогосподарського і промислового виробництва вимагав подальшої електрифікації краю. На початку 1920-х років в окремих містах і містечках (Ужгороді, Мукачеві, Берегові, Великому Березному, Хусті, Іршаві, Тячеві) існували електростанції, які базувались на парових двигунах незначної потужності й належали міським управам та окремим власникам. З 1925 р. всі ці підприємства були підключені до «Підкарпатських електричних заводів». З метою розширення електрифікації та її централізації у 1929 р. в Ужгороді було створено акціонерне товариство «Підкарпатські електрарні», яке наступного року розпочало будівництво в Ужгороді парової електростанції із трифазовою розподільною сіткою, а також гідроелектростанції із каналом в с. Невицьке до м. Ужгорода. На спорудження цього гідровузла було витрачено 30 млн крон. Електростанція щороку виробляла 20 млн кіловат-годин електроенергії, яка постачалась у все Закарпаття і навіть у Східну Словаччину. На кінець 1935 р. електроенергією були забезпечені 65 міст та сіл Закарпаття з населенням понад 215 тис. чоловік. Утім, незважаючи на очевидний прогрес, Закарпаття, порівняно з Чехією, продовжувало відставати у використанні електроенергії, особливо в сільській місцевості, де було електрифіковано лише 13% сільських общин краю⁹².

Велику увагу приділяв чехословацький уряд розвитку в Закарпатті шляхів сполучення з метою зв'язати край зі Словаччиною та Чехією і створити більш сприятливі умови для поглиблення торговельно-економічних відносин у рамках єдиного господарського комплексу. При цьому враховувались і військово-стратегічні міркування — використати територію Закарпаття як міст, який би зв'язував Чехословаччину із її союзницею Румунією (оборонна концепція т. зв. «Малої Антанти» для протистояння територіальному ревізіонізму з боку Угорщини).

Щодо залізничного сполучення, то тут ще до світової війни були прокладені залізниці, які з'єднували Закарпаття з Угорщиною, Румунією, Трансильванією й Галичиною. На початку 1920-х років протяжність залізниць у Закарпатті (разом із вузькоколіїлками) становила 600 км, тобто на 1 км залізничних шляхів припадало 20 кв. км площі (у Чехії, для порівняння, — трохи більше 8 кв. км площі). Тому в урядових колах ЧСР розроблялись плани щодо розширення на Закарпатті мережі залізничного сполучення, насамперед у напрямку Словаччини й Чехії, а також Румунії та Польщі. І хоча були продовжені окремі залізничні ділянки й побу-

---

⁹² Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. С. 56–59; Нариси історії Закарпаття. С. 162–164; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 115–121.

довані декілька залізничних станцій, більшість проектів чехословацької влади залишились нереалізованими через несприятливу міжнародну ситуацію, фінансові проблеми та нетривалість існування Першої Чехословацької республіки.

Кращими були її досягнення в будівництві на Закарпатті мережі сучасних і ремонті старих доріг, мостів та інших комунікаційних об'єктів. На початку 1920-х років у краї було всього 2 тис. км державних, муніципальних та сільських доріг, тобто на 1 км шляхів припадало 6 кв. км площі, тоді як у Чехії, Моравії і Сілезії — 1,45 кв. км площі. Тому в міжвоєнні роки за рахунок держави й місцевих бюджетних асигнувань активно споруджувались і впорядкувались шосейні шляхи, в тому числі і головний, що перетинав усю територію краю із заходу на схід на його південному кордоні, будувались мости й шляхопроводи. Усього з 1920 по 1933 р. на Закарпатті було прокладено кам'яних, бетонних та асфальтових шляхів протяжністю понад 170 км, інших шляхів — протяжністю 400 км, споруджено десятки мостів, у тому числі залізобетонних і залізних в Ужгороді, Великому Бичкові, Рахові, Іршаві та інших містах краю⁹³.

У 1929 р. для повітряного сполучення в Ужгороді був споруджений аеродром, а також залізобетонні ангари для літаків, адміністративний будинок та житло для службовців. Із спорудженням аеродрому Ужгород одержав зв'язок з іншими містами Чехословаччини та сусідніми країнами.

До позитивних наслідків господарської політики в Закарпатті слід зарахувати й будівництво нових шкіл, лікарень, адміністративно-господарських та культурних об'єктів, багато з яких функціонують і нині. Небаченого розмаху, наприклад, набрало будівництво адміністративного центру краю — Ужгорода: упродовж 1920–1938 рр. кількість будинків у місті зросла майже втричі — з 1274 до понад 3300 будов, а населення — в півтора рази (з 20,5 до 35 тис. осіб). На його розбудову і впорядкування міських комунікацій (водопроводи і каналізація), облаштування вулиць, регулювання русла р. Уж, а також розв'язання низки фінансових і технічних проблем було витрачено понад 180 млн крон, з них лише 30 млн із міського бюджету, решту 150 млн крон виділила держава. Прикрасою Ужгорода стала зведена протягом 1934–1936 рр. у конструктивістському стилі за проектом чеського архітектора А. Крупки будова Земської управи (Крайового уряду) Підкарпатської Русі (так звана Народна Рада), що обійшлась державі в 17 млн. чехословацьких крон, а також модерний адміністративний та житловий квартал у центрі міста, відомий як

---

⁹³ Див.: Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. С. 13–20; Česko-slovenská historická ročenka 1997. S. 115–121; Technická práce v zemi Podkarpatoruské. 1929–1933. Uzhorod, 1933. S. 21, 29.

«Галагов». За 15 років Ужгород перетворився практично на нове сучасне європейське місто з власним архітектурним обличчям, став справжнім адміністративно-політичним, культурно-освітнім і торговельно-економічним центром краю.

Про активну і загалом досить ефективну господарську політику чехословацького уряду в Закарпатті свідчить також і те, що в розвиток краю вкладалося назагал більше коштів, ніж вилучалося з нього: з 1919 по 1933 рр., наприклад, із державних фондів на це було виділено близько 1,6 млрд. крон. Лише Міністерство громадських робіт ЧСР з 1920 по 1935 рр. у розбудову Закарпаття вклало 490 млн крон, тобто щороку по 30,5 млн крон⁹⁴.

Однак і Чехословаччину не оминула світова економічна криза 1929–1933 років з її негативними наслідками, одним із яких було масове безробіття, що на початок 1933 р. досягло майже 1 млн осіб, причому найбільша їх кількість припадала на Словаччину (300 тис. чоловік) і Підкарпатську Русь (до 100 тис. безробітних) з їхніми переважно сільськогосподарськими районами та численними дрібними господарствами. Наприклад, близько 80% дрібних підприємств лісозаготівельної і деревообробної промисловості, а також більшість залізрудних шахт, склозаводів Закарпаття вимушені були припинити роботу. Через нерентабельність із перебоями працювали металургійні й металообробні підприємства у Фрідешові та Кобилецькій Полянні, а в Довгому металургійний завод у 1929 р. взагалі повністю припинив роботу, на половину скоротили виробництво цегельно-черепичні заводи, на третину — лісохімзаводи тощо. Зайнятість робітників на середніх і великих підприємствах краю зменшилася на 30–40%⁹⁵.

Економічна криза в промисловості Закарпаття порівняно з чеськими землями була більш затяжною і тісно перепліталася з аграрною кризою. Остання яскраво виявилася в глибокому падінні цін на сільськогосподарські продукти, знеціненні м'яса, у значній різниці в цінах на них у західних і східних областях республіки і масовому вивозі продуктів за межі краю, а також у значному збільшенні заборгованості господарств основної маси селянства й посиленні процесу соціального розшарування в закарпатському селі. Бідність досягла таких розмірів, що в багатьох

---

⁹⁴ Див.: История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982. С. 100–101; Вегеш М. М., Віднянський С. В. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939). С. 63–64; Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. С. 18, 20.

⁹⁵ Див.: Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. Кн. 1. С. 156–157; Нариси історії Закарпаття. С. 204–212.

селах краю, особливо на Верховині, у 1932 р. лютував голод. «Більше половини населення Закарпаття голодує, — заявляв у лютому 1932 р. на засіданні парламенту ЧСР депутат-комуніст Штетка. — Кошти, що виділені з державної казни на допомогу голодуючим, розкрадені чиновниками. Визнати це вимушений був уряд Чехословаччини». Вкрай важке соціально-економічне становище, погане харчування й голод, антисанітарні умови тощо призводили до високої смертності на Закарпатті, особливо серед дітей. За даними офіційної статистики, у краї 17% всіх народжених дітей вмирали до року. Загалом, як стверджували закарпатські депутати-комуністи в чехословацькому парламенті, смертність на Закарпатті в середині 1930-х років була вищою порівняно з Чехією та Моравією на 64%⁹⁶.

Це вимагало від чехословацького уряду, у якому в результаті позачергових виборів у 1929 р. зріс вплив соціал-демократів, проведення активної соціально-економічної політики, яка за багатьма формами й показниками була порівняно з іншими країнами регіону передовою й досить ефективною. Наприклад, дефіцит державного бюджету ЧСР, який у 1932 р. склав майже 1 млрд крон, активно покривався іноземними (переважно французькими) позиками. У червні 1930 р. був прийнятий закон, який знизив профспілкову допомогу робітникам на третину, але підвищував державні надбавки на дві третини, а період виплати допомоги збільшувався до 26 тижнів (6 місяців). Для сімейних членів профспілок і для працівників із п'ятирічним профспілковим стажем державна надбавка збільшувалася в чотири рази порівняно з профспілковою допомогою. У грудні того ж року був прийнятий закон, яким у розпорядження уряду надавалось 150 млн крон для подолання економічної кризи. Міністерство соціального забезпечення надавало продовольчу допомогу безробітним. Влада на місцях, у тому числі і на Закарпатті, намагалася вирішувати питання безробіття шляхом організації громадських робіт із почасовою оплатою. Виплачувалися й окрема разова допомога у зв'язку з подорожчанням продуктів харчування. У грудні 1934 р. в Ужгороді було засновано спеціальну установу під назвою Народного господарська рада для Підкарпаторуського краю, головною метою якої була розробка реальної програми виходу з економічної кризи. У зв'язку з масовим безробіттям у Закарпатті було створено Крайове управління посередництва праці з

---

⁹⁶ Див.: Шляхом Жовтня. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословацькому парламенті про Закарпатську Україну (1921–1938 рр.). Ужгород, 1959. С. 234; Харьковський пролетарий. 1932. 16 лютого.

місцевими управліннями, які за період з 1928 по 1938 рік завербували й направили на роботу в чеські землі понад 100 тис. чоловік⁹⁷.

Утім, незважаючи на всі ці заходи, ні держава, ні суспільство не змогли впоратися з настільки масштабною кризою. До того ж, в після-кризові роки суттєво зменшилися, а то й припинились асигнування з державного бюджету на спорудження доріг, мостів та інших господарських об'єктів, на розвиток охорони здоров'я, шкільництва в Закарпатті тощо. Згубні наслідки економічної кризи, що зумовили значне погіршення становища основної маси населення Закарпаття, особливо в сільській місцевості, і призвели до різкого загострення соціальних протиріч, а також постійне зволікання чехословацької влади з питанням надання гарантованої Паризькою мирною конференцією 1919–1920 рр. і обіцяної Прагою автономії краю істотно вплинули на внутрішньополітичне становище Закарпаття у другій половині 1930-х років. У краї посилювалися античехословацькі настрої, активізувалися революційні виступи, страйки (у 1932 р. відбулося 45 страйків, переважно економічного характеру, в яких взяло участь близько 4 тис. чоловік⁹⁸) тощо, що свідчило про втрату чехословацькою владою підтримки серед політичних лідерів та населення Закарпаття.

Свідченням небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали, зокрема, результати виборів до парламенту ЧСР 1935 р.: 63% голосів у краї зібрали партії, що були противниками чехословацької влади. Зокрема, переконливу перемогу на них здобули місцеві комуністи, котрі йшли на вибори з гаслом «Всі до бою...», у якому стверджувалася комінтернівська теза, що «капіталізм смертельно хворий» і що народам загрожує імперіалістична війна, вихід з якої один — встановлення влади Рад: вони отримали в Закарпатті 24,4% усіх голосів виборців⁹⁹. Водночас по всій країні збільшувався вплив радикальних екстремістських течій, що виступали проти чехословацької системи буржуазної демократії і за ліквідацію Версальської системи загалом.

З іншого боку в Європі загострилася міжнародна обстановка й політична криза напередодні Другої світової війни, в центрі якої опинилася Чехословаччина, до якої висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави й насамперед Німеччина, що розпочала підготовку до світової війни. Всі зусилля керівників Чехословацької республіки не змогли вберегти її від зростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі

---

⁹⁷ Див.: Чехия и Словакия в XX веке: очерки истории: в 2 кн. Кн. 1. С. 157–158; Подкарпатская Русь за годы 1919–1936. С. 66–67; Нариси історії Закарпаття. С. 246.

⁹⁸ Statistická ročenka ČSR. Praha, 1937. S. 217.

⁹⁹ Див.: Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. К., 2007. С. 648.

держави, які раніше підтримували стабільність у Центрально-Східній Європі, все більше потурали експансіоністській політиці нацистської Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення. Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло на зростання й консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Підкарпатській Русі.

Ось у таких складних умовах історичного розвитку Закарпаття відбувалися формування світогляду, національно-культурної орієнтації, політичних поглядів і початок творчої, громадсько-політичної та державницької діяльності Августина Волошина, майбутнього президента Карпатської України.

Розділ 2. ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА

Народився Августин Іванович Волошин 17 березня 1874 р. у невеличкому селі Келечин Волівського округу Марамороської жупи Австро-Угорщини (нині — Міжгірського району Закарпатської області України) в родині сільського священика. Уперше село згадується в 1457 році. Сучасні краєзнавці вважають, що є щонайменше чотири версії щодо походження назви. Перша, найдостовірніша — цією територією колись володів угорський феодал Калайчині, на честь якого і назвали село Келечином. Інші версії популярніші серед місцевих жителів. Кажуть, тут раніше жила жінка, у якої було дуже багато дітей — Келюханя. От вона, мовляв, і дала селу не тільки назву, але й більшу частину населення. У третій гіпотезі згадуються лелеки, які весною масово летять у Келечин і облаштовуються біля річки. Тому село і прозвали — Бузьковим. А оскільки по-угорськи лелеки — келечі, то й село, відповідно, Келечин. Четверта ж версія більше схожа на легенду. Старожили кажуть, що село назвали в честь хороброї дівчини Келинки, яка попередила всіх жителів про те, що насувається орда¹.

Волошинський рід бере свій початок від лібертинів, тобто чогось середнього між вільними селянами і шляхтою. Дід Августина — Іван Волошин — у 1830 р. служив священиком у селі Великі Лучки (тепер Мукачівський район Закарпатської області). У 1867 р. священиком стає батько Августина — теж Іван. Одержавши цей сан, він, разом зі своєю дружиною Емілією Зомборі, переїжджає до села Келечин, де до останніх днів свого життя служив справі Бога. Його не стало в 1892 р. Емілія Андріївна Зомборі теж народилася в сім'ї греко-католицького священика. Її життя обірвалося в 1928 р.². Таким чином, батьки майбутнього президента Карпатської України були виховані у дусі християнської моралі, яку пізніше намагались прищепити своїм дітям. Незважаючи на те, що в останній чверті ХІХ ст. майже всі родини греко-католицьких священиків

---

¹ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній / Автор-упорядник В. І. Матейко. Ужгород: Видавництво Гражда, 2017. С. 57.

² ЦАМГБ РФ. Н — 17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

на Закарпатті були змадяризовані, у сімействі Волошинів свідомо трималися руської мови і звичаїв, розмовною мовою у сім'ї була місцева руська (українська) мова. З рідного дому Августин Волошин виніс знання говірки рідного бойківського села, якою потім користувався у своїй науково-педагогічній роботі³. Виховання в селянському оточенні, у національно-свідомій родині, де панували добрі народні звичаї і традиції, багатющий закарпатський фольклор, сформувало в талановитого хлопчика глибоко патріотичний світогляд.

Про родовід А. Волошина багато цікавих деталей наводить у своїх споминах його племінниця Емілія Дутка: «Батько о. А. Волошина, народився 5 січня 1838 в селі Стройно, де його батько був парохом. Мати Емілія Зомборі народилася 20 травня 1843 в селі Іаношієво, де її батько, Андрій Зомборі, теж був парохом. Батьки о. А. Волошина вінчалися 30 травня 1867 р. в селі Керецьки. Їхнє життя і життя їхньої родини пройшло на території теперішньої Закарпатської області України. Після того, як о. Іван прийняв священство, призначено його на парафію в село Келечин. Господь Бог благословив подружжя Волошинів — в них народилося семеро дітей: Євгенія, Корнелія, Елена, Августин, Ольга, Марія і Елеонора. Євгенія народилася в 1861 році, а про Корнелію не має точних даних. Елена народилася 1873 року й померла в Празі в 1961 році. Августин народився 17 березня 1874 року, помер у в'язниці Бутирки в Москві 19 липня 1945 року. Ольга народилася в 1876 році й померла в Празі 1960 року. Марія померла 15-річною, невдовзі після похорону свого батька, який помер в 1891 році. Елеонора народилася 22 липня 1882 й померла 26 жовтня 1945 року в Сімерках. Всі діти народилися в селі Келечин.

Отець І. Волошин був побожною, скромною і розумною людиною. Своїх дітей він вчив сам, вдома на парафії. Як учитель він з ними пройшов увесь навчальний матеріал, який становили шкільні державні програми. Після вивчення матеріалу за четвертий клас основної школи, доньки поступили вчитися до горожанської школи, а хлопця батько повів до Ужгорода на приймальний іспит до четвертого класу. Завжди слухняний хлопець на іспиті показався іншим. Ані на одне запитання не відповів. Директор сказав батькові взяти хлопця додому, бо був ще малим, не мав відповідний вік. Повертаючись додому батько спитав сина, чому не відповів на запитання. Хлопець сказав: «Тому, бо я не хотів говорити по-мадярськи». Через рік поїхала з хлопцем в школу мама і найняла старшого студента, щоб той підучував її сина з мадярської мови.

³ Див.: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 6.

Син рішуче заявив, що йому не потрібен ніхто, бо і сам зуміє цю мову вивчити. В школі весь час був відмінником і одержував стипендію.

О. Іван Волошин став жертвою свого покликання. На Богоявлення (1891) він пішов у філію в Облаз на водохреща. Там похознався, впав у проруб і після того, як закінчив свої обов'язки, вернувся в Келечин, де відслужив св.Службу Божу і водохреща на річці. Простудився, захворів на легені й незабаром помер. На свято Петра й Павла його похоринили в Келечині.

Моя мама Елеонора часто згадувала останній день свого тата. Він вранці попросив до себе кураторів і дяка та сказав їм: «Я вже від вас відходжу й хочу з вами попрощатися». Далі попросив дяка, щоб прочитав йому уступ з Євангелія, де знаходяться слова: «Не пецитесь, що будете їсти». Подивився на дружину й дітей, попрощався з ними і поблагословив їх. Зі словами на устах «А мені гаразд буде», навіки тихо заснув.

Августин у той час кінчав гімназійльні студії, а наймолодшій Елеонорі було дев'ять років. Елена кінчала горожанську школу, опісля пішла працювати на пошту в село Драгово. На пошті була урядова квартира, куди вона взяла маму, сестер і брата»⁴.

Отже, коли у подружжя Івана і Емілії Волошинів народився єдиний хлопчик, щасливі батьки дали йому ім'я Августин. Його сестри Ольга, Олена і Елеонора називали брата більш спрощено — Густі. Дитячі роки Августина пройшли у мальовничому гірському селі Келечин. Ось як він описав рідне село у невеличкій замітці «Моя родина»: «Я уродився в селі Келечин. Келечин — моя родина. Це село окружують високі гори з густими лісами. Через село тече невелика ріка, при котрій проходить дорога... В селі є около сто хат. Хати побиті з смерекових дерев і покриті по більшій часті соломою. Но суть і побивані хижі. В середині села єсть красна мурована церков, а недалеко од неї фара, де биває духовний отець, моя солодка мати, там я родився, там одержав першу науку. За то я все мило і благодарно згадую сесе святоє для мене місце, цілоє родноє село, всіх жителів його»⁵.

До наших днів дійшов вірш «Родное село», підписаний «Іванович». Необхідно погодитися з твердженням закарпатського дослідника І. Сенька, «оскільки у розповіді про село та у вірші багато спільного, нема сумніву, що Іванович — це псевдонім автора читанки — Августина Волошина»⁶. Наведемо цей поетичний твір без скорочень:

---

⁴ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород, 2006. С. 74–75.

⁵ Весна. Ужгород, 1923. С. 2.

⁶ Сенько І. Келечин — рідне село Августина Волошина. Історико-етнографічний нарис. Ужгород, 2007. С. 14.

«Под Бескидом красним
Есть малое село,
З детских лет всей душой
Полюбив я его.
Там жив отец милый,
Прощен би, і мати
Там я увидів світ,
Там мя викалисали.
Там із материних уст
Дан мні родний язык,
К материному слову
Там я кріпко привик.
Там мя научила
На «Отче наш» мати,
Як ся мні во світі
Нужно справувати.
Там во церков Божу
Я перший раз ходив,
Віру, обряд всігда
Любити ся учив.
Там я грамотним став
І читав о Христі,
Як Он воплотився
І страдал на Кресті.
Там я со друзьями
Борону волочив,
По берегах лісних
За грибами ходив.
Я не знаю, куди
Єще жити пойду,
Но родного села
Вовік не забуду»⁷.

Під криптонімом «А.В.» Волошин опублікував також вірш «Що наймиліше»:

«Наймиліша рідна хата,
Отчина свята мені,
В каждом вижу свого брата

---

⁷ Там само. С. 15.

В дорогой мні отчині
Хочу жити і умерти
В нашій милой родині,
І той звон при смерти чути,
Що я чув весь вік в селі»⁸.

За переписом 1881 р. в с. Келечині (разом з присілками) проживало 869 осіб, усього було близько 230 дворів. Із загальної кількості 15 200 гольдів землі орних було близько трьох тисяч гольдів. Кільком багатіям належало майже 70 відсотків угідь, а всім іншим жителям — всього 1200 гольдів. Більшість жителів мали по 2-3 гольди землі, із чого аж ніяк неможливо було прожити. Пасовищ у Келечині було близько 12 тисяч гольдів, але вони також були в руках багатіїв. За випас худоби бідняки платили великі гроші багатіям. Селяни з Верховини в 1887 р. писали, що плата за випас за 5 років зросла вдвічі і становила 6 форинтів за пару волів. На це треба було продати 15 центнерів зерна⁹. Про становище бідняків так писали сучасні угорські історики: «Хто вважався бідним в цій багатій країні? Той, у кого не було ні землі, ні майна, ні надійного джерела прибутку, хто жив з чужого урожаю... У 1900 р. такими неімущими були рівно два мільйони найманих робітників і поміщицької челяді, однак сюди можна спокійно зарахувати й п'ятдесят тисяч власників невеликих наділів землі, які не забезпечували їм прожитку. До бідних зараховували також сотні тисяч дрібних селян, які мали погані землі, перебивалися без худоби і машин. Життя сільських бідняків наприкінці минулого століття, під час великої європейської сільськогосподарської кризи, у зв'язку із низькими цінами на зерно і дедалі більшими боргами, дуже погіршилося...»¹⁰. Таких людей у Келечині проживала більшість.

У «Практичній граматиці руського язика для народних горожанських і середніх шкіл» (Ужгород, 1927) А. Волошин помістив також текст про рідні гори: «Гори, котрі ми щодня видимо, називаються Карпатами. Части тих гір мають ріжні назви. Ті, що біжать здовж границі Галичини, називаються Бескидами. Нижче біжать гори, котрі мають много полонин. Найважніші полонини: Рівна і Боржава. На сході біжить пасмо гір

⁸ Там само.

⁹ Кляп М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939). Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. С. 22.

¹⁰ Коротка історія Угорщини / Редактор Петер Ганак; редактор та упорядник українського видання Іштван Удварі. Ниредьгаза, 1997. С. 135.

Чорногора з верхами: Говерла, Петрос і Поп Іван. Край, що лежить за Бескидами, називається Галичина. Там живуть також русини»¹¹.

24 травня 1945 р., відповідаючи на запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа про свою діяльність до 15 березня 1939 р., А. Волошин навів деякі біографічні дані, а також розказав про членів своєї родини: «Народився в 1874 р. в сім'ї священика. Батько до дня смерті, тобто до 1892 р., був священиком греко-католицької церкви в селі Келечин Закарпатської України. В 1892 р. закінчив в м. Ужгороді 8-класну класичну гімназію. По закінченні гімназії поїхав до Будапешта, де поступив на богословський факультет Пазманського університету, а потім, в 1893 р. переїхав до Ужгорода і поступив у богословську академію, яку закінчив у 1896 р. У 1896 р. знову приїхав в м. Будапешт, де поступив на фізико-математичний факультет Вищої педагогічної школи, яку закінчив у 1900 році. По закінченні Вищої педагогічної школи в Будапешті повернувся в м. Ужгород, де поступив в учительську семінарію на посаду професора фізико-математичних наук... У 1896 р., тобто після закінчення в Ужгороді богословської академії, одружився на дочці професора Ужгородської гімназії — дівоче прізвище дружини Петрик Ірина Іванівна, яка в 1936 р. померла. Дітей не було»¹².

Августин Волошин розповідав, що в нього було три сестри: Олена Іванівна, яка проживає в Празі, вул. Подліпки, 16; Ольга Іванівна — м. Ужгород, вул. Ракоці, 26; Елеонора Іванівна — с. Сімерки Перечинського округу Закарпатської України. Про дочку сестри — Дутку Емілію-Терезу Михайлівну А. Волошин писав, що вона мешкала в його празькій квартирі і навчалася в Празькій консерваторії. Тоді (в 1945 р.) їй було 24 роки¹³. Такі короткі відомості про Волошина-людину та про членів його родини пояснюються тим, що мабуть це питання не дуже цікавило співробітників МДБ.

Втім сім'я відіграла важливу роль у вихованні та формуванні світогляду Августина. Неабияке значення мало і те, що його батько був високо інтелігентною людиною свого часу і розмовляв з сином тільки рідною мовою. Взагалі складається враження, що Мараморощина була відгороджена горами від мадяризації, яка особливо посилилася в 70-х роках ХІХ століття. На особливість цього регіону звернув увагу один із соратників і біографів А. Волошина, відомий закарпатський поет, письменник і публіцист Василь Ґренджа-Донський (1897–1974), коли писав: «Верховина

¹¹ Сенько І. Названа праця. С. 25.

¹² ЦАМГБ РФ. Н — 17681 (Личное дело А. И. Волошина). Л. 11.

¹³ Там само.

наша говорить чистісінькою літературною мовою й донині» і що «це на молодого хлопця мало вплив»¹⁴.

І все-таки, вирішальна роль у вихованні Августина належала сім'ї. Більшість греко-католицьких священиків свого часу змадяризувалися, пристосувалися до пануючої системи і забули не тільки свій край, народ, але і мову. Вище ми вже писали про думки щодо мадяризації закарпатського духівництва М. Драгоманова¹⁵. Батько Августина Волошина до цієї категорії не належав. Він з дитячих років прищепив сину любов до рідної мови, українського народу, виховував його в дусі християнської моралі. Тому невипадково, що багато педагогічних праць А. Волошина проникнуті глибокою релігійністю, любов'ю до Бога. А щодо мови, то «з рідного дому А. Волошин виніс знання говірки рідного села, якою потім користувався у своїй науково-практичній роботі»¹⁶.

За всю історію Келечина тут було три церкви. Причому про існування першої келечинці здогадалися лише тоді, коли знайшли золоту ложечку — нею священик причащав віруючих. Виявляється, тоді в ці краї забрели татарські орди, або песиголовці, як їх називали. Вони спалили церкву, а попа закатували. Що ж до золотої ложки, то вона тривалий час зберігалася в одній келечинській родині, а потім і зовсім загубилася. Інша церква була дерев'яна. Її теж знищив вогонь. Під час служби у священика з кадила випав жар. Але цього ніхто не запримітив. Тому жаринки спокійно собі тліли, аж поки з них не виникло вогнище. Коли ж селяни побачили дим, то рятувати вже не було чого — церква згоріла дощенту. Третя ж церква була збудована у 1895 році. Причому пожертви на її зведення збирав саме батько Августина Іван Волошин¹⁷.

Незважаючи на те, що діти священика в ті часи вважалися привілейованими, Августин залюбки допомагав старшим односельчанам працювати на землі, не цурався ніякої фізичної роботи. Іван Волошин дотримувався постулату, що його діти не повинні бути дармоїдами. Як справедливо відзначив один із перших біографів А. Волошина Володимир Бірчак, «він вже виніс з дому... знання руської мови і любов до родного слова», проте, це мало і свої мінуси, бо хлопчина «по-мадярськи мало знав, так, що коли прийшов до Ужгородської гімназії, з мадярською мовою мав труднощі»¹⁸. Малий Густі на вступному іспиті до гімназії «не

¹⁴ Гренджа-Донський В. Т. ІХ. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон, 1989. С. 189.

¹⁵ Драгоманов М. П. Вибране. К., 1991. С. 292.

¹⁶ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 6.

¹⁷ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 57–58.

¹⁸ Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. Ужгород, 1924. С. 8.

хотів відповідати по-мадярськи й тому його прийняли лише до приготуваної кляси»¹⁹. Необхідно було «підучити» угорську мову. Талановитий хлопчик з цим завданням чудово впорався, бо добре пам'ятав слова закарпатського будителя Олександра Павловича:

«Кожний чоловік во свете
Мусить ся учити,
Працювати, чесно жити,
Злого ся хранити».

Коли Августина виповнилося дев'ять років, Іван Волошин відправив його на навчання в Ужгород. «Тоді не було ні машин, ні автобусів у Келечині, — розповідають брати Клепи — 93-річний Іван та 90-річний Михайло. — Тому отець Волошин найняв одного чоловіка з села, який на кочії щотижня возив малого на науку. Айбо той селянин бідний був, не мав у що вратися. То священик і подарував йому пальто. У нас на то кажуть — лахман. І відтоді так чоловіка, що возив Волошина, і назвали Лахманом»²⁰. З 1883 до 1892 рр. Августин Волошин навчається в Ужгородській гімназії. Цей навчальний заклад нічим не відрізнявся від решти йому подібних у тодішній Австро-Угорській монархії. Що являла собою Ужгородська гімназія у 80–90-х роках XIX століття, добре видно з праці В. Бірчака, який з 1920 р., вже за чехословацької влади, 14 років викладав у ній руську (українську) мову, теологію та філософію. То ж надамо слово соратнику А. Волошина: «...Уся наука в ужгородській гімназії — як загалом у всіх мадяронських гімназіях — мала одну головну ціль: виховати добрих мадяров. До досягнення сеї ціли мали служити всі предмети, а в першій лінії історія, землепис и само собою розуміється — історія мадярської літератури.

По руськи учено в тих часах тільки релігію (учеников гр.-кат. обряду) и руське тих, що добровольно хотіли вчитися тому предмету.

Але як в дійсности виглядала руськість тих обох предметів! Релігію могли ученики вчитися по руськи, але котрі не хотіли відповідати по мадярськи... Що до науки руського в гімназії, треба не забувати, що под руським язиком не розуміли в тих часах в Ужгороді живої народної мови и нової руської літератури — а богослужєбну, церковно-слав'янську, штучну мову. Плян науки руської мови був якби з розмыслом так уложенный, щобы учеников знеохотити и одстрашити од тої науки, тым

¹⁹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто, 1977. С. 20.

²⁰ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 58.

більше, що й так було вже тільки половина а потому четверть таких, що по руськи хотіли релігію відповідати.

...Коли до того всего додати, що гімназійна бібліотека не мала жадної руської книжки, що дома не було також жадної — то ци мож дивоватися, що серед молодежи поступала мадяризація дуже скорим кроком, так скорим, що не довго по часах, як Волошин ходив до гімназії, не было вже кого учити руського — а то й релігії по руськи?»²¹.

Отже, у 80–90-х роках ХІХ століття мадяризація впевнено крокувала вперед. Починаючи з 1879 р. на Закарпатті «заведено до всіх учительських семінарій мадярську мову, як обов'язковий предмет, а також приписано цю мову як обов'язковий предмет навчання у всіх публичних школах», дійшло до того, що «учили вже нашу мову лише як предмет, а викладовою мовою стала мова мадярська»²². Незважаючи на посилення мадяризації, яка полонила Ужгородську гімназію, А. Волошин, все-таки, не вважав роки навчання в ній втраченими. Насамперед тому, що в гімназії викладали відомі на Закарпатті вчені й педагоги: Євмен Сабов, Іван Медвідь, Вікентій Займус. Що стосується останнього, то його лекції з латині мали особливо значний вплив на молодого Волошина. Зокрема, професор В. Займус вчив, що слов'яни є древнім народом, а слов'янські мови стоять набагато вище за угорську. Пізніше ідея єдності всіх слов'ян буде проходити червоною ниткою через праці Волошина. Юнак «в гімназії вчився дуже добре і матуральний іспит склав з відзначенням», — писав Августин Штефан²³. Він досконало оволодів угорською, а також грецькою, латинською, німецькою, чеською, словацькою, сербською, російською та староболгарською мовами, адже тодішня система гімназійського навчання забезпечувала високий рівень знань іноземних мов, а також гуманітарних предметів²⁴.

Особливістю Ужгородської гімназії було те, що це був один із ~~найстарішних~~ навчальних закладів, якому на той час виповнилося 250 років. Необхідно погодитися із твердженням сучасної дослідниці М. Кляп, що тут склалися добрі традиції формування педагогічного й учнівського колективу. Наприкінці ХІХ ст. Ужгородська гімназія частково зберегла добрі традиції роботи з руською молоддю, закладені директором І. Чурговичем. Тут велика увага приділялася вивченню не лише гуманітарних, але і природничих наук. Незважаючи на заборони, в гімназії частково продовжували використовувати руську мову. Оскільки чимало гімназис-

²¹ Бірчак В. Названа праця. С. 8–9.

²² За рідне слово. Ч. 1. Полеміка з русофілами. Мукачів, 1937. С. 35–36.

²³ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. Спомини. С. 21.

²⁴ Див.: Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. Львів, 1991. С. 187.

тів йшли на педагогічну роботу, то в гімназії приділяли велику увагу викладанню педагогіки і психології²⁵.

Ще під час навчання талановитого юнака заархівував єпископ Юлій Фірцак, який опікувався Ужгородською гімназією, і запропонував йому продовжити освіту на теологічному факультеті Пазманського університету в Будапешті. У 1892 р. А. Волошин дав згоду. Цей престижний вищий навчальний заклад Угорщини був укомплектований на досить високому рівні, і незважаючи на те, що Волошин провчився в ньому тільки рік (завадила хвороба), однак почув багато цікавого і корисного для себе. Додамо, що Будапешт славився своїми бібліотеками, які містили в собі рідкісні книги з різних галузей знань. Волошин зібрав велику кількість матеріалів про давні часи краю, які згодом використав у своїх працях. Опрацювавши чимало архівних документів, які зберігалися в архівосховищах Будапешта, А. Волошин дотримувався думки, що при викладанні історії в школі потрібно приділяти більше уваги моральним питанням, які вирішені історією, а також доповнюватись розглядом розвитку мистецтва відповідних епох. «Завданням історії є: 1) пояснити, як дійшла наша нація і взагалі ціле людство до нинішнього рівня культури, як розвивається нинішня родинна, громадська і національна устрій; 2) розвивати любов до своєї батьківщини, викликати зацікавлення, співчуття і любов до заслужених історичних діячів нації й цілого людства, викликати захоплення до ідей та інституцій, які спричинились до піднесення добробуту рідного народу та цілого людства; 3) пояснити причини поодиноких поступів або упадків культурного розвитку»²⁶.

У 1893 р. А. Волошин переїхав до Ужгорода і тут у 1896 р. закінчив навчання в Ужгородському теологічному ліцеї. Серед викладачів цього богословського навчального закладу виділявся хорватський поет Спиридон Петранович, який у своїх лекціях закликав до спільних дій румун, хорватів і русинів у боротьбі проти мадяризації, проти винищення слов'янських народів. Саме під впливом цих ідей Августин Волошин пізніше писав: «Познавати історію народу і людства так, аби в дітях розвивалася любов народна і міжнародна і аби... присвоїли собі на правду людське почуття (чутство) в напрямі тривалого поліпшення себе і людства»²⁷. Ці слова не втратили своєї актуальності дотепер.

²⁵ Кляп М. Названа праця. С. 27.

²⁶ Беднарджова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. Львів, 1995. С. 21.

²⁷ Вегеш М., Турянська В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). Ужгород, 1995. С. 6.

Емілія Дутка так писала про освіту Августина Волошина: «Перше шкільне свідоцтво, яке він одержав, збереглося з четвертого класу початкової школи. Його дата була 27 червня 1884 р. Видане було в Ужгороді. Матурував (атестат зрілості здав) в ужгородській гімназії, в навчальному році 1891–1892. Богословські студії проходив у 1892–1896 рр. в Ужгороді і в той самий час в Будапешті приватно студіював математику і фізику. 6 жовтня 1896 року заручився з Іреною Петрик, донькою професора гімназії і того самого року одружився з нею. Через рік, 21 червня 1897, одержав диплом учителя для початкових (основних) шкіл з мовами навчання мадярською і руською. Диплом учителя для горожанських шкіл здобув у Будапешті 26 квітня 1900 року. За викладача півцеучительської семінарії в Ужгороді був визначений 30 вересня 1901 року. 7–21 липня 1902 р. взяв участь у курсах в Будапешті (свідоцтво з 27 липня 1902). Директором півцеучительської семінарії в Ужгороді був іменованій декретом від 5 березня 1902 р., виданим у Відні. Від Українського вільного університету в Празі 30 жовтня 1938 року одержав звання почесного д-ра прав (JUDr) honoris causa»²⁸.

Отже, після закінчення теологічного факультету А. Волошин одружується на дочці професора Ужгородської гімназії Ірині Іванівні Петрик. На все життя вона стане надійним його помічником. Ірина Іванівна Петрик народилася 1878 р. в Ужгороді і певною мірою була нащадком славного роду Олександра Духновича, бо дружина її прадіда була сестрою відомого будителя. Хоча Ірина не вважала себе професійним педагогом, вона все ж зробила свій внесок у розвиток освіти краю. У 1909 р. Ірина разом із сестрою Волошина Ольгою відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат». Емілія Дутка пригадувала, що «дружина о. А. Волошина, Ірена, успадкувала дім по батькові (вул. Ракоці, № 34). У його дворі знаходився ще один чотирикімнатний дім (№ 34/а) і загорода, яка простягалася аж до ріки Уж. Дім під числом 34 під час війни був значно пошкоджений і тому о. А. Волошин його розібрав. На його місці побудував новий одноповерховий дім. В домі ч. 34/а жила мама о. Августина та дві рідні сестри Елена і Ольга. В період 1928–1937 рр. протягом навчального року там перебувала і я»²⁹.

Заслугою Ірини Волошиної є і те, що в 1921 р. вона виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу», який у міжвоєнний період провів низку просвітницьких і політичних заходів у краї. Ірина Волошин вписала своє ім'я до головних благодійників карпатського краю. У 1933 р.

²⁸ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород, 2006. С. 76.

²⁹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 76.

Ірина і Августин передали свій власний будинок на вулиці Ракоці під сиротинець. Вартість його становила близько 300 тисяч чеських крон. Цю подію яскраво описала Е. Дутка: «Після різних хлопотань сс. Василіянки прибули до Ужгорода в 1924 році і почали піклуватися священничими та учительськими сиротами, які були поселені в двох інтернатах. Тоді в Ужгороді жила пані Анна Поганьова (Погань) і виявила бажання, щоб сестри опікувалися нею аж до смерті. Свою хату, великий город і поле вона дарувала сестрам з умовою, що вони, крім неї, будуть дбати і про сироти. Сестри піклувалися панею А. Погань, але бажання фундаторки могли виконати тільки в 1925 році, коли дім звільнили її далекі родичі.

Зі самого початку в сиротинець попало 15 дітей. Його відкриття було великим святом. Сам преосвященний єпископ Петро Гебей посвятив сиротинець, який знаходився на вул. Минайській, у присутності багатьох священників і мирян. Сестри з великим зусиллям дали до порядку занедбаний дім і загороду, але після смерті А. Погань її далекі родичі дали сестер до суду. Звинуватили їх, нібито вони примусили колишню власницю дому переписати її спадщину на сестер. Доки А. Погань лежала хворою, ніхто з її рідні навіть не заглянув до неї. Перший суд виграла сестри. Декілька років був спокій, але родичі померлої далі судилися і врешті найвищий суд присудив їм будинок, де жили сироти і весь інший маєток. Сестри мусили дім негайно залишити і сироти залишилися без стріхи над головою.

Та Господь Бог не раз за втрачене дає навіть щось краще. Якраз у той час мала іменини пані Ірена Волошин. З тієї нагоди сирітки прийшли привітати її. Одна з них розплакалася і сказала, що вони вже не мають свого дому і мусять вертати на села, звідки походять. Пані Ірена розплакалася і тоді зробилося в її душі шляхетне рішення — зайнятися долею сиріток. Домовившись з чоловіком Монс. А. Волошином, наступного дня заявила матері ігумені, що вони вирішили дарувати свій дім на сиротинець. Пані Ірена сказала: «Бог не дав нам дітей, то від сьогодні Ваші сироти будуть моїми дітьми».

Посвячення сиротинця відбулось 5 листопада 1933 року. Здійснив його преосвященний єпископ Александер Стойка. У проповіді підкреслив велику заслугу родини Волошинів як фундаторів сиротинця. Газета «Свобода» так описала цю подію: «Дня 5. с. м. відбулося урочисте посвячення нового сиротинця СС. Василіянок в Ужгороді на ул. Раковця ч. 34. Будову на сей сиротинець, який репрезентує вартість 300. 000 кч., подарували о. Августин Волошин і Його пані Ірена Волошинова. Рано о 9-ій годині булла відправлена Служба Божа в Катедральній Церкві, звідки о 19-ій годині процесією перейшло кілька тисяч громадянства на місце посвячення, де вже булла приготовлена ціла будова до святочного

акту. Над новим Сиротинцем маяли прапори, а вперед Єго Екселенція єп. Александер в супроводі капітули відслужив коротку молитву, по чім посвятив каплицю, будову, а і прапор, якому акту з великим одушевленням придивлялися кілька тисяч вірників і громадян.

Велику радість і одушевлення викликала присутність жертводавців і визначних чинників нашого публичного життя. Радо виділисьме присутність пані Розсипалової і пані Грабарової, котрі перебрали на себе опіку над новопосвяченим прапором сиротинця. Не дивлячись на велику зиму, вся публіка видержала на місці аж до кінця свята. На посвяченні були заступлені майже всі вищі уряди і реферати. Перед промовама були відспівані хорами державні гимни і «Тебе — Бога — хвалим!». Слід запримитити, що його Ексц. Єп. Александер з дуже теплими словами дякував за великий дар, що побудило велике признання в серцях усіх присутних. Перед закінченням відспівано жертводавцям «Многая літа». Вечером в домі СС Василяннок булла святочна академія з дуже богатою програмою, з котрої сирітська доля зворушила до плачу майже всіх присутних»³⁰.

Під кінець святкування з промовою виступив о. Мон. А. Волошин, який, крім іншого, сказав: «Може комусь дивно, що я роблю це завіщання тепер і не відкладаю його на пізніший час. Роблю це тому, бо тепер усім відомо, що я є при здоров'ї, бо по моїй смерті міг би знайтися адвокат, котрий би мене міг представити божевільним чи непричетним старцем, який не знає що робить і піддав би під сумнів моє рішення. Сестрам Василянкам я свій маєток заповів тому, бо вони вміють добре господарювати. Це є для мене запорукою, що моє майно в добрих руках». Діти-сироти Волошиних називали мамою і татом, часом і сестри зверталися так до них. Новий сиротинець був присвячений Св. Родині. 13 березня 1936 року раптово померла пані Ірена Волошин. О. Августин Волошин перейшов жити до своїх рідних сестер. Відтоді службу Божу служив у сиротинці і не ходив щодня правити її в кафедральний храм. В Ужгороді він жив і працював до історичних днів «арбітражу» (1938), опісля переїхав у Хуст, де працював до окупації Карпатської України мадярським військом 15 березня 1939 року»³¹.

Подружжя Волошинів мало маєток і в Словаччині у с. Селешка (присілок с. Бодрог-Сердогель) округу Крал Хлумец, який купили від власника словака Юрія Андрашія з дозволу Поземного уряду. Там мали виноградник, сад, ліс, будови. Тут протікала р. Бодрог. Весь прибуток, який давав цей маєток, використовувався на потреби утримання сиро-

³⁰ Свобода. 1933. 5 листопада.

³¹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 76.

тинця в Ужгороді. У своїх спогадах вихованки дуже тепло згадують про цей райський куток, куди сиротинець на період вакацій переселявся з Ужгорода. А за цей час у сиротинці Ужгорода проводилися ремонтні роботи і підготовка сиротинця до нового навчального року. Сирітки почувалися у цьому маєтку, як на курорті. Допомогали по господарству, збирали овочі, фрукти, допомагали консервувати на зиму для себе. Ходили у ліс по гриби, купалися і засмагали на річці Бодрог³².

Разом із сестрою Волошина Ольгою Ірина у 1909 р. відкрила «Маріанську конгрегацію греко-католицьких дівчат». Ця школа виконувала благородну місію: навчити дівчат писати, читати, ручної праці, катехизації, церковного співу, варити, пекти, основ гігієни в хаті для немовлят і хворих. Великою заслугою її є те, що в 1921 р. вона виступила ініціатором створення «Жіночого Союзу». У 1934 р. в Ужгороді відбувся Перший з'їзд Народовецького жіноцтва Підкарпатської Русі, на якому І. Волошин зробила звіт про проведену «Жіночим Союзом» роботу. Вона також була ініціатором створення «Народної кухні Жіночого Союзу», яка протягом 1932–1933 рр. організувала понад 300 тисяч безкоштовних обідів для дітей бідняків. Згодом «Народна кухня» стала самостійним товариством з окремою будовою, що видавала безкоштовно щодня 500–600 обідів. Необхідно врахувати й те, що саме на першу половину 30-х років припадає гостра економічна криза в країнах Центрально-Східної Європи. Не оминула вона і демократичну Чехословаччину. Ця мужня і енергійна жінка залишила після себе найкращі спогади. Августин Штефан з великою любов'ю писав про неї: «Ця середнього росту, повної круглової постаті, каштанового волосся і бурих очей, лагідної і скромної вдачі, добра і ошадна господиня була гостинна і толерантна...»³³.

Її передчасна смерть 13 березня 1936 р. від злоякісної пухлини вуха була великою трагедією для Августина Волошина³⁴. «Ірина Волошин, — пригадувала одна з вихованок, — постійно дбаючи про інших, не звернула належної уваги на застуду вуха і несподівано померла після двох днів важкої хвороби. Велелюдна панахида за видатною громадською діячкою жіночого руху та просто милосердною жінкою відбулася в Ужгородському кафедральному соборі. Від різних організацій та діячів краю було півсотні вінків із синьо-жовтими стрічками. Усіх до сліз зворушували двадцять двоє дівчаток, які стояли при гробі названої мами»³⁵.

³² Отець Августин Волошин в документах і пам'яті народній. С. 12.

³³ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 38.

³⁴ Свобода. 1936. 13 березня.

³⁵ Гаврош О. Нескорена Карпатська Україна. Тернопіль: Богдан, 2019. С. 81–82.

Президент Чехословацької республіки Т. Масарик надіслав Августину Волошину лист, у якому висловлював щире і глибоке співчуття з приводу важкої втрати. Документи з цього приводу опублікувала у своїй монографії відома чеська дослідниця життя і діяльності А. Волошина Тетяна Беднаржова. Наведемо їх: «Лани, 31 березня 1936. Шановний пане директоре, Пан президент Т. Г. Масарик згадав Вас, коли довідався про смерть Вашої дружини і прохав мене, аби я передав Вам його глибоке співчуття. З пошаною секретар». Того ж дня А. Волошин подякував за співчуття: «Шановний пане президенте! За висловлене співчуття до мого горя, викликаного смертю моєї дорогої дружини, прошу прийняти мою сердечну подяку. Вам відданий і вдячний Монс. Августин Волошин, директор»³⁶. Некрологи про смерть дружини А. Волошина надрукували усі тогочасні газети Чехословаччини. Він теж повідомляв про це від свого імені: «Переїнятий глибоким жалем та здаючись на св. волю Божу повідомляю, що найдорожча моя Дружина Ірина Волошинова рожд. Петрик в 59-ім році життя 40-ім супружжя, заосмотрена св. Тайнами по півночі дня 13-го березня 1936 р. упокоїлася в Господі. Похорон тлінних останків Дорогої мені Дружини відбудеться дня 15. березня по полудні о 16 год. в ужгородській греко-католицькій кафедральній церкві. Заупокійна Служба Божа відправиться дня 14. березня о 8 год. в тій же кафедральній церкві. Найбільшу приязнь і любов до Покійної окажемо молитвами за її душу. Ужгород, дня 13. березня 1936. Монс. Августин Волошин, управитель учительської семінарії»³⁷.

Августин Волошин разом з дружиною виховували двадцять двох дітей. Одною з них була Анастасія Халахан, яка, як і інші вихованці приватного сиротинця, називала А. Волошина батьком, а Ірину Петрик мамою. Саме завдяки А. Халахан вдалося зберегти від руйнування місце поховання Ірини Волошинової. Відомий закарпатський журналіст і популяризатор науково-культурної спадщини А. Волошина О. Гаврош записав і опублікував її спогади у своїй книзі: «... 79-річна ужгородка Анастасія Халахан веде мене на могилу своєї «мамки». Саме тут, на території Закарпатського музею архітектури і побуту, похована Ірина Волошин. Колись це був відомий греко-католицький цвинтар, де знаходили спочинок церковні діячі. Але в 1960–1970 роках на цьому кладовищі під Ужгородським замком вирішили зробити скансен. Тепер тут — старі хати, корчма, млин та церква. Усі могили були зрівняні із землею. Щоправда, перед знесенням надмогильних плит дали оголошення в газету: хто має тут родину, може забрати небіжчиків на інший цвинтар.

³⁶ Беднаржова Т. Названа праця. С. 162, 163.

³⁷ Там само. С. 163.

Однак ім'я Волошина в той час було під чи не найбільшим прокляттям комуністичної влади. Годі було мріяти про вшанування пам'яті його дружини.

За крайньою хижею під солом'яною стріхою ми деремося різко вгору. Я притримую стареньку жіночку. Нарешті ми опиняємося перед шістьома хрестами, що стоять на самому краю валу, за яким уже займаються замкові мури. Саме таке околицне розташування і врятувало кістки цих людей від посягання на їхній спокій. Надмогильних плит, ясна річ, уже нема. Їх, подекуди, використали під час чергового соціалістичного будівництва в Ужгороді. Натомість на могилі дружини Августина Волошина стоїть блаженський металевий хрест. Пані Анастасія на хвилюк замовкає. Власне, якби не вона, цієї могили і не відшукали б. Пані Анастасія запам'ятала місце ще від часу похорону в 1936 році»³⁸.

Ми щойно згадали про співчуття, висловлене президентом Чехословацької республіки Т. Масариком А. Волошину у зв'язку зі смертю його дружини. І це було не випадковим, і далеко не символічним жестом глави держави до звичайного директора Ужгородської вчительської семінарії. Річ у тім, що президент ЧСР був добре обізнаний зі справами й складною культурною ситуацією в Закарпатті після його приєднання до республіки і не міг не знати про довголітню педагогічну і культурно-освітню працю Волошина на благо рідного народу. З іншого боку, життя, погляди та діяльність визначного громадського і державного діяча, політика і публіциста, вченого-філософа, гуманіста і демократа Томаша-Гаррига Масарика (1850–1937), який по праву вважається батьком-засновником Чехословацької республіки, її «президентом-Визволителем» і який ще за життя здобув широке міжнародне визнання, а також його визначна роль у процесі приєднання Закарпаття до ЧСР були добре відомі Августину Волошину, який з великою повагою ставився до Масарика і, отже, не могли не справити вплив на формування його гуманістичних і національно-патріотичних поглядів та подальшу культурно-освітню й громадсько-політичну діяльність.

Протягом своєї багаторічної наукової, громадської і політичної діяльності Т. Масарик мав нагоду досить ґрунтовно ознайомитися з українським питанням, причому цьому сприяли як його наукові інтереси і пошуки, так і практична діяльність, у ході якої доля неодноразово зводила його з українцями й Україною. Зокрема, він визнавав суттєві відмінності між «малорусами» і «великорусами» та національну й етнографічну єдність «малорусів» і «русинів», розділених політичними кордонами, відносив українців до найбільших з числа поневолених народів, симпатизував

³⁸ Гаврош О. Названа праця. С. 76–77.

їхнім національно-визвольним змаганням і з розумінням ставився до національно-культурних і політичних, самостійницьких вимог українського народу. Масарик у своїх численних працях і промовах завжди наголошував, що українське питання — не тільки мовне, але також політичне і культурне³⁹. Е. Бенеш звернув увагу на глибоке розуміння Т. Масариком геополітичної і стратегічної ролі Закарпаття: «Без Рутенії Мала Антанта була б неможливою, а організування Центральної Європи на основі мирних договорів правдоподібно, раніше чи пізніше закінчилось би крахом. І з цих причин Чехословаччина ніколи, за жадних умов не відмовиться від Рутенії і буде боронити її до останньої краплі крові, бо через Чехословацьку розв'язку її доля зв'язана остаточно»⁴⁰. На думку сучасних дослідників, Т. Масарик «усе, що він робив для Закарпаття, було спрямоване на реалізацію його проекту щодо створення цивілізованої держави»⁴¹. А зробив він для наших краян чимало. Все це не могло не викликати симпатій до нього з боку українців, у тому числі й Августина Волошина.

Уперше А. Волошин мав нагоду безпосередньо зустрітися з Т. Масариком 20 травня 1919 р. в Празі, коли в числі керівників численної делегації закарпатців був присутнім і виголосив промову при поданні президенту Чехословаччини рішення Центральної Руської Народної Ради про входження Закарпаття до складу ЧСР. Тоді Волошина, як він згадує у своїх споминах, особливо надихнули слова Масарика про те, що «Ви русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе». Був присутнім А. Волошин і серед слухачів промови президента ЧСР Т. Масарика в Ужгородському жупанаті під час його відвідин Закарпаття 23 вересня 1921 р. Зокрема, не міг не вразити і спонукати до подальшої активної педагогічної, культурно-освітньої і громадсько-політичної праці Волошина заклик Масарика до закарпатської інтелігенції: «Культурне і господарське піднесення руського люду є... нагальним завданням. Відчувається потреба інтенсивної праці шкільної, виховної, гігієнічної і народногосподарської... Я апелюю до руської інтелігенції, щоб вона енергійно взялася за своє тяжке і почесне завдання для добра люду»⁴².

Згадував Августин Волошин Т. Масарика і в інших своїх виступах. Так, у виголошеній промові 8 травня 1929 р. з нагоди 10-літнього ювілею

---

³⁹ Див.: Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 4. К., 1993. С. 132–147.

⁴⁰ Панов А. Масарик і Закарпаття. Ужгород: Ліра, 2010. С. 140.

⁴¹ Там само. С. 151.

⁴² Цит за: Бочковський О. І. Т. Г. Масарик: національна проблема та українське питання (Спроба характеристики та інтерпретації). Подебради, 1932. С. 194–195.

приєднання Підкарпатської Русі до Чехословаччини А. Волошин сказав: «Пан президент, перебравши протокол зборів наших народних рад і меморандум наш, заявив свою радість, що наш народ з таким довірям відноситься до республіки, говорив о кроках, які він робив для осво-бодження Підкарпатської Русі за границею вже в первих роках війни, о ситуації на мировій конференції і бажав нам всего найкрасшого. Разом і напоминав нас, що чекає нас много праці, яка требує много любові до народу і лиш взаїмним довірям к другим чинникам державного життя можеме досягнути повних успіхів»⁴³. Високу оцінку діяльності Т. Масарика дав А. Волошин у промові 7 липня 1929 р. на з'їзді руської молоді: «Ся радісна обставина (входження Закарпаття до складу Чехословаччини. — *Авт.*) викликує в нас обов'язок щирої і синовної вдячності к нашій отчизні, к нашій милій республіці, а особливо к тому славному мужові, котрий ще в первих роках світової війни думав про нас і трудився для нас, поки не забезпечив нашу свободу, і котрий своєю мудрістю і ідейністю є певним репрезентантом демократичного устрою нашої республіки, то є: славному президенту нашому, Т. Г. Масарику»⁴⁴. На глибоке переконання А. Волошина, Т. Масарик «в своїй великій мандрівці скорше і краще подбав про нас, як ми самі»⁴⁵.

Закарпатці й Августин Волошин завжди з повагою ставилися до першого президента Чехословацької реєспубліки. Ще за життя Масарика йому був зведений пам'ятник в Ужгороді — 28 жовтня 1928 р., коли в Чехословаччині широко відзначали десятирічний ювілей республіки. Постав він у центрі колишньої Орлиної площі, на тому місці, де нині пам'ятник Ш. Петефі. На жаль, той монумент не зберігся, адже на початку 70-х років за вказівкою комуністичної влади його переплавили. 26 березня 2002 р. у сквері на набережній Незалежності відкрили новий пам'ятник Томашу Масарику, а в 2013 р. сквер відреставрували й назвали його іменем. Президент-визволитель поступово повертається до Закарпаття. У 2010 р. на фасаді Мукачівського аграрного коледжу, який знаходиться на вулиці Т. Масарика, відкрили на його честь дошку-барельєф. Символічно, що міні-скульптура Т. Масарику розташована поблизу третьої ужгородської школи, яка була збудована саме за його сприяння. Нещодавно меморіальну дошку Масарику відкрили в Хусті, а пам'ятний камінь — біля Буштинської гімназії-інтернату.

⁴³ Августин Волошин. Вибрані твори. Редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2002. С. 109.

⁴⁴ Там само. С. 117.

⁴⁵ Там само. С. 138.

Томаш Масарик — один із небагатьох політиків найвищого рангу після Великої війни, якому вдалося втілити власні нові соціологічні ідеї у практику державотворення і в непростих умовах наростання тоталітарних тенденцій у міжвоєнній Європі утвердити парламентську демократію в молодій республіці та спрямувати її курсом внутрішньої стабільності та соціально-економічних реформ, які вивели цю відносно невелику країну до десятки передових держав світу⁴⁶. Ця демократичність Масарика приваблювала до нього Августина Волошина та найкращих представників тогочасної закарпатської еліти. Під впливом ідей Томаша Масарика формувався світогляд майбутнього батька української державності на Закарпатті. До речі, у своїй багатогранній діяльності Т. Масарик ніколи не виступав проти української ідеї, української державності. Він прагнув бачити Українську державу вільною, незалежною, усіяко підтримував «усе вільне українське» та людей, які боролися за це. Мало хто знає, що домовленість Т. Масарика з українськими лідерами полягала в тому, що Закарпаття перебуватиме в складі новоутвореної Чехословаччини тимчасово, до встановлення нормальних порядків в Україні⁴⁷.

Говорячи про формування світогляду Августина Волошина, слід сказати ще про один важливий фактор. Ще наприкінці XIX століття Волошин кілька разів побував у Львові. Зав'язалися стосунки з диригентом Львівського мистецького товариства «Боян» П. Губчаком. Як вважає В. Бірчак, саме Губчак запросив молодого педагога і священника до Львова. Перша поїздка до цього старовинного українського міста здійснила справжній переворот у душі Волошина. Він побачив, яка велика різниця в рівні свідомості галичан і його земляків. А. Волошина шокувала та величезна маса українських газет і журналів, що видавалися в Галичині. Користуючись нагодою, він передплатив цілу низку видань, незважаючи на їх політичну спрямованість («Галичанин», «Діло», «Свобода» та ін.). Зав'язуються також дружні стосунки між А. Волошином і Гіядором Стрипським (1875–1946) — вихідцем із Закарпаття, майбутнім відомим вченим (з 1913 р. — член Румунської академії наук, з 1914 р. — член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові), який у той час навчався у Львівському університеті. Можна без перебільшення сказати, що саме тоді у А. Волошина з'явилося бажання створити на Закарпатті організацію, яка була б подібною до галицької «Просвіти».

---

⁴⁶ Віднянський С. Томаш Гарріг Масарик — один з батьків-засновників єдиної демократичної Європи. *Історичний часопис з Богемістики і Словакістики*. Матеріали наукових читань «Томаш Масарик — видатний учений, політик та державний діяч» (Ужгород, 21 грудня 2010 р.). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2011. С. 35.

⁴⁷ Панов А. Названа праця. С. 157–158.

У 1920-ті роки встановилися також тісні стосунки між А. Волошином і митрополитом Галицьким Андреем Шептицьким, який неодноразово бував у Закарпатті й добре знав про релігійну та політичну ситуацію в краї. Погляди та діяльність цього видатного релігійного, культурного і громадсько-політичного діяча України, зокрема щодо захисту й розвитку української освіти і культури, не могли не вплинути на світоглядні переконання греко-католицького священика, культурно-освітнього та громадсько-політичного діяча Закарпаття Августина Волошина.

На сторінках тижневика «Свобода», який редагував А. Волошин, зустрічаємо чимало матеріалів про пастирську діяльність Галицького митрополита. У 1922 р. А. Шептицький здійснив поїздку до США і в Нью-Йорку зустрівся з представником Підкарпатської Русі за океаном о. Костянтином Рожковичем. Останній, будучи духовним управителем організації «Соєдинение», закликав до єдності закарпатців і галичан, бо, на його думку, «се родні браття, один народ, одна церков, одна мова, одна пісня і однакова доля». А. Шептицький, своєю чергою, «воззывал всех русинов до єдности, и тогда ми будем свободны, бо на свете є справедливость, яка мусить бити вимєрена каждому народови ...»⁴⁸. Так передавала газета «Свобода» слова митрополита. Саме «Свобода», яку очолював і визначав її ідейний зміст А. Волошин, зробила найбільший внесок у висвітлення діяльності Галицького митрополита. На її шпальтах ми знаходимо цілу низку матеріалів з цього приводу. Так, 15 грудня 1927 р. у Львові відбувалася міжнародна конференція греко-католицького єпископату. Учасників її привітав і дав згоду взяти участь у ній митрополит Андрей⁴⁹. Один з квітневих номерів газети, перераховуючи видатних місіонерів Галичини, називав серед них і Шептицького. На думку редакції, він «вздвож і впоперек переїхав цілу Галичину, проповідуючи слово Боже...»⁵⁰. «Свобода» в цілій низці своїх матеріалів писала про велику і щирю любов галичан до свого митрополита. Коли в Галичині святкували 30-ті роковини його пастирської діяльності, галичани вирішили «поставити у Львові шпиталь» на його честь. Газета писала, що для такої великої душі, такого пастиря по серцю Ісуса найдостойніший дарунок ювілейний, дійсно шпиталь⁵¹. Багато інформації про відносини між Галицьким митрополитом і закарпатцями можна почерпнути з релігійних видань «Душпастирь» та «Благовісник». Відомості про діяльність А. Шептицького, а також про становище на Закарпатті зустрічаються на

⁴⁸ Свобода. 1922. 12 листопада.

⁴⁹ Там само. 1927. 18 грудня.

⁵⁰ Там само. 1927. 20 квітня.

⁵¹ Там само.

сторінках «Українського Бескида», тижневика «Мета», газетах «Наша земля», «Нива», «Діло», «Український голос»⁵².

Високо оцінив діяльність А. Шептицького Августин Штефан. На його глибоке переконання, «є чотири єпископи-василіяни, а саме: Павло Гойдич у Пряшеві, митрополит Андрій Шептицький у Львові, Йосафат Коциловський в Перемишлі і Василь Ладика у Вінніпезі»⁵³. «Щоб світ знав, що діється в Угорській Русі, — писав А. Штефан, — треба було приятелів мати. І ми їх мали. Перш за все в Галичині. Карпатські українці могли різними дорогами діставатися до Львова чи до Перемишля. Наприклад, о. Августин Волошин перед 1914 р. три рази був в Галичині і кожного разу відвідував єпископа чи пізніше митрополита Шептицького ... о. д-р. Юлій Гаджега в 1911 р. був у Галичині. Тяжче було дістатися галицьким інтелігентам до Угорської Русі, а коли дісталися і не мали спеціального доручення від мадярського уряду, то були визвані, щоб негайно вернулися додому. Для певности один добре одягнений пан відпровадив галицького гостя аж до колишньої галицько-мадярської границі»⁵⁴. Що стосується постаті А. Шептицького, то угорська влада навіть не наважувалася перешкоджати його приїзду: «В Успенському відпусті обов'язково брав участь владика й велике число єпархіального духовенства. 1928 р. на відпуст прибув також митрополит Андрей Шептицький, який виголосив зворушливу проповідь на тему: «Стійте у вірі!». Натовп богомольців із захопленням слухав натхненні слова великого Митрополита, а відтак багато з них говорили: «Це наш правдивий Мойсей!». А були й такі, що щиро заявляли: «Теперь уже не дбаю, якщо й умру!». Так ото, як подав часопис Душпастир, «ім'я митроп. Шептицького записалося золотими буквами в серця усіх русинів (закарпат. українців)»⁵⁵.

Діяльність Андрея Шептицького високо оцінювали директор греко-католицької дівочої учительської семінарії в Ужгороді о. Василь Лар, єпископи В. Такач і П. Гебей. В. Лар пригадував, що «чув про митрополита Шептицького вже в гімназії, опісля незабутнім зістав для нього вислів каноніка, виховника богословія в Ужгороді, сьогодні єпископа Американських Русинів Кир Василя Такача. Він високо цинив Митрополита Шептицького. Одного дня, під час Першої світової війни, зайшли

---

⁵² Майороші М. А. Митрополит Андрей Шептицький і Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2012. Випуск 28. С. 19.

⁵³ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. С. 21.

⁵⁴ Там само. С. 195–196.

⁵⁵ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. II. Рим–Львів, 1997. С. 363.

богослови до свого духовника о. каноніка В. Такача і найшли його в кімнаті дуже сумного, майже зі сльозами в очах. На запит, що сталося, — о. В. Такач сказав, що дуже сумує і болуче переживав поступування Тіси Пішти, прем'єра Мадярщини, який своїм розпорядженням посягнув на душу нашого народу, на святі речі — обряд і церковну мову, домагаючись зміни календаря і заведення мадярської мови в Греко-Католицькій церкві, щоб Службу Божу відправляти мадярською мовою в церквах Мукачівської єпархії. «Одинокий наш рятунок — це Львів, Митрополит Шептицький, — сказав на кінець о. В. Такач, духовник богословської семінарії»⁵⁶. В. Лар констатував, що згодом він та ще кілька богословів почали більше цікавитися митрополитом та Греко-Католицькою церквою в Галичині, «хоч мадяри забороняли всякі зв'язки, а навіть згадки про Галичину. Та Бог так дав, що по Першій світовій війні наш край, наша Мукачівська єпархія визволилась з-під панування мадярів та під назвою Підкарпатська Русь прилучилася до ЧСР»⁵⁷.

Митрополит А. Шептицький був добре обізнаний із релігійною ситуацією в Закарпатті. «Розмовляючи з Митрополитом, — пригадував В. Лар, — я переконався, що він ліпше знає і нашу Мукачівську єпархію, як ми самі. Митрополит з любов'ю говорив про наш нарід, про його глибоку релігійність, чесноту та природню інтелігенцію... Митрополит Андрей сказав, що у своїх молитвах усе згадує Закарпатську Україну. Знав про закарпатські відносини як політичні, так і культурні»⁵⁸. Єпископ П. Гебей писав, що він разом з А. Волошином відвідав Львів, а коли вернулися, то із задоволенням оповідав, що «дуже вплинуло на нього це, коли у Львові почув, що вірні Мукачівської єпархії також українці, що ми один народ з однією мовою, обрядом і вірою»⁵⁹. А. Пекар відзначав, що ще в 1911 р. Андрей Шептицький на шпальтах газети «Нива» опублікував апеляцію до примаса Угорщини щодо антиукраїнських утисків у Закарпатті⁶⁰. Про відвідини А. Шептицьким Ужгорода і Пряшева ще наприкінці XIX ст. писав В. Шандор⁶¹.

Не випадково, що утворення Карпатської України одним із перших привітав Галицький митрополит. Митрополит Андрей Шептицький надіс-

---

⁵⁶ Вегеш М. М. Андрей Шептицький. *Вчені, письменники і політичні діячі про Україну* (Збірник наукових праць). Випуск другий. Ужгород, 1996. С. 84.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Там само. С. 85.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т. I. Рим, 1967. С. 105.

⁶¹ Шандор В. Закарпаття. Історично правний нарис від IX ст. до 1920. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1992. С. 123.

лав вітального листа Августина Волошину: «Ваша Ексселенціє, Високопреподобний Отче Премєре! Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині, а особливим способом Церква і Духовенство прийняли відомість, що Ваша Ексселенція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народіві Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім і втримуючи нераз віддих, слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання. Пересилаючи Вам найщиріші мої побажання, запевняю Вас про щоденні мої молитви за Вашу Ексселенцію і за відданих Вашій владі наших братів за Карпатами. Нехай Всевишній веде Ваші кроки і нехай наповнює Вас Божою премудрістю з неба, щоб Ви змогли повірений Вам нарід допровадити до повної свободи і всестороннього добробуту. Прийміть вискази моєї найвищої пошани. Андрей, Митрополит»⁶².

Між А. Шептицьким і А. Волошином упродовж багатьох років тривало взаємне листування, про що засвідчив у своєму щоденнику В. Лар. Августин Волошин часто прочитував йому листи від Шептицького, у яких містилися «батьківські настановлення — якби то пожвавити церковно-релігійне життя в Мукачівській єпархії та спинити наступ московського православ'я»⁶³. На жаль, на сьогодні опублікована далеко не вся епістолярна спадщина Великого митрополита. Відомо принаймні про два листи А. Волошина до А. Шептицького, які стосуються періоду Другої світової війни. 28 липня 1941 р. А. Волошин писав митрополиту щодо створення Українського Патріархату: «Ваша Ексселенціє, Милостивий Отче Митрополите! Передовсім сердечно вітаю Вашу Ексселенцію з нагоди 40-літньої архієрейської служби, а особливо, що добрий Ісус допоміг Вам перейти найгіршу неволю наших часів і визволив Вас з большевизму для дальшої праці душевного відродження нашого народу. При цій нагоді дозвольте мені піддати одну скромненьку думку. Для здійснення загального бажання релігійного об'єднання нашого народу, чи не могли б Ви, Милостивий Отче Митрополите, з дозволом св. Отця, звернутися до компетентних репрезентарів української автокефальної

⁶² Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. С. 193.

⁶³ Сергійчук В. Українські державники: Митрополит Андрей Шептицький. Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2015. С. 289.

церкви з пропозицією, притуплення їх до католицької церкви, так, щоб повстав наш український патріархат. Українсько-католицький патріархат міг би заспокоїти всі серйозні домагання автокефалістів, а свята єдність з католицькою церквою додала б нашому народові таку моральну силу і підпору, яка принесла б нам найкращі вигляди культурного розвитку і забезпечила б нашу самостійність. Працю церкви міг би значно підперти, крім інших інституцій, передовсім українсько-католицький університет, який мав би повстати у Львові, евентуально під веденням оо. Василян. Молю Бога, щоб Вам дарував много сили і здоровля для здійснення Ваших ідей. Цілую Вашу руку з глибокою пошаною поздоровляю Вас Ваш Син в Христі Августин Волошин»⁶⁴.

Другий лист-привітання датований 11 грудня 1942 р.: «З нагоди дня св. Апостола Андрея прошу прийняти і від мене вирази глибокого поклону, теплого поздоровлення і щирого побажання всього найкращого. Молю Бога, щоб дарував Вам много ласки, тілесної і душевної сили, дочекатися щасливого вирішення справ нашого народу, особливо же повної свободи для праці нашої Церкви між нашим добрим, але духовно занедбаним народом України. Вірую, що Ваша благословляюча рука ще виправить туди много здібних працівників на славу Богу, для ширення правдивої цивілізації, що й буде підвалиною щасливішої будучности нашого народу. Цілую руки і вручаюся св. Молитвам. Ваш покірний син в Христі Августин Волошин»⁶⁵. Про відвідини А. Волошина в часі Другої світової війни писав також у своїх споминах майбутній провідник УГКЦ Йосиф Сліпий: «У часі гітлерівської окупації помер в Празі ректор Українського вільного університету професор Горбачевський, і тамошня громада прохала Митрополита прислати єпископа на похорон. Митрополит післав о. Галянта до мене, щоби я вибрався до Праги, і я поїхав та відправив похорон. При тій нагоді стрінувся з новим ректором УВУ і професорами та був у президента Карпатської України отця-директора Августина Волошина, що мешкав у своїй віллі в Празі на Сміхові под. Ліпками»⁶⁶.

---

⁶⁴ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і церковна єдність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Т. I. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу; Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. С. 446.

⁶⁵ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2. Листування. За редакцією Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василян «Місіонер», 1999. С. 994.

⁶⁶ Сліпий Йосиф. Спомини. Ред. Іван Дацько, Марія Горяча, видання 3-тє, виправлене й доповнене. Львів–Рим: Видавництво УКУ, 2017. С. 145.

Однак ці події матимуть місце наприкінці життєвого шляху Августина Волошина. За ректором Українського вільного університету, який мирно проживав і працював у Празі, уважно стежили агенти радянської контррозвідки. Для них він був, насамперед, «запеклим українським буржуазним націоналістом» і «запроданцем». А наприкінці XIX — на початку XX ст. Августин Волошин готувався до початку своєї релігійної та громадсько-політичної діяльності, яка буде багатогранною, плідною і дуже корисною для всього Закарпаття.

Розділ 3.

ПОЧАТОК РЕЛІГІЙНОЇ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

22 березня 1897 р. А. Волошин був висвячений і почав служити капеланом Цегольнянської Преображенської церкви в Ужгороді. Його релігійна діяльність припала на надзвичайно скрутний час для греко-католицької церкви в Закарпатті. Саме тоді почалась фанатична боротьба Еміла Меллеша, греко-католицького пароха в Будапешті, спрямована на обов'язкове запровадження угорської мови під час богослужінь. А. Волошину доводилося важко. Сили були явно не рівні. Можливо, саме тому сучасні дослідники по-різному трактують цей етап у діяльності А. Волошина. Професор М. Болдижар, наприклад, писав, що постать Волошина «неоднозначна та суперечлива, еволюція його поглядів дивує, у молодості він виконує замовлення угорських властей на розробку мадяризації закарпатських русинів, а в 1939 р. кінчає кожний свій виступ гаслом «Слава Україні!»¹. Одразу відзначимо, що така оцінка діяльності А. Волошина була б зрозуміла для часів тоталітаризму, коли президента Карпатської України вважали «запеклим українським буржуазним націоналістом», але для березня 1990 р. це виглядало, м'яко кажучи, досить заангажовано, а головне — не відповідало дійсності.

У 1985 р. ужгородське видавництво «Карпати» опублікувало збірник документів, у якому під числом 10 вміщено лист комісії, яка в 1904 р. писала єпископу Мукачівської уніатської єпархії про ліквідацію кирилиці й заміну її угорською азбукою. Цей документ трактується окремими вченими як доказ того, що Волошин доклав максимум зусиль, щоб ліквідувати викладання української мови в школах і запровадити вивчення предметів угорською мовою. Хотілося би висловити кілька міркувань з цього приводу. У 1907 р. міністр культури Угорщини Апоні видав проект закону «Про народні школи». Головною метою цього закону була насильницька мадяризація неугорського населення. Однак, якщо науково об'єктивно вникнути в цю справу, то А. Волошина не можна звинувачувати. У разі невиконання цього закону могло йтися про закриття

---

¹ Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 березня.

школи. Волошин вважав, що краще хай існує школа з окремими предметами угорською мовою, ніж її не буде взагалі. До того ж слід відзначити, що на угорську мову навчання, згідно з законом, переходили тільки там, де 20% населення вважали угорську мову рідною².

У 1937 р. А. Волошин видав змістовну працю «Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атакуючого мадяризації перед переворотом?» У ній він дуже детально описав усі основні етапи мадяризації Закарпаття. «Найдіяльніший з церковних мадяризаторів, — писав він, — був Еміл Меллеш, гр.-кат. парох в Будапешті. Він був душею цілої акції мадяризації руського обряду... Дуже небезпечним планом цих «гр.-кат. мадярів» було особливо акція домагання заведення Григоріянського календаря й викинення кирилики з церкви і школи»³. Невдовзі був створений «Комітет», перед яким ставилися такі завдання: а) установити тексти церковних книг; б) приготувати об'єднання календарів старого й нового; в) приготувати й провести реформу образования богословів; г) реформа чина Св. Василя Вел.; д) обговорення ще й інших питань... Цей комітет мав рішення остаточно в таких важких справах, які відносилися до розірвання історичних зв'язків нашого обряду з народним життям. Ясна річ, що подана програма крила в собі перспективу дуже хитрого нападу проти слов'янського і руського характеру нашого обряду і в наслідках могла викликати страшенне обурення вірників»⁴.

Мукачівський єпископ А. Папп сформував окрему комісію, до якої був також включений Августин Волошин. Члени комісії підготували «Меморандум», у якому «подрібно відповіли на примітки, подані проти церковних книг, указали ми на різниці обрядів грецького, руського, румунського, що помішання обрядів церков ніколи не дозволила і що здійснення бажань цих приміток цілком знищило би оригінальність, чистоту нашого обряду, який має за собою тисячолітній розвиток, що така насильна переміна служила би лише тенденціям центрифугальним, указали на небезпеку переддрукування книг по мадярській азбуці, яка абсолютно не є пристосована до руської мови. Протестували ми проти інсинуацій у схизмі і просили оборони проти нелегального вмішування світського уряду в наші чисто церковні діла»⁵. Позитивної відповіді не послідувало. Боротьба за кирилику продовжувалася.

---

² Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985. С. 17–18.

³ Волошин А. Оборона кирилики. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атакуючого мадяризації перед переворотом? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 187.

⁴ Там само. С. 188.

⁵ Там само. С. 188–189.

5 червня 1915 р. Августин Волошин взяв участь у нараді, організованій державним секретарем Угорщини Клебелсбергом. Його місія полягала в захисті кирилиці. А. Волошин пригадував: «У вступі подав я коротку історію уживання латинських букв у русинів у Галичині, де проби з латинкою зісталися безуспішними, а в Америці, де русини перебрали азбуку емігрантів словаків, і на Підкарпатті, де ще не виробилася певна система латинських букв в руській мові. Потім подав короткий перегляд різних азбук і способи писання слов'янських народів, що уживають латинки... Розбирав звуки нашої мови, різниці виговору від подібних звуків мадярської мови, представив самозвуки, яких і нема в мадярській мові, і так довів до висновку, що науково мадярська азбука не спосібна до уживання в нашій мові і лише глибшою науковою аналізою і додатками може статися латинка спосібною для руської мови. Накінець перестерігаю всі чинники перед посягуванням переписування церковних книг, бо народ уважав би це, як переслідування своєї релігії»⁶. Однак, як з'ясувалося, «єпископи вже вирішили, що переписування має бути практичне, що без змін треба прийняти мадярську азбуку, бо тоді не треба учити дві азбуки і т. д.»⁷.

Августин Волошин доводив і переконував, що «противиться проект зміни нашої кирилиці і засадам культурної свободи. Не можна позволити, щоб на рахунок мадярської свободи історія записала от таке насильство, а то саме проти цього народу, який ніколи не грішив проти вірності до держави, ні в минулості, ні в теперішній війні. Лиш завзяті вороги того народу могли подати вищим урядам таку пораду, що такими репресаліями треба уражати і заплямити вірність цілого народу. Хто вважає можливою цю вівісекцію на тілі нашого народу, без огляду на правду і справедливість, на інтереси церкви і народу, най іде далі по дорозі реакції, але нехай не жадає, щоб при такій ганебній ролі саме духовенство цього народу асистувало... Панове, — сказав я, — не розбиваймо основ тисячолітнього розвитку! Я апелюю до мудрости Вашої Еміненції в любові до народу, апелюю до чесного переконання всіх членів цієї комісії, коли передкладаю, щоб ми і не занималися питанням виникнення кирилиці з церковних книг, як реформою недоцільною...»⁸.

Нехай нам читач вибачить за досить розлогі цитати, але, роблячи це, ми переслідували єдину мету — довести, що не з своєї волі А. Волошин

---

⁶ Волошин А. Оборона кирилиці. Як оборонялися підкарпатські русини проти останнього атак мадяризації перед переворотом? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 189.

⁷ Там само. С. 190.

⁸ Там само. С. 190–191.

підкорювався мадяризації. Що могла зробити одна людина проти державної політики тотальної мадяризації? І хіба Волошин не доклав усіх зусиль, щоб перешкоджати цьому спланованому угорським урядом насильницькому процесу? Складний був час. Мадяризація запроваджувалася такими швидкими темпами, що А. Волошин був дуже задоволений, як пригадував А. Штефан, що при виданні «Практичної граматики» йому вдалося «всунути кілька рядків Шевченка так, що цензор не доглянув і не викинув»⁹. Необхідно погодитись з переконанням А. Волошина, що «акція мадярів проти кирилики і нашого старослов'янського обряду розбудила національне почуття і в таких одиницях, які вже не мали надії на краще завтра народне. Ця обставина і пояснює одушевлення, з яким прийняв наш народ ідею американських братів: автономна Підкарпатська Русь в рамках слов'янської Чехословацької республіки»¹⁰.

Отже, Августин Волошин як греко-католицький священник, усіма доступними йому засобами і як міг у тих складних історичних умовах, відстоював права і свободи автохтонного слов'янського населення Закарпаття та інтереси своєї народної церкви, боронив традиційний обряд, відігравав важливу роль в акціях збереження церковнослов'янської мови в богослужінні і кирилиці в друкуванні книжок. «Оборона кирилиці від угорського шовіністичного наступу, — писав О. Мишанич, — одна з великих заслуг А. Волошина перед своїм народом. Він не побоявся на всіх рівнях виступати проти тих священників, єпископів і представників влади з Будапешта, які намагалися запровадити на Закарпатті богослужіння угорською мовою і руські книжки друкувати латинським алфавітом. Спільними зусиллями патріотів Закарпаття ця антиукраїнська акція не була переведена в життя. За заслуги перед своїм народом і ревну багатолітню працю на користь Церкви папа римський Пій XII призначив А. Волошина своїм таємним камерарієм (папський прелат, монсиньор, шамбелян)»¹¹.

У той час Августин Волошин мав не тільки вищу теологічну освіту, але й добився значних успіхів у світській діяльності. У 1900 р. він одержав диплом професора математики і фізики після успішного складання екстерном додаткових іспитів у Вищій педагогічній школі в Будапешті. Це дало йому можливість і право викладати зазначені предмети в Ужгородській вчительській семінарії. Спочатку А. Волошин працював викладачем, а з 1912 до 1938 рр. — директором цього престижного в

---

⁹ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973. С. 244.

¹⁰ Волошин А. Оборона кирилики. С. 198.

¹¹ Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород, 2002. С. 10.

Закарпатті навчального закладу. Добре розуміючи потреби семінарії і зважаючи на відсутність підручників з багатьох дисциплін, йому довелося невтомно працювати і в царині видавничої справи: за період роботи в Ужгородській вчительській семінарії А. Волошин практично забезпечив учнів народних шкіл та студентів вчительських семінарій найголовнішими підручниками.

На кінець XIX століття, наприклад, припадає вихід у світ двох перших книг Августина Волошина. «Методическая грамматика карпаторусского языка для народных шкіл», написана в 1899 р., витримала три видання. Це стосується і його «Читанки для угрорусской молодежи», перше видання якої з'явилося в Ужгороді у 1900 р. Мине якихось 15–20 років, і за його підручниками будуть навчатися всі закарпатські діти: як учні шкіл, так і студенти вчительських семінарій. Урахуймо і те, що на час виходу першої книги А. Волошина її автору виповнилося 25 років. Ось як про це писала Е. Дутка: «Що торкається шкільництва, о. А. Волошин найважливішою справою вважав дати дітям відповідні підручники. Сам був автором багатьох. Як я поступила в школу, від початкової школи аж до закінчення університетського навчання, вчилася з його підручників. Згадаю хоч би декілька з них: «Коротка руська граматика» (Ужгород, 1899), «Граматика: вправи мішані мадярсько-руські» (Ужгород, 1907), «Наука о числах. I і II клас народної школи» (Ужгород, 1919). Молодь виростала з його книгами. Останньою книгою А. Волошина була «Педагогічна методологія» (Прага, 1943). Багато його праць залишилося в рукописах, однак їхня доля мені невідома. Крім того, батько Волошин редагував щорічні календарі (місяцеслови), починаючи 1903 роком (а може і раніше) аж до 1919 року. В 1921 році він почав видавати «Благовісник», у якому обороняв інтереси греко-католицької церкви, а через рік став видавати християнсько-політичну газету «Свобода»¹².

Період 1900–1938 рр. був найбільш плідним у житті Августина Волошина. Саме в ці роки він зарекомендував себе як видатний педагог, активний просвітянин, видавець книг, газет і журналів, чудовий господарник. Саме в цей час А. Волошин активно займається політичною діяльністю, утворюючи власну партію і представляючи інтереси виборців у Чехословацькому парламенті. Вся його різнобічна діяльність була спрямована на благо свого народу і завдяки їй Волошин здобув величезний авторитет у народі, з яким не могли не рахуватися навіть його недруги. Всенародна любов закарпатців до Августина Волошина проявилася в тому, що його називали «Батьком». До цього такої пошани удостоївся тільки Олександр Духнович — славетний будитель карпатських русинів у

¹² Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 78–79.

XIX ст., а також сучасник Волошина — «президент-визволитель» Чехо-Словаччини Томаш-Гарріг Масарик, гуманістичні праці та державотворча діяльність якого мали значний вплив на формування світогляду А. Волошина.

Ще у 1864 р. з ініціативи О. Духновича було засноване «Общество св. Василя Великого». Його діяльність пов'язана з такими членами як Іван Раковський та Іван Мондок. Хоч завданням товариства було проводити освіту серед широких верств населення і захищати край від мадяризації, однак у 80-х роках XIX століття воно почало занепадати. Справа зрушилася з місця тільки тоді, коли товариство очолили Василь Гаджега, Петро Гебей і Августин Волошин. Патріотично налаштовані священики вирішили продовжити славні традиції Духновича і товариства. Августин Волошин усвідомлював, що поширення знань у народі неможливе без друкованої продукції. Саме з його ініціативи товариство придбало у 1899 р. друкарню і почало видавати художні твори, молитовники та іншу богословську літературу. Вийшов з друку «Буквар», налагодився систематичний випуск газети «Наука». Представники москвофільства в краї, не говорячи вже про австро-угорські власті, зустріли ініціативу А. Волошина з великими побоюваннями. Один із головних русифікаторів краю Євмен Сабов, за словами В. Гренджі-Донського запеклий «україножер», відкрито заявив Волошину: «Если би русини наші жили не під Карпатами, не коло Галичини, но дагде коло Сегедина, тогди би я знав виробити із них одну образцеву народність, но під Карпатами, близь до Львівського митрополита, опасна є руська культура»¹³.

Постійні залякування свідчили про намір властей закрити товариство. Соратник А. Волошина Августин Штефан писав у своїх спогадах: «Інженер Євген Бачинський, який довше жив у Росії, але 1874 р. повернувся додому, 1902 року був у Будапешті і випадково довідався, що мадярський міністр шкільництва барон Дюла Власіч плянує розв'язати «Общество», — відразу повернув до Ужгороду і повідомив про це пароха в Цигольні тит. каноніка Йосифа Саксуна. Ще цього ж дня кан. Саксун призвав до себе А. Волошина і повідомив його про наміри Власіча. Порадившись з о. Петром Гебеєм та з єпископом Юлійом Фірцаком, А. Волошин запропонував, що треба добровільно розв'язати «Общество» і майно його передати торговельному товариству. Бо в Мадярщині на культурні товариства не було закону, і тому уряд міг з ними робити, що хотів. Але на торговельне товариство був торговельний закон, і уряд міг діяти лише в рамках закону»¹⁴. Так у 1902 р. виникло акціонерне товариство «УНЮ», а при

¹³ Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 42.

¹⁴ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 37.

ньому друкарня і книгарня. Власниками «УНІО» були Віктор Камінський і Августин Волошин. Однак «за два роки тягнулася справа зареєстрування «УНІО». Сіє товариство, добувши з акціоним капіталом мало грошей, ще хосенніше могло працювати для народної просвіти, як колись Общество Св. Вас. Великого, котроє із членських вносів ледва знало видавати свій календар, — згадував Волошин. — Товариство «УНІО» в перших порах не много заробляло, ібо от державних або городських інституцій роботи ізовсім не діставало, а із книг своїх молитвенників і учебников, у котрі капітал свій і позичені гроші інвестіовало, лиш в дальших роках мало заробку. Єднако діло ішло все дальше вперед. Члени управи, директори друкарні, редактори газет і календаря, автори книг — всі працювали майже цілком безплатно для того, щоби подати інституції основи для ліпшої будучности»¹⁵.

Товариство видавало газету «Наука», а також різноманітну релігійну літературу, зокрема в 1911–1919 рр. виходило «Село» — додаток до «Науки». Починаючи з 1904 р. почали видаватися маленькі книжечки із серії «Поучительное чтение», які могли придбати навіть незаможні люди. Ці та деякі інші видання відігравали значну роль у поширенні освіти серед краян. «Наука», зокрема, закликала до створення кооперативів, читалень, вела постійну і цілеспрямовану боротьбу проти алкоголізму і розпутства. Без сумніву, завдяки саме «Науці» і А. Волошину, ще напередодні Першої світової війни діяли близько 420 кооперативів та близьких їм за напрямками роботи товариств.

Перше число «Науки» — органу «Общества св. Василия Великого» — вийшло в 1897 р. за редакцією віце-ректора Ужгородської духовної семінарії Юлія Чучки. Членами редколегії були Є. Сабов, П. Гебей, Ю. Жаткович, Е. Рошкович, В. Гаджега, В. Матяцков, І. Легеза, Ю. Станканинець, І. Мигалка, В. Легеза, І. Гощук, М. Немец, А. Волошин та ін. Наприкінці 1900 р. Ю. Чучка виїхав до США, і тоді обов'язки головного редактора виконував Августин Волошин. Лише впродовж незначного проміжку часу (з 6 червня 1901 р. до жовтня 1903 р.) редактором був Василь Гаджега.

Першим дослідником історії становлення і розвитку «Науки» був сам її редактор Августин Волошин. У своїх «Споминах», які були опубліковані в Ужгороді у 1923 р., він відзначав: «Статті «Науки» були по більшій часті релігійного і научного напрямку. Дописователі собирали твори народної поезії і сим указовали на красоту рідного слова. Правда, що з початку не було ясного, виробленого граматичного напрямку в газеті, кожний писав, як знав... «Наука» з рока на рік росла, розвивалася. Собрала

¹⁵ Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. С. 43.

она около себе значительний круг дописователів, но головною задачею її було: увійти в народ, заінтересовати наших селян печатним рідним словом. Се і удалося, бо в «Науці» часто стрічаємся з дописами простих людей, селян»¹⁶. «Наука» видавалася в складних умовах, на що неодноразово звертав увагу А. Волошин: «Матеріально «Наука» стояла в тяжкім положенню. Передплатна ціна (річно 4 к.) була занадто низька, і понеже «Неділя», видавана малярським правительством руська газета, була ще дешевша (3 к. на рік), протом велика часть грамотних людей не передплатила «Науку». Закон Апонія, прийнятий р. 1907 і вповні проваджений в жите, для нас приніс дуже смутні наслідки. Школи сталися інституціями маляризації, число руських шкіл упало майже на 0, в 1907 року було лиш 18. Наслідки сильної маляризації почула і наша література. Було много таких інтелігентів, що на своє ім'я і не сміли принимати руської газети і із таких ліпші за один-два роки передплачували на газету під іменем якогось селянина або слуги»¹⁷.

Утім з 1903 р. газета «Наука» завдяки зусиллям його редактора Августина Волошина стає не лише єдиною руською газетою, але й популярним виданням, яке відіграло велику роль у культурному й громадському житті краю. В ньому друкувалися численні матеріали про повсякденне життя закарпатців, засилля лихварів і безземелля селянства, поширювалися знання з різних галузей, зокрема, про культуру землеробства, важливість відкриття й відвідування читалень тощо.

З 1 січня 1919 р. «Наука» виходила під назвою «Руська Краина», а «з 21 числа 1919 р. дня 17 септ. оп'ять А. Волошин перебрав на себе редакцію газети і вернув газеті ім'я «Наука», котру до кінця 1921 року з поміччю А. Волошина издавало Акц. Т-во «УНІО». У другій половині 1921 р. повстали непорозуміння між «Унією» і редактором і протом в 1922 р. оп'ять сам редактор стався разом і видавательом газети, котрій придав ім'я «Свобода»¹⁸. Не можна не погодитися з твердженням закарпатського літературознавця Ю. Балеги, що «спочатку газета мала переважно культурницький характер, але поступово все більше втягувалася в політику, як і її видавець»¹⁹. Аналіз матеріалів, опублікованих на шпальтах «Свободи» (газета виходила як тижневик до липня 1938 р.), цілком підтверджує цей висновок вченого. У 1923 р. Августин Волошин писав, що «Свобода» «є тепер незалежною політичною газетою, котра підпирає

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. С. 62.

¹⁸ Там само. С. 63.

¹⁹ Балега Ю. Він був сином свого народу і ... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч. *Закарпатська правда*. 1991. 13 вересня.

християнський і народний напрям політики»²⁰. Водночас, на шпальтах газети постійно з'являлися матеріали про діяльність осередків «Прогресу», про різні культурні й політичні акції представників народо-вельського напрямку. Майже в кожному числі газети зустрічаються розлогі статті з «мовної проблеми», навколо якої постійно відбувалися запеклі дискусії серед культурних і політичних діячів Закарпаття, а також з актуальних загальнополітичних питань, наприклад щодо демократії, соціалізму тощо.

Неприязне ставлення А. Волошина до соціалістичних ідей, що були привнесені у Закарпаття після Першої світової війни колишніми військово-виполоненними австро-угорської армії і дістали досить широке розповсюдження після заснування Комуністичної партії Чехословаччини (КПЧ) у 1921 р. і створення її крайової організації, прослідковується в багатьох його книгах і навіть підручниках. У цьому відношенні «Свобода» не була винятком, зображуючи радянську Росію, а потім СРСР як «імперію зла і безбожництва». У статті «Демократична шкільна система (До питання новелізації шкільних законів)», опублікованій у 1928 р., А. Волошин одночасно відзначав: «В новіших часах особливо дві крайності перешкоджають свободному розвитку системи шкільної і то: 1. комунізм, 2. фашизм. Що диктатура комунізму є шкідлива для культури, то не треба доказувати, бо то доста ясно і смутно представляє страшний упадок моральності і господарського благобуту в так зв. совітських державах. Менше шкоди приносить, єднако також задержує розвиток шкільництва диктатура фашизму, котрий всі другі чинники культури піддає одному, і то національному»²¹.

Детальніше про суспільно-політичний устрій у СРСР Августин Волошин писав у праці «Про шкільне право будучої Української держави», опублікованій у Празі в 1942 р. Наведемо окремі місця з цієї статті: «А супроти того, як виглядають обставини в державах Советського Союзу? Школа сталася там не засобом культури, але засобом одної партії, партії комуністів, яка веде завзяту боротьбу проти головних ділянок культури, особливо проти чинників моральної культури, як проти родини, проти церкви і т. д. Змагання шкіл до технічної освіченості будучих робітників понизило рівень наукового поступу так у нижчих, як у середніх школах, а особливо підупав рівень високих шкіл, які також мають служити партійним цілям комуністів і не мають жодної свободи, бо ще й свобода наукового дослідження є обмежена...

²⁰ Волошин Августин. Спомини. *Августин Волошин. Твори*. С. 64.

²¹ Волошин А. Демократична шкільна освіта (До питання новелізації шкільних законів). *Августин Волошин. Твори*. С. 125.

Родинне життя цілком знищили закони Советів, наповнені духом «вільної любови». Від боротьби проти подружжя очікували володарі комуністів підвищення популярності, але закони їх причинилися до зменшення числа приросту населення, а особливо причинилися до поширення розпусти та бандитизму... Ця система довела до того, що поліція мусіла вести карні експедиції проти злочинських банд дітей. Впала там і мистецька творчість: в Советах проявили пропорціонально дуже малу мистецьку ініціативу. Взагалі система комунізму вбила в людях ідейність і понизила до нечуваної перед тим міри і саму продукцію. Багата земля України зажила за радянської системи роки голоду, що винищив мільйони населення. Колективні господарства витворили нові типи безправних і голодуючих рабів... Уряди Советів вибудували славу на весь світ над Дніпром електричну гідроцентралу, поставили великі фабрики на вироблення літаків, панцерних возів і т. д.; тим своїм поступом і хваляться, але правдивим є лише поступ культури, а техніка є лиш частина культури, яка і за свої досяги дякує духовності людини; ця духовність проявляється в науках, в мистецтві, в цивілізації, а передовсім в моральності. Два протилежні приклади Америка і Советія показують, що головною умовою культурного поступу є свобода культурної праці. Як повітря є конечно потрібне для дихання, так і свобода до вільного відсвіжування кровообігу культури»²².

Відомий український історик С. Кульчицький, аналізуючи тогочасне радянське суспільство, відзначав: «Опановане комунізмом суспільство мало ще одну вражаючу особливість: воно не називало себе комуністичним. Щоб висловлювати невдоволення «чимось» чи спробувати це «щось» знищити, треба назвати його на ймення. Комунізм справді викликав незадоволення і диктаторською владою, що управляла репресивними методами, і надзвичайно неефективним господарським механізмом, який змушував громадян десятиріччями зазнавати матеріальних нестатків. Але вожді вчили, що в класовому суспільстві без репресій не обійтися, а нестатки — це тимчасове явище. Після знищення «ворогів народу» вони обіцяли масам світле майбутнє. Його й назвали комунізмом. Це слово увійшло в масову свідомість не як означення адекватної сучасності політико-економічної системи, а як синонім майбутнього суспільства загального благоденства»²³.

Яку оцінку радянському комунізму давала газета «Свобода», очолювана Августином Волошином? Обмежимося аналізом тільки тих статей,

---

²² Волошин А. Про шкільне право будучої Української держави. *Августин Волошин. Твори*. С. 144–145.

²³ Кульчицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928)*. К.: Основи, 1996. С. 3–4.

які торкалися голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та ленінсько-сталінських репресій. Безперечно, злочини більшовиків цим не вичерпуються. Газета «Свобода» в цей період публікує багато матеріалів про голод у Росії та південній Україні. 2 лютого 1922 р. в цьому друкованому органі Народно-християнської партії сповіщалося про те, що «голод в Росії набуває все більших і більших розмірів». Публікація вражає читачів деталями про факти людодіства²⁴. 5 лютого газета знову торкається цієї теми. Повідомлялось, що в Берліні створено «Комітет міжнародної допомоги трудящих», про активну діяльність у цій справі відомих учених і літераторів А. Ейнштейна, Б. Шоу, А. Франса²⁵. «Свобода» 16 березня 1922 р. повідомляла про візит до Москви норвежця Ф. Нансена. Те, що він побачив, привело його до шокового стану: «Стан московських лікарень є страшним. Труби позабивані і полагодити їх вже не можна. В кімнатах завжди повно хворих. Повітря сперте. Хворі, як скелети, чекають на смерть... Всюди цілі гори набираються з трупів. Були випадки, коли матері, одурівши з голоду, їли часом померлих»²⁶. Подібна інформація, безумовно, не могла не зворушити серця тисяч закарпатців. 11 червня 1922 р. в Ужгороді був створений «Комітет допомоги голодуючим України», який очолили Олекса Гукалович, Гнат Стефанів і Микола Галезів. У зверненні до закарпатців, яке на сторінках газети опублікував А. Волошин, члени комітету писали: «Нести поміч охопленому голодом населенню земель України і зменшити наслідки голоду можна ось яким способом: 1) організувати грошові збори через листи, оголошення в газетах; 2) організувати благодійні концерти і вистави; 3) збирати харчі, одяг, медикаменти; 4) просити про допомогу гуманітарні організації в Чехословацькій республіці і співробітничати з ними; 5) організувати дитячі оселі». Звернення завершувалося закликком: «Комітет звертається одночасно до всіх жителів Підкарпатської Русі без огляду на національність і віру чи політичні переконання та до всіх організацій з гарячим проханням: не відмовте в допомозі голодуючим! Кожна жертва Ваша буде записана в серцях тих, яких ви врятуєте для життя»²⁷. Закарпатці не лишилися байдужими до страждань своїх братів на Сході. Чехословацький уряд теж виділив 30 млн крон²⁸.

²⁴ Свобода. 1922. 2 лютого.

²⁵ Свобода. 1922. 5 лютого.

²⁶ Свобода. 1922. 16 березня.

²⁷ Свобода. 1922. 11 червня.

²⁸ Вегеш М. М. Голод 1921–1922 років у Росії очима закарпатців (За матеріалами «Свободи»). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 47.

У 1932–1933 рр. страшна трагедія знову спіткала український народ. У країні знову лютував голод. А чи знали про нього на Закарпатті? У який спосіб доходила інформація про голод у цей край? На Закарпатті в першій половині 30-х років видавалися десятки газет, кожна з яких представляла інтереси окремої партії, певних політичних сил. З різних газет трудящі Закарпаття одержували неоднозначну інформацію про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні. Якщо, наприклад, соціал-демократична преса давала повідомлення про нього, то «Карпатська правда» — газета закарпатського крайкому КПЧ, замовчувала²⁹. Серед газет, які правдиво висвітлювали події 1932–1933 рр. в Україні, була і «Свобода» А. Волошина.

Більшість матеріалів про голод з'явилися на її сторінках в 1934 р., коли відчутними стали наслідки голоду. У таких статтях, як «Жахливе положення України»³⁰, «Великий злочин»³¹ та деяких інших наводилися свідчення очевидців Голодомору, розповідалось про страшні наслідки для українського народу цієї трагедії. На сторінках «Свободи» трапляються відомості про кількість жертв голоду, хоча точними їх вважати не можна. У різних публікаціях знаходимо інколи прямо протилежні дані. Так, 27 липня 1934 р. газета писала, що за свідченням американського професора Р. Селлета «в Полудневій і Східній Росії, на Україні та на Північному Кавказі з голоду загинуло до 10 млн людей»³². Така ж цифра наводилася і в публікації за 12 липня, але стосувалася тільки України³³. 30 серпня «Свобода» повідомляла, що протягом 1933 року «померло... не менше 3 млн людей»³⁴. Така суперечливість щодо зазначеного питання пояснюється насамперед відсутністю власних кореспондентів в Україні і передруком неперевіраних матеріалів зарубіжної преси.

Газета знайомила своїх читачів із тим, як питання про голод в Україні обговорювалося в парламентах різних країн, зокрема у Великобританії і США. Так, 21 червня вона опублікувала резолюцію конгресу США, яка була прийнята після довгих дебатів з цього питання. У ній прямо зазначалося, що «московський уряд знав про голод, але йому не намагався зарадити, а навпаки, вживав його для політичного утиску українського

---

²⁹ Вегеш М. М. Газета «Свобода» про голод 1932–1933 рр. на Україні. *V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження (жовтень 1991 р.)»*. Тези доповідей та повідомлень. Київ–Камянець-Подільський, 1991. С. 317.

³⁰ Свобода. 1934. 16 серпня.

³¹ Свобода. 1934. 27 квітня.

³² Свобода. 1934. 27 липня.

³³ Свобода. 1934. 12 липня.

³⁴ Свобода. 1934. 30 серпня.

народу»³⁵. Що стосується обговорення питання про голод у британському парламенті, то «Свобода» про це детально написала в числі за 30 серпня 1934 р.³⁶. Отже, незважаючи на окремі неточності, «Свобода», очолювана А. Волошином, досить широко інформувала закарпатців про трагедію в Україні. У той час, коли лідер закарпатських комуністів О. Борканюк замовчував голод і переконував читачів, що «розказні про голод» — видумка Волошина, «Свобода» рішуче заявила: голодомор є спланованою акцією сталінського уряду з метою знищення української нації. Сьогодні не потрібно проводити спеціальні дослідження, щоб встановити, хто писав правду про 1932–1933 роки в Україні.

Чи знали на Закарпатті про сталінські репресії? Якщо знали, то якими шляхами інформація про це антилюдське явище в історії цивілізації проникла до нашого краю? Чи вірили закарпатці в те, про що писали місцеві газети? Однозначну відповідь дати важко. Бо ж тогочасна преса Країни Рад видавала інформацію, вигідну сталінському режимові. Не хотілось Сталіну виглядати в очах цивілізованого світу кривавим диктатором. Однак певна частина правдивої інформації, все-таки, потрапляла в європейську і, звичайно, різнобічну пресу Західної України. Саме з неї передруковували статті й окремі закарпатські газети того часу, зокрема «Свобода» А. Волошина. Безумовно, читачі не завжди вірили в правдивість так званих націоналістичних газет³⁷. Августин Волошин, вихований у дусі християнської моралі, чітко протиставив правду кривді, надавав гласність волаючим фактам поправлення елементарних прав людини в царстві більшовиків.

Газета «Свобода» 3 січня 1936 р. повідомляла: «В Московщині наслідком атентату проти Кірова винищено цілі родини...»³⁸. Цікаво, що в першій половині 1930-х років «Свобода» постійно проводила паралель між Гітлером і Сталіним: «Диктатура звичайно задержується лише страшним терором. В Німеччині і Совегах тепер знову захиталась влада диктатури. В Німеччині під час різдвяних свят загинуло 4000 осіб». В першій половині 30-х років ХХ ст. постраждали й закарпатці, які опинилися на території СРСР. 15 лютого 1934 р. «Свобода» констатувала: «...В СРСР арештовано комуністичного посла до Чехословацького парламенту Івана Мондока з жінкою»³⁹. Далі повідомлялося, що їм, мовляв, загрожує смертна кара, а І. Мондок загинув в одному з радянських концтаборів.

³⁵ Свобода. 1934. 21 червня.

³⁶ Свобода. 1934. 30 серпня.

³⁷ Вегеш М. М. Газета «Свобода» про сталінські репресії 30-х років. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск третій. Ужгород, 1998. С. 48–49.

³⁸ Свобода. 1935. 3 січня.

³⁹ Свобода. 1934. 15 лютого.

«Свобода» стала своєрідним літописом репресій після вбивства С. Кірова: «...в Москві убито понад 200 чоловік, а на Україні упало 100 комуністів-українців»⁴⁰. Причину цього газета вбачала в тому, що диктатор Сталін вже «нікому не вірить і переслідує самих своїх бувших комісарів». В одній із статей йшлося про те, що Сталін божевільний. До речі, багато вчених і зараз дотримуються цієї версії. Знали на Закарпатті і про смерть дружини Сталіна: «Нагла і тайна смерть молодої жінки Сталіна зачала відбиватись на душі більшовицького тирана. Всюди видно тінь жінки. Тікає від людей і залишається до повної тишини». 7 лютого 1935 р. «Свобода» повідомила читачів про трагедію у сім'ї українського професора А. Крушельницького, відомого на Закарпатті своїми «Читанками»: «Впало під червоними стрілами і двоє синів знаного нами професора А. Крушельницького... Щоб батьківське серце за розстріляними синами так само трісло, розстріляли наперед синів, а батько в тюрмі жде свою чергу, де він здурів»⁴¹. Писала «Свобода» про сутички між Сталінін і Троцьким, про судові процеси над радянськими військовими⁴². Невідомий автор статті «Нищення нації», опублікованій у «Свободі» 14 грудня 1937 р., наголошував: «...Правдивої інформації з російської преси не можна добути, бо там нічого не пишеться про великі процеси і масові розстріли»⁴³. Дійсно, газети в СРСР рясніли тоді вигідними сталінській зграї заголовками: «Смерть німецьким шпигунам!», «Ліквідовано кубло контрреволюціонерів!» та подібними іншими. Такий ідеологічний натиск спотворював істинність подій. Та якби там не було, але завдяки волошинській «Свободі» на Закарпатті знали про те, що творилося в сталінському СРСР та радянській Україні.

З 15 червня 1938 р. газета «Свобода» почала виходити під новою назвою — «Нова свобода». Вона стала першою українською щоденною газетою на Закарпатті і друкувалася до 16 березня 1939 р. — останнього дня існування Карпатської України. Спочатку як орган Народно-християнської партії, очолюваної А. Волошином, а згодом — Українського Національного Об'єднання. Однак про це йтиметься нижче.

Крім редагування і співпраці з газетами «Наука», «Свобода» і «Нова свобода», Августин Волошин був також одним із засновників і співпрацівників тижневика «Русин» (1920–1921) і щоденної газети «Русин» (1923), які виходили в Ужгороді етимологічним правописом, входив до редакційних комітетів і дописував до газети «Українське слово» (1923–

⁴⁰ Свобода. 1934. 15 лютого.

⁴¹ Свобода. 1934. 15 лютого.

⁴² Свобода. 1934. 7 лютого.

⁴³ Свобода. 1937. 14 грудня.

1938), журналів «Підкарпатська Русь» (1923–1938), «Кооператива» (1921–1924), «Учительський голос» (1929–1939), «Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді» (1922–1938). За його редакцією в Ужгороді виходив щомісячний популярно-релігійний щорічний календар «Місяцеслов» (1901–1921), який виконував роль літературного альманаху, та щомісячний журнал «Благовісник». Необхідно погодитись з думкою відомих літературознавців О. Мишанича і П. Чучки, що «у його власних кореспонденціях, замальовках, статтях, популярних науково-практичних порадах переважав морально-повчальний аспект, він виступав просвітителем свого народу, вчив його добру й праці, прищеплював йому високі релігійні і громадські принципи життя»⁴⁴.

Уже наголошувалось, що велика заслуга Августина Волошина полягає у тому, що він пише і видає книги та шкільні підручники, вкрай потрібні рідному народу. І робить це, зазвичай, за власні кошти. Сьогодні відомо, що Волошин є автором 42 книг. Назвемо лише окремі видання підручників:

1. Методическая грамматика русского языка для народных школ (1899).
2. Читанка для угро-русской молодежи, часть I, II (1900).
3. Азбука (1904).
4. Азбука і перва читанка для I кл. народных школ на русскомъ языкѣ (1905, 1913).
5. Малая библия для низших кл. народных школь (1904).
6. Наука о числахъ для 1 і 2 кл. нар. школь (1919).
7. Наука о числахъ для 3 кл. нар. школь (1919).
8. Наука о числахъ для IV кл. народныхъ школь (1919).
9. Физика (1923).
10. Наука стилізацій (1920).
11. О письменномъ языкѣ Подкарпатськихъ русинов (1920).
12. Педагогика и дидактика для учительнихъ семинарій (1923).
13. Історія педагогики для учительнихъ семинарій (1923).
14. О соціяльнімъ вихованю (1924).
15. Мала читанка для II и III кл. народныхъ школ (1930).
16. Коротка історія педагогіки для учительськихъ семінарій (1931).
17. Педагогична психологія (1932).
18. Методика народно-шкільного навчання (1935).
19. Логіка (1935).
20. Коротка історія психології (1937).

---

⁴⁴ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 8.

Августин Волошин також є автором цілої низки популярних і політичних праць. Серед них виділимо тільки окремі: 1. Що хоче угорський нарід (1918). 2. Дві політичні розмови (1923). 3. Релігійна ситуація в Підкарпатській Русі (1930). 4. Вступ до організації народного шкільництва в республіці Чехословацкой (1932). 5. Про брехливість дітей (1935). 6. Оборона кирилики (1936). 7. Про шкільне право будучої Української держави (1942). Перу А. Волошина належать біографії Євгена Фенцика та Івана Сільвая.

Августин Волошин писав також вірші, оповідання, п'єси, повісті. Деякі з художніх творів надрукувала «Свобода», інші вийшли окремими виданнями. Як письменник, А. Волошин видавав окремі свої твори під псевдонімами. Найпоширеніші з них: Іванович і Андрій Верховинський. До найкращих художніх творів і популярних книжечок А. Волошина належать «Робінзон», «Сорок казок», «Ілько-Яцько», «Празники», «Наш страшний ворог», «Разговор о векселях», «Фабіола», драма «Марійка-Верховинка» і драма на моральну тематику «Без Бога ні до порога». Слід відзначити, що А. Волошин у 1920–30-х роках вважався заслуженим авторитетом у драматургії. Не випадково В. Гренджа-Донський, представляючи різні літературні жанри краю того часу, відносив до провідних драматургів одного А. Волошина. І він мабуть мав рацію. Адже, наприклад, історична драма «Фабіола» ставилася не тільки на закарпатській сцені, але і в Празі. А. Штефан писав, що п'єса «Марійка-Верховинка» (1931) — «найкраща дотеперішня карпато-українська драма»⁴⁵.

Аналіз його книг дає підставу дослідникам творчості Августина Волошина стверджувати, що він не відривав історію і культуру Закарпаття від всього українського народу. Руська читанка «Весна» для I класу гімназійної і горожанської шкіл знайомила дітей із творчістю Тараса Шевченка й Івана Франка, Юрія Федьковича і Степана Руданського, Леоніда Глібова і Маркіяна Шашкевича, Льва Толстого і Василя Гренджі-Донського. У доступній для сприймання формі розповідалося про перших київських князів, про Кирила і Мефодія, подавалася коротка історія Ужгорода і Мукачева. Збірник відкривався двома віршами Олександра Духновича «Я русин був» і «Подкарпатські русини». Поезія Василя Гренджі-Донського, включена до читанки, виховувала в дітей почуття любові до своєї Батьківщини, до рідної мови:

Люби рідне слово, милу руську мову
Єї не встидайся, за ню бийся в грудь.
За то родне слово будь готов до всього

⁴⁵ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 34.

І знай, що ти Русин, того не забудь!
Знай, що ти є сином великого роду
Його не встидайся, од него учись
Отці твої знали вмерти за свободу
Будь їх годним сином, за волю борись.

У 1920–30-ті роки Августин Волошин був яскравим символом єдності всіх українців. У виступі з нагоди свого шістдесятиліття він сказав: «Щиро дякую всім тим панам і паніям, товариствам і інституціям, котрі мене в моїх змаганнях порозуміли і підпирали, котрі тут зблизька і далека появилися. Їх праці можемо дякувати, що росте в нас народна свідомість, що народ наш вже сміло признаєся: я Русин, я Українець, що вже в кожному кутику знають чий ми сини, куди належить наша нація»⁴⁶.

Усі ті десятки книг, які видав А. Волошин, були написані легко і доступно для читання. Саме тому вони користувалися таким великим попитом серед широких верств населення краю. Уже пізніше, будучи відомим педагогом і державним діячем, А. Волошин розповідав своїм учням: «Розкажу вам, які труднощі мав я, коли був менше-більше у вашім віці. В Центральній Семінарії в Будапешті, – 3 роки студіював я там, — дали мені знати, що я не їх. Вже в Будапешті, де в бібліотеках є багато часописів і книжок, в яких писалося про Мукачівську єпархію, збирав я матеріяли про нашу давнину... На мою думку, найбільш заслуговує на подяку праця над розвитком рідної мови... Рідна мова — це життя народу»⁴⁷. Цього постулату Августин Волошин дотримувався до останніх днів свого життя.

В передмові до «Практичної граматики руського языка», виданої в 1926 р., говорячи про самобутність української мови і відмінність її від інших мов, Августин Волошин відзначив: «Ми говоримо по-руськи. Наш народ жиє не лиш на Подкарпатській Руси, на і за Карпатами: в Галичині і на Україні. Найбільше русинів жиє на Україні, зато наш народ зовеся і українським. Наш народ числить до 40 млн. душ. Язык наш належить до слов'янських. Крім нашого, слов'янські язики суть ще: білоруський, російський (великоруський), словацький, чеський, польський, хорватський, сербський, словінський і болгарський. Кождий язык змінєся поволі, з часом. Давні пам'ятки нашого языка не так легко нам розуміти, як нинішні твори. Предки наші тисячі літ тому назад зачали вперше по-слов'янськи писати. Святий Кирил і Методій переклали Святе письмо і

⁴⁶ Августин Волошин: два ювілеї. Упорядник Ігор Ліхтей. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2017. С. 16.

⁴⁷ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 34.

другі церковні книги з грецького язика на слов'янський. Но тим язиком тепер уже ні один народ не говорить: він зоветься старослов'янським, або церковнослов'янським. Давні язики, якими нині вже ніхто не говорить, зовуться мертвими. Такий є, наприклад, і старослов'янський, або церковнослов'янський, латинський, старогрецький і інші. Русини, росіяни (москалі), серби і болгари уживали аж до XVIII століття церковнослов'янський язик. Тепер уже всі просвічені народи пишуть своїм рідним язиком, правила котрого беруть із усіх своїх говорів. Ся граматика подає правила нашого руського (малоруського) літературного язика»⁴⁸.

Ці доступні та зрозумілі думки А. Волошина є гідною відповіддю тим, хто ще й сьогодні, на початку XXI століття, намагається піднімати «мовну проблему». Говорячи про відмінність української мови від російської, А. Волошин писав, що українська мова м'яка у її мовленні, зручна і легка⁴⁹. А в фундаментальній праці «О письменном язичі Подкарпатських русинов» педагог вже однозначно заявив, що «сторонництво к московщині є у нас 1) анахронізмом, 2) шкодить культурной роботі, 3) шкодить церкві і духовной жизни, 4) шкодить економічним інтересам і 5) спиняє і політичну консолідацію, для того з силою глибокого убідження кличемо каждого щирого друга правди, каждого іскренного слов'янина і русина, штоби рука і руку став проти розбиваючого нас і нічим не обусловленого москвофілізма.

Борімся проти полонізмів, проти москалізмів або мадяризмів, но не борімся проти самого родного язика, котрий нічим не винен в том, что не мог свободно на своей родной земли развиваться. Коли маєме вже своєї свободи, коли наша влада не може бути ворогом свого материнського слова, тогда не будьме ворогами йому ми самі, сини руського народа»⁵⁰. Актуальність думок Волошина не викликає заперечень.

Часто вихідці з Росії мали певні привілеї, а тому не випадково журнал «Учительський голос» у 1937 році з обуренням констатував: «В державній горожанській школі в Севлюші дістав дефінітивне місце рускій емігрант, що мав ледви пару літ служби в ЧСР, а сотки наших на своїй землі хай беруть те, що зістанеться. Та ми не нарікаємо, бо наші брати дістають в батьківщині цих емігрантів теж гарні дефінітивні місця — на Соловках». Стаття завершувалася закликком: «Колеги-професори! Наші

---

⁴⁸ Волошин А. Практична граматика руського язика. *Августин Волошин. Твори*. С. 217.

⁴⁹ Волошин А. Передмова до першого видання «Практичної малоруської (руської) мови». *Августин Волошин. Твори*. С. 152.

⁵⁰ Волошин А. О письменном язичі Подкарпатських русинов. *Августин Волошин. Твори*. С. 185.

середні школи суть в небезпеці! Мусимо твердо боронити позиції рідного слова в цих школах. Най чують діти нашого народу рідне слово бодай з уст професорів — членів Учительського Товариства. Най учаться від нас любити своє рідне! Пишіть підручники нашою мовою...»⁵¹.

Коли в закарпатській пресі розгорілась дискусія про створення якоїсь нової мови для закарпатців, то Міністерство шкільництва і Народної освіти ще в 1919 році дійшло висновку, що «творити штучно новий слов'янський язик літературний для населення Підкарпатської Русі не лише трудно, але з погляду наукового цілковито хибно, а з погляду нашої і слов'янської політики не бажано... Тому, що місцеве руське нарiччя... є безперечно нарiччя малоруське, треба літературну мову малоруську, якої уживають його найблизкi сусiди й одноплеменцi, то єсть галицьку українську мову». Чеська Академія Наук була переконана, що «з призначенням літературної української мови викладовою мовою в школах Карпатської Русі влекшиться засадниче закладання та вплив сих шкіл, бо буде можливим ввести книжки, а також і вчителів з Галичини»⁵².

Такого ж погляду дотримувався і президент Чехословаччини Томаш Масарик. У його «Словнику научнім» читаємо: «Русини, власне часть української вітки руського народу». Як бачите, президент ще коли був переконаний у тому, що русини Закарпаття є складового частиною українського народу. А чи розуміли це корінні жителі Срібної землі? Однак, не будемо засуджувати наших предків за те, що не всі вони були в цьому переконані, бо не їхня вина. Тисячолітній гніт різних поневолювачів, довготривала денационалізація були цьому причиною. В. Шкоба, автор статті «Наш обов'язок» в «Учительському голосі» з болем у серці писав: «Хто днесь з чехів або словаків у республіці затаїть свою національну приналежність? Але в нас така аномалія знайдеться навіть між інтелігентами; знаю учителя, який сказав, що він не є українець, бо він не з Великої України. Питаю, а що ти є? «Я русин». Бідний руснак чи русин?! Не читав ще й того, що вже цілий світ трубить, що на Підкарпатті живуть українці. Питаєш такого руснака, де родився: «Та тут. Я тутешній». Тутешняк, руснак, що хочете. А перед війною, який був? Греко-католик. А земля, де народився? Та без імени». На думку автора, «це була вихова малярської школи»⁵³.

---

⁵¹ Вегеш М. Про мову, школу і національність: [Про культурне становище закарпатського населення в 20–30-х роках]. *Радянська Верховина*. 1992. 18 січ.

⁵² Там само.

⁵³ Вегеш М. Про мову, школу і національність: [Про культурне становище закарпатського населення в 20–30-х роках]. *Радянська Верховина*. 1992. 18 січ.

15 листопада 1936 року Августин Волошин виступив в Ужгороді з лекцією на тему «Наш правопис». Ознайомивши присутніх з історією розвитку української мови, він зробив висновок, що «одиноким науково обоснованим правописом нашої мови є український фонетичний правопис». Проте запровадження української мови до закарпатських шкіл переборювало численні перешкоди і, як не дивно, в основному з боку русофілів. У відповідь на це по Закарпаттю пройшли масові маніфестації протесту. Ось рішення маніфестаційного з'їзду в Тур'ї Реметах: «Домагаємося в інтересі культури й поступу, щоб у всіх школах був зроблений порядок і введена до них українська літературна мова та фонетичний правопис. Домагаємося, щоб компетентні чинники не підтримували москвофільство, бо це балканізує відносини на Підкарпатті. Введення російської мови до підкарпатських шкіл є не тільки протизаконним, але й протидержавним. Домагаємося, щоб наш національний провід не важився йти на ніякі згоди в мовній справі з москвофілами, бо на Підкарпатті не живе ніякий московський народ. Домагаємося проведення у нас в життя закону про районні горожанські школи, шанування синьо-жовтого прапора як офіційного й карання за його зневагу, як за зневагу державного прапора, шанування української мови в урядах і заснування українського університету в Ужгороді»⁵⁴.

Інша проблема, яка заважала українізації — це посилення в 30-х роках чехізації. Ми не маємо права її замовчувати. Один той факт, що на 450 тисяч українського населення уряд Т. Масарика утримував 3 гімназії, а на 34 тис. чехів і словаків, які проживали на території Закарпаття, аж 5, є вельми переконливим. З цього приводу цікавим буде повідомлення з Берегова: «Горожанська школа з чеською викладовою мовою в чисто українському селі, з чисто українською околицею в Іршаві і Тересві, відкриття нових чеських народних шкіл у Вишній і Середній Апші... це найновіші здобутки чеського шкільництва, а тим і чехізації нашого населення тут на Підкарпатті. А наші напрями б'ються. Б'ються й забувають, що де два б'ються, там третій користує».

Чеські володарі виділяли дуже мізерні кошти на утримання українських шкіл. І якби не «Просвіта», то становище було би просто-таки жахливим. Хоча б, як у Келечині. «Діти й учителі мучаться в мізерних сільських стайнях без лавок, без зшитника, без книги, — писав до «Учительського голосу» невідомий автор. — На Верховині школи запирають, бо нема чим топити в школі. Діти і учителі мерзнуть, а «ревний душпастир» (Юрій Лендель, Келечин) будує 7-кімнатне помешкання». Не кращим було становище і вищої школи. Посол до чехословацького

⁵⁴ Там само.

парламенту від соціал-демократичної партії Юліан Ревай у своєму виступі наголосив, що з року в рік кількість закарпатців зменшується: «Я хочу вказати, — говорив він, — на дійсний стан підкарпатських студентів, який особливо на технічних школах є невідрадний. Найкраще нехай говорять числа. Візьму для приміру Прагу, бо в Празі є найбільше студентів із Підкарпатської Русі. Числа відстрашаючі. В році 1932 студіював на високих праських школах 341 студент, в 1933 році тільки 320, в 1934 — 300, в 1935 — 283, а в 1936 тільки 264...». Ю. Ревай вніс пропозицію про відкриття українського університету в Ужгороді, однак цього так і не було зроблено⁵⁵. Згодом ми детальніше зупинимося на проектах відкриття в Закарпатті українського університету, до яких спричинився Августин Волошин.

Відродження й розбудова незалежної Української держави супроводжувалося зняттям «табу» з цілого ряду проблем нашої історії. І швидко з'ясувалося, що існує чимало «білих плям», які необхідно заповнити. До них слід зарахувати, зокрема, діяльність товариства «Просвіта» на Закарпатті. Одним із перших, хто у своїх виступах і статтях намагався висвітлити історію виникнення і діяльності цього товариства, був один з його головних засновників Августин Волошин. 17 жовтня 1937 р. на черговому з'їзді «Просвіти» в Ужгороді А. Волошин зазначав, що «за перше наше завдання уважали ми оснувати товариство, яке би... розширяло культуру та національну свідомість нашого народу»⁵⁶. На основі конкретних фактів Волошин доводив той значний внесок і роль «Просвіти» в культурно-освітньому житті наших краян. Історична правда вимагає констатувати і той факт, що вже тоді існувала прямо протилежна оцінка діяльності «Просвіти». Наприклад, секретар крайкому КПЧ О. Борканюк писав: «Просвіта» є фашистська організація, через яку українська буржуазія заносить свою фашистську політику до трудящих мас. Під час підготовки до просвітянського з'їзду орган закарпатських комуністів газета «Карпатська правда» застерігала трудящих краю, що в Ужгороді «готовиться з'їзд українських фашистів»⁵⁷.

Багаторічне панування однопартійної системи в СРСР призвело до того, що така оцінка надовго була взята на озброєння радянською історіографією. Заперечуючи позитивну роль «Просвіти», деякі автори свідомо перекручували факти. Один із них твердив, що «не маючи за собою

⁵⁵ Вегеш М. Про мову, школу і національність: [Про культурне становище закарпатського населення в 20–30-х роках]. *Радянська Верховина*. 1992. 18 січ.

⁵⁶ Волошин А. Засновання і розвиток «Просвіти». *Просвіта*. 1991. № 1.

⁵⁷ Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1992. С. 265–268.

будь-яких обґрунтованих засад... угруповання типу «Просвіти»... часто-густо існували недовго, розпадалися і сходили з політичної арени так само швидко, як і з'являлись». Таке твердження зовсім не відповідає дійсності, бо виникнувши в 1920 р., «Просвіта» активно діяла до березня 1939 р., коли в нашому краї встановився режим гортіївської диктатури. Інший автор доводив, що саме через клерикальну націоналістичну «Просвіту» духовні отці намагалися «підняти» українство, суть прагнень якого зводилася до «самостійної соборної України». Складається враження, що без дописування до «Просвіти» слів «клерикальна» чи «націоналістична» взагалі не можна було обійтися. І як не погодитися з М. Болдижаром, який відверто визнав, що «не допускалися ніякі інші барви, навіть півтони». Все мало зображуватися винятково чорною фарбою.

Як виникла «Просвіта», одним із ініціаторів заснування якої на Закарпатті, як свідчать джерела, був наприкінці 1919 р. Августин Волошин? Сам Волошин згодом пригадував, як «нарід, що зібрався на перші загальні збори 29 квітня 1920 р. на 8-му годину рана в кафедральнім храмі на Службі Божій, потім рушив до жупанату, де мали відбуватися установчі збори. Але тоді не вдалося їх провести, бо около 20 напоєних людей, які під час Служби Божої заняли перші місця в залі жупанату, і коли зачав говорити д-р. Ю. Брацайко, скоро накинулися на нього наємники, перебивали бесіду, кричали, свистіли, ще й крісла поламали. Комендант військової управи наказав розпустити збори»⁵⁸.

Друга спроба принесла успіх. 9 травня 1920 р. товариство було засноване. Цього дня на загальних зборах «Просвіти» в Ужгороді було затверджено статут товариства, обрано його правління. Його головою став Юлій Брацайко, заступником голови — Августин Волошин. Сам факт заснування «Просвіти» ще не свідчив про розв'язання всіх проблем. Потрібна була посиленна і систематична робота. А. Волошин закликав: «Задач маємо много. Нараз много недостатков треба виповнити. Двигнути культуру, вирвати народ із господарського занепаду... підняти національну гордість і свідомість... В народі є сильна наклонність до науки, до освіти. Понесім в кожне село світло народної культури, подпоруйме школи, організує читальні, хори, театральні кружки, кооперативи. Все то потребує од нас много праці, повної самопосвяти. Вже виходить із шкіл молодіж, повна ідеями й любов'ю до свого народу. Втягайме її до народної праці, най розносить своє знання й свою одушевленість во всі кути нашого краю»⁵⁹.

⁵⁸ Волошин А. Заснування і розвиток «Просвіти». *Просвіта*. 1991. № 1.

⁵⁹ Волошин А. Промова з нагоди 10-літнього ювілею прилучення Підкарпатської Руси до Чехословацької Республіки. *Свобода*. 1929. 18 липня.

Цікаві думки висловив А. Волошин про те, що повинна являти собою читальня «Просвіти». 30 червня 1922 р. він прочитав реферат на черговому з'їзді товариства на тему: «Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення?». Волошин просив так поставити роботу читальень, щоб з них прості люди могли взяти якнайбільше користі. «Не доста, чтобы лиш для читання газет й книжок сходилися там члени. Главное е то, чтобы читальня была центром громадського життя і чтобы подавала ініціативу для кожного потребного народного, культурного чи економічного руху»⁶⁰. Борець проти алкоголізму і розпутства, А. Волошин вважав, що «читальня повинна заступити торговицю і корчму, чтобы не мав тот селянин потреби ходити в «товариство нечестивих»⁶¹. Досвідчений педагог, яким був А. Волошин, не підмінював школу читальнею, але був переконаний, що вона має доповнювати роботу церкви і школи. Важливою була його порада, щоб читальня була «безпартійним містом обговорення громадських, господарських і всяких інших справ»⁶². Численні документи свідчать про те, що читальні засновували переважно представники вчительства. І це закономірно. Але було чимало випадків, коли самі селяни були засновниками читальень. Саме цього бажав Волошин: «Як основати читальню?... Найліпше если читальню сотворять самі селяни, а ми середньо чи безпосередньо маємо їх лиш заохотити у тому. Не обіцяйте много, лиш то, что можеме дійсно ісповнити. Указувати на потребу и хосен самовиховання...»⁶³.

Виступаючи на відкритті Народного дому «Просвіти» в Ужгороді в жовтні 1928 р., Августин Волошин сказав, що «сей народний дом має быти сердцем дальшої культурної еволюції нашої, котра своїми органами розсилає кров народного життя, знане самого себе, свого язика, своєї літератури, знане народного генія, знань красот краю, знане і любов до всего, что є наше, народне»⁶⁴.

Августин Волошин високо цинив участь жінок у культурно-освітньому житті краю. Виступаючи на жіночому конгресі 28 травня 1934 р., А. Волошин говорив, що «всегда, де жінки впливали на громадську думку, прийнято найкращі закони для оборони, проти п'янства, лихви, безморальності, проти розводів, для оборони молодших і слабших»⁶⁵.

---

⁶⁰ Волошин А. Яка праця чекає нас для поднесення освіти серед населення? *Свобода*. 1922. 12 липня.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Волошин А. Промова з нагоди отворення «Народного дому» в Ужгороді. *Свобода*. 1928. 11 жовтня.

⁶⁵ Волошин А. Жіноче питання. *Свобода*. 1934. 31 травня.

Цікавими є публікації і виступ Августина Волошина на захист українського національного прапора. У 1930-х роках, коли почалися численні нападки на синьо-жовтий прапор, Волошин написав статтю «Наш прапор», в якій роз'яснив, що він має давню історію. Ці його думки, у яких відчувається сильний виховний ефект, не втратили актуальності і тепер. «Наш синьо-жовтий прапор є символом наших найсвятіших ідей, наших найглибших засад і почувань, є нашою програмою. Барва синя, підносить нашу думку к ясному небу, в той Божий світ, де буває Отець всіх народів і пригадує нам вічний ідеал царства божого. А жовта барва розносить наші взори по нашим золотим нивам, по нашій рідній землі, де жили наші предки, і де жиємо днесь ми самі... Синя барва спрямовує наші серця і уми до ідеалу людського життя, а жовта фарба напоминає нас на наслідування ідеалів народних». У зв'язку з цим А. Волошин закликав: «Піднісіть високо наш прапор... не позволіть ніколи, щоби вороги зневажали його! Не забудьте, що вороги прапора суть ворогами самого народу»⁶⁶. В телеграмі, надісланій Августину Волошину з нагоди 60-ліття, активісти волівської (міжгірської. — *Авт.*) «Просвіти» писали: «За синьо-жовтий прапор бажаємо еще многа літа дожити про радость нашего українського народу нашому отцу Августину Волошинову»⁶⁷.

Отже, Августин Волошин по-праву вважається першим просвітянином ХХ століття в Закарпатті. Зокрема, йому належить велика заслуга у вихованні просвітянських кадрів, залученні до роботи в структурах «Просвіти» учительства, налагодженні тісних взаємин закарпатської і галицької «Просвіти», а також насамперед у тому, що Товариство «Просвіта» стало масовою громадською організацією, яка охоплювала всі здорові сили українців краю, і діяльність якої спрямовувалась на популяризацію української культури, збереження рідної мови, утвердження української національної свідомості серед закарпатців. Про це самі за себе говорять такі цифри: вже у 1923 р. було 4 філії і 80 читалень «Просвіти», які нараховували 4000 членів, у 1935 р. було вже 10 філій, 235 читалень з 16550 членами, а також діяли Народний дом «Просвіти» в Ужгороді з бібліотекою у 7000 книг і 5 народних домів по селах, а на 1937 р. організаційна структура Товариства «Просвіта» включала, крім центрального органу в Ужгороді, 13 філій і 234 читальні, 135 театральних гуртків, 94 хори, 44 спортивно-молодіжні організації, 12 духових оркестрів. Протягом 1920–1937 рр. товариство видало 150 художніх творів і науково-популярних книг для народу загальним накладом 450 тис. примірників. Зокрема, А. Волошин особисто доклав великих зусиль для видання

⁶⁶ Волошин А. Наш прапор. *Свобода*. 1933. 27 липня.

⁶⁷ Августин Волошин: два ювілеї. С. 220.

14 томів «Наукового збірника товариства «Просвіти» (1922–1938), де публікувалися, зокрема, історичні дослідження В. Гаджеги, Д. Дорошенка, В. Пачовського, І. Кондратовича, М. Лелекача, В. Бірчака та інш. українських учених, які відіграли важливу роль у зміцненні української етнонаціональної орієнтації Закарпаття⁶⁸. До цього додамо, що «Просвіта» не одержувала жодної субсидії з боку чеських властей, а утримувалася своїми членами. Щоправда, в 1921 р. президент ЧСР Т. Масарик з особистих фондів виділив 150 тис. чехословацьких крон на заснування в Закарпатті українського театру, а в 1924 р. — 100 тис. крон на будівництво Народного дому «Просвіти» в Ужгороді. Загалом, двадцятирічне існування Товариства «Просвіта» в Закарпатті — приклад самопожертви її членів в ім'я освіти, науки і культури краю. Інакше, ніж подвигом, це назвати неможливо.

Вершиною діяльності закарпатської «Просвіти», як цілком справедливо наголошує О. Мишанич, став Всепросвітянський з'їзд, що відбувся в Ужгороді 17 жовтня 1937 р. Близько 30 тисяч просвітянських активістів з усіх сіл і містечок краю, які представляли 25 політичних партій (у тому числі впливову комуністичну), громадських організацій, редакцій періодичних видань виступили з «Маніфестом до українського народу Підкарпаття», в якому було здекларовано українську національну ідентичність населення Закарпаття і сформульовано його культурно-національні вимоги. Водночас, цей важливий документ спростовує звинувачення українського руху в Закарпатті часів Чехословацької республіки в його нібито ірредентистському, протидержавному характері. У ньому чітко й недвозначно було проголошено: «Ми добровільно прилучилися до Чехословацької республіки, ми є вірними громадянами нашої демократичної держави, — але в мовних і культурних справах ми були й будемо частиною великого 50-мільйонного українського народу і цеї нашої народної та культурної єдності ніколи нізащо не зречемося...»⁶⁹. Під цим «Маніфестом» серед перших є і підпис А. Волошина, який представляв на з'їзді Першу Руську Народну Раду і Педагогічне товариство Підкарпатської Русі.

Августин Волошин, як вже зазначалося, добре усвідомлював, що поширення в народі освіти і культури неможливе без участі вчителя.

---

⁶⁸ Див.: Волошин А. Заснування і розвиток «Просвіти» *Просвіта*. 1991. № 1; Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси. К., 2012. С. 300; Зимомря М., Гомонай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995. С. 29; Ворон А., Заклинський Б. Президент Тома Масарик и наш народ. *Т. Масарик. 1850*. III. 1925. Видання товариства «Просвіта». Ужгород, 1925. С. 34.

⁶⁹ Цит. за: Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 12–14.

Закарпатські вчителі в 1921 р. були об'єднані в «Учительське Товарищество Подкарпатской Руси», яке поступово підпадало під вплив русофілів і наприкінці 1920-х років було центром антиукраїнства. Переконавшись у тому, що подальше співробітництво з товариством стає неможливим, А. Волошин засновує «Учительську Громаду». А. Штефан яскраво описав виникнення нової організації: «У травні 1929 р. «Учительське Товарищество» мало свій «С'езд» у залах Мадярського Касина (цікава обставина) в Ужгороді. Було там около 300 учителів — «карпаторосів» понад 200 і коло 100 «народовців». По кількох промовах забрав слово й А. Волошин. Він говорив про завдання учителя і звернув увагу на те, що за мадярських часів український народ не мав і не міг мати належного рівня освіти, бо в школах його вчили мовою, якої він не розумів. «Чому вимагають тепер деякі особи, щоб в школах завести знову таку мову, яку дитина не розуміє. Навіщо робити нам експерименти з т. зв. «общерусским языком?». Його в нас знають лише московські та декотрі українські емігранти, а з наших ніхто не говорить, ані не розуміє «по-московськи». Тут настав крик: «Ми не москалі, ми русські!» Інші кричали: «Ми українці!». Коли втихло, з президії хтось заговорив: «Господин директор, благодарим за Вашу річ, но ми стоим за общерусский язык!» Ці слова викликали бурю крику і численні учителі повставали, щоб залишити залю. Волошин так само встав і при дверях крикнув: «Народовці! За мною! До «Просвіти»! Коло 50 учителів вийшли за Волошином, а за ними постійно ще виходили. В будинку «Просвіти», у великім залі Волошин сказав: «Продовжую свою промову. Видно, що з нашими «карпаторосами» співпраця ще неможлива. Ми мусимо їм показати, що народ з нами, і тоді вони прийдуть до нас. Ми мусимо створити свою народницьку організацію, в якій без «язикових вопросів» в користь народу будемо працювати. Прошу підрахувати присутніх». Відповідь — 78. «Прошу вибрати організаційний комітет, який приготує основуючі загальні збори і статут»⁷⁰.

Так виникла «Учительська Громада», почесним головою якої був А. Волошин (1930–1938). Кількість її членів постійно збільшувалась. Так, якщо в 1930 р. вона нараховувала всього 220 членів, то в 1938 р. — 1631. Організація спрямовувала свої зусилля на утвердження, насамперед, української національно-культурної соборності. Ось як про це писалося в книзі «Полеміка з русофілами», виданій Учительською громадою в Ужгороді 1937 р.: «Ми, підкарпатські українці, політично лишаємось вірними громадянами ЧСР, але ніколи не перестали і не перестаємо про-

⁷⁰ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 51–52.

голошувати нашу культурно-національну і етнографічну єдність з цілим українським народом. Робимо це свідомо, бо знаємо, що інакше не зможемо врятувати своє національне я... Ясно, що півмільйонний народ на Підкарпатті не може сам витворити стільки культурних цінностей, щоб він міг серед культурніших інших народностей успішно боронити свою народність»⁷¹. Останній Конгрес «Учительської Громади» відбувся в липні 1938 р. А. Волошин закликав учителів до самоосвіти і самовідданості: «...Хоча наша організація є найбільшим товариством рідної інтелігенції, у нашій боротьбі більше значення має якість, ніж кількість, – тому закликаємо всіх до праці над собою».

Августин Волошин турбувався про українських дітей. За його ініціативи відкрито школи у Волівському окрузі (Колочаві-Горб, Прислопі, Синевирській Полянні). Уже наприкінці 1920 р. на Закарпатті працювало 475 початкових (народних) шкіл, у тому числі 321 з українською мовою навчання. В 1923 р. на Закарпатті діяли 532 школи. Із них 373 українські. Існували 14 українських горожанських шкіл, 4 гімназії (одна угорська), 3 учительські семінарії, одна торговельна академія, 2 українські торговельні школи.

Августин Волошин також був одним з організаторів і керівників «Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі». У своєму виступі на II з'їзді цього товариства в 1926 р. А. Волошин переконував, що «наше товариство усилюється служити інтересам виховання нашої карпаторуської дитини. Задачею своєю постановило підпорвати так роботу правительства в ділі організації і ведення шкіл, як і родичів і саму дитину. Ми як робітники науки виховання своєю повинністю уважаємо: визволити дитину від всіх тих умов, серед котрих не міг би здорово розвинутиися наш нинішній ідеал людини, і для того і хочемо переробити давню книжну школу на нову, діяльну, давню аристократичну на демократичну, школу формалізму на школу науково обосновану, на школу правди, на школу поправді практичну і руську. В нашій товаристві можуть родичі висловити свої погляди на роботу школи, один учитель може подати поради другому, і так може ся витворити загальна картина цілої системи виховання і наuczання, котра указує на ошибки існуючих школ і на потреби дальших...Принцип виховання в природнонароднім дусі потребує передовсім упознання самого себе, упознання рідного краю,

---

⁷¹ За рідне слово. Полеміка з русофілами. Частина перша. Передрук за виданням 1937 року. Ужгород, 1990. С. 75.

упознання історії, землі, язика, літератури і потреб, упознання руської дитини»⁷².

Про завдання Педагогічного Товариства А. Волошин також наголошував на III з'їзді, який відбувся 6 жовтня 1928 р.: «За нами лиш десять коротких років. Стоїме на початку культурного розвою. Але то сміло можемо твердити, що робота освідомлювання народу у нас почалася і розвиваєся. Маєме много несповнених надій і домагань. Але вже і сама тота обставина, що скарги наші публічно можемо підносити і обговорювати, є доказом нашої свободи, є гарантією того, що інтенсивною нашою працею удасться нам побідити всі перепони нашого народного відродження. Наше П.Т-во основалося для того, щоби поширювало знане виховання і знане рідного краю, зв'язовало родину із школою, підпорвало школу, витворювало учебники і книги лектури, указовало на потребу основання нових школ. Днешня епоха і від школи вимагає більше і інтенсивнішої роботи. Круг виховання не скриваєся лиш за мурами школи, але має поширитися працею дальших чинників, помічників учителя». Августин Волошин вірив, що «наш народ путем просвіти встане із глибокого сну, піднесєся до ліпшого матеріального життя і так обезпечить собі кращу будучність»⁷³.

Наприкінці 1930-х років, у період існування Карпатської України, в усіх районах, де проживало українське населення, діяли українські школи. Все це було доказом, що українська ідея, українська мова перемогли. Августин Волошин відіграв у цьому значну роль. Це визнавали не лише українські педагоги, але й чеські чиновники. Ось, для прикладу, думка щирого прихильника народовецького напрямку, очільника Шкільного реферату (управління) в Ужгороді Йозефа Пешека: «Коли нині з радістю можемо дивитися на поступ в нашом школьництві, на скорее поширювання культури серед найширшої верстви руського народа под Карпатами, то в том велика доля заслуги лежить у Вас Вп. Пане Директоре... Ви служили тому народови не лиш в школі але й поза нею. В школі Ви виховали молоде покоління народних працівників, виховали в серцях будучих учителів почуття обовязку для свого народа учити его родним его словом, подносити его економично і вести до ліпшого благобита а поза школою старатися і о найменшого брата, подавали ему до рук перші основи руського письма своєю Азбукою и Читанкою, учили его як має он

---

⁷² Волошин А. Виступ на II з'їзді Педагогічного Товариства Підкарпатської Русі 8 травня 1926 р. *Августин Волошин. Твори*. С. 120–122.

⁷³ Волошин А. Перегляд історії шкільництва Підкарпатської Русі. *Августин Волошин. Твори*. С. 136.

жити численними статтями в «Науці» і «Місяцесловах», котрі стали наслідком самотнім прибежищем печатаного народного слова»⁷⁴.

Нарешті, неабияку роль відігравав Августин Волошин і в економічному відродженні Закарпаття, для добробуту народу якого він працював усе життя. Він розумів, що самостійність кожного народу залежить від економічно-господарської самостійності. Тому він був ініціатором створення, а почасти і керівником численних спілок, товариств, фабрик, сприяв створенню та роботі кооперативів, відокремлював існуючі від колишнього угорського кооперативного союзу, заснував «Крайовий Кооперативний Союз» (1920 р.), обирався його головою. Велика заслуга А. Волошина полягає також і в тому, що він у 1920 р. заснував «Підкарпатський банк», першу всенародну кредитну установу, яку очолював, а також багато інших економічних установ і підприємств: фабрику вилучення дзвонів «Акорд», фабрику свічок «Геліос», керамічну фабрику «Керамос», фабрику сірників «Руські сірники», протипожежне страхове товариство «Бескид» в Ужгороді та інш. Ці підприємства і установи забезпечували роботою сотні працівників і службовців, що в тогочасних умовах безробіття в Закарпатті мало важливе значення.

Отже, із наведеного вище фактичного матеріалу добре видно, що Августин Волошин був визначним педагогом, ученим, видавцем та публіцистом. Утім саме проблеми навчання й виховання молоді посідали центральне місце в його багатогранній діяльності, зокрема на посаді викладача (з 1890 р.), а згодом — директора Ужгородської вчительської семінарії (1912–1938 рр.). Педагогічні погляди Августина Волошина — це тема для окремого дослідження. Її торкалися чимало шанувальників науково-педагогічної спадщини Волошина, наголошуючи на потребі вивчення цієї проблематики. Вони цілком справедливо зауважували, що значення Августина Волошина як ученого-педагога, а також літературознавця, мовознавця, етнографа, теолога, публіциста, видавця, громадського й культурного діяча виходить далеко за межі регіональної оцінки. Іншими словами, його ім'я посідає чільне місце в духовному світі історії України, її культурі та науці першої половини ХХ ст. Гуманістична й демократична спрямованість наукової спадщини А. Волошина як педагога, її соціальна заостреність і об'єктивне тлумачення в річищі оборони духовних устремлінь українського народу — автохтонного населення на території історичного Закарпаття — все це визначило питому вагу плідної діяльності цього діяча на ниві української культури.

---

⁷⁴ Августин Волошин: два ювілеї. С. 23.

Розділ 4. ПОЛІТИЧНА АКТИВНІСТЬ А. ВОЛОШИНА В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Августин Волошин — визначний культурно-освітній діяч Закарпаття кінця ХІХ і перших чотирьох десятиліть ХХ ст. — належав до впливових політиків краю, який протягом усього міжвоєнного періоду дотримувався прочехословацької орієнтації і, зокрема, з великою повагою ставився до першого президента Чехословацької республіки Томаша-Гаррига Масарика. Саме політична діяльність А. Волошина викликає найбільше дискусій серед дослідників. Утім, хоча й можна певною мірою погодитись, наприклад, із твердженням О. Мишанича й П. Чучки, що А. Волошин «чистою політикою займався мало»¹, однак, хай там що, але він був причетний до всіх головних політичних подій в історії Закарпаття починаючи з 1918 р., а з жовтня 1938 р. по березень 1939 р. був провідним політичним і державним діячем краю під час розбудови Карпато-Української держави.

Ще задовго до розвалу монархії Габсбургів, у 1915 р., як згадував Августин Штефан, він за дорученням А. Волошина поїхав до Відня й мав розмови з відомими українськими політичними діячами Є. Петрушевичем, К. Трильовським, Л. Бачинським, С. Смаль-Стоцьким. У своїх спогадах А. Штефан так передав розмову з К. Трильовським: «Ми хочемо обновити Галицько-Волинську державу під назвою Західно-Українська Республіка. До неї мають належати Галичина, Волинь, Буковина та Угорська Україна.

— А що з Києвом?

— Само собою, ми хочемо з'єднання всіх українських земель, до матері, до Київської Русі в одну державу. Але в Київській Україні ситуація є непевна, і тому злуку треба відсунути на пізніше.

— Не думаю, що в Мараморші будуть любити Україну без Києва.

— Соборну Україну проголосимо, коли на те прийде час. А Ви в Угорській Україні говорите про Соборну країну, тобто відразу про Київ...»².

---

¹ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин*. Твори. С. 11.

² Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. С. 62.

Цей факт ми навели лише для того, щоби підтвердити тезу про контакти між політичними діячами краю й України по той бік Карпат із метою об'єднання всіх українських земель ще задовго до 1918–1919 рр. Робимо це ще з однієї причини: окремі вчені без відповідних пояснень твердять про раптову зміну орієнтації А. Волошина з 1919 р. Як видно, він уже в 1915 р., ще до розпаду Австро-Угорської монархії, дотримувався орієнтації на Україну. Про це свідчить, опосередковано, і те, що коли 21 січня 1919 р. в Хусті відбулися Всенародні збори угорських русинів, на яких було ухвалено рішення про воз'єднання краю з Україною, газета «Руська Краина», головним редактором якої тоді був Августин Волошин, детально описала роботу цього історичного за своїм значенням конгресу³.

Інша справа, що коли 6 листопада 1918 р. в Ужгороді була створена так звана «Рада угорських русинів», головою якої був обраний О. Сабов, а секретарем — А. Волошин, вона дійсно, під впливом широкої пропагандистської кампанії, розгорнутої угорським урядом М. Каройі з метою збереження цілісності Угорщини (проект міністра з національних питань О. Ясі про право всіх неугорських народів на самовизначення), ухвалила рішення про цілісність Угорщини і програму розвитку Закарпаття в її складі «із забезпеченням прав нашого угорського народу»⁴.

Водночас Августин Волошин у низці своїх праць досить детально й аргументовано пояснив зроблений ним і його соратниками політичний вибір щодо подальшої долі Закарпаття. Зокрема, у своїх «Споминах» А. Волошин пише, що політична ситуація восени 1918 р. була незрозумілою, і все «зависіло от міжнародної обстановки». Він не відкинув і той факт, що члени Ужгородської ради покладали певні надії на демократичний уряд Угорщини, який очолив М. Каройі. «І почалися переговори з малярським правительством, — писав А. Волошин, — котрі і довели до того, що Центр. Угорська Рада в Будапешті признала право русинів ко автономії, а після будапештського зібрання русинів подержаного під предсідальством о. Євм. Сабова дня 19 децембра 1918 р. видан закон X дня 24 дец. 1918 р.

Однако сей закон викликав в «Раді» остру критику, бо «Руську Країну» определив лиш на 4 жупи — Ужгородську, Бережанську, Угочанську і Марамороську, а Земплинських, Шариських і Спішських русинів приобіцяв міністер Ясі словакам. Крім того, консервативна малярська печать виступила остро проти сього закону і хотяй вже мали'сьме на папері автономію, еднако ще і в Ужгороді школи осталися чисто

³ Вишнянський. Народний собор в Хусті. Руська Краина. 1919. 21 януара.

⁴ Див.: Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура. С. 47.

мадярськими і вимогані науки руського язика визвало неприятельський отпор мадярської публіки, із всього того руські патріоти виділи, що если на місто демократичної Мадярщини вернеся назад Мадярщина графів і нямешів, автономія русинів пропаде так, як і ліберальні закони 1848 року о свободі народностей осталися лиш на папері». Ось чому, продовжував Волошин, 1 січня 1919 р. закарпатська делегація відвідала посла Чехословацької республіки в Будапешті М. Годжу «і через нього просила, щоби цілу територію Підк. Руси осадило чехословенське військо. В Ужгород зайшло військо Чехословаків дня 12 янв. 1919 року»⁵.

Отже, коли 8 травня 1919 р. в Ужгороді відбулося об'єднання Пряшівської, Ужгородської і Хустської народних рад, на основі яких виникла Центральна Руська Народна Рада (ЦНРР) в складі 200 членів (голова — А. Бескид, заступники голови — А. Волошин, М. Стрипський, М. Бращайко), на її засіданні було ухвалено рішення про приєднання Закарпаття до Чехословаччини на правах автономії. До речі, виступаючи на засіданні ЦНРР, М. Бращайко недвозначно заявив, що «420 делегатів із всіх частин Карпатської України вирішили приєднати Угорську Русь до України. Цю злуку неможливо здійснити внаслідок несприятливих воєнних подій. Але це серце і душу народу не змінить»⁶. Більшість політичних діячів Закарпаття, як і весь народ, розцінювали включення краю до Чехословаччини, як позитивне, але тимчасове явище. Таким чином, тільки неможливість воз'єднання Закарпаття з Україною привела до того, що стало можливим включення його до складу щойно утвореної ЧСР.

Після того, як ЦНРР ухвалила рішення про входження Закарпаття до складу ЧСР, «100 членова депутація дня 20 мая 1919 року понесла рішення общего собрания всіх руських рад до Праги і передала президенту Масарику». При цьому вітальні промови виголосили керівники делегації закарпатців А. Бескид, Г. Жаткович, А. Волошин, а також Т. Масарик, який російською мовою висловив радість у зв'язку з добровільним приєднанням Закарпаття до ЧСР і, між іншим, заявив: «Ви, русини, стільки прав будете мати, скільки виборете для себе»⁷. Згадуючи цю подію, Августин Волошин у своїх спогадах писав: «Било то собитіе не лиш історично-важное, но и щиротеплое, братское! Золота Прага тор-

⁵ Волошин А. Спомини. *Августин Волошин*. Твори. С. 74–75.

⁶ Цит. за: Петрецький В. Історичні особливості становлення політичної еліти Закарпаття (перша чверть ХХ століття). Ужгород, 2014. С. 39.

⁷ Цит. за: Каминський Й. Т. Г. Масарик и Подкарпатська Русь. *Карпатській свѣтъ*. Ужгород, 1930. Ч. 1.2. С. 780.

жественно привитала русинов, щиро погостила, и ми з надією на лепшу будучность вернулись до дому»⁸.

Як оцінював майбутній президент Карпатської України цю подію? Даючи інтерв'ю американській газеті «День» у 1923 р., А. Волошин дав вичерпну відповідь на питання: «Чи могла Підкарпатська Русь і Американські русини при даних обставинах зділати лучший вибір, як соєдинитися в образі автономного штата з Чехословацькою Республікою?». «Мій коротенький отвіт такий: Не могла!» — однозначно заявив А. Волошин⁹. Проаналізувавши всі можливі на той час варіанти розв'язання «закарпатської проблеми», Волошин, зокрема, зауважив: «Пристали на се (входження Закарпаття до складу ЧСР. — *Авт.*) всі Ради прото, ібо тоді вже стало ясным, що соєдиненіє наших земель з западними русинами — невозможно. Географічні, економічні і культурні інтереси наші тягли нас до Чехословакії, де наділисьмеся найти братської підпори для свободного розвитку наших народних сил. Дотеперішній наш поступ доказує, що мимо всіх перепон, вибір сей був для нас єдинственно добрим»¹⁰. Августин Волошин на цій позиції залишався постійно. У розмові з Вікентієм Шандором, яка відбулася в Празі у 1939 р., він відзначив: «Ми мусіли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли бути довше зв'язані з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну ролю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час це був єдиний правильний вихід із положення — зв'язати нашу долю із слов'янським народом»¹¹.

Переважає більшість сучасних дослідників, як уже зазначалося, сходяться на тому, що входження Закарпаття до складу Чехословаччини в той час було оптимальним кроком, адже ця молода держава справедливо вважалася однією з найдемократичніших у Європі. Тут діяла багатопартійна система, розвивалася економіка, освіта й культура тощо. Невипадково, що А. Волошин надіслав подяку уряду Чехословаччини за турботу про закарпатців уже тоді, коли ця держава припинила своє існування — 15 березня 1939 р. «Міністр Капрас, — згадавав В. Шандор, — подякував за милу увагу: згадав, що празький уряд дістав телеграму — подяку від о. д-ра Волошина. Він був зворушений телеграмою та мою увагою і сказав: Я ніколи не сподівався, що за стільки кривд, які ми вам

⁸ Волошин А. Спомини. *Августин Волошин*. Твори. С. 76.

⁹ Волошин А. Інтерв'ю газеті «День» від 1923 р. Ч. 47. *Августин Волошин*. Твори. С. 77.

¹⁰ Там само. С. 77–78.

¹¹ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. С. 31.

заподіяли, ви поставитесь до нас так шляхетно. Ваш уряд телеграмою і ви особисто зробили нам у цих скрутних годинах велику радість. Від словаків ми нічого не дістали. Прийміть від мене і чеського народу прояв найкращих побажань для Карпатської України і всього українського народу»¹².

Про свою політичну діяльність А. Волошин говорив і на допиті у 1945 р. слідчому МДБ СРСР майору Вайндорфу. «Початок політичної діяльності, — розповідав А. Волошин, — відноситься до 1919 р., коли я став організатором Християнсько-народної партії в Підкарпатській Русі. Аналогічні за програмою християнсько-соціальні партії вже існували в той час у Чехословацькій республіці, зокрема, в Чехії і Моравії «Лідова партія» (Народна партія), в Словаччині — «Людова партія» (Народна партія). Поряд з Християнсько-народною партією існували й інші: аграрна, соціал-демократична, народно-соціалістична, партія торговців і промисловців, угорська народна партія та ряд інших. Восени 1938 р. на базі всіх партій виникло Українське Національне Об'єднання, тобто нова партія, яка проіснувала до 15 березня 1939 р.»¹³.

Таким чином, Августин Волошин як найяскравіший політичний лідер Закарпаття першої половини ХХ століття у активне політичне життя поринув у часи розпаду Австро-Угорської монархії та утворення Чехословацької республіки: у 1918 р. він входив до складу ужгородської «Ради угорських русинів», у 1919 р. взяв участь у об'єднанні народних рад краю і створенні Центральної Руської Народної Ради, з 12 серпня 1919 р. до 17 березня 1921 р. був членом Директорії – тимчасового уряду Підкарпатської Русі на чолі з губернатором Григорієм Жатковичем, у 1920 р. став одним із засновників товариства «Просвіта» та ініціаторів створення Руської хліборобської (землеробської) партії, у 1924 р. — організатором Християнсько-народної партії, у 1925–1929 рр. був послом до парламенту Чехословацької республіки, у квітні 1938 р. очолив Першу Руську (українську) Центральну Народну Раду, у жовтні того ж року увійшов до складу першого автономного уряду і став прем'єр-міністром другого автономного уряду Підкарпатської Русі, з початку 1939 р. був почесним головою партії Українське Національне Об'єднання, а 15 березня 1939 р. був обраний президентом Карпатської України.

Утім відправною точкою у всіх подальших кроках закарпатської інтелігенції, котра творила регіональний сегмент політичних інститутів і партійних осередків у краї, став, на думку дослідників, утворений у квітні 1919 р. з ініціативи з А. Волошина «Руський клуб». Очолований Воло-

¹² Там само. С. 359.

¹³ ЦАМГБ РФ, Н — 17681. Л. 12.

шином, він об'єднав кращих представників місцевого населення (близько 20 чоловік) для вироблення спільної позиції щодо політичних перспектив і майбутнього розвитку рідного краю через можливість власної участі у вирішенні її долі.

З 1919 по 1938 рр. А. Волошин разом з окремими своїми соратниками з «Руського клубу» входив до керівного складу Першої Центральної Руської Народної Ради Підкарпатської Русі, яка, щоправда, через незгоди між українцями і русофілами практично була бездіяльною. Водночас необхідно погодитись з дослідниками, що «авторитет А. Волошина у цій Руській Народній Раді був дуже високий, бо він об'єднував навколо себе сили різних орієнтацій, оскільки Рада не мала реальної влади і була дуже неоднорідною, вона не відігравала тієї політичної ролі в житті закарпатців, яка на неї спершу покладалась»¹⁴. У 1927 р., наприклад, ЦНРП звернулася до президента, уряду і парламенту Чехословаччини з меморандумом протесту проти адміністративної реформи в ЧСР, що ігнорувала автономні права краю, а в 1936 р. А. Волошин разом з Й. Камінським — представником русофілів у Раді, випрацювали й опублікували (українською і російською мовами) «Проект закона Центральної Руської народної ради про Конституцію Автономної Підкарпатської Русі» (1937), якому так і судилось стати законом.

З іменем А. Волошина пов'язано створення Української Центральної Народної Ради і прийняття нею цілого ряду маніфестів. Слідчого МДБ СРСР Вайндорфа, наприклад, зацікавив один із таких маніфестів від 1 жовтня 1937 р. А. Волошин підтвердив, що він дійсно його підписував. На запитання, у зв'язку з чим був виданий цей маніфест, Волошин поінформував: «В 1937 р. міністерство освіти Чехословаччини своїм розпорядженням намагалося ввести на Підкарпатській Русі для викладання в деяких школах російську мову і книги на цій мові. Дізнавшись про це, ряд організацій почали вживати заходи, щоб не допустити викладання предметів російською мовою в школах Підкарпатської Русі. Такою мірою і був маніфест від 1 жовтня 1937 р., в якому було викладено вимогу про скликання 17 жовтня 1937 р. з'їзду в м. Ужгороді. Я підписав цей маніфест від імені Ради, головою якої був, і від імені Педагогічного товариства Підкарпатської Русі, головою якого також був я»¹⁵. А. Волошин не міг не підписати цей маніфест, оскільки саме він був ініціатором його створення. Він чітко заявив, що «всі спроби заведення у нас російської літературної мови скінчилися повною невдачею. Така доля чекає і

¹⁴ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 11.

¹⁵ ЦАМГБ РФ, Н — 17681. Л. 25.

сучасне москвофільство». Звичайно, такі висловлювання Августина Волошина були не до вподоби слідчим МДБ СРСР.

Але повернемося до діяльності Волошина-політика часів входження Закарпаття — Підкарпатської Русі до складу Чехословацької республіки.

Як уже зазначалося, запровадження у краї конституційної системи демократичної чехословацької держави започаткувало політизацію й соціальне структурування закарпатського суспільства, призвело до функціонування там парламентаризму, зокрема до виникнення та діяльності політичних партій. Якщо до 1918 р. власних політичних партій на Закарпатті не було, а у 1918 і на початку 1919 р. їхні функції і політичні завдання виконували руські народні ради, то після приєднання краю до Чехословаччини кількість політичних партій зростала тут досить швидко. Уже у 1921 р. в Закарпатті діяло 18, в 1922 р. — 22, а напередодні перших для закарпатців парламентських виборів 1924 р. — 30 політичних партій (за деякими останніми даними, кількість зареєстрованих урядовими інстанціями партій, що діяли в краї у різні роки впродовж міжвоєнного періоду, становила 47). Певна частина з них були дочірніми організаціями або філіями чеських та словацьких партій, інші діяли як організаційно-самостійні, регіональні партії, що захищали інтереси винятково населення Закарпаття й формувалися в основному за національною ознакою та соціальним статусом¹⁶.

Процес становлення політичних партій на Закарпатті був досить хаотичним і зумовлювався деякими особливостями політичного життя в складі Австро-Угорщини, а згодом Угорщини, а також багатонаціональним складом населення та його слабкою структурованістю, складністю взаємовідносин, політичних та національно-культурних поглядів, притаманних нечисленній і недостатньо розвиненій місцевій інтелігенції, міжконфесійною боротьбою й церковно-політичними відносинами тощо. Не випадково головною відмінністю партійних програм були їхні протилежні національно-культурні орієнтації, зокрема ставлення до мовного питання в Закарпатті, за яким політичні партії поділялися на русинські (автохтонні), проросійські та проукраїнські. Водночас, наявність великої кількості партій у Закарпатті в міжвоєнний період слід розглядати не тільки як свідчення поляризації суспільства й дезінтеграційний фактор політичного життя, але й як певний показник його демократичності. До того ж, диференціація політично активного населення Закарпаття супро-

---

¹⁶ Див.: Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. С. 318–323; Худанич В. І. Міжвоєнний період в історії Закарпаття. *Українські Карпати*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 539; Нариси історії Закарпаття. С. 181.

воджувалася багатьма змінами і поворотами: безперервний процес виникнення, зближення, об'єднання партій і водночас розпаду політичних об'єднань і блоків був характерною ознакою політичного життя краю в міжвоєнний період.

На початку 1920-х років у Закарпатті виникли й розгорнули свою діяльність насамперед такі політичні партії: Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі (з 1921 р. Крайова комуністична організація Підкарпатської Русі — складова частина Комуністичної партії Чехословаччини), Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (дочірня організація Чехословацької аграрної партії), Карпаторуськая трудова партія, Руська хліборобська (землеробська) партія, Підкарпатський землеробський союз (пізніше — Автономний землеробський союз), Землеробська автономна партія Підкарпатської Русі, Християнсько-народна партія, Партія угорського права, Угорська партія дрібних землевласників, Угорська християнсько-соціальна партія, Соціалістична єврейська партія, Єврейська громадянська партія, Сіоністська партія, Єврейська консервативна (ортодоксальна) партія та деякі інші малочисельні партійні утворення і групи¹⁷. Вони віддзеркалювали складний національний, соціальний і релігійний склад закарпатського суспільства і, як у Чехословацькій республіці загалом, де налічувалося близько 50 політичних партій, були показником високого рівня політичного плюралізму. Однак провідну роль у суспільно-політичному житті краю відігравали 8–10 партій різної політичної та національно-культурної орієнтацій.

Найчисельнішою і найвпливовішою серед населення Закарпаття в міжвоєнні роки була комуністична партія, заснована в березні 1920 р. під назвою Міжнародна соціалістична партія Підкарпатської Русі. Організаторами й лідерами партії виступили активні учасники угорської соціалістичної революції і встановлення радянської влади в Закарпатті у березні–квітні 1919 р. Й. Гаті, А. Деже, Є. Сайдлер, М. Сидоряк, М. Шімон, Б. Іллеш, П. Терек та ін. У травні 1921 р. ця ліва партія об'єдналася з новоутвореною Комуністичною партією Чехословаччини як крайова організація КПЧ, до якої входило понад 100 окружних і первинних партійних осередків. Крайком КПЧ очолив Іван Мондок.

Друкованими органами партії стали газети «Правда» (від початку 1922 р. — «Карпатська правда», що виходила спершу «мішаною», так званою руською мовою, і лише з 1926 р., відповідно до резолюції V кон-

---

¹⁷ Ліхтей І. З історії діяльності проукраїнських політичних партій міжвоєнного Закарпаття. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Ужгород, 1999. Вип. 1. С. 133.

гресу Комінтерну з українського питання, перейшла на український фонетичний правопис) та «Мункаш уйшаг» (угорською мовою). Партія стояла на позиціях «пролетарського інтернаціоналізму», у своїй діяльності керувалася ідейними настановами РКП(б) і Комінтерну та спиралася на підтримку російських більшовиків.

Ставлення до мовного питання в комуністів Закарпаття теж було досить довго невизначеним, і лише з середини 1920-х років, після згаданої резолюції Комінтерну й підпорядкування крайкома КПЧ його українській секції, українство стало їх офіційною національною політикою. Тобто комуністи визнали наявність українського корінного населення в Закарпатті.

Загалом слід відзначити, що після Першої світової війни та угорської революції у Закарпатті був сприятливий соціальний і політичний ґрунт для розповсюдження комуністичних ідей. Щоби привернути на свій бік все ширші верстви населення, комуністи проводили значну організаційну та ідейно-виховну роботу. Її характерними формами були усна агітація, поширення комуністичних видань і листівок, залучення робітників і селян, молоді до відзначення революційних свят та ін. Популярністю користувалися їхні соціальні й політичні вимоги, зокрема популістські гасла «Земля — селянам», «Мир — народам», «Влада Радам», заклики до негайної пролетарської революції, експропріації майна великих землевласників, встановлення тісних зв'язків із радянською Росією і т. ін. Комуністи виступали проти «буржуазного державного ладу Чехословаччини» і так званої «панської автономії» Підкарпатської Русі в її складі, вимагаючи здійснення права на самовизначення аж до державного відокремлення. На практиці це означало за сприятливих політичних умов возз'єднання Закарпаття з радянською Україною. Комуністи Закарпаття були організаторами багатьох виступів робітників і бідних селян на захист своїх прав і свобод, революційних страйків, першотравневих демонстрацій тощо, тобто, як і КПЧ, загалом перебували в постійній опозиції до влади аж до заборони в 1938 році. Під керівництвом комуністичної партії у Закарпатті діяла крайова організація робітничо-селянської молоді, під її впливом перебували і так звані Червоні профспілки¹⁸.

Досить сильні позиції у політичному житті Закарпаття займала інша ліва партія — утворена в травні 1920 р. Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі (СДПР) на чолі з Я. Остапчуком, Є. Пузою, С. Ключураком, В. Шубою, В. Климпушем та ін. В організаційному плані соціал-демократи краю були зв'язані з Чехословацькою соціал-демократичною

---

¹⁸ История городов и сел Украинской ССР. Закарпатская область. Киев, 1982. С. 49–51.

партією, отримували від неї матеріальну й фінансову допомогу, а у своїй практичній діяльності спиралися на основні принципи II Інтернаціоналу. Маючи значну підтримку серед селянства (близько 180 партійних осередків) і будучи виразником його інтересів, соціал-демократи виступали проти насильницьких методів досягнення політичних цілей, за соціальну справедливість, здійснення будь-яких перетворень мирним парламентським шляхом. Загалом, це була реформістська парламентська партія, що домагалася, зокрема, надання населенню Закарпаття широких автономних прав. У національному питанні соціал-демократична партія, серед провідних діячів якої були як місцеві русини-українці, так і українські емігранти з Галичини, угорці, євреї і чехи (наприклад, відомий чеський політичний діяч Яромір Нечас), завжди відстоювала ідею єдності між українським народом і русинами Закарпаття як його частиною. Друкованим органом партії спочатку була газета «Народ», а з 1921 р. — газета «Вперед» (що друкувалася найбільш наближеною до літературної українською мовою і в 1926 р. однією з перших у Закарпатті перейшла на український фонетичний правопис) і з такою ж назвою угорською мовою «Елоре».

У 1921 р. СДПР вийшла зі складу II Інтернаціоналу, звинувативши його в прихильності до «диктатури комуністів» та «московської диктатури», і приєдналася до нової інтернаціональної організації — Соцінтерну: «Наша партія поставила свою працю на тих самих основах, на яких працюють всі незалежні соціалісти, які гуртуються в “Інтернаціональному Союзі Соціалістичних партій”». На своєму II конгресі в жовтні 1922 р. соціал-демократи прийняли розширену програму дій, яка порушувала питання економічного, політичного й культурного розвитку краю в рамках Чехословацької республіки й передбачала надання Підкарпатській Русі широких автономних прав. Змінилася й офіційна назва партії — «Підкарпатсько-руська незалежна соціал-демократична партія»¹⁹.

На правому фланзі політичного життя в Закарпатті провідну роль відігравали аграрні або так звані землеробські партії, що було цілком закономірним. Річ у тім, що основну масу населення краю — майже 70% — складало селянство; близько 80% його належало до бідняків, зайнятих у патріархальних господарствах, і лише 10% склали заможні селяни-газди²⁰.

¹⁹ Нариси історії Закарпаття. С. 135; Токар М. Ю. Становлення проукраїнських політичних партій Закарпаття та їх розвиток у 1920–1924 роках. *Carpatica — Карпатика*. Ужгород, 2001. Вип. 10. С. 45.

²⁰ Ілько В. І. Закарпатське село на початку XX ст. (1900–1919). Львів, 1973. С. 115–117.

Одна з перших регіональних землеробських партій у Закарпатті, що дістала назву «Карпаторусской трудовой партии» (КТП), виникла влітку 1920 р. за ініціативою активних діячів ЦРНР московфільського напрямку А. Гагатко, І. Цуркановича, К. Прокопа та ін. Значну частину членів партії склали російські емігранти, колишні кадети й есери, які після жовтневого перевороту на батьківщині оселилися в ЧСР, зокрема на Закарпатті, і виношували ідею включення цього краю до складу Росії після повалення там більшовицької влади. Друкованим органом партії став тижневик «Русская земля». Своєю головною метою трудовики проголошували «боротьбу за інтереси простого народу». У програмі партії ставилися політичні, соціально-економічні та національно-культурні питання, які хвилювали населення краю: про надання автономії Підкарпатській Русі, відкриття сойму, приєднання до Закарпаття так званих руських територій Словаччини, перевагу при прийнятті на державну службу місцевого населення, передачу землі тим, хто її обробляє, полонин — селам для обчинного користування, одержавлення лісів, фабрик та рудників, забезпечення роботою і соціальні гарантії для безробітних, непрацездатних і хворих тощо.

Щодо національно-культурних вимог, то партія хибно вважала корінне населення Закарпаття частиною російського народу і, відповідно, виступала за введення російської мови в урядових установах і школах, а також за «полное право на свободное культурно-национальное развитие» інших народностей краю, свободу віросповідання та відокремлення церкви від держави²¹. Діяльність КТП зводилася в основному до організації багатолюдних зборів та подачі прохань і вимог до різних урядових інстанцій. На парламентських виборах трудовики, зазвичай, входили до «Руського блоку» місцевих партій і підтримували Чехословацьку національно-демократичну партію.

Більш активною в першій половині 1920-х років була Руська хліборобська (земледільська) партія (РХ(З)П), заснована в Ужгороді 15 липня 1920 р. з ініціативи активних діячів ЦРНР і керівників просвітянського руху в Закарпатті Августина Волошина, Михайла та Юлія Бращайків, Августина Штефана та ін. з метою «путем як найширшої автономії забезпечити и оборонити народні (національні), господарські, культурні й політичні інтереси подкарпатського руського народу»²². Головою партії став відомий просвітянин А. Товт, староста с. Дравці на Ужгородщині, секретарем — адвокат з Ужгорода Ю. Бращайко, заступниками голови — А. Волошин, а також Ю. Добо, І. Деяк, В. Джумората, І. Тенінець. Урядовим органом хліборобів була щотижнева газета «Руська нива»

²¹ Нариси історії Закарпаття. С. 128.

²² Там само. С. 129.

(1920–1928), що друкувалася українською мовою з етимологічним правописом під гаслом «Земля — наша мати!».

У своїй програмі, яка складалася з семи частин, ця партія виступала за: об'єднання всіх русинів від Попраду до Тиси; здобуття та забезпечення найширшої автономії, мирне співжиття різних національних меншин та віросповідань у краї, ліквідацію церковних податків і всіляких класових привілеїв; загальне рівне таємне та пряме виборче право й міське та сільське самоврядування; розвиток материнської руської (української) мови, яка повинна стати мовою шкіл та краєвої адміністрації; свободу науки, друку, страйків та зборів, безкоштовне навчання; проведення справедливої земельної реформи, розвиток сільського господарства; заснування Підкарпатського Банку; 8-годинний робочий день, заборону важкої і нічної праці для дітей і жінок; забезпечення роботою на території краю; прогресивне оподаткування тощо²³.

Одразу ж після утворення, РХ(З)П розгорнула широку кампанію щодо пропаганди серед населення програмних цілей та завдань і створення своїх осередків у різних куточках Закарпаття. Лише за перший рік діяльності партії було організовано 64 її осередки²⁴. Авторитет партії зростав і через уміння її керівництва швидко й доречно реагувати на болючі проблеми селянства, про які ставало відомо з листів, що надходили на адресу організації у формі прохань про надання допомоги. Зокрема, у відповідь на такі прохання керівництвом партії розроблялися й надсилювалися до владних структур різні меморандуми. У серпні 1920 р., наприклад, воно надіслало губернатору краю Г. Жатковичу меморандум із господарських питань, у грудні того ж року — з питань обміну грошей, у лютому 1921 р. — з питань працевлаштування. У квітні 1921 р. прем'єр-міністру ЧСР було вручено Меморандум РХ(З)П, в якому йшлося про: негайне встановлення кордонів Підкарпатської Русі як автономної одиниці; негайне проведення виборів до сойму, а до цього встановлення Губерніальної контрольної комісії із представників усіх політичних партій краю; прийняття на службу тих урядників, які є корінними жителями Підкарпатської Русі; зміну закону республіки, який дає право контролювати губернатора підпорядкованими йому урядниками (мався на увазі віце-губернатор); створення в Празі Руського міністерства для захисту інтересів «підкарпатських русинів». Маючи у своєму складі впливову інтелігенцію та частину освіченого греко-католицького духівництва, а також зв'язки в адміністративній системі, РХ(З)П вдавалося вирішувати багато конкретних питань суспільно-політичного й господарського ха-

²³ Статуть и програма Руськой Хльборобской (Земледельской) Партіи. Ужгородь, 1920. С. 4–14.

²⁴ Руська Нива. 1921. 11 августа.

рактеру. У культурно-освітній сфері партія активно співпрацювала з товариством «Просвіта».

Значної політичної подією в житті партії і Закарпаття загалом став звітно-виборчий конгрес Руської хліборобської партії, що відбувся в Ужгороді 27 лютого 1923 р. за участю близько 350 делегатів від 150 партійних осередків і сільських громад. Конгрес, який проходив під гаслом: «Підкарпатська Русь є скрозь хліборобська. Русини майже всі хлібороби! — Тож голос хліборобів є голосом русинів, голосом цілої Підкарпатської Русі, з яким кожний має числитися. Прийдіть та скажіть своє слово, бо лиш так буде «в своїй хаті своя правда і сила, і воля», визначив подальші напрямки партійної роботи та ухвалив важливі політичні, господарські й культурно-освітні резолюції. Зокрема, в політичній резолюції конгресу наголошувалося, що партія й надалі залишатиметься лояльною до держави і влади, але лише доти, доки дії уряду «не противляться нашим принципам, інтересам народу, свободи». Серед господарських питань вказувалося на проблеми в сільському господарстві, засилля в ньому іноземців, слабку підтримку аграрного сектора з боку владних структур, необхідність проведення повноцінної земельної реформи й розв'язання проблеми безробіття тощо. У резолюції щодо культурно-освітньої політики перед урядом ставилися такі важливі вимоги: упровадження в школах і урядових адміністраціях живої народної мови; усі чиновники, службовці повинні знати й розмовляти «по руськи» (малоруські); у кожному селі має бути школа, «бо ще 20% із наших сіл не мають школи»; влада повинна підтримувати «наші культурно-просвітні інституції і курси»; влада повинна створювати господарські школи.

Активну участь у роботі конгресу брав один із керівників РХ(З)П Августин Волошин. Зокрема, у своєму виступі на ньому Волошин виклав основні тези майбутньої резолюції. Він зазначав, наприклад, що до чехословацької держави партія й надалі ставиться лояльно, допомагаючи уряду, але тільки доти, «доки учинки його не противляться нашим принципам, інтересам народа, свободи», гостро ставив питання проведення повноцінної земельної реформи, щодо засилля іноземців у сільському господарстві, безробіття, мовної політики тощо, а щодо партійного життя, то А. Волошин наголосив, що завдання партії залишаються незмінними: «... наша партія стоить на основі принципів християнської віри, на основі любови, правди и справедливості. Другий принцип нашої партії: народний напрям. Значить, освідомити народ и поширити та укріпити серед народу руський народний дух и народну свідомість»²⁵.

---

²⁵ Див.: Carpatica — Карпатика. Вип. 10. С. 36–44; Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. С. 182–183.

На конгресі РХ(З)П було обрано нове керівництво партії — її головою став М. Бращайко, заступниками голови — А. Товт, А. Волошин та П. Яцко, а секретарями партії — В. Фединець і А. Рудий. До головної управи партії було обрано ще 130 представників різних міст і сіл Закарпаття, що, зокрема, засвідчило якісне й кількісне зростання партії. Загалом, упродовж 1920–1924 років РХ(Х)П була єдиною автономною політичною організацією в Закарпатті, яка дотримувалася народної — української орієнтації. Незважаючи на її офіційну лояльність до чехословацької влади, її вимоги найшвидшої реалізації автономних прав базувалися на національно-політичній орієнтації на єдність українського народу по обидва боки Карпат. Утім ця партія не мала якогось суттєвого впливу в політичному житті Закарпаття, а на політичній арені Чехословацької республіки і поготів. Наприклад, як самостійна політична організація хліборобська партія брала участь у виборах до сільських представництв у 1920 та 1923 рр., хоча великих успіхів у них не досягла. Очевидно, це спонукало частину членів партії на чолі з А. Волошином виступити за її реорганізацію й у 1924 р. заснувати нову, Християнсько-Народну Партію (ХНП), яка проіснувала до 29 жовтня 1938 р. як провідна українська політична сила в Закарпатті. Головою партії став Августин Волошин, його заступником Михайло Бращайко, а секретарем Микола Долинай. До Головної управи партії увійшли Юлій Бращайко, Василь Гаджега, Василь Лар, Іван Грига та інш.

В основу діяльності ХНП були покладені принципи християнської віри й моралі з метою «укріпити серед народу руський народний дух і народну свідомість» та залучення до партійної діяльності жінок і молоді, оскільки «і вони мають однакові права». Про свою партію та її політику «християнські народники» говорили: «Наша Християнська народна партія найліпша для всіх, бо вона по християнській програмі заступає робітників, селян і інших, словом, наша партія не може не хотіти добра для всіх класів народу й то не лиш матеріального, але й культурного... Християнська політика повинна бути соціальною, але не соціалістичною, керуватися засадами християнської справедливості і для того і потребує для горожан не лише свободи, як то робили ліберальні партії, але і соціальної справедливості»²⁶. Отже, ідеологічно ХНП була близька до правоцентристських партій.

З перших же днів існування ця партія рішуче заявила про свою українську національно-культурну орієнтацію і, на думку сучасників, «зробила найбільше для національного відродження Карпатської

---

²⁶ Див.: Добош І. Історія української журналістики Закарпаття 20–30-х років ХХ ст. Івано-Франківськ, 1995. С. 27–29.

України»²⁷. Зокрема, мова газети «Свобода» (власником газети був А. Волошин, а відповідальним редактором і видавцем Ю. Сопко), яка з 1925 р. стала офіційним друкованим органом партії, була ближча до фонетичної української. На її шпальтах велася постійна полеміка з русофілами як про мовне питання, так і щодо їхнього бажання створити окремий «карпаторуський» народ. Окрім мовного питання, багато уваги ХНП приділяла й боротьбі проти чехізації і мадярізації системи шкільної освіти в Підкарпатській Русі, а також впровадження російської мови в навчальних закладах, засиллю в них «русських професорів». Впливовою внутрішньою силою партії була молодь та інтелігенція, більшість якої склали організатори й активні діячі крайової «Просвіти», а також члени колишньої РХ(З)П, і яка відіграла провідну роль у веденні перспективної політичної діяльності.

Незважаючи на досить високий авторитет Християнсько-народної партії серед частини місцевого населення, вона мала й багато політичних опонентів, навіть ворогів, насамперед із боку русофільських автономних сил, лівих та проугорських політичних організацій.

Однією з таких політичних сил була цілком протилежна ХНП за своєю національно-культурною та мовною орієнтацією аграрна партія, яка була однією з найбільш активних і впливових політичних партій у Закарпатті упродовж майже всього міжвоєнного періоду. Ця партія — Підкарпатський Землеробський Союз (ПЗС) — створена з ініціативи заможних селян краю в червні 1920 р. На установчій конференції було схвалено досить чітку програму розв'язання господарських, політичних і церковних проблем Закарпаття й обрано керівництво партії у складі В. Рижака, Й. Камінського, М. Демка.

У програмі партії наголошувалося, що ПЗС є «простонародною партією», а її членами можуть бути всі громадяни Підкарпатської Русі незалежно від віросповідання та національності. Первинні організації ПЗС виникли майже в кожному селі Закарпаття, її вплив швидко зростав, у тому числі й серед дрібного та середнього селянства. У 1920-х роках, наприклад, на виборах до сільських представництв ПЗС незмінно отримував близько 2/3 голосів виборців. Цьому сприяла велика пропагандистська робота керівництва ПЗС, яке видавало газету «Карпато-русский Вестник» та «Русский земледельский календар», розповсюджувало численні плакати й листівки. Здійснювалась активна пропаганда негайного проведення земельної реформи й передачі державних та поміщицьких земель безземельним і малоземельним селянам, введення справедливої

---

²⁷ Росоха С. Сойм Карпатської України (в 10-ти ліття проголошення самостійности). Львів, 1991. С. 21–22.

податкової системи, вільної торгівлі та ринку, будівництва сільських доріг та розвитку ремесел, створення необхідних умов для розвитку тваринництва й молочного господарства, заснування кооперативних спілок на селі і т. п.

Політичні вимоги ПЗС полягали у встановленні кордонів Підкарпатської Русі від річки Попрад до р. Тиси з метою з'єднання всіх русинів республіки й негайному наданні повної автономії краю з «матернім русским языком» і своїми урядниками, а також забезпеченні прав національних меншин, братерського співжиття всіх народів, свободи друку, зборів і совісті²⁸.

Виникнувши як самобутня партія з досить чіткою програмою захисту закарпатських землеробів і досягнення самоуправління краю, з часом на передній план у своїй діяльності ПЗС висуває політичні завдання, головним з яких було здобуття автономії для Закарпаття в рамках усіх історично-етнічних територій, де проживали «підкарпатські русини». Це було, зокрема, красномовно підтверджено наприкінці 1923 р. перейменуванням Підкарпатського Землеробського Союзу на Автономно-Землеробський Союз (АЗС) і переобранням його керівництва. Представники дрібного й середнього селянства були витіснені на другорядні ролі, а партію очолили вихідці з кіл інтелігенції, уніатського духівництва та заможного селянства, зокрема такі амбітні політичні діячі як І. Куртяк і А. Бродій. До речі, саме вони ще в липні 1921 р. виступили з ініціативою створення коаліції усіх підкарпаторуських партій для консолідації сил у боротьбі за надання празьким урядом автономії, проведення виборів до сойму і встановлення справедливих кордонів Підкарпатської Русі. Після тривалих переговорів та дискусій 22 березня 1922 р. відбулася розширена нарада керівників 15 політичних партій Закарпаття різної політично-національної орієнтації, на якій учасники дійшли згоди про наявність у краї політичної кризи й зажадали від празького уряду її подолання шляхом надання політичних прав Закарпаттю через скликання автономного Сойму за участю всіх політичних партій і «встановлення правильних і остаточних» кордонів краю. Однак ні меморандуми, що надсилалися до Праги, ні реакція Лігі Націй на невиконання Чехословаччиною своїх договірних обов'язків не змогли вплинути на позицію влади і стабілізацію політичної ситуації у регіоні²⁹.

У фарватері ПЗС-АЗС діяли Селянсько-республіканська землеробська партія Підкарпатської Русі (СРЗППР) на чолі з Ю. Балогом, Землеробська

²⁸ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. Ужгород, 1993. С. 20–26.

²⁹ Там само. С. 26–34; Carpatica — Карпатика. Вип. 10. С. 41.

автономна партія Підкарпатської Русі (ЗАППР) на чолі з І. Мочкошем та деякі інші малі аграрні партії і політичні гуртки.

У 1920-ті роки в Закарпатті виникла також низка національних партій, зокрема угорських та єврейських, які теж були опозиційними до ХНП Августина Волошина. Серед угорського населення краю підтримкою користувалися Партія угорського права на чолі з Е. Корлатом, Угорська партія дрібних землевласників на чолі з Ф. Єґрі, Угорська християнсько-соціальна партія на чолі з І. Керекешем і Автономна партія автохтонів на Підкарпатській Русі на чолі з колишнім офіцером австро-угорської армії А. Аркі. У 1924 р. всі партії, які спочатку утворювали Союз угорських партій (угорський блок), об'єдналися в єдину Угорську народну партію (УНП), а в 1926 р. — в Угорську національну партію під керівництвом Е. Корлата та Ф. Єґрі. Основний кістяк партії складала заможні верстви угорського населення Мукачева й Ужгорода та навколишніх угорських сіл. Тоді ж викристалізувалася й політична платформа партії — ревізія рішень Паризької мирної конференції, відновлення «Великої Угорщини» та приєднання до неї Закарпаття. Підтримка й фінансування з Будапешта поступово привели угорську партію в табір іредентизму.

Впливова єврейська спільнота Закарпаття, яка за своєю кількістю становила третю етнічну групу краю, також витворила власну систему політичних організацій і партій. Щоправда, вони, як і угорські партії, були нечисленими. Зокрема, до них належали Соціалістична (народна) єврейська партія (голова Х. Кугель), Сіоністська партія (А. Шпігель), Ортодоксальна (консервативна) єврейська партія (К. Вайс), Єврейська громадянська партія (К. Шаламон), Єврейська міщанська партія та інші організації. Соціальною базою єврейських партій були в основному мешканці міст — банкіри, торговці, крамарі, заможне селянство. Вони виступали за господарську й політичну консолідацію єврейського населення краю, мали, як і угорці, свої періодичні видання, окремі з них насаджували ідеї сіонізму, але загалом були лояльними до влади та інших політичних партій Закарпаття³⁰.

Виникнення й діяльність численних політичних партій у Закарпатті в 1920-ті роки сприяли, з одного боку, формуванню політичної свідомості та політичної культури серед населення краю і все більшій його інтеграції у політичну систему Чехословацької республіки, а з іншого — процесу її політичного зміцнення і стабільного розвитку як єдиної багатонаціональної держави. Втім найбільшою проблемою для самих регіональних партій Закарпаття була їхня неспроможність реально впливати на політичне життя краю, а тим більше республіки загалом, суспільно-полі-

³⁰ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 133–134, 186.

тичний розвиток якої визначали праязкі політики й загальночехословацькі партії.

Серед них чи не найавторитетнішою в Закарпатті була Аграрна партія (з 1922 р. — Республіканська партія чехословацьких землевласників і дрібних селян), представники якої входили до складу всіх коаліційних урядів міжвоєнної ЧСР, очолюючи їх 12 разів. Успіхи аграрної партії зумовлювалися її майже монопольними позиціями на селі під час і після проведення аграрної реформи, активністю щодо створення різних кредитних і кооперативних установ на селі, встановлення високого імпортового мита на сільськогосподарську продукцію, проведення активної соціальної політики тощо.

Прихильність та симпатії здобули на Закарпатті й Чехословацька національно-демократична та Чехословацька народна партії, що найчастіше блокувалися з аграріями і виступали з право-консервативних позицій, а також партії Національно-соціалістична, Соціал-демократична і, зрештою, Комуністична, які створили свої осередки, філії чи підлеглі політичні організації у краї.

Яскравим показником впливу політичних партій на населення Закарпаття, і водночас — його залучення до політичного життя, стали вибори до чехословацького парламенту — Палати депутатів і Сенату Національних Зборів, які упродовж міжвоєнного періоду проводилися на Підкарпатській Русі чотири рази — у 1924, 1925, 1929 і 1935 роках.

У перших виборах до парламенту ЧСР, що відбулися у квітні 1920 р., населення Закарпаття участі не брало, однак згідно з виборчим законом республіки вибори в краї повинні були проведені не пізніше 90 днів після чеських виборів, тобто не пізніше кінця липня 1920 р. Втім чехословацька влада довго не наважувалася на ці вибори, посилаючись на політичну незрілість закарпатського суспільства. Після довгих зволікань і на рішучу вимогу політичних сил Закарпаття вони були призначені на березень 1924 р. Виборча кампанія в Закарпатті тривала два місяці й була досить активною. Упродовж неї політичні партії з агітаційно-пропагандистською метою використовували засоби масової інформації (ними на цей час видавалось понад 50 газет та журналів), провели близько 450 зборів, а також партійні конференції, на яких були прийняті передвиборчі програми політичних партій. Вони зводилися в основному до таких вимог: надання широкої автономії краю, підвищення заробітної плати, ліквідація безробіття, проведення земельної реформи, зниження податків, гарантування свободи слова, друку тощо³¹.

---

³¹ Там само. С. 190–194; Співак Б. Революційний рух на Закарпатті 1924–1929. Ужгород, 1962. С. 25.

До участі в парламентських виборах на Закарпатті було допущено 13 кандидатських списків від різних політичних партій та блоків. Роль урядової коаліції відігравав Аграрний блок, який підтримали чимало регіональних партій Закарпаття. У ролі активної опозиції виступала комуністична організація та угорські націоналістичні партії, а самостійно виступив лише Автономно-Землеробський Союз.

Результати перших парламентських виборів на Закарпатті були дещо несподіваними. Абсолютну перемогу (майже 40% голосів) на них отримали комуністи: з 13 обраних членів Національних зборів від Підкарпатської Русі шестеро — Й. Гатті, І. Мондок, М. Сидор'як, М. Терек, І. Боднар і І. Локота — належали до крайового осередку КПЧ. По два парламентаря було обрано від Народно-соціалістичної партії (А. Гагатко і І. Цурканович), Угорської народної партії (А. Корлат і Ф. Єґрі), Автономно-Землеробського Союзу (І. Куртяк і Ю. Фельдеші) і лише один — від Аграрної партії (Й. Камінський)³².

Уже за рік, 15 листопада 1925 р., у зв'язку з кризою коаліційного режиму в ЧСР були достроково проведені нові парламентські вибори. Їх результати в Закарпатті підтвердили високий авторитет серед виборців лівих партій. Комуністи, зокрема, хоча і втратили майже 25 тис. голосів порівняно з 1924 р., але знову одержали переконливу перемогу — майже 31% виборців віддали за них свої голоси. 7,4% голосів набрали соціал-демократи. Водночас підсумки виборів показали зростання авторитету серед закарпатців аграрної партії та Автономно-Землеробського Союзу, які одержали значно більше голосів, ніж у 1924 р. — відповідно 14,2% проти 6,4% і 11,6% проти 8,4%³³.

У цих виборах вперше брала участь і Християнсько-народна партія А. Волошина. Втім матеріально-фінансова слабкість і ще не дуже значна масовість цієї партії (вона посідала п'яте-шосте місце в краї за кількістю членів) змусили її керівництво напередодні виборчої кампанії шукати політичних союзників як у краї, так і серед загальночеських партій. Вибір впав на Чехословацьку Народну Партію (ЧНП), яка входила до числа сильних та впливових правих політичних організацій республіки, й ідейні положення програми якої були близькими до ідейних орієнтацій ХНП. Між цими партіями був укладений символічний союз, і на виборах 1925 р. ХНП виступала в блоці з ЧНП, яка одержала третій результат — майже 10% голосів виборців (за ХНП віддали голоси майже 8 тис. закарпатців). Завдяки цьому лідер Християнсько-народної партії Августин

---

³² Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках. С. 27.

³³ Нариси історії Закарпаття. С. 191–193.

Волошин став депутатом чехословацького парламенту, де представляв інтереси краю до наступних виборів у 1929 р.³⁴

«Як посол до Празького парламенту, – відзначають О. Мишанич і П. Чучка, — А. Волошин відстоював інтереси Закарпаття, провів кілька помітних акцій. У 1926 р. він домігся введення в Закарпатті кооперативних законів, які захистили девальвовані після приєднання краю до Чехословацької республіки вклади закарпатських кооперативних спілок у будапештських банках. А. Волошин у парламенті розкрив наміри й зупинив агітацію деяких словацьких послів за перенесення столиці Підкарпатської Русі з Ужгорода до Мукачева, вигідну тим антизакарпатським силам, які хотіли приєднати Ужгород до Словаччини. Цю агітацію підтримали й закарпатські русофіли. У 1928 р. А. Волошин як посол домігся поширення на Закарпаття закону про конгруу — державну допомогу священикам»³⁵.

Цікаво відзначити, що в парламенті Чехословацької республіки в міжвоєнні роки депутати та сенатори, в залежності від регіонів, національностей і політичних сил, інтереси яких вони представляли, виступали й подавали інтерпеляції (запити до уряду) різними мовами — чеською, словацькою, німецькою, російською і т. п. Наприклад, представники русофільських автономістських партій Підкарпатської Русі (А. Бродій, С. Фенцик та інш.) промовляли російською мовою, іноді переходячи на чеську. Водночас спочатку А. Волошин, а у 1930-ті роки депутати від соціал-демократичної (Ю. Гуснай, Ю. Ревай) та комуністичної (О. Борканюк, І. Локота, П. Терек) партій виступали українською мовою.

Загалом, результати виборів до Чехословацького парламенту в 1924 і 1925 рр. в Закарпатті, коли за опозиційні уряду партії було віддано відповідно 60 і 54 відсотків голосів, викликали упереджене ставлення празького уряду до політичного життя в краї, де виявилось дуже багато невдоволених чехословацьким урядуванням, і на чолі сильної опозиції опинилася комуністична партія. Уряд ЧСР змушений був частково переглянути свою політику в Закарпатті, посилити, зокрема, свої зусилля по розв'язанню соціально-економічних та національно-культурних проблем краю, а партії урядової коаліції, особливо аграрна, виявили особливу активність серед місцевого населення в пошуках підтримки й політичних партнерів напередодні наступних парламентських виборів, що відбулися у 1929 р. До речі, 1925–1929 роки були найуспішнішими, в плані

---

³⁴ Див.: Токар М. Політичні партії Зкарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. С. 193–194, 296–297.

³⁵ Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 11.

господарського розвитку (найвищий приріст національного продукту, найнижчий відсоток безробітних, стабілізація матеріального становища робітників, середніх підприємців та селян), політичної стабілізації (домінація аграрної партії) і зміцнення парламентсько-партійної системи, в історії міжвоєнної Чехословаччини, і це не могло не позначитися на настроях її громадян.

Тому не випадково вибори 1929 р. вперше за кількістю голосів вивели в Закарпатті на перше місце провідну партію урядової коаліції — аграрну (29,1% голосів), якій, зокрема, вдалося заручитися підтримкою русо-фільських діячів і партій краю. Комуністи з 15,2% голосів опинилися лише на четвертому місці, поступившись також національним демократам і «Руському блоку» (об'єднанню чотирьох регіональних партій на чолі з АЗС), які отримали по 18,3% голосів виборців³⁶. Загалом, як влучно зауважив відомий дослідник історії Закарпаття П.-Р. Магочі, результати виборів 1929 р. у цьому краї показали, що «зусилля Праги досягти політичної консолідації завершилися успіхом... Уперше (й востаннє) на виборах до Національних зборів блок проурядових партій здобув більшість у 54% голосів»³⁷.

Християнсько-народна партія на цих виборах вирішила йти окремим кандидатським списком, до якого увійшли А. Волошин, М. Брашайко, Д. Кобулей, П. Яцко, І. Сикура, М. Долинай, І. Галнай, А. Ворон, М. Небесник, Ю. Шутко, М. Шуба, І. Грига, Ф. Талабира та І. Шпак. За результатами виборів ХНП одержала близько 9 тис. голосів, приблизно стільки ж, як і на попередніх парламентських виборах, що, втім не дозволило їй отримати жодного депутатського мандата³⁸.

Однією з головних причин поразки ХНП на цих виборах було те, що в Августина Волошина та його партії було, як вже зазначалося, багато ворогів у Закарпатті, які проводили активну антиукраїнську пропаганду в краї. Зокрема, дослідники справедливо відзначали, що: «Комуністи негативно ставилися до нього (А. Волошина — *Авт.*) як до священика, проповідника християнської етики і моралі, що відстоював класовий мир, всенародну злагоду, національну українську свідомість, боровся проти примітивного атеїзму. Йому докоряли за невеличкий власний маєток (виноградник у с. Севлюшка Земплинської жупи), прибуток з якого повністю йшов на утримання заснованого ним в Ужгороді будинку для

³⁶ Там само.

³⁷ Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 128.

³⁸ Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). С. 299–300.

сиріт. Мадяри ненавиділи його за українство, українську національну орієнтацію, не могли пробачити йому, що він, провчившись шістнадцять років у мадярських школах, не став угорським патріотом, відстоював руську мову й кирилицю і у 1919 р. відіграв не останню роль у виході Закарпаття зі складу Угорщини та приєднанні його до Чехословаччини...»³⁹.

Аналізуючи результати парламентських виборів у Закарпатті в 1920-х роках, слід відзначити досить високий відсоток — 14,6 — абсентеїзму (неучасті у виборах) населення краю у співвідношенні до загальнодержавної кількості, де цей показник становив 8,6%. Це свідчило про ще досить низький рівень, у порівнянні з іншими регіонами республіки, політичної активності закарпатців. Водночас участь понад 250 тис. з них у трьох парламентських виборах сприяло становленню в Закарпатті паростків політичної культури на принципах демократії і плюралізму, формуванню парламентських традицій на цій українській землі⁴⁰. Залучення населення Закарпаття до парламентської системи ЧСР давало також змогу місцевим політичним лідерам легально здійснювати діяльність, спрямовану на вирішення тих чи інших проблем краю, набувати молодим партіям, у тому числі й ХНП Волошина, досвіду ведення конкурентної політичної боротьби, авторитету в умовах багатопартійності.

При всій політичній диференціації наприкінці 1920-х років у партійній системі ЧСР і її складової частини — Підкарпатської Русі, в суспільно-політичному житті республіки загалом витворилась стабільність політичних інтересів, орієнтації партій-партнерів і електорату, яка сприяла збереженню й зміцненню демократичного характеру республіки.

Щодо Закарпаття, то перше десятиліття чехословацького урядування на цій українській землі розпочалося в атмосфері взаємної довіри, ширих сподівань, зокрема з боку закарпатців, на покращення своєї долі в складі ЧСР. Уряд Чехословацької республіки, своєю чергою, був зацікавлений у підтримці цих оптимістичних настроїв і лояльності громадян своєї нової провінції і проводив досить активну й ефективну політику в цьому напрямі, досягши певних позитивних результатів.

Проте чехословацька влада невдовзі нажила собі чимало опонентів і ворогів серед місцевих політичних діячів і організацій. Вперте небажання пражського уряду надати Закарпаттю обіцяну автономію, скликати крайовий сойм і виправити закарпатсько-словацький кордон, а також невдо-

³⁹ Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 17.

⁴⁰ Ліхтей І.М. Закарпаття в складі Чехословаччини: особливості суспільно-політичного розвитку (1919–1929). Автореферат дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. Ужгород, 1997. С. 20.

волення місцевого населення засиллям у краї чеських урядовців і їх втручанням у культурно-освітні й церковні справи, були причиною непинних конфліктів і непорозуміння у 1920-ті роки. І хоча парламентські вибори 1929 р. засвідчили, що більшість закарпатських русинів-українців і надалі пов'язує свою долю і майбутнє краю з Чехословацькою республікою, однак друге десятиліття перебування Закарпаття в її складі не менш виразно продемонструвало, що досягнута наприкінці 1920-х років відносна консолідація закарпатського суспільства була лише тимчасовим політичним явищем. Уже наступні, 1930-ті роки, стали для Чехословацької республіки загалом і, зокрема для чехословацько-закарпатських відносин, важким випробуванням.

Світова економічна криза 1929–1933 рр., що не оминула й Чехословаччину⁴¹ і особливо негативно позначилася на становищі населення Закарпаття⁴², призвела до значних змін у політичному житті чехословацького суспільства. Насамперед слід відзначити, що в умовах економічної кризи й викликаній нею радикалізації робітничого й селянського рухів, активізації опозиційних антидемократичних течій та інших негативних явищ, у республіці загалом особливо помітною стала тенденція до згортання парламентської демократії і поширення повноважень виконавчої влади, яка вдалася до проведення політики «сильної руки». Втім, якщо в Празі наприкінці 1929 р. було проведено реорганізацію уряду з метою розширення його соціальної бази (за рахунок соціал-демократичної та деяких інших партій) для зміцнення політичної стабільності, то в Закарпатті ці зміни позначилися насамперед посиленням політичного й національного тиску на місцеве населення з боку чеських урядовців, кількість яких у краї зростала щороку. Це, разом із катастрофічними наслідками економічної кризи й небажанням Праги надати обіцяну автономію, не могло не викликати різко негативну реакцію, зростання античеських настроїв серед місцевого населення й загострення закарпатсько-чехословацьких відносин.

Найбільш переконливим свідченням украй небезпечних для Праги змін у політичних настроях закарпатців стали результати виборів до чехословацького парламенту, що відбулися в травні 1935 р. Вони обернулися великою поразкою уряду ЧСР: 63% голосів у краї зібрали партії, що були рішучими противниками чехословацької влади⁴³.

---

⁴¹ Краткая история Чехословакии. С древнейших времен до наших дней. Москва, 1988. С. 338.

⁴² Нариси історії Закарпаття. С. 204–212.

⁴³ Магочій П. Р. Названа праця. С. 136.

Характеризуючи закарпатське суспільство середини 30-х років ХХ століття, чеські урядовці, наприклад, вимушені були визнати, що в Закарпатті, «в якому перед тим так плідно й охоче працювали люди, цілком змінилося всередині і зовні; стало утверджуватись право сили і примусу» і що незважаючи на досягнутий за роки чехословацького урядування «значний поступ», «теперішнє економічне становище Підкарпатської Русі дуже й дуже тяжке; антидержавна опозиція набула більшого впливу, ніж прихильники активної продержавної політики..., яких чимало людей навіть ненавидить»⁴⁴.

Тяжке економічне становище, складна політична обстановка й незадоволення політикою чехословацьких властей відчувували від Праги все більшу кількість закарпатських політичних діячів. У пошуках виходу з кризи й налагодження нормального життя у краї почали переглядати свої концепції та програми дій вже існуючі політичні партії, створювалися нові. Зокрема, партії республіканського, пропрезидентського спрямування, дотримуючись і надалі реформістського курсу, для збереження цілісності республіки, системи парламентської демократії і буржуазно-демократичного характеру ЧСР, часто вдавалися до державних компромісів. Наприклад, впливова на той час у Закарпатті Чехословацька соціал-демократична партія, з якою наприкінці 1929 р. об'єдналися місцеві соціал-демократи, рішуче засуджувала політичний розгул у Закарпатті, зокрема каральні дії жандармерії та поліції, вимагала від уряду негайних дій проти зростання злиденності населення краю тощо. Водночас соціал-демократи, які були представлені в уряді, закликали маси не вдаватися до активних форм боротьби проти нього, наголошували на необхідності й можливості розв'язання всіх проблем мирним шляхом.

Під час економічної кризи змінилися пріоритети й у іншій правлячій партії — аграрній. Основний лозунг аграріїв — проведення земельної реформи — відійшов на другий план, а на перше місце партія висунула вимоги організації дієвої допомоги селянам, які розорювалися в умовах кризи. Зокрема, за підтримки місцевих членів аграрної партії у серпні 1931 р. в Закарпатті з метою захисту селян від масового зубожіння в роки кризи була створена громадсько-політична організація Союз працюючого селянства (СПС). В 1932 р. СПС, що зазнавав все більшого впливу комуністичних ідей, було заборонено і створено Об'єднання трудящого селянства.

Незважаючи на падіння своєї чисельності на початок 1930-х років до 25 тис. членів (проти близько 120 тис. на початку 1920-х), найбільш радикальною опозиційною політичною силою в республіці залишалася

⁴⁴ Там само. С. 129.

Комуністична партія Чехословаччини. Після свого V з'їзду (лютий 1929), на якому генеральним секретарем КПЧ було обрано вихідця з бідної селянської родини К. Готвальда — активного прибічника усіх сталінсько-більшовицьких догматів — комуністи відкрито проголосили курс на соціалістичну революцію та встановлення у країні диктатури пролетаріату. Повністю поділяли такий курс і нові керівники крайкому КПЧ у Закарпатті Е. Кліма, О. Борканюк, Г. Феєр та ін., які розгорнули активну пропагандистську роботу, чим сприяли зростанню страйкового руху, політичному розмежуванню серед населення й загостренню внутрішньо-політичної ситуації у краї. У 1934 р. крайова організація КПЧ випустила маніфест «Всі до бою...», в якому стверджувалася комінтернівська теза, наче «капіталізм смертельно хворий», і що народам загрожує імперіалістична війна, вихід із якої один — встановлення влади Рад.

Утім слід зазначити, що завдяки боротьбі за розв'язання конкретних соціальних і національних проблем Закарпаття, а також активним антифашистським виступам і закликам до створення народного фронту боротьби проти фашизму, у другій половині 30-х років ХХ ст. авторитет КПЧ знову почав зростати. Це засвідчили, зокрема, парламентські вибори 1935 р. і впевнена перемога на них комуністів, які отримали в краї 24,4% всіх голосів, майже подвоївши кількість своїх прихильників із часів попередніх виборів. Також, як ніколи раніше зросла наприкінці 1930-х років кількість членів крайової комуністичної організації — до 4 тис. чоловік⁴⁵.

Ще більш опозиційним до центрального уряду ЧСР став у 1930-ті роки Автономно-Землеробський Союз — одна з небагатьох політичних організацій на Закарпатті, яка була практично незалежною від республіканських партій. Якщо під час економічної кризи керівництво партії змушено було тимчасово відкласти свої вимоги надання автономії краю і займатися щоденними справами — захистом населення від її наслідків, то з середини 30-х років знову на передній план у її діяльності висувається питання про радикальну зміну політичного статусу Закарпаття.

Зростанню авторитету АЗС серед все більшої частини населення Закарпаття сприяло й те, що у 1933 р. після смерті голови партії І. Куртяка її очолив відомий політик і публіцист, редактор партійної газети «Русский вестник» (1923–1939 рр.), один із визнаних лідерів автономістського політичного руху та русофільського національно-культурного напрямку в краї А. Бродій. У своїй статті «Ми, автономісти, будуємо нову вільну автономну Підкарпатську Русь» новий голова АЗС у 1935 р. писав: «Коротко скажу чого ми, автономісти, хочемо і за що боремось: Підкар-

⁴⁵ Див.: Нариси історії Закарпаття. С. 215–222, 248–249.

патська Русь в її етнографічних кордонах від Попраду до Тиси, як вказано в Сен-Жерменському мирному договорі і Конституції Чехословацької Республіки... Повинні ми знати те, що жити і утриматись в великій сім'ї народів вдається нам тільки так, якщо в нашому краї, на своїй рідній землі володіти і господарювати будемо ми самі. За це ми боремось до цього дня. Сьогодні влада на нашій землі знаходиться не в наших руках, і ми бачимо і відчуваємо те, що наслідки нашої праці ми зберегти для себе не можемо. Тому ми боремось за автономію. Кожний знає, вже і відчуваєте, що так, як до цих пір було, далі бути не може ні по Божому, ні по-людському, ні по-природньому праву»⁴⁶.

Очолювана А. Бродієм партія різко зростала в кількісному відношенні, насамперед за рахунок сільського населення і проугорсько налаштованих мешканців міст: наприкінці 30-х років АЗС нараховував від 5 до 7 тис. членів. Невипадково за результатами парламентських виборів 1935 р. Автономно-Землеробський Союз не лише зумів зберегти третє місце серед інших партій (після комуністів і аграріїв) за кількістю поданих за нього голосів закарпатців (45 тис. або 13,9% від всіх голосів), але й провести до Національних зборів уже трьох своїх представників — Фельдешія, Федоренка і Бродія.

До речі, представляючи свою партію в чехословацькому парламенті з 1933 по 1938 рр., А. Бродій був чи не найактивнішим і найвпливовішим депутатом від Закарпаття. Його активність у парламенті, різкі виступи з критикою чехословацької влади і на захист прав та інтересів Підкарпатської Русі та його населення викликали захоплення у прибічників у рідному краї і обурення в урядових і політичних колах ЧСР. З особливою наполегливістю він вимагав надання Закарпаттю автономних прав. У своєму виступі в парламенті ЧСР 4 червня 1934 р., наприклад, депутат Бродій рішучо заявляв (як лідер русофільського напрямку, він виступав завжди російською мовою): «Ведь правительство за прошлых 15 лет оказалось неспособным вырешить проблемы работы, хлеба, вырешить проблемы поднятия края. Хотят ли правительство спасти эту часть республики, то во-первых оно должно установить границы Подкарпатской Руси, должна застановиться денационализация на восточной Словакии, где 200 тис. русских душ не может жить национальной жизнью... Одновременно должен быть предложен проект парламенту к приготовлению осуществления автономии... Господа, нам автономия дело святое, дело национальное, комедию делать с нашим святым делом мы никогда не допустим. Требуем осуществления наших прав и проведения их в

---

⁴⁶ Цит. за: Вегеш М. М., Гиря В. І., Король І. Ф. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами (1918–1939 рр.). Ужгород, 1998. С. 95.

жизнь». А 30 листопада того ж року, реагуючи на заяву одного з керівників ЧСР, міністра закордонних справ Е. Бенеша про те, що закарпатці ще «не дозріли» до автономного управління, А. Бродій із парламентської трибуни цілком слушно наголосив: «Если созрела была Подкарпатская Русь присоединиться к республике, так созрела для того, чтобы имела свои права. Это только отговорка, что карпаторусский народ незрелый»⁴⁷.

Водночас новий лідер АЗС був непримиренним противником українського руху в Закарпатті й підтримував таємні зв'язки з угорською владою, яка все відвертіше заявляла про свої ревізійні зовнішньополітичні плани і, зокрема, щедро фінансувала діяльність опозиційної чехословацькій владі партії Бродія. Проугорська орієнтація АЗС ставала все більш очевидною, дискредитуючи партію й русофільство загалом. Керівництво партії тісно співпрацювало з усіма русофільськими організаціями краю, а також із високими чинами уніатської єпархії. Зокрема, греко-католицький єпископ О. Стойка допомагав партії Бродія не лише морально, але й матеріально, був посередником у фінансуванні АЗС.

Одним із найближчих політичних партнерів АЗС стала заснована в 1935 р. відомим і дуже амбітним громадсько-політичним діячем Закарпаття С. Фенциком нова русофільська організація — Русска національно-автономна партія (РНАП). Вимагаючи, як і АЗС, «повної автономії і закріплення кордонів від Попраду до Тиси» та розвитку в Закарпатті російського шкільництва, партія Фенцика водночас отримувала фінансову підтримку від російських емігрантів у США, а також від уряду Польщі, яка використовувала її у своїх протичехословацьких інтересах⁴⁸.

Характерною особливістю політичного життя в ЧСР і Закарпатті у 1930-ті роки, особливо після приходу до влади в Німеччині нацистів, була активізація діяльності реваншистських, проугорських сил і відкритих фашистських організацій, які орієнтувалися на німецьких нацистів. Серед угорського населення Закарпаття, наприклад, розгорнула пропаганду реваншизму Автономна партія автохтонів А. Акоша. Вона, зокрема, переконувала закарпатців, що начебто причиною всіх лих і кризи є Версальська система, яка поділила угорців між різними державами, і що зміна кордонів Чехословаччини, повернення Закарпаття в лоно «історичної батьківщини» — Угорщини — змінить кризову ситуацію, відновить гармонію розвитку економіки краю.

---

⁴⁷ Těsнопisecké zprávy o schůzích poslanecké sněmovny Národního shromáždění Republiky Československé. 341. schuze dne 4. Července 1934. Rec posl. Brodyho. S. 37–38; Ibidem. 351. Schuze dne 30. Listopadu 1934. Rec posl. Brodyho. S. 124.

⁴⁸ Див.: Магочій П. Р. Названа праця. С. 130–132.

Відверто орієнтувалися на гортівську Угорщину, виконуючи роль її «п'ятої колони», і деякі інші політичні сили в Закарпатті. Вони блокувалися навколо Угорської національної партії, Християнсько-соціалістичної партії, які в 1936 р. з метою координації своєї проугорської політики утворили Об'єднану угорську партію на чолі з Е. Корлатом і К. Гоккі. У політичний союз з нею увійшли АЗС Бродія і РНАП Фенцика. Всі вони, будучи депутатами Національних зборів ЧСР, проводили по суті антидержавну діяльність, загострюючи тим самим і чехословацько-закарпатські відносини⁴⁹.

З середини 1930-х років у Закарпатті, передусім у селах з німецьким населенням, почала діяти філія Судето-німецької партії К. Генляйна — Карпато-руська німецька партія. Щоправда, вона не виступала окремою організаційною одиницею і практично не мала впливу на політичне життя в краї⁵⁰.

За таких складних політичних умов у Закарпатті радикалізувався й український політичний рух. Він, до речі, мав на це особливі підстави.

Нагадаємо, що під час складного процесу приєднання Закарпаття до ЧСР і в перші роки його перебування в складі нової держави чехословацькі керівники неодноразово запевняли українських діячів у їх підтримці й демонстрували на практиці підтримку дійсно народного, українського напрямку в національно-культурному розвитку Закарпаття, залишаючись, водночас, лояльними до інших напрямів. Свідченням цього було, наприклад, розпорядження Міністерства шкільництва й народної освіти ЧСР стосовно літературної мови на Закарпатті від 20 грудня 1919 р., в якому зазначалося, що «слід визнати літературною мовою місцевого населення літературну мову малоруську, яку уживають його найближчі сусіди й одноплемінці, тобто галицьку українську мову... Визнання літературної української мови мовою навчання в Карпатській Русі полегшить значно організацію і діяльність шкіл...»⁵¹.

Загалом, у перші роки чехословацького урядування в Закарпатті владні кола проводили досить виважену й помірковану національну політику й намагалися прямо не втручатися в розвиток національно-культурних процесів у краї, зокрема, у ворожнечу між різними орієнтаціями в мовному питанні. Ба більше, чехословацька влада й особисто президент ЧСР Т. Масарик, який загалом прихильно ставився до українського

⁴⁹ Нариси історії Закарпаття. С. 250.

⁵⁰ Токар М. Ю. Німецька партія в Закарпатті. *Carpatica — Карпатика*. Ужгород, 2001. Вип. 8. С. 53.

⁵¹ З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX — 30-ті роки XX ст.). Документи і матеріали. Київ, 1999. С. 96–97.

народу⁵², визнавали право на існування й підтримували, наприклад, однаково (у тому числі й матеріально) діяльність двох найвпливовіших культурно-освітніх товариств у Закарпатті: і створеної у 1920 р. української «Просвіти», і заснованого на протигагу їй у 1923 р. русофільського товариства ім. О. Духновича. Зокрема, цікаві визнання з цього приводу керівників товариства ім. О. Духновича Й. Камінського та С. Фенцика знаходимо в ювілейному виданні часопису «Карпатській світль», присвяченому Т.-Г. Масарику, де особливо наголошується на зацікавленому, але виваженому й толерантному ставленні президента Чехословащини до діяльності обох національно-культурних товариств і його принциповому невручання у їхні суперечки з мовного питання⁵³.

До речі, у міжвоєнні роки в краї було створено й активно діяло понад 150 громадських організацій із найрізноманітніми напрямми діяльності, що було одним із проявів культурного відродження Закарпаття в рамках Чехословацької республіки, так само як і бурхливе зростання різних навчальних закладів (на початок 1938 р. у краї нараховувалося 809 тільки народних шкіл, у т. ч. 469 з українською мовою викладання, 182 — чеською, 123 — угорською, 24 — німецькою і т.д., в яких понад 2 тис. вчителів навчали близько 150 тис. дітей)⁵⁴. Отже, усі культурно-просвітницькі, національні і, до певної міри, політичні напрями в Закарпатті дістали майже рівні права, можливості й державну підтримку.

Однак дуже швидко чехословацькі владні кола змінили своє ставлення до українського руху. Спочатку це сталося тоді, коли в 1923 р. губернатором і віце-губернатором були призначені відповідно А. Бескид і А. Розсипал, які однозначно підтримували русофільський напрям, загравали з карпато-русинським (так званим автохтонним), а український напрям вважали іредентистським, протидержавним і часом навіть переслідували його прибічників. Ще більш упереджено почав ставитися уряд ЧСР до українства в Закарпатті після того, як із другої половини 1920-х років до нього приєдналася впливова крайова комуністична організація. Невипадковим було також і призначення Прагою у 1935 р. новим губернатором Підкарпатської Русі русинофіла К. Грабара. А так зване мовне опитування у 1937 р. — проведений у Закарпатті міністерством освіти ЧСР плебісцит серед батьків із приводу вибору української (автор І. Панькевич) чи російської (автор О. Сабов) граматики для навчання

---

⁵² Див.: Віднянський С. В. Т. Масарик про Україну і українців. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1993. Вип. 4. С. 132–147.

⁵³ Див.: *Карпатській світль*. 1930. № 1–2. С. 772–780.

⁵⁴ Вегеш М. М., Віднянський С. В. Назв. праця. С. 66–67.

дітей у школах — став одним із найганебніших втручань влади в культурні процеси в краї⁵⁵.

І це відбувалося в той час, коли співвідношення прихильників русофільського й українського напрямів у Закарпатті досить інтенсивно змінювалося, і не в останню чергу завдяки перебуванню в краї значної кількості емігрантів з інших українських земель та їхній наполегливій національно-культурній праці⁵⁶, на користь останнього. Про еволюцію етнонаціональної свідомості й політичної орієнтації закарпатців певною мірою свідчить аналіз результатів парламентських виборів серед місцевого населення: якщо 1924 р. проукраїнські партії мали у краї 12,4% прихильників, а русофільські — 62%, то вже через десять років співвідношення змінилося на користь українських — 36,6% проти 35,2% (ще 28,2% закарпатців підтримували місцеві автономістські сили). Як доводить у своєму дослідженні про етноціональну орієнтацію населення Закарпаття в міжвоєнні роки П. Ференц, його більшість, «не дивлячись на заборону чехословацьких властей, вважала себе українцями вже в 1936–1939 рр.»⁵⁷. Українська національна ідентичність і свідомість корінних мешканців краю була переконливо зманіфестована, як уже зазначалося, при підготовці та проведенні Всепросвітянського з'їзду в Ужгороді в 1937 р., на якому також були сформульовані його культурно-національні вимоги до влади.

Щодо політичних вимог, то українські партії й організації звичайно теж були незадоволені політикою празької влади й активно приєдналися до інших партій краю з вимогами надання автономії Закарпаттю в складі ЧСР. Утім слід наголосити, що провід Християнсько-народної партії на чолі з Августином Волошином не вбачав у територіальній автономії інструмента, що автоматично веде до національно-культурного відродження краю. Для нього принципово важливим було те, яким реальним змістом буде наповнена ця автономія, і тому його ставлення до цього питання було досить виваженим і водночас послідовним у відстоюванні національних інтересів українців Закарпаття. Так, ще у 1923 р. А. Волошин у своєму рефераті «Дальші задачі Хліборобської партії», виголошеному на партійному конгресі РХ(З)П, говорив: «Хліборобська партія бажає поєдинити всі сили, котрі Підкарпатську Русь хочуть зробити не

⁵⁵ Магочій П. Р. Названа праця. С. 137.

⁵⁶ Див.: Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції між двома світовими війнами. Прага, 1942. Ч. 1. С. 321.

⁵⁷ Див.: Пачовський В. Срібна Земля: Тисячоліття Карпатської України. Львів, 1938. С. 68; Ференц П. Етнонаціональна орієнтація українців Закарпаття в 20–30-ті роки ХХ ст. Мукачево, 2005.

лише автономною, но і руською... Єсьме рішительно проти всяких ризикових експериментів без забезпечення руського характера будучого сойма нашого»⁵⁸. У 1935 р. провідник Християнсько-народної партії у публікації «Наш націоналізм» на шпальтах «Свободи» знову повертається до цього питання: «Політика того несправедливого мадярського шовінізму продовжується у нас і нині. Хитрим гаслом її є потребування «автономії», бо думає, що шляхом автономії піднесеться вплив багатшої і культурнішої мадярської інтелігенції на наш народ. Але мірилом широти тої політики є тотя ненависть, яку ширить тотя політика проти наших народних інституцій, проти наших «Просвіт», кооперативів і наших товариств, і проти синьо-жовтого прапора»⁵⁹. А в статті «Автономія», надрукованій у 1936 р., А. Волошин наголосив: «Нам така автономія потрібна, яка підносить нашу народну свідомість і господарську силу, але підносить і сили зв'язків з республікою і яка унеможливить всяку дальшу агітацію проти республіки під претекстом автономії»⁶⁰.

Практично до останніх місяців існування Першої Чехословацької республіки позиція Волошина щодо цього питання була незмінною. 1 серпня 1938 р., за два місяці до ганебної для ЧСР Мюнхенської змови, він виступив із статтю «Якої автономії домагаємось», у якій писав: «Домагаємось чесного здійснення нашої автономії за законами мирових договорів і конституційної грамоти та протестуємо проти штучного поширення шкідливої централізації! Домагаємось, щоб кожному народові дати можливість повного господарського розвитку! Домагаємось забезпечення людських прав для всіх мешканців нашої країни! Бо тільки тоді Підкарпатська Русь станеться кріпостю нашої держави тут на східному краю республіки!»⁶¹.

Отже, у розгортанні національно-культурних та національно-політичних процесів, утвердженні української національної свідомості в Закарпатті у міжвоєнний період вагому роль відіграли всі українські політичні, культурно-просвітницькі, мистецькі, наукові, видавничі, освітньо-виховні та господарські структури й організації. Однак особлива роль у цьому належала Руський хліборобський (земледельський) партії, реорганізованій із 1924 р. на Християнсько-народну партію. Очолювана ширим патріотом Закарпаття й авторитетним політиком Августином Волоши-

---

⁵⁸ Дальніші задачі Хліборобської партії. Реферат А. Волошина 27.02.1923 на конгресі Хліборобської партії. *Свобода*. 1923. 11 марта.

⁵⁹ Волошин А. Наш націоналізм. *Свобода*. 1935. 9 мая.

⁶⁰ Волошин. Автономія. *Свобода*. 1936. 8 жовтня.

⁶¹ Цит. за: Штефан А. Августин Волошин — Президент Карпатської України. Спомини. С. 69.

ним, ця партія була найбільш організованою й наполегливою українською політичною силою, що послідовно відстоювала національні, національно-культурні й політичні інтереси краю. До Народно-християнської партії А. Волошина, програма якої відрізнялася від програм інших політичних організацій більшою вваженістю вимог і водночас більшим радикалізмом саме в українському питанні, приєдналася нова, по суті націоналістична, Українська селянська партія (УСП), заснована в 1935 р. відомою діячкою Пряшівщини І. Невицькою. В резолюції II з'їзду УСП, зокрема, наголошувалось: «1. Вимагаємо правдивої, повної автономії і виборів до сойму, щоб нарід міг собі вибрати своїх представників. 2. Вимагаємо, щоб усі посади зайняли на Підкарпатті правдиві представники, то єсть діти — сини українського народу. Урядники іншої нації, які залишаються дочасно в наших урядах, повинні скласти іспит з української мови...»⁶². Крім них, на українських національно-культурних позиціях стояли Соціал-демократична партія Підкарпатської Русі, а також українське крило Аграрної партії. Комуністична партія українською була суто в мовному відношенні та щодо національної ідентифікації закарпатців.

Із часом, по мірі загострення політичного життя в Закарпатті, активізації, зокрема, русофільських політичних організацій, постало питання консолідації проукраїнських політичних сил. З кінця 1937 р. на шпальтах української крайової періодики розгорнулися дискусії з цього питання, аж до закликів створення єдиної української національної партії. «Ще ніколи не було такої пекучої потреби з'єднати наші розбиті сили, як ось тепер, — писала, наприклад, на початку 1938 р. газета «Українське Слово». — Наступ ворогів з усіх боків із метою завдати смертельний удар українському населенню того клаптика землі по цей бік Карпат: відкрита аспірація поляків віддати Підкарпатську Русь мадярам, збільшена мадярська пропаганда...; найновіша польська пресова кампанія й промова Бека; «тихе» зазіхання одного «нашого» сусіда, щоб віддати йому Мараморош; непевна міжнародна ситуація (аншлюс і т.д); отруйна діяльність русотяпської преси на Підкарпатській Русі проти українців; спільний наступ усіх «руських» парламентарних послів проти..., ось поважні причини, що приневолюють нас задуматися над нашою долею... В останніх днях зародилася думка, щоб заложити «Об'єднання» всіх українських партій на Підкарпатській Русі, надаючи їхній волі один напрям, їхній діяльності одну програму — українську програму, що впливала б із потреб і

---

⁶² Цит. за: Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. С. 140.

конечностей нашого українського життя...»⁶³. І такою організацією у квітні 1938 р. стала Перша Руска (Українська) Центральна Народна Рада на чолі з Августином Волошином.

Водночас, згубні наслідки економічної кризи, що зумовили різке погіршення становища основної маси населення і призвели до різкого загострення соціальних протиріч, прихід до влади в Німеччині нацистів і посилення антидемократичних та профашистських тенденцій у самій Чехословаччині, а головне — постійне зволікання Праги з питанням надання автономії краю і її втручання в національно-культурне життя закарпатців — усе це істотно вплинуло й на внутрішньополітичне становище Закарпаття у 1930-х роках, значно прискорило поляризацію суспільно-політичних поглядів різних політичних сил і угруповань і привело до радикалізації громадсько-політичного життя, зростання античехословацьких настроїв серед переважної більшості населення краю. Тому не випадково під час відвідин Ужгорода у травні 1934 р. майбутній президент ЧСР Едвард Бенеш вимушений був запевнити закарпатців: «Чехословацька влада про свої зобов'язання ніколи не забувала, ніколи про них не забуде, і те, що є в мирних договорах, щоб там не сталося, виконає. Автономія в недалекому майбутньому буде проведена так, як Чехословацька республіка зобов'язалася і цей обов'язок включила до своєї конституції. Цю автономію проведемо чесно і послідовно, крок за кроком, поступово після того, як відповідна підготовка до неї буде закінченою»⁶⁴.

Врешті-решт сталося так, що до критичного в її історії 1938 року Чехословацька республіка увійшла, практично втративши, можливо за винятком частини діячів українського напрямку, підтримку серед політичних лідерів і населення Закарпаття, землі, яку Е. Бенеш у тій само промові в Ужгороді твердо обіцяв разом із закарпатцями «боронити до останньої краплі крові».

---

⁶³ Див.: Токар М. Проукраїнські політичні партії Закарпаття в 1919–1939 роках. Ужгород, 2001. С. 85–90; Українське Слово. 1938. 9 квітня.

⁶⁴ Бенеш Э. Речь о подкарпатурской проблеме. Ужгород, 1934. С. 26.

Розділ 5. ВІД ПРЕМ'ЄРА АВТОНОМНОГО УРЯДУ ПІДКАРПАТСЬКОЇ РУСІ ДО ПРЕЗИДЕНТА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

У попередньому розділі ми намагалися розкрити політичну діяльність Августина Волошина упродовж 1918–1938 років. Однак тріумф і водночас трагедія Волошина-політика припадає саме на другу половину 1938 — початок 1939 рр., коли 26 жовтня 1938 р. він був призначений прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі, а 15 березня 1939 р. обраний президентом незалежної держави — Карпатської України.

А. Волошин, як уже наголошувалось, завжди обстоював єдність і цілісність Чехословаччини та збереження її демократичного республіканського ладу. Водночас, відстоюючи право закарпатців на автономний статус у складі ЧСР, він неодноразово заявляв, що «в автономній Підкарпатській Русі наш нарід має бути паном своєї землі, а не рабом та погноєм чужих. Будемо требовати сповнення всього того, що нашому народові по мирному договору й по законам належиться»¹. У статті «Хто винен?» А. Волошин знову нагадує пражському урядові: «...Народ наш мав нагоди в р. 1918 і 1919 через Нар. Р. висказати свою волю тут і в Америці. Тепер вже стоїмо перед важнішим питанням здійснення нашої політичної свободи осягнутої плебісцитом в р. 1918–19. А здійснення може статися лиш одним способом: переданням ведення управи краю до рук синів нашого народу»².

Боротьба закарпатців за автономію та справедливе визначення західних кордонів краю (зі Словаччиною) тривала протягом усього майже двадцятирічного періоду існування Першої (домюнхенської) Чехословацької республіки. Цей рух русинів-українців по обидва береги Ужа був справді всенародним: у ньому брали участь практично всі політичні партії, громадські об'єднання й національно-культурні товариства Закарпаття, що виступали активною опозицією центральній владі. Однак політично-класові й національно-культурні розбіжності їхніх програм, зокрема протистояння русофільського та українського напрямків у сус-

---

¹ Волошин А. З першим числом українського щоденника. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 87.

² Волошин А. Хто винен? *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 88–89.

пільно-політичному житті краю, були саме тим фактором, який полегшував правлячим колам ЧСР упродовж тривалого часу утримувати цей масовий патріотичний рух у безпечних для Праги рамках.

До проблеми автономії Закарпаття чехословацький уряд повернувся лише наприкінці 30-х років ХХ ст., коли перед загрозою насамперед угорського ревізйонізму відбулася певна консолідація політичних сил краю та радикалізація їхніх дій щодо вимог автономії, і у березні 1937 р. під їхнім тиском був прийнятий Закон ЧСР «Про тимчасове врегулювання становища губернатора Підкарпатської Русі», який набув чинності в жовтні 1937 р. Ним, зокрема, розширювалися права губернатора, утворювалася Губернаторська рада тощо, що дало підстави владі говорити про т. зв. «перший етап автономії»³.

Утім розв'язання питання про реальну автономію Закарпаття, яке тривалий час відкладалося урядом ЧСР, було прискорене міжнародними подіями — центральноєвропейською політичною кризою напередодні Другої світової війни.

До Чехословаччини, зокрема, на цей час висунули свої територіальні претензії практично всі сусідні держави й насамперед Німеччина, що розгорнула активну кампанію з її внутрішньої і зовнішньої дестабілізації. Всі зусилля керівників ЧСР не змогли забезпечити її від наростаючої зовнішньополітичної ізоляції. Великі держави, які раніше підтримували демократичну Чехословацьку республіку і стабільність у Центрально-Східній Європі загалом, дедалі більше потурали експансіоністській політиці Німеччини, що прикривалася лозунгом права націй на самовизначення.

Це яскраво виявилось під час аншлюсу Австрії 12 березня 1938 р. На черзі була Чехословаччина, послаблення міжнародного становища якої вплинуло, незважаючи на загалом ліберальну її національну політику, на зростання та консолідацію античехословацького автономістського й сепаратистського руху як серед судетських німців, так і в Словаччині та Закарпатті.

Дуже швидко політика потурання Німеччині з боку Великої Британії та інших великих держав Європи, готовність Угорщини та Польщі взяти участь у античехословацькій акції підштовхнули А. Гітлера до рішучих дій. Спровокувавши напруження на німецько-чехословацькому кордоні, він домігся скликання 29–30 вересня 1938 р. міжнародної конференції у Мюнхені за участю керівників урядів Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії, яка задовольнила ультимативні німецькі вимоги щодо ЧСР: до третього рейху, зокрема, було приєднано високорозвинуту в промис-

---

³ Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). С. 263–264; Закарпаття в етнополітичному вимірі. С. 254.

ловому відношенні Судетську область, де проживало понад 3 млн німців. Польща, своєю чергою, на початку жовтня 1938 р. отримала Тешинську Сілезію, а через місяць за рішеннями Першого Віденського арбітражу південну частину Словаччини та найрозвиненіші райони Закарпаття було передано Угорщині. Загалом, Чехословаччина втратила одну третину своєї території із населенням 5 млн чоловік і 40% свого промислового потенціалу. Зраджена союзниками, країна опинилася у стані глибокої політичної кризи, віч-на-віч із нацистською Німеччиною.

Кризую та послабленням центральної виконавчої влади (5 жовтня 1938 р. на знак протесту проти політики диктату й розвалу Чехословаччини пішов у відставку з посади президента республіки Е. Бенеш) поспішили скористатися словацькі й закарпатські автономісти. Спочатку словаки, а слідом за ними закарпатські русини-українці проголошують автономію. Прага змушена була затвердити автономні уряди Словаччини (7 жовтня) і Підкарпатської Русі (11 жовтня). З цього часу Перша (домюнхенська) Чехословацька республіка припиняє своє існування, а наступне піврічне існування урізаної з усіх боків Чехо-Словаччини (так стала називатися країна після отримання автономії Словаччиною і Підкарпатською Русю) увійшло в історію як період Другої республіки, побудованої на федеративних засадах.

Щодо Закарпаття, то саме цей нетривалий період увійшов в історію як час розбудови Карпато-української державності, активної, хоча і неоднозначної за оцінками й результатами діяльності автономних урядів краю.

У зв'язку з цим слід наголосити, що утворення Карпато-української держави стало наслідком, насамперед, цілеспрямованої багаторічної боротьби патріотичних сил краю, зокрема українських політичних сил, очолюваних Августином Волошином. Водночас значний вплив на суспільно-політичні процеси в Європі загалом, Чехословаччині та Карпатській Україні зокрема, справив міжнародний фактор. Річ у тім, що короткочасне існування Карпатської України не просто збіглося з гострою політичною кризою в Центрально-Східній Європі напередодні Другої світової війни: це державне утворення багато в чому було породжене саме цією міжнародною кризою, стало одним із її проявів. Утім, як справедливо наголошують дослідники історії Карпатської України, «незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття, де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке виборолло автономні права і будувало свою державність у союзі з чехами і словаками»⁴. Ба більше, за переконанням відомого дослідника

---

⁴ Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. Ужгород, 1997. Т. I. С. 4.

історії Закарпаття В. Маркуся, «юридичний статус Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр. далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеральної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала у процесі розвитку»⁵.

Отже, 11 жовтня 1938 р. в Празі було затверджено перший автономний уряд Закарпаття — Раду Міністрів Підкарпатської Русі (офіційна назва). Цій важливій в історії Закарпаття події передували не лише складний перебіг процесів на міжнародній арені, про що вже йшлося, але й суттєві зміни в суспільно-політичному житті краю, зокрема компромісні домовленості між представниками основних політичних партій, які входили до двох блоків (орієнтацій) — русофільського на чолі з Й. Камінським (Центральна руська народна рада, Автономно-землеробський союз, Руська національна-автономна партія) і українського на чолі з А. Волошином (Перша Українська центральна народна рада, Соціал-демократична партія).

Ще 21 вересня 1938 р. вперше представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію щодо створення автономної адміністрації у Закарпатті, яку було вручено уряду ЧСР та дипломатичним представництвам західних держав у Празі. А 8 жовтня в Ужгороді відбулася нарада представників обох орієнтацій за участю депутатів празького парламенту й сенату від Закарпаття, де було вирішено «домогатися для Підкарпатської Русі тих самих прав, які одержала й одержить Словаччина», досягнута компромісна домовленість щодо персонального складу автономного уряду, а також створена Національна Рада Підкарпатської Русі. До її складу увійшли представники практично всіх основних політичних сил краю. Того ж дня в меморандумі центральній владі у Празі Національна Рада оголосила себе «єдиним законним представником всіх руських областей Карпат і всього його населення, для якого забезпечується самовизначення і самоуправління». Також вимагалось негайної заміни значної частини чеських урядовців у краї місцевими кадрами та прийняття закону про Підкарпатську Русь⁶.

У відповідь на ці вимоги 8 жовтня голова нового чехословацького уряду Я. Сирови звільнив із посади губернатора краю К. Грабаря і

---

⁵ Маркусь В. Від народу-племені через автономістські прагнення до державності й соборності. *Культура українських Карпат: традиції і сучасність*. С. 22.

⁶ Див.: Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Репринтне видання. Львів, 1994. С. 55–56; Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 277.

призначив повноважним міністром для Підкарпатської Русі вихідця із Закарпаття І. Парканія. А 10 та 11 жовтня він прийняв у Празі та провів переговори з представниками Національної Ради Підкарпатської Русі, після чого Рада міністрів ЧСР затвердила персональний склад автономного уряду з 6 чоловік — відомих політичних діячів Закарпаття, що були депутатами чехословацького парламенту й сенату.

Перший автономний уряд Підкарпатської Русі очолив Андрій Бродій — лідер русофільського напрямку в краї, голова Автономно-землеробського союзу. Поряд із посадою прем'єра він отримав портфелі міністра шкільництва й міністра федерального уряду в справах Підкарпатської Русі. Міністром внутрішніх справ став Едмунд Бачинський — один із керівників Республіканської землеробської (аграрної) партії на Закарпатті. Один із лідерів Національної ради Підкарпатської Русі соціал-демократ Юліян Ревай став міністром комунікацій, а лідер Руської національно-автономної партії Степан Фенцик — міністром без портфеля (питання встановлення словацько-закарпатських кордонів). Державними секретарями в уряді стали представник Автономно-землеробського союзу на Пряшівщині Іван П'єщак (питання юстиції) і лідер українського напрямку в Закарпатті, голова Християнсько-народної партії Августин Волошин (питання охорони здоров'я й соціального забезпечення). Отже, до першого автономного уряду увійшло четверо представників русофільського і двоє (Ю. Ревай та А. Волошин) — українського напрямку, що, на думку дослідників, було компромісним рішенням і загалом реально відображало співвідношення сил між двома головними політичними блоками Закарпаття⁷.

Автономний уряд А. Бродія проіснував лише 15 днів — з 11 по 26 жовтня 1938 р. Першочерговим завданням для нього було врегулювання територіальних проблем, зокрема вирішення питання кордону між Підкарпатською Руссю і Словаччиною. Він розпочав широку кампанію за приєднання до краю східнославацьких районів (Пряшівщини), заселених переважно русинами-українцями. Зокрема, відразу після затвердження уряду Підкарпатської Русі міністр С. Фенцик вирушив із Праги до Пряшева для обговорення цього питання і пропагандистської роботи серед місцевого населення. У своїй першій прем'єрській промові Бродій відверто заявив, що «первое правительство Карпатской Руси предпримет все меры, чтобы объединить все русские области в Карпатах (от Попрада до Тисы) в одно целое, свободный штат»⁸.

⁷ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 79.

⁸ Магочій П. Р. Назв. праця. С. 144.

Проте надмірна активність уряду в цьому напрямку відсунула на другий план розв'язання не менш злободенних для Закарпаття проблем — господарсько-фінансових, соціальних, внутрішньополітичних, зокрема боротьбу з угорськими й польськими озброєними групами, які все частіше проникали в край, викликаючи неспокій, хаос і жертви в молодій державі.

Уряд А. Бродія провів загалом три засідання. Перше засідання Ради міністрів Підкарпатської Русі відбулося в Ужгороді 15 жовтня 1938 р. На ньому були розглянуті й затверджені основні органи самоуправління, які склалися з 9 міністерств, розподілені функціональні обов'язки між міністрами, а також вирішено вимагати для себе тих само прав, що отримала виконавча влада в Словаччині. Було засновано «Урядовий Вісник» для публікації розпоряджень автономного уряду, який до рішення Союму про офіційну мову вирішено було друкувати руською й українською мовами. На цьому ж засіданні обговорювалися й господарські проблеми краю, передусім продовольча ситуація й заходи уряду для її поліпшення: було констатовано, що в жовтні 1938 р. на Підкарпатську Русь із Румунії завезено 170 вагонів кукурудзи.

На другому засіданні автономного уряду, що відбулося 18 жовтня, обговорювалися насамперед питання складного міжнародного становища Підкарпатської Русі. Зокрема, було заслухано доповідь С. Фенцика про політичну ситуацію на Пряшівщині та переговори про кордони з урядом Словаччини. Вирішено продовжити ці переговори, для чого затверджено спеціальну комісію. Водночас Рада міністрів Підкарпатської Русі висловила гострий протест словацькому прем'єр-міністру Й. Тисо з приводу вжитих ним репресивних заходів до організаторів руху за приєднання Пряшівщини до Закарпаття. Ю. Ревай доповів урядові про проведені переговори з міністром закордонних справ ЧСР Ф. Хвалковським, на яких ішлося, зокрема, про необхідність заборони вивозу державного і приватного майна з території республіки і краю. Обговорювалися також питання надання амністії, співробітництва з Німеччиною, ліквідації чеських шкіл у населених пунктах краю з незначною кількістю чеських родин тощо. А. Волошин інформував уряд про організацію підкарпатського центру соціального забезпечення тощо.

У центрі уваги третього засідання кабінету міністрів А. Бродія, яке тривало два дні — 22 і 23 жовтня 1938 р., була внутрішньополітична ситуація в Закарпатті та навколо неї. Міністр Е. Бачинський проінформував уряд про результати складного переговорного процесу між ЧСР і Угорщиною щодо встановлення нових кордонів між ними, який зайшов на той час у глухий кут, та позицію Німеччини в цьому питанні. У зв'язку з цим члени автономного уряду жваво обговорювали можливості й

варіанти оптимального реагування на ультимативні вимоги Угорщини щодо заселених переважно угорцями південних територій краю з містами Ужгород, Мукачево та деякими іншими важливими з погляду функціонування транспортних мереж населеними пунктами Закарпаття. Насамперед, було створено комісію в складі відомих закарпатських учених (П. Сова, Г. Геровський, М. Кондратович, М. Бескид та І. Панькевич), перед якою ставилося завдання науково довести, що Закарпаття — русинська земля і в такий спосіб «відбивати угорські вимоги»⁹.

А наступного дня, 23 жовтня, з приводу політичної ситуації та загрози поділу автономної території, урядом Підкарпатської Русі було прийнято рішення: «Область руських на півдні Карпат, що визначена мирними договорами як автономна одиниця, становить одне невіддільне ціле, частини якого міцно зв'язані як тисячолітньою історією, так і тисячолітніми економічними умовами і братерським співжиттям її корінного автохтонного населення... Цілісність і невіддільність цієї області визнали також і великі союзні і співдружні держави в міжнародних і мирних договорах, змінити політичне становище і приналежність якої вважаємо можливим тільки в її цілості без відторгнення її південної частини від північної і навпаки, можна виключно тільки на основі права самовизначення всього корінного автохтонного населення за демократичним принципом: всенародним голосуванням»¹⁰.

Це рішення автономної влади було передано урядам ЧСР та інших сусідніх і великих західних держав. Були розроблені навіть практичні заходи щодо підготовки до проведення плебісциту в Закарпатті. Слід відзначити, що рішення кабінету міністрів А. Бродія про звернення до урядів зарубіжних держав і проведення плебісциту в питанні, яке стосувалося територіальної цілісності республіки, виходило за рамки повноважень автономного уряду Підкарпатської Русі й суперечило конституційним нормам ЧСР. Ідея проведення плебісциту неоднозначно сприймалася також різними політичними силами в Закарпатті. Якщо партії і громадські організації русофільського напрямку цю ідею підтримували і, як стверджують окремі науковці, саме вони на скликаних Бродієм закритих зборах Центральної руської народної ради стали ініціаторами плебісциту, то представники українського напрямку виступили проти¹¹.

Водночас А. Волошин продовжував виконувати обов'язки голови УЦНР, яка перебувала в опозиції до прем'єра. «Будучи головою ради, —

⁹ Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 279–281.

¹⁰ Цит. за: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 у загальноєвропейському історичному контексті: В 2-х томах. Ужгород, 1997. Т. II. С. 81.

¹¹ Магочій П. Р. Названа праця. С. 145; Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 282.

розповідав Волошин під час допиту 14 червня 1945 р., — я здійснював ідейне керівництво нею і слідкував за виконанням тих завдань, які на неї були покладені статутом. Рада мала президію і так званий головний відділ (управу). За давністю я не можу назвати всіх членів ради, президії і головного відділу. Пам'ятаю тільки, що моїми заступниками були Михайло Бращайко, а пізніше, з 1938 р., також Юлій Ревай. Генеральним секретарем ради був Микола Долинай.

21 жовтня 1938 р., коли я входив до уряду Бродія, Перша Українська Центральна Народна Рада, головою якої я був, видала маніфест, звернений до громадян Підкарпатської Русі, в якому були викладені вимоги до уряду... Цей маніфест вимагав від уряду Бродія виконання 20 пунктів. Я зараз не можу пригадати, хто саме був редактором маніфесту, але він був складений членами ради, а потім проект маніфесту в кінцевій редакції був запропонований мені як голові для розгляду. Я, як голова ради, одобрив його зміст, після чого він був відправлений в типографію Федора Ревая і опублікований. Яка кількість екземплярів була віддрукована — я тепер не пам'ятаю, але маніфест був розісланий у всі міста і села Підкарпатської Русі. Хочу додати, що мого підпису і підпису Ю. Ревая в маніфесті нема і це цілком природно, так як в той час я рахувався членом уряду Бродія, а в маніфесті викладалися вимоги до цього уряду. Пам'ятаю узгодження тексту маніфеста до видання, цей же текст був узгоджений з Ю. Реваям і одобрений ним»¹².

З цього приводу є також запис у щоденнику В. Гренджа-Донського від 17 жовтня 1938 р.: «З радником Перевузником та д-ром В. Одинським уложили ми «Маніфест»; Федір Ревай приніс ручну розмножувальну машину і друкує принаймі двадцять тисяч примірників»¹³. Маніфест звинувачував А. Бродія в проугорській і антиукраїнській діяльності і, фактично, вимагав його відставки. 18 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала «Отвертий лист» до Андрія Бродія, в якому повідомляла, що «у неділю по цілому Підкарпатті деякі одиниці від імені Автономного Земледільського Союзу розповсюдили летючки на зразок агентів Мадярщини, в яких населення закликається, щоб вибивало «українських бандитів»... Звертаємо Вашу увагу на цю провокацію й закликаємо Вас, щоб Ви цю небажану акцію, яка прямує на розбиття нашого народу, негайно застановили, та заявою, що Ви з тою акцією... не маєте нічого спільного та її осуджуєте, дали українському народові сатисфакцію. Інакше ми,

¹² ЦАМГБ РФ, Н — 17681. Л. 24–25.

¹³ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон, 1987. С. 30.

українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на цю провокацію»¹⁴.

Кризова ситуація загострилася після того, як 25 жовтня 1938 р. Угорщина поставила питання, щоб її претензії до частини територій Словаччини і Підкарпатської Русі, де проживало угорське населення, вирішувалося або всенародним плебісцитом, або арбітражем європейських держав. В цей же день празький уряд ухвалив рішення про розпуск політичних партій, хоча на Закарпатті розпорядженням віце-губернатора А. Бескида була заборонена діяльність лише впливової серед населення комуністичної партії, яка виступила проти автономії, — інші партії та об'єднання продовжували діяти¹⁵.

Побоюючись несприятливих для республіки результатів всенародного референдуму, чехословацька влада на розширеному засіданні за участю кабінетів міністрів автономних Словаччини й Підкарпатської Русі 26 жовтня погодилася на арбітражне рішення з приводу вимог Угорщини. До речі, в цей же день Перша Українська центральна народна рада під керівництвом А. Волошина провела нараду в Ужгороді, на якій прийняла рішення: «1. Не противитися відданню мадярської етнографічної території Мадярщині, але 2. Рішуче протестує проти плебісциту; 3. УНР стоїть на принципі федерації народів у теперішній державі»¹⁶.

Незважаючи на це, прем'єр-міністр Підкарпатської Русі А. Бродій не погодився з рішенням центрального уряду і став вимагати проведення на Закарпатті всенародного плебісциту. Його активно підтримував міністр С. Фенцик, який намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із проблемою урегулювання закарпатсько-словацького кордону. Як з'ясувалося невдовзі, обидва політики й очолювані ними автономістичні партії вели подвійну гру, упродовж тривалого часу таємно співпрацювали з угорською владою в справі відриву Закарпаття від ЧСР, отримуючи в цій античехословацькій діяльності підтримку, зокрема й фінансову, з Угорщини й Польщі.

На знак протесту проти відвертої проугорської діяльності Бродія й Фенцика подають у відставку міністри автономного уряду Підкарпатської Русі Е. Бачинський і Ю. Ревай. Однак федеральний уряд ЧСР їхню відставку не прийняв і того ж дня, 26 жовтня, після ухвали відповідних юридичних інстанцій, звільнив із посади прем'єра А. Бродія. Його було негайно заарештовано в Празі чехословацькою службою безпеки згідно з

---

¹⁴ Нова свобода. 1938. 18 жовтня.

¹⁵ Белень М. Карпатська Україна в портретах. Науково-популярне видання. Ужгород, 1998. С. 9.

¹⁶ Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

Законом про охорону республіки за «державну зраду» — зв'язки з ворожими Чехословаччині закордонними елементами і профашистську діяльність на користь Угорщини, агентом якої, як стало відомо, він упродовж тривалого часу виступав під прізвиськом «Берталон». Щоправда, одразу після арешту А. Бродій розпочав голодування на знак протесту проти утримання його у в'язниці, і 11 лютого 1939 р. його звільнили, а після зустрічі з президентом ЧСР Е. Гахою направили на лікування в Татри, звідки він втік до Угорщини. Його соратнику С. Фенцику теж вдалося втекти в польське посольство в Празі, а потім переїхати до Угорщини¹⁷.

На цій досить драматичній ноті закінчив свою короткочасну діяльність перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який так і не зміг практично контролювати, а тим більше змінити на краще політичну ситуацію в Закарпатті та соціально-економічне становище його населення.

Того ж дня, 26 жовтня 1938 р., новим прем'єр-міністром Підкарпатської Русі урядом ЧСР був призначений Августин Волошин — лідер українського напрямку в краї, а міністрами — члени першого автономного уряду Ю. Ревай і Е. Бачинський. Усунення з міністерських посад А. Бродія, С. Фенцика та І. П'єщака тим же розпорядженням празького уряду й передача їхніх повноважень новому прем'єру А. Волошину робило новий автономний уряд виразно українським. Це викликало, з одного боку, радісне збудження й активну підтримку з боку українців у всьому світі, а з іншого — обурення закарпатських русофілів та угорських і польських урядовців. Сам Волошин так пізніше згадував про склад очолюваного ним уряду 26 жовтня 1938 р.: «тодішній президент і прем'єр-міністр Чехословаччини Сирови призначив мене міністром-президентом Підкарпатської Русі, а міністром Юліана Ревая»¹⁸.

Закономірно, що це викликало велике незадоволення серед представників протилежного напрямку як у краї, так і за його межами. Утім, вважаємо, що А. Волошина важко в чомусь звинувачувати. По-перше, Прага переконаласть у зраді керівників русофільства й більше не бажала ризикувати; по-друге, склад уряду був сформований у Празі, яка постійно втручалася у внутрішні справи крайового уряду. Доказом цього є призначення в січні 1939 р. третім міністром Карпатської України чеського генерала Л. Прхали. Однак про це йтиметься далі.

---

¹⁷ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. (Матеріали до історії суспільно-політичних відносин). Ужгород, 1993. Ч. I. С. 81; Нариси історії Закарпаття. Т. 2: 1918–1945. Ужгород, 1995. С. 282.

¹⁸ ЦАМГБ РФ, Н — 17681. Л. 13.

Тому не випадково одразу ж після складання в присутності віце-губернатора краю А. Бескида, міністра Е. Бачинського й чеського генерала О. Сватека присяги на вірність Чехословацькій республіці¹⁹, Августин Волошин виголосив промову, у якій наголосив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки... без різниці національної та релігійної». Він закликав до співробітництва представників русофільства, які на це не погодилися і перейшли у відкриту опозицію до нового уряду.

Антиукраїнські мітинги, демонстрації і звернення, що проводилися ними в багатьох містах Закарпаття, значно ускладнювали діяльність уряду. Так, секретар АЗС у Пряшеві В. Данча в листі до А. Волошина висловив сумнів про можливість спільних дій двох напрямів. Відповідь прем'єр-міністра була однозначною: «Ми хочемо в злагоді жити й з тими людьми — членами нашого народу, що голосять себе до руського табору, коли вони думають це щиро, значить, коли вони почувають себе щирими слов'янами. Але з людьми, що під покришкою рускості хотят приключити нас до Малярщини й агітують за тим приключенням явно, або через так зв. плебісцит, не хочемо мати нічого спільного»²⁰. Навряд чи сприяв згуртуванню закарпатського суспільства навколо уряду А. Волошина і заклик Української народної ради «Український Народі Підкарпаття!», в якому наголошувалося: «Доля нашого народу на Підкарпатті передана до рук Батька нашого національного відродження о. Августина Волошина... Ми всі повинні відкинути свої особисті справи й розрахунки та з усіх сил іти на поміч нашій владі! Кожний українець-русин, мужчина, жінка, старий чи молодий, повинен приступити до будови нашої молоді держави»²¹.

Про чітку українську спрямованість уряду А. Волошина переконливо свідчило й опубліковане 27 жовтня 1938 р. в газеті «Нова свобода» звернення Української народної ради «До всіх українців по цілому світі! До всіх українських партій, організацій, груп, товариств в Галичині,

---

¹⁹ Чеська дослідниця Т. Беднарджова у своїй монографії опублікувала текст протоколу, відшуканого в Архіві канцелярії Президента ЧСР, складеного 12 грудня 1938 р. У ньому зафіксовано: «Монсеньйор Августин Волошин, прем'єр-міністр уряду Підкарпатської Русі, склав сьогодні до рук президента республіки присягу на конституції згідно з законом від 26 лютого 1920 № 121 Збірки законів та розпоряджень українською мовою такими словами: «Обіцяю на свою честь і своє сумління, що буду совісно та несторонно виконувати свої обов'язки і буду додержувати конституційні та інші закони. Закінчено і підписано. Августин Волошин». Беднарджова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. Львів, 1995. С. 169.

²⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 41. Арк. 1.

²¹ Нова свобода. 1938. 28 жовтня.

Буковині, Бессарабії, Наддніпрянській Україні, Канаді, Сполучених Державах Америки і взагалі до українців, де б вони не проживали». «Ми віримо, — йшлося у зверненні, — що великий 50 мільйоновий український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми»²². Це звернення було розцінено українцями, зокрема в Галичині, як заклик до підтримки й допомоги братам-українцям по той бік Карпат. Зокрема, у Львові, Станіславові, Коломиї відбулися масові демонстрації на підтримку уряду Волошина. Були зафіксовані перші нелегальні переходи польсько-чеського кордону галицькими українцями з метою допомоги в розбудові молодій українській державі, які з кінця 1938 р. стали масовим явищем²³.

Відомий дослідник міжвоєнної історії Закарпаття М. Болдижар пояснював вибір чехословацьким урядом на посаду голови автономного уряду краю політичного лідера українського напрямку так: «Цьому сприяло ряд факторів: по-перше, призначаючи А. Волошина прем'єром, центральний уряд враховував, що він був освіченою для того часу людиною, мав духовну та світську освіти і сподівався, що в своїй діяльності він буде керуватися принципами нейтральності та релігійно-етичними нормами і не братиме участі в політичних інтригах; по-друге, уряд добре знав про політичну орієнтацію інших можливих кандидатів у прем'єри і не бажав більше ризикувати, «обпікшись» уже на кандидатурі А. Бродія; по-третє, кандидатура каноника А. Волошина була підтримана прем'єром словацького автономного уряду католицьким священником Й. Тісо. Отже, волею випадку та в зв'язку з названими вище обставинами А. Волошин вийшов на арену активної політичної діяльності»²⁴.

Можна погодитися з тим, що А. Волошин дійсно не готувався до такої високої політичної кар'єри. Він сам відверто про це говорив у грудні 1938 р. кореспонденту львівської газети «Діло»: «Сьогоднішня моя праця є такого характеру, про який раніше я ані не думав. Все своє життя я працював як педагог. Переконався я в тому, що наш народ є цілком так інтелігентний, як і інші європейські народи, і що лише гноблення робило його апатичним. Тепер він чудом скинув з себе апатичність, і ця дійсність дає мені силу і відвагу до тієї праці, яку виконую»²⁵.

²² Нова свобода. 1938. 27 жовтня.

²³ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Ужгород, 1997. Том II. С. 83.

²⁴ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. I. С. 81–82.

²⁵ Там само. С. 105.

Водночас слід зазначити, що саме довголітня освітня, культурна та громадсько-політична праця Августина Волошина для і серед рідного народу, а також високий авторитет і народна підтримка Волошина, як і його загалом лояльне ставлення до Чехо-Словацької республіки, підтримка її конституційних основ і демократичних інститутів та прагнення «забезпечити самостійність Карпато-Української держави в рамках федерації» зумовили вибір його кандидатури на пост прем'єра. Тобто цей вибір був цілком закономірним. З приводу цього призначення чеська газета «Недельні Ліст» 27 листопада 1938 р. у статті «Хто є Волошин» інформувала: «Людина на своєму місці. Мало маємо людей такої ваги, як о. д-р Волошин. Українській народ Підкарпаття виявив для нього таку любов і таке признання, що назвав його «батьком народу». Цієї назви не устійнив ніякий закон — вона створена народом. Його поява має в собі щось, що захоплює. Хоч уже не молодий, зумів пережити всю свою й свого народу трагедію... Назначуючи його прем'єром — влада зробила найщасливіший крок»²⁶. А глава греко-католицької церкви в Західній Україні, Галицький Митрополит й Архієпископ Львівський Андрей Шептицький, гаряче підтримуючи новий уряд Карпатської України і щиро вітаючи о. А. Волошина з призначенням на пост прем'єра, писав: «Трудно представити Вам ентузіазм і радість, з якою ціла наша суспільність, увесь український народ у Галичині... прийняли відомість, що Ваша Ексцелленція обняли владу в Карпатській Україні. Уважаємо премудрим зарядженням Божого Провидіння, що Вас вибрало на провідника народіві Закарпаття. Тому народіві потреба й апостольської любови священника і мудрого проводу педагога, який би його виховував. Такого апостола, християнського педагога дав тому народіві, дав нам усім Всевишній у Вашій особі. Зо страхом Господнім... слідимо за кожним Вашим кроком, свідомі небезпек, якими Ви з усіх сторін оточені, і безконечно важкого Вашого завдання»²⁷.

Цікаву характеристику прем'єру Августину Волошину дала французька газета «Ле Пті Парізієн» в номері за 5 лютого 1939 р.: «Часто його представляли як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ цілком фальшивий... Батько Волошин, — так його кличуть селяни, — дуже приємний, виrozumілий, розумний і реаліст. То ані мрійник, ані фанатик»²⁸.

Про те, як сприйняли закарпатські українці звістку про призначення А. Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі, В. Гренджа-

²⁶ Цит. за: Нова свобода. 1938. 4 грудня.

²⁷ Нова свобода. 1938. 30 листопада.

²⁸ Цит за: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 108.

Донський згадував: «Десь біля чотирнадцятої години входить Федір Ревай і як гукне на цілу залу: — Директор Волошин іменованій прем'єром! Ми одразу подумали, що він жартує, але бачимо, що підходить до телефону, кличе директора о. Волошина і гратулює йому. Ми з утіхою, з невимовною радістю підходимо до нього і майже вириваємо трубку з рук, щоб довідатися більше. — Якраз прилетів до мене кур'єр з Праги і приніс цю вістку, — сказав Федір Ревай. — Прем'єр-міністром іменовано директора Августина Волошина. З цією вісткою зараз вдерлися ми до великої залі, де відбувалася проба і Федір Ревай гукнув грімко: — Маємо свій уряд! Головою уряду директор Волошин!

Члени хору раптом перестали співати і як тільки почули цю потішну вістку, обнімались, почали один одному гратулювати, цілуватись. Радість, утіха невимовна. Зараз розбіглись по цілому місті, сповіщаючи про те всіх наших. Люди з великої радості на вулицях обнімались, підкидували шапки вгору і плакали з великої втіхи. Я ще в житті не бачив такого захоплення, такого ентузіазму. Вістка ця кулею рознеслась по цілому місті. По вулицях наші люди не стояли групами як інколи, щоб обговорювати, тільки підбігали один до одного, щоб сповістити про велику новину»²⁹.

Щоправда, неоднозначно поставилася до призначення А. Волошина прем'єр-міністром та тієї політики, яку проводив його кабінет, частина української еміграції у США і Канаді. Наприклад, М. Болдижар і В. Лемак пишуть, що «інформаційні агентства європейських і американських країн (невже всі? — *Авт.*) з тривогою розповідали про розвиток політичної ситуації у Підкарпатській Русі». Названі автори наводять цитату з нью-йоркської газети «Українські Щоденні Вісті»: «Уряд складається з Волошина (народно-християнська партія, яка набрала на останніх виборах 9 327 голосів з 309 909 відданих) і Ревая (соціал-демократична партія, яка набрала 29 717 голосів)... Ясно, що ця влада немає ніякої опори в масах, не користується ні авторитетом, ані популярністю»³⁰. Цією констатацією вони і обмежуються, так, якби інших оцінок щодо призначення уряду Августина Волошина та його діяльності не існувало. На жаль, і в деяких інших працях окремих закарпатських істориків практично вся діяльність уряду Волошина зводиться до односторонніх, а то і неправдивих констатацій щодо порушення демократії, фальсифікації виборів, постійних репресій проти інакомислячих, хаосу в краї і переліку інших його

²⁹ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. С. 38–39.

³⁰ Болдижар М. М., Лемак В. В. Політичні партії та об'єднання автономії Підкарпатської Русі. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород, 1995. Т. II. (1918–1945). С. 305.

«злочинів». Водночас, наприклад, редактор нідерландського часопису «Фолкен стаат» Германс заявив, що відвідини ним Закарпаття в листопаді 1938 р. переконали його в тому, що на цілій території Карпатської України панує взірцевий спокій і порядок, та що населення з найбільшим ентузіазмом працює для розбудови краю³¹.

Отже, спробуємо об'єктивно розглянути діяльність другого автономного уряду Підкарпатської Русі — Карпатської України на чолі з Августином Волошином. Завдання, що стояли перед ним, були дійсно надзвичайно складними, особливо з урахуванням агресивної антиукраїнської опозиції у самому Закарпатті, підривної діяльності проти нього сусідніх держав і гостроти міжнародного становища напередодні Другої світової війни загалом.

У першому, після призначення прем'єром, інтерв'ю редакторові газети «Нова свобода» 30 жовтня 1938 р. Августин Волошин досить детально окреслив основні завдання очолюваного ним уряду: «Завдань багато. Числимо на сили свої та на сили громадянства, яке мусить все зробити, щоб закріпити здобутки. Але перше завдання — це оборонити цілість нашого краю, забезпечити спокій і порядок, забезпечити добробут народніх мас... Вже влада має 230 вагонів кукурудзи для бідних і безробітних... Думаю, що народні маси нашого краю здобудуть від своєї молоді держави все, що потрібно для усунення голоду... План публічних робіт маємо широкий. Мусимо побудувати залізниці, дороги, мости, пристосовуючи все до нових умов нашого господарського та культурного життя. Після встановлення й закріплення наших границь, негайно мусимо провадити планову розбудову нашої господарки. То вимагає великої кількості працівних сил та велику суму грошей. Але наші природні багатства є такі великі, що ми вдержимось та забезпечимо собі рівноправне співробітництво з іншими країнами, які нам допоможуть розбудувати промисел та інтенсифікувати хліборобство, скотарство, садівництво та огородництво. Будемо будувати фабрики, щоб зпрацьовувати наші сирівці, будемо зпрацьовувати мінеральні поклади, що стільки їх ховає в собі наша багата земля... Ми всіх шануємо, але вимагаємо, щоб і нас шанували, нікого не будемо кривдити, кожний громадянин без різниці народності й віри буде мати рівне право. Вибороли ми свободу не лише для себе, але для всіх, хто йде з нами й має добру волю до співпраці на нашій землі. Теперішня хвиля диктує нам всім виявити працівність і дисципліну, полишити національні, мовні та політичні суперечки і всім стати до творчої праці, якої вимагає від нас обов'язок перед рідним народом»³².

³¹ Нова свобода. 1938. 27 листопада.

³² Нова свобода. 1938. 30 жовтня.

На жаль, ці завдання через низку об'єктивних обставин і суб'єктивних причин уряду Волошина так і не судилося повністю здійснити. Не встиг новий автономний уряд Підкарпатської Русі розпочати свою діяльність, як зазнав першої кризи. Річ у тім, що призначення А. Волошина прем'єр-міністром переконало Угорщину, що від нього годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття, і вона ініціювала з цього приводу міжнародний арбітраж. 2 листопада 1938 р. відбувся Віденський арбітраж (перший), що став результатом нової змови нацистської Німеччини та фашистської Італії з гортистською Угорщиною проти демократичної Чехо-Словаччини. Згідно з його рішеннями ЧСР змушена була віддати Угорщині південні райони автономних Словаччини та Підкарпатської Русі, де проживало переважно угорське населення. Закарпаття, зокрема, втратило понад 12% своєї території (1523 км²), на якій перебувало 97 населених пунктів, зокрема найбільші міста краю — Ужгород, Мукачево, Берегово, і проживало близько 175 тис. чоловік, серед них — 85 тис. угорців, понад 33 тис. українців та близько 50 тис. іншого неугорського населення³³. Це була важка втрата для автономного краю, особливо з господарського погляду.

Августин Волошин з невеликою делегацією прибув у цей день до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не брав. З приводу цього В. Гренджа-Донський слушно зауважив, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд». «Виголошений розсудок на всіх зробив надзвичайно пригноблююче враження, особливо на пана прем'єра... — пише він. — Ключурак та інші підбадьорювали його, доказуючи, що ми з своєю самостійністю зискали більше. Сам міністр закордонних справ Й. Ріббентроп розмовляв з паном прем'єром більше як півгодини, потішаючи: «Перед двадцяти роками ви втратили Україну..., а тепер вам шкода двох міст...». Цю втрату прем'єр переніс мужньо і сказав: «Закотимо рукави і будемо працювати!» Водночас Ріббентроп запевнив А. Волошина, що Німеччина політично й економічно підтримуватиме його батьківщину. З'явилися думки, що, можливо, ця невелика карпатська провінція зможе стати П'ємонт для створення об'єднаної України під зверхністю А. Гітлера»³⁴.

3 листопада 1938 року, ще перебуваючи у Відні, Августин Волошин виступив із зверненням до закарпатців у США та української спільноти всього світу, передаши «Українській пресовій службі» для розповсюдження заклик, де вперше вжив назву Карпатська Україна: «Ми, уряд

³³ Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945). С. 156.

³⁴ Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. С. 163, 54.

Карпатської України, звертаємось до Вас, наші брати за океаном, із зазивом заманіфестувати свою солідарність з нами в сьгоднішню вирішальну хвилину. Втрата Ужгорода і Мукачева, що є зраненням живого тіла нашої Батьківщини, не захитає нашого твердого рішення сповнити велике історичне завдання. Реальна поміч урядові Карпатської України з Вашого боку, наші брати за океаном, докаже про розуміння Вами ваги хвилини»³⁵. Того ж дня А. Волошин звернувся також до населення краю з «Маніфестом уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України»: «Відірвання споконвічних наших городів Ужгорода й Мукачева від Карпатської України – це зранення нашої Батьківщини. Але в цій важкій хвилині пам'ятаймо те, що коштом тієї нашої ради здобуто українську державну самостійність. Це важкий удар, що стрінув нас, не захитає нашої волі сповнити те велике завдання, яке оце поставила перед нами історія»³⁶. Водночас Августин Волошин закликав своїх громадян: «Хай пропадуть всякі релігійні й класові спори, що їх досьгодні викликували між нами вороги нашого народу. Єдність нашого народу, спокій і порядок стануть найпевнішою запорукою скорого розвитку народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти, тому постіймо й ми за свою правду. Для всіх наших дальних дій, які ми підприймемо у виконанні наших обов'язків, очікуємо твердого морального оперття населення Карпатської України і всього українського народу. Боже, нам допоможи сповнити наш відповідальний труд!»³⁷.

З приводу цього Українська народна рада в черговому маніфесті також «з болем в серці» сповістила населення краю про вимушену згоду на умови арбітражу, «бо несила наша боротися з світовими державами», але наголосила на тому, «що границі нашої Підкарпатської Держави тепер забезпечені Німеччиною, Італією, Англією та Францією. Польща та Мадярщина прийняли до відома умову, якою зобов'язалися не втручатися до наших внутрішніх справ. Наступає нова доба..., доба будівництва тривких основ державності для цілого нашого народу»³⁸.

Відповідно до рішень Віденського арбітражу евакуація державних установ і майна з територій, що передавалися Угорщині, повинна була завершитися до 10 листопада 1938 р. Уряд А. Волошина вимушений був перенести свою канцелярію з Ужгорода до м. Хуст, який став столицею

---

³⁵ Цит. за: Василина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій. Ужгород, 2008. С. 76.

³⁶ Волошин А. Маніфест уряду Карпатської України до всіх громадян Карпатської України. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 375.

³⁷ Там само. С. 375–376.

³⁸ Нова свобода. 1938. 5 листопада.

автономної Української держави. До речі, майже всі прихильники Бродія та Фенцика, які проводили проугорську діяльність, залишилися на окупованій Угорщиною території, насамперед в Ужгороді й Мукачеві, де сердечно вітали нових/старих угорських господарів і стали з ними активно співпрацювати. Зокрема, у травні 1939 р. А. Бродій разом із деякими іншими діячами АЗС були кооптовані (введені без виборів) до нижньої палати угорського парламенту, де до 1944 р. він очолював групу закарпатських депутатів³⁹.

Ось за таких несприятливих обставин Кабінет міністрів А. Волошина заходився будувати українську державність на урізаній території краю. Українському уряду доводилося діяти дійсно в екстремальних умовах. Історичні джерела свідчать, що наприкінці 1930-х років Карпатська Україна переживала глибоку економічну кризу. Її соціально-економічне становище особливо погіршилось після Віденського арбітражу. Промисловість Карпатської України була представлена такими галузями, як лісова й солеварна. Були створені певні умови для розвитку хімічної промисловості, які представляли всього п'ять фабрик. У значно гіршому стані перебували залізничний і автомобільний транспорт, комунікації, телефонний і телеграфний зв'язок. Уряд А. Волошина намагався провести реорганізацію лісової промисловості, радикальні реформи в електроенергетиці. Важливе значення надавалося залученню іноземного капіталу. Сільське господарство зазнало значних втрат. Країна переживала гостру продовольчу кризу, яку уряд не міг подолати власними силами. Протягом усього періоду існування Карпатської України велася активна робота з укладення торговельних угод із Румунією, Німеччиною та Угорщиною. З ініціативи уряду А. Волошина було проведено кілька акцій допомоги населенню гірських районів краю.

Рівень життя переважної більшості населення країни був надзвичайно низьким. Упродовж усього періоду існування молодого автономного держави спостерігалось безробіття, а також підвищення цін, спекуляція продуктами продовольства. Примітивним був розвиток медицини. Спроба уряду поліпшити соціальне становище місцевого населення до суттєвих змін не привела. Однак, Карпатська Україна жила й боролася... Велика надія покладалася на матеріальну підтримку організацій української еміграції, яка постійно надходила з США, Канади, країн Європи й Далекého Сходу.

Не легшим було внутрішньополітичне становище Карпатської України. Архівні документи свідчать, що уряду Карпатської України доводилося діяти в умовах, коли не припинялися напади на її територію

---

³⁹ Магочій П. Р. Названа праця. С. 175.

угорських і польських терористів, постійно велася антиукраїнська й античеська ворожа пропаганда, справжня листівкова і радіовійна. Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А. Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. У ньому, зокрема, говорилося: «... запираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.»⁴⁰. Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В. Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ»⁴¹. А. Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин»⁴². Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади»⁴³.

Активною була антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони». Доходило навіть до особистих образ Августина Волошина. Державна прокуратурія у Великому Березному розпочала кримінальну справу проти окремих громадян, яких звинувачували в образах на адресу А. Волошина та очолюваного ним уряду. Водій Філак називав уряд «українською бандою»⁴⁴, а Єлизавета Гроскопф 24 грудня 1938 р. заявила, що «Волошин дурний і ціла влада дурна»⁴⁵. Щось подібне сказав Самуїл Швіммер, але А. Волошин заявив, що «не бажає дальшого поступовання в тій справі»⁴⁶. Прем'єр-міністр ставив себе вище за різні плітки й інтриги, які майже не припинялися в товаристві його недругів. Однак, ~~яким~~ би не вчинив А. Волошин у подібних ситуаціях, вони, без сумніву, породжували невпевненість у малосвідомих верствах населення, підривали авторитет влади. У відповідь на це служба преси і пропаганди вела свою контрпропаганду. Саме з цієї причини з'явилися листівки, у яких возвеличувався А. Волошин, його діяльність⁴⁷. Необхідно відзначити, що чехословацька служба безпеки теж збирала компромативні матеріали на А. Волошина, як раніше на А. Бродія⁴⁸.

⁴⁰ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 319. Арк. 6.

⁴¹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 108.

⁴² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 2.

⁴³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. № . Спр. 156. Арк. 1.

⁴⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 45. Арк. 1.

⁴⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 170. Арк. 1.

⁴⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 83. Арк. 2.

⁴⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 4. Спр. 12. Арк. 1–2; Оп. 3. Спр. 86. Арк. 6.

⁴⁸ Archiv Ministerstva Zagranicnich Veci, Praha. karton 655.

З угорської і польської території систематично і цілеспрямовано велась радіопропаганда. Вона проводилася в кількох напрямках: по-перше, поширювалися всілякі нісенітниці про Карпатську Україну, в які неможливо було повірити; по-друге, Угорщина, ніби-то жалюючи населення країни, яке перебуває на стадії вимирання, «брала в оборону» Карпатську Україну. Угорське радіо поширювало фальсифікації про різноманітні повстання та заворушення проти уряду А. Волошина. Так, зокрема, йшлося про бунти в Хусті за приєднання міста до Угорщини. Ціла низка радіопередач була присвячена фантастичному подорожанню продуктів харчування. Необхідно відзначити, що таке явище мало місце, однак ціна хліба ніколи не досягала 20 кч., як повідомляло угорське радіо. Ще більш сфальсифіковані й навіть безглузді сенсації передавало польське радіо. Наведемо кілька з них: 25 листопада 1938 р. військо в Хусті збунтувалось проти влади А. Волошина, зайняло хустський замок і звідти бомбардує Прагу; 16 листопада 1938 р. в Хусті вибухнула епідемія азійської чуми. Лікарі повтікали, а населення поголовно гине. Усіх, хто виходить з міста, безпощадно розстрілюють. Групи тисяч людей лежать на вулиці; 27 листопада 1938 р. на Підкарпатській Русі страшний голод. Хліба вже давно ніхто не бачив. Зафіксовано багато випадків людоїдства; 28 листопада 1938 р. Сьогодні вночі землетрус знищив Рахів. Ціла околиця залита водою. Ніхто з населення не врятувався⁴⁹.

Політичну кризу в краї поглиблювали суперечності між чеським урядництвом і місцевим населенням, а також конфлікти в самому українському таборі. У 1938–1939 рр. зіткнулись між собою представники двох поколінь: молоді радикали-націоналісти, які вимагали від уряду рішучих дій, і старші за віком помірковані політики, які за допомогою маневрувань намагалися зберегти автономний статус краю в складі ЧСР. Яскравим представником останніх був і Августин Волошин. Зрештою, протягом усього міжвоєнного періоду на території краю діяла угорська іредента, антиукраїнська діяльність якої досягла своєї кульмінації у 1938–1939 рр. Закарпаття заповнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, складали списки неблагонадійних, організовували саботажі, закликали до скинення законного уряду краю. Отже, ситуація була складною у всіх відношеннях.

Утім, попри це, розбудова Карпато-української держави розпочалася досить швидкими темпами. Уже в листопаді 1938 р. Кабінет міністрів

---

⁴⁹ Вегеш М. М., Міщанин В. В. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих вчених Ужгородського державного університету). Т. 5–6. До 50-ліття Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. С. 185.

Підкарпатської Русі завершив свою реорганізацію, розпочату ще в Ужгороді. На середину листопада він складався з чотирьох міністерств: внутрішніх справ (міністр Е. Бачинський), шкільництва та народної освіти (міністр А. Штефан), юстиції (належало до компетенції самого А. Волошина, але він передав керівництво ним своєму раднику А. Дутці) і комунікацій (міністр Ю. Ревай). Кожне окреме міністерство мало по кілька ресортів (відділів). Наприклад, міністерство комунікацій мало вісім таких відділів: господарства, фінансів, залізниць, пошт, телефонів і телеграфів, охорони здоров'я, торгівлі і промислів, громадських робіт, соціальної опіки. Значну роль у діяльності уряду відігравали особисті секретарі прем'єр-міністра Августина Волошина — Степан Росоха та Іван Рогач — люди молодшої генерації з європейською освітою та радикальним гатунком⁵⁰.

Незабаром при автономному уряді були створені служба безпеки, управління поліції у Хусті, відділ преси і пропаганди, який, зокрема, з метою інформування населення про діяльність уряду видавав «Бюлетень пресової служби». Щодня масовим накладом виходила урядова газета «Нова свобода», редакцію якої очолював відомий громадсько-політичний діяч і письменник Василь Гренджа-Донський.

Політичній та пропагандистській роботі уряд Волошина надавав особливого значення, що пояснювалося як необхідністю мобілізації зусиль населення краю на розбудову Української держави, так і потребою протидії підіривній діяльності проти неї з боку Угорщини й Польщі, нападам терористів із цих країн на населенні пункти Закарпаття, анти-українській пропаганді проугорської «пятої колони», а також послабленням напруженості в українсько-чеських відносинах. «Нова Свобода», наприклад, майже щодня друкувала різні заклики, звернення, маніфести автономного уряду та Української народної ради до «Українського Народу Підкарпаття», які друкувались великим накладом й у вигляді окремих листівок. У них пропагувався чіткий курс уряду на українізацію всього суспільного життя краю, зокрема дедалі послідовніше порушувалося питання про офіційну зміну його назви на «Карпатську Україну».

Уряду Августина Волошина за порівняно короткий відтинок часу вдалося, наприклад, переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів автономного краю. На початку листопада 1938 р. була утворена Організація народної оборони — Карпатська Січ, що являла собою напіввійськову організацію (її члени не були озброєні) для військового вишколу учасників українського національного руху й органі-

---

⁵⁰ Див.: Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 27; Белень М. Карпатська Україна у портретах. Ужгород, 1998. С. 150, 152–153.

зації оборони Карпато-української держави. Перші січові загони почали формуватися ще на початку 1930-х років у закарпатському містечку Ясині з ініціативи одного з керівників Гуцульської республіки (1919 р.) Дмитра Климпуша. Тоді це були здебільшого протипожежні та культурно-просвітні товариства. Однак загострення міжнародної ситуації навколо ЧСР і бажання закарпатців допомогти чехословацьким військам захистити територію автономного краю змусило провідників Карпато-Української держави прискорити створення місцевих збройних сил. За підтримки міністерства внутрішніх справ, а також керівництва ОУН та фінансової допомоги української діаспори січові відділи (команди) виникли майже в кожному більш-менш великому населеному пункті краю: загальна кількість вишколених січовиків становила близько 2 тис. осіб. Керівництво цими командами (січовими відділами) на місцях здійснювала Головна команда на чолі з командантом «Карпатської Січі» Д. Климпушем, що перебувала в Хусті⁵¹. Активними членами січових відділів були галицькі українці, які з кінця 1938 р. масово переходили польсько-чеській кордон, поспішаючи на допомогу своїм закарпатським братам.

У зв'язку з цим слід ще раз наголосити, що звістку про надання автономії Закарпаттю і, особливо, про початок розбудови Карпато-Української держави урядом Августина Волошина з великим захопленням сприйняли українці в усьому світі. Про підтримку українського уряду й готовність усіляко допомогати його державотворчій діяльності свідчать сотні листів і телеграм національно свідомих українців із різних країн, що надходили до канцелярії Волошина. Крім моральної підтримки, українці США, Канади, країн Європи й Азії масово відгукнулися на звернення уряду А. Волошина та Української народної ради до українців зарубіжних країн із проханням про допомогу та із закликом до співпраці. Вони, зокрема, створювали різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організовувався збір коштів, медикаментів, продовольства тощо. З метою залучення необхідних для краю спеціалістів із різних галузей народного господарства 10 грудня 1938 р. було створене українське емігрантське бюро на Карпатській Україні, яке, як зазначалося в урядовому рішенні, «збирає й систематизує заяви український емігрантів щодо служби в державних, громадських і приватних установах та закладах і надає карпато-українське підданство». Чимало вкрай потрібних молодій автономній державі фахівців із числа українських емігрантів отримувало карпатоукраїнське підданство і, відпо-

---

⁵¹ Белень М. Назв. праця. С. 12–19.

відно, чехословацьке громадянство, що дозволяло їм легально працювати в Закарпатті⁵².

На прізвище А. Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на отримання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які свого часу емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф. Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіту, упродовж тривалого часу працював суддею, слідчим, прокурором⁵³. С. Федоров у листі до А. Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, військовий та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бывшего російського флоту та морського відомства»⁵⁴. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не отримав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М. С. Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл»⁵⁵, — писав він. А. Волошин відповідав: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше буде краще?»⁵⁶. Запропонував свої послуги автономній країні харків'янин Б. Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б. Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Сходознавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б. Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в лавах нелегальної ОУН⁵⁷.

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С. Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської

---

⁵² Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 88.

⁵³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 5.

⁵⁴ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 54. Арк. 2.

⁵⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁵⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 2.

⁵⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 36. Арк. 5.

України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу»⁵⁸. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім»⁵⁹. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М. Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А. Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто»⁶⁰.

Випусник Української Господарської Академії в Подєбрадах П. Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні»⁶¹. Виявили бажання працювати на благо краю В. Акіндінов з Поділля⁶², Г. Шолудька з Харбіна⁶³, А. Бібіков з Києва⁶⁴. Ю. Городянин-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924–1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі»⁶⁵. Яка в нього була професія — невідомо. О. Красицький, що проживав у Відні, писав А. Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопійно причинитись до воскресення належних йому прав»⁶⁶. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А. Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити»⁶⁷. Інженеру М. Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема»⁶⁸. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажаючих прислужитися молодій автономній державі.

---

⁵⁸ Нова свобода. 1939. 15 лютого.

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 53.

⁶¹ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 369. Арк. 2.

⁶² ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 344. Арк. 1.

⁶³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁶⁴ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 346. Арк. 1.

⁶⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 372. Арк. 1.

⁶⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 52. Арк. 4.

⁶⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 87. Арк. 17.

⁶⁸ Там само.

Особливу активність та братню солідарність із закарпатцями виявляли українці Галичини, які вбачали в Карпатській Україні провісника цілої соборної України і в розбудову якої теж хотіли зробити свій внесок. Упродовж усього короткочасного існування Карпато-Української держави закарпатці постійно відчували моральну підтримку й матеріальну допомогу з боку галичан. Зокрема, незважаючи на репресивні заходи польських властей, вони сотнями нелегально переходили польсько-чеський кордон, щоб особисто запропонувати молодій автономній державі свої знання, набутий досвід і свої руки. В урядових структурах автономного краю в центрі і на місцях, в українських школах і національно-культурних осередках, у народному господарстві й січових загонах самовіддано працювали й діяли сотні галицьких українців⁶⁹.

Члени львівської Політичної Колегії, що зібрались в Данцігу, 19 листопада 1938 р. теж обговорювали питання допомоги Карпатській Україні. Вони дійшли висновку, що «Галичина могла б вислати строкових кооператорів, учителів, інженерів і шоферів»⁷⁰. О. Думін писав у листі до А. Волошина: «1) яких фахівців було би потрібно Карпатській Україні? 2) в якій кількості з підвищених фахів? 3) якими дорогами вони мали б пробиратись на Карпатську Україну? Прямо через гори, чи через Німеччину, Словаччину, Чехію?»⁷¹. Чи відповів А. Волошин на лист О. Думіна — невідомо. Підтримка уряду А. Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодій автономній країні. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті⁷². Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я, нижчепідписаний ... осмілюсь предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові»⁷³. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Великій Британії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях»⁷⁴. Іван

⁶⁹ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років. Т. I. С. 196–215.

⁷⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 15–16.

⁷¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 17.

⁷² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 173. Арк. 19.

⁷³ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 1.

⁷⁴ ДАЗО. Ф. 1148. Оп. 1. Спр. 293. Арк. 1.

Цимбал з Підгайців пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець»⁷⁵.

У березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А. Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Сойму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги»⁷⁶. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!»⁷⁷.

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А. Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозову «Проти нерозважної еміграції», яку опублікували одразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодушною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: «В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони, не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і носять всі наслідки свого нерозважливого поступку»⁷⁸. Про такі випадки писав В. Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко»⁷⁹.

Водночас слід зазначити, що їхні дії, особливо радикально налаштованих членів ОУН, а їх було чимало серед прибулих галичан, ускладнювали політичну ситуацію та міжнародне становище Карпатської України, зокрема українсько-польські відносини, а також поглиблювали суперечності в самому українському таборі. Автономний уряд А. Волошина і сам прем'єр-міністр постійно відчували тиск і певну опозиційність із боку молодих радикальних націоналістів, які посідали чільне становище в державних і партійних структурах та керівництві «Карпатської

---

⁷⁵ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 6.

⁷⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 5. Арк. 2.

⁷⁷ Діло. 1938. 30 листопада.

⁷⁸ Нова свобода. 1938. 11 грудня.

⁷⁹ Гренджа-Донський В. Щоденник. *Твори*. Т. VIII. Вашингтон, 1987. С. 80.

Січі» й настійно вимагали рішучіших дій, зокрема стосовно чехів і празької влади. Уже згадуваний нами закарпатський історик М. Болдижар із цього приводу небезпідставно зазначає, що галичани активно переконували прем'єра А. Волошина в тому, «що Закарпаття в даних конкретних історичних умовах повинно стати центром об'єднання всіх українських земель в єдиній соборній Українській державі. Саме ця ідея була однією з причин того, що все частіше і настирливіше почало ставитися питання про офіційну зміну назви автономної одиниці»⁸⁰.

Під впливом подібних рекомендацій керівництво Української народної ради 17 листопада 1938 р. надіслало телеграму голові чехословацького уряду й законодавчої комісії парламенту ЧСР такого змісту: «Є неспірним, що наш народ є народом українським, а не русским, то є великоруським. Тому назва Підкарпатська Русь не відповідає дійсності. Українська Народна Рада, яка проголосила 1919 р. прилучення нашого народу до республіки, як народня репрезентантка українського населення в інтересі консолідації та спокійного розвитку цього краю, домагається, щоб в новій Конституції була ужита урядова назва цього краю: Карпатська Україна. Тим буде нещасне язикове питання раз на все вирішене. Домагаємося того й тому, бо під плащем рускості провадилася і провадиться протидержавна чинність та малярська іридента»⁸¹.

Питання про зміну назви автономної території на «Карпатську Україну» знову було порушено міністром Ю. Реваєм на засіданні чехословацького парламенту 22 листопада 1938 р. під час прийняття поправки до конституції республіки як «Конституційного закону про автономію Підкарпатської Русі». Однак його пропозиція була відхилена і в ухваленому в цей день законі наголошувалося: «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки. Дефінітивну назву автономної території південнокарпатських русинів установить закон Сейму Підкарпатської Русі», і він же встановить «урядову мову та мову навчання в школах на території Підкарпатської Русі». Згідно з цим конституційним законом, який юридично закріпив автономний статус Закарпаття як державного утворення в рамках Другої Чехо-Словацької республіки, «урядову й виконавчу владу на території Підкарпатської Русі від 11 жовтня 1938 р. виконує у всіх справах, що належить до компетенції Підкарпатської Русі, тричленний уряд Підкарпатської Русі, який являється складовою частиною Центрального Ураду, аж до того часу, коли буде утворений Уряд Підкарпатської Русі». Адміністративний апарат віце-президента (крайовий уряд) позбавлявся своїх повноважень, що

⁸⁰ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 2. С. 85.

⁸¹ Нова свобода. 1938. 22 листопада.

передавалися до компетенції міністерств автономного уряду. Упродовж п'яти місяців планувалося провести вибори до першого представницького й законодавчого органу автономної території — «Сойму Підкарпатської Русі»⁸².

Проте вже за декілька днів автономний уряд А. Волошина видав «Розпорядження правительства Підкарпатської Русі з дня 25 листопада 1938 року про запровадження на її території державної української (малоруської) мови», а наприкінці грудня розпустив земський (крайовий) уряд у Хусті й офіційно дозволив вживати поряд із назвою «Підкарпатська Русь» також назву «Карпатська Україна». Так, по суті, завершилася боротьба двох національно-культурних напрямів у Закарпатті перемогою українського, що стало, на думку В. Маркуся, «милевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття»⁸³.

Після цього пріоритетним напрямом політики уряду А. Волошина стає законотворча діяльність, яка була покликана наповнити реальним змістом статус автономного краю як суб'єкта федерації у складі Чехо-Словацької республіки. До таких нормативних актів належали розпорядження про передачу всієї влади кабінету міністрів Карпатської України до обрання сойму, про створення вищого суду й вищої державної прокуратури тощо. 24 січня 1939 р. міністерство внутрішніх справ у Хусті видало розпорядження, яке завершило формування структури виконавчо-розпорядчої влади в Карпатській Україні. Згідно з ним окружні начальники отримали повноваження розпускати сільські громадські заступництва на чолі зі старостами повсюди, «де укажеться потреба», призначивши на їхнє місце урядових комісарів і дорадчі комісії⁸⁴.

Водночас створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їхніх конституційних правах свідчили, на думку багатьох дослідників, про ознаки авторитарного політичного режиму в Карпатській Україні. Дійсно, події, особливо зовнішні, розвивалися таким чином, що внутрішньополітичне становище Карпатської України щодалі ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, відповідно, викликало необхідність створення оптимальних умов для консолідації усіх патріотичних українських сил, але водночас призвело до здійснення урядом А. Волошина ряду антидемократичних актів. До них, наприклад, можна віднести утворення 20 листопада 1938 р. концентра-

---

⁸² Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. С. 235–241.

⁸³ Маркусь В. Названа праця. С. 22.

⁸⁴ Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 288–289.

ційного табору «Думен» поблизу м. Рахів, до якого могли потрапити «дезертири та втікачі з заграниці», «політичні провинивці з нашого краю...» (щоправда, цей табір був не стільки концентраційним, на зразок нацистських чи сталінських, а швидче місцем для тимчасового утримання інтернованих); введення досить жорсткої цензури на газети і журнали, що видавалися в Карпатській Україні; закриття місцевих осередків русофільського культурно-просвітнього «Общества им. Духновича» і низки русофільських антиукраїнських видань та інші подібні антидемократичні заходи автономного уряду⁸⁵.

А. Волошин видав кілька наказів про закриття окремих видань, які не влаштували нову владу. Така доля спіткала щоденники «Русин», «Карпатський Голос», «Русский голос»⁸⁶. Уряд А. Волошина повідомляв сваявські окружні власті, що видано наказ про негайне закриття часопису «Тиса», який «загрожує своїм змістом публичний лад та безпеку»⁸⁷. Причиною такого рішення послужили лише дві статті, вміщені в цьому часописі: «Хліба і роботи, а не летючки» і «Ужгород–Мукачеве»⁸⁸. Головний редактор часопису І. Ковач і відповідальний редактор Б. Сцитовський переконували своїх читачів, що «новая республика и новая Подкарпатская Русь не обеспечит ему ту спокойную жизнь, ту русскую культуру и тот насыщенный кусок хлеба, якими он до сих пор жил»⁸⁹. Нерідко закриття русофільських газет вимагали самі закарпатці. М. Мандрик із Севлюша повідомляв відділ преси і пропаганди, що «кожна стаття газети «Дневник» гидким та підлим способом нападає на все, що українське... Необхідно застановити часопис»⁹⁰. На території краю було заборонено розповсюджувати газети «Кіш Уйшаг», «Пешті Гірлоп» і «Ешти Ушаг»⁹¹. А. Волошин сповіщав С. Сабола, що «Календар», який він видає, надрукують тільки «під умовою, що фотографії на сторінках 39/40 і 45/46 будуть усунені»⁹². Вищеназвані факти свідчать про введення жорсткої цензури на газети і журнали, які видавалися в Карпатській Україні. Переважна більшість із них була закрита. Це стосується також

---

⁸⁵ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті. Том II. С. 76–77.

⁸⁶ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 16.

⁸⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 48. Арк. 1.

⁸⁸ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 1.

⁸⁹ ДАЗО. Ф. 4с/18. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 4.

⁹⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 4.

⁹¹ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 14. Арк. 17.

⁹² ДАЗО. Ф. 3. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 26.

і численних «Обществ им. Духновича». Зокрема, 30 листопада 1938 р. таке «Общество» було закрито в с. Вишково⁹³.

До речі, ще напередодні Віденського арбітражу, 1 листопада 1938 року, А. Волошин відвідав німецьке представництво у Празі, вважаючи за доцільне поділитися своїми політичними міркуваннями з німецьким послом А. Генке, який повідомляв керівників Третього Рейху: «Прем'єр заявив, що він має намір будувати свій уряд за авторитарними принципами. Ліберальні форми правління приведуть слаборозвинутий у політичному і культурному відношенні народ до катастрофи. Тому потрібна тверда рука. Як підготовку таких заходів, вже зразу прем'єр розпорядився заборонити всі політичні партії. Замість них будуть створені національні ради — німецька, українська, руська, угорська, можливо й єврейська... Ми повинні мати вирішальний вплив як на організацію політичного, так і культурного життя у Підкарпатській Русі та взяти найактивнішу участь у підготовці і проведенні там виборів»⁹⁴.

Такі наміри й дії уряду Волошина дійсно можна пояснити тим, що внаслідок агресивних дій сусідів (насамперед Угорщини та Польщі, які регулярно засиляли в Закарпаття воєнізовані групи для здійснення терористичних актів) внутрішньополітичне становище Карпатської України дедалі більше ставало нестабільним і вибухонебезпечним, а це, своєю чергою, викликало необхідність створення оптимальних умов для оборони й консолідації. Утім, здійснення урядом Карпатської України низки антидемократичних актів було зумовлено також тогочасною політичною кон'юнктурою. Тридцять років ХХ ст. у Європі позначилися відступом багатьох країн від демократичних цінностей і переходом до авторитарного, антидемократичного режиму правління, спочатку в Італії та Німеччині, а згодом у Польщі, Угорщині та інших країнах. Успішний розвиток цієї моделі насамперед в Італії та Німеччині став прикладом для інших країн. Зокрема, позитивна динаміка розвитку Німеччини підводила до висновку, що демократія поступається за ефективністю, і схиляла до авторитаризму не тільки уряди європейських країн, але й народи, що боролися за власну незалежність. Тому напередодні Другої світової війни це було загальноєвропейською тенденцією — скочування до авторитаризму, запровадження антидемократичних актів і обмеження конституційних прав і свобод громадян. Не оминула ця тенденція й Карпатську Україну, лідери якої, зокрема, модель Словацької авторитарної автономної держави вбачали взірцем для закарпатців. Мало того, як стверджують

⁹³ ДАЗО. Ф. 17. Оп. 2. Спр. 320. Арк. 1.

⁹⁴ Михайлович Г. Карпатський гамбіт фюрера. *Карпатський Євроміст*. 2002. 4 липня.

окремі дослідники, з боку націоналістів-радикалів у керівництві Карпатської Січі навіть готувався державний переворот проти уряду А. Волошина з метою проведення більш рішучого протистояння празькій центральній владі та представникам чеської адміністрації у краї, які не приховували свого невдоволення активною українізацією Закарпаття.

Завдання, що стояли перед автономним урядом А. Волошина, були дійсно надзвичайно складними, що вимагало мобілізації не лише всіх патріотичних сил, але й об'єднання в конструктивній, практичній державотворчій роботі всього населення Карпатської України, як української, так і інших національностей та орієнтацій. Цього, на жаль, уряду Волошина досягти не вдалося, насамперед через надмірний радикалізм близького урядового оточення — активних діячів Організації українських націоналістів (ОУН), що прийшли до краю з інших українських земель, зокрема з Галичини. Зовнішньополітична проницька орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків, насамперед торговельно-економічних, з іншими частинами Чехословацької республіки й загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку можливих компромісів зі своїми агресивними сусідами — Угорщиною та Польщею, надмірне й не виправдане сподівання на підтримку іззовні, насамперед із боку Німеччини, та допомогу української діаспори, теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї.

Загалом, політична діяльність уряду Карпатської України, який взяв чіткий курс на українізацію всього суспільного життя автономного краю, і надалі залишався головним напрямом його роботи, тим більше, що попереду були перші вибори до місцевого парламенту — Союму Карпатської України. На жаль, незважаючи на поставлене прем'єром А. Волошином перед мінстерством внутрішніх справ краю завдання зробити все для того, «щоби у найкоротшому часі між українським народом і чеським урядництвом (в Карпатській Україні на той час проживало 8,5 тис. чеських чиновників, а разом із сім'ями — понад 15 тис. чехів. — *Авт.*) настали знову нормальні, приятельські відносини», вони погіршилися. Щоправда не лише через вороже ставлення чехів до процесів українізації, але і внаслідок активної античеської пропаганди проугорської «п'ятої колони» в краї.

Загострилися відносини автономного уряду і з чеською центральною владою, особливо після того, як новообраний президент ЧСР Е. Гаха в грудні 1938 р. звільнив з роботи міністра внутрішніх справ Карпатської України Е. Бачинського і на його місце 16 січня 1939 р. призначив чеського генерала Л. Прхалу. Водночас замість Ю. Ревая до уряду було введено С. Ключурака. Ці рішення чеської влади щодо нового складу уряду Карпатської України було розцінено Волошином як втручання у

внутрішні справи автономної української держави. 20 січня 1939 р. Августин Волошин із приводу цього писав Л. Прхалі: «Я повідомив Вас, що Ваше іменування міністром Карпатської України (Підкарпатської Русі) було переведено проти мого протесту та що Ваше іменування є порушенням конституції Карпатської України (Підкарпатської Русі) тому, що сталося без згоди карпато-української влади і без співпідпису декрету з боку прем'єра Карпатської України (Підкарпатської Русі). Незаконність Вашого іменування полягає також в тому, що членом крайової влади були Ви іменовані помімо того, що не маєте крайової приналежності»⁹⁵. 23 січня 1939 р. А. Волошин інформував також президента ЧСР, що «іменування генерала армії Прхали третім міністром Карпатської України вельми схвилювало політичне життя. Я це передбачав, тому що знав підґрунтя цієї акції, з якою пов'язані далекосяжні плани непрителів нашого народу і всієї республіки». «При тому, — продовжував А. Волошин, — іменування центральним урядом генерала Прхали міністром є формально хибне, тому що порушує нашу конституцію». Демонстрації проти призначення чеського генерала українським міністром переросли в багатьох населених пунктах краю на масові акції протесту. Через кілька днів між Прагою й Хустом було досягнуто певного компромісу — Л. Прхала почав виконувати обов'язки міністра транспорту⁹⁶.

Втім це не послабило занепокоєння керівництва ЧСР розвитком подій у Карпатській Україні, зокрема щодалі відвертішим зближенням уряду А. Волошина з нацистською Німеччиною.

Уже з перших днів свого прем'єрства А. Волошин почав орієнтуватися на Німеччину — єдину велику країну, яка обіцяла йому своє заступництво. Волошин все робив для того, щоби німецьке населення краю не відчувало ніяких проблем. Він навіть видав розпорядження, згідно з яким «всім громадянам німецької національності без огляду на їх державну приналежність дозволено організуватися в «Німецькій партії» по засадам національно-соціалістичним й організувати всі у цій партії звиклі партійні органи, якож і носити відзнаки і прапори з гаковим хрестом»⁹⁷. Для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї, до Хуста був призначений консулом німецький дипломат Гамількар Гофман. А. Волошин сподівався, що «його прихід до нас не є якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде

⁹⁵ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

⁹⁶ Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 84–87.

⁹⁷ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 4.

мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас... Перші наслідки сих відвідин вже бачимо»⁹⁸.

Які ж «конкретні наслідки» мав на увазі А. Волошин? Закарпатцям, наприклад, було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що деякою мірою зменшило безробіття. Німецькі військові радники брали участь у підготовці карпатських січовиків, велися переговори щодо становлення карпатоукраїнсько-німецьких торговельно-економічних взаємин. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А. Волошин просив Г. Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу щиру подяку і сердечний привіт»⁹⁹. Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд, очолюваний Волошином, чітко дотримувався пронимецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю. Що стосується орієнтації на Німеччину, то Августин Волошин під час слідства це пояснював так: «...становище Німеччини в той час як арбітражної держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину захистити її кордони від угорської окупації»¹⁰⁰. Дійсно, Німеччина на той час була єдиною великою державою, яка обіцяла А. Волошину своє покровительство. Саме за її підтримки кабінет Волошина сподівався зберегти територіальну цілісність краю в період загострення міжнародного становища в Центральній Європі, захистити його населення від угорської агресії.

Приділивши головну увагу політичній діяльності, зокрема підготовці до перших в історії Закарпаття виборів до власного представницького й законодавчого органу — Сойму Карпатської України, уряд автономного краю 20 січня 1939 р., «виходячи зі становища громадського спокою і порядку та з того, що діяльність політичних партій, існуючих у Карпатській Україні (Підкарпатській Русі), яких діяльність була припинена (за рішенням Праги. — Авт.), загрожує громадській (державній) безпеці, вирішив розв'язати і розпустити всі політичні партії, що виявили діяльність до появи вищенаведеного розворядження чехо-словацького уряду».

Преса Карпатської України цей крок уряду розцінила як вияв політичної мудрості, наголошуючи на тому, що «політичне керівництво й провід Карпатської України належить Українській Народній Раді. Це є орган політичної консолізації і концентрації національних сил Карпатської України. Це не є політична партія, хоч і складається з активних людей всіх бувших національно-українських партій. В цьому органі не панує жодна

⁹⁸ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 1.

⁹⁹ Там само.

¹⁰⁰ ЦАМГБ РФ, Н — 17681. Л. 10.

доктрина, тут панує лише українська державотворча ідея...». Досить туманно пояснювався такий відхід від демократії і урядом: «Народ уже прозрів. Щоб не роз'єднали його вороги, позбувся всякого партійництва». До речі, як вважають фахівці, це був не лише антидемократичний, але й юридично помилковий крок уряду А. Волошина. Адже розпуск політичних партій автоматично виводив із парламенту й сенату ЧСР усіх закарпатських депутатів від розпущених партій, які втрачали можливість на федеральному рівні захищати інтереси автономного краю і його населення. Оговтавшись, 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням скоригував своє попереднє рішення, яке не повинно було стосуватися аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партій. Утім, це не врятувало ситуацію¹⁰¹.

Розпускаючи всі політичні партії, прем'єр А. Волошин дав дозвіл на створення лише однієї політичної організації — «Українського Національного Об'єднання» (УНО), кістяк якого становили представники вищеназваних чотирьох пропрезидентських партій. УНО, по суті, стало державною партією, створеною розпорядженням уряду, статут і програма якої були витримані в дусі ідеології інтегрального націоналізму, принесеної у Закарпаття діячами ОУН. 24 січня 1939 р. був іменований центральний провід УНО, який очолив голова Української народної ради Федір Ревай (брат міністра Ю. Ревая), а 27 січня сформовано список кандидатів у послы (депутати) до Союму Карпатської України з 32 осіб — переважна більшість із них була членами УНО. Очолювали цей список «Батько Прем'єр о. Августин Волошин та міністр Юліян Ревай». Вибори до Союму були призначені на 12 лютого 1939 року.

Розпочалася активна пропагандистська робота, щоби переконати населення краю в необхідності проведення виборів до парламенту Карпатської України на безальтернативній основі й голосувати за одним списком кандидатів, що, зокрема, суперечило законодавству ЧСР про вибори, згідно з яким висування кандидатів здійснюється тільки на багатопартійній основі. Так, 8 лютого 1939 р. до всіх громадян Карпатської України звернувся Августин Волошин: «Гепер, коли мільйони й мільйони наших братів та інших народів примушені жити під чужим пануванням, Боже провидіння дозволило нам, щоб ми, найменша частинка великого українського народу, на своїй прадідній землі самі собою управляли»¹⁰². А. Волошин, будучи політиком-реалістом, чітко дотримувався ідеї спів-

¹⁰¹ Див.: Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у загальноєвропейському історичному контексті. Т. II. С. 89–90.

¹⁰² Нова свобода. 1939. 8 лютого.

життя закарпатських українців із чехами і словаками в одній державі. «Ми є федеративною частиною Чехословацької республіки, — говорив він, — і тим самим інтереси нашої держави є тісно зв'язані з інтересами нашої сфедеризованої цілості. Найбільшим бажанням нашої Карпатської України з черги є, щоби така сама згода, взаємне зрозуміння та співпраця, до якої ми сьогодні в нашому краю між собою добилися, запанувала також між всіма сфедерованими державами республіки. Тільки тоді ми в такій атмосфері зрозуміння та взаємної допомоги будемо спільні, буде розвиватися і рости наша Карпатська Україна, а бажаємо, щоб розвивалися також і останні краї Чехо-Словацької республіки. Божа поміч та спільна любов всіх громадян допоможе нам і нашій республіці вийти напевно на твердий шлях щасливої будуччини»¹⁰³.

Водночас сотні листівок у містах і населених пунктах Карпатської України закликали усіх мешканців прийти на вибори й голосувати за список УНО. Навіть в останній день перед виборами проводом УНО було влаштовано публічні збори в 64 місцях¹⁰⁴.

Вибори до Союму Карпатської України відбулися 12 лютого 1939 р. і стали чи не найважливішою віхою в процесі реалізації автономних прав краю. Із 92,4% населення, що взяли участь у виборах, а це 265 тис. осіб, 92,4% проголосували за Українське національне об'єднання. Загалом, на думку фахівців-істориків, «вибори пройшли в спокійній поважній атмосфері», «на задовільному рівні без значних порушень, а їх наслідки можна вважати достовірними»¹⁰⁵, хоча є й такі дослідники, які стверджують, що вони «перетворилися у відвертий політичний фарс», а «їх результати — фальсифіковані»¹⁰⁶.

Навряд чи останні твердження є коректними й достатньо науково аргументованими. Адже населення навіть за одного виборчого списку мало свободу вибору: в столиці Карпатської України — Хусті, наприклад, було зафіксовано понад 2 тис. голосів проти УНО, а загалом його список не підтримали більше 20 тис. голосуючих, які були проти або подали недійсні бюлетені¹⁰⁷. Проте головне полягало в тому, що перші в історії

---

¹⁰³ Волошин А. До всіх громадян Карпатської України. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 380.

¹⁰⁴ Див.: Росоха Степан. Союм Карпатської України. Львів, 1991; Нова свобода. 1939. 17 лютого.

¹⁰⁵ Див.: Магочій П. Р. Названа праця. С. 147; Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938-1939. Т. II. С. 92.

¹⁰⁶ Див.: Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 313; Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. 1. С. 127.

¹⁰⁷ Див.: Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. С. 147; Вегеш М. М. Карпатська Україна 1938–1930

Закарпаття вибори до власного представницького й законодавчого органу нарешті відбулися. Їхні результати засвідчили схвалення переважною більшістю закарпатських українців курсу Кабінету міністрів Карпатської України Августина Волошина на утвердження національної державності.

Українці всього світу стежили за виборами до Союму, чекаючи позитивних результатів. Канадські українці в телеграмі на ім'я А. Волошина писали: «Просимо уряд Карпатської України передати нашим братам привіт. У неділю 12 ц.м. очі 500 тисяч українців Канади звернені на Вас, брати і сестри з Карпатської України». Очевидець писав, що «результат недільних виборів... був так надзвичайно успішний і для українського народу та українців взагалі корисний, що заскочив своєю несподіванкою не тільки ворогів, але і приятелів Карпатської України»¹⁰⁸.

Августин Волошин, як годиться, першим подякував українському народу Закарпаття у зверненні «Солодкий мій народ!»: «Твоя щира поведінка при виборах до першого Твого союму доказує Твою політичну зрілість, доказує, що Ти зумів у собі витворити не лиш велику національну свідомість, але й солідарність щирої любови один до одного, брата до брата, порозумів наші спільні інтереси... Особливо тішить мене те, що наша дорога була правильна і ми тою дорогою ідемо далі, щоб вибудувати культурну, господарську і політичну самостійність для блага нашого народу, у згоді з нашими слов'янськими братами чехами і словаками у спільній федерації»¹⁰⁹. У зверненні «Громадяни Карпатської України», опублікованій 2 березня 1939 р. в газеті «Нова свобода», Августин Волошин закликав: «Довіряйте своїй владі та її представникам в державних та самоуправних урядах. Поможіть їм, щоби могли працювати добре та для Вас»¹¹⁰.

На жаль, у порівнянні з успішними наслідками політичної діяльності уряду А. Волошина, значно скромнішими були результати його господарської праці. Вкрай бідні економічні ресурси й обмежені господарські можливості мав автономний край після приєднання найрозвинутішої в економічному відношенні частини Закарпаття до Угорщини. Постійний дефіцит бюджету Карпатської України, негативний вплив цілої низки зовнішніх факторів, пріоритетна увага до політичних питань, боротьба з «ворогами української нації» — все це завадило урядові серйозно зайнятися соціально-економічними та культурними проблемами краю.

років. Т. 2. С. 92; Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К., 1999. С. 316.

¹⁰⁸ Росоха С. Союм Карпатської України. С. 49.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Волошин А. Громадяни Карпатської України. *Нова свобода*. 1939. 3 березня.

Щоправда, планів і намірів у цьому напрямку було чимало. Наприклад, Українська народна рада в Хусті видала 19 листопада 1938 р. «Маніфест до українського народу», в якому були накреслені головні пункти господарської програми уряду А. Волошина. На перший план висувались: проведення земельної реформи, розвиток хліборобства й виноградарства, піднесення тваринництва й молочарства. Проте найголовніше завдання полягало в тому, щоби забезпечити місцеве населення продуктами харчування. Річ у тім, що ціни на продукти постійно зростали, хоча заробітна плата залишалася без змін. Щоби запобігти голоду, особливо в гірських районах, автономний уряд пішов на скасування деяких податків. У лютому 1939 р. на його вимогу міністерство господарства ЧСР додатково виділило 300 тис. крон для надання допомоги найбіднішому населенню краю. Тоді ж уряд Карпатської України «призначив півмільйона корон на харчеву акцію бідних дітей».

Однак разові допомогіві заходи не могли суттєво поліпшити становище. Неспроможний вирішити цю проблему власними силами, А. Волошин змушений був шукати допомоги за кордоном. Почалися поставки кукурудзи з Румунії, розглядалося питання про обмін закарпатського лісу й солі на зерно з урядами Німеччини й Угорщини. Водночас проводилась певна робота щодо поліпшення страхування й пенсійного забезпечення населення: в Хусті, зокрема, було створено Красвий уряд робітничого забезпечення.

Уже з перших днів своєї діяльності автономний уряд Волошина зіткнувся ще з однією складною проблемою — безробіттям. Кількість безробітних постійно збільшувалась за рахунок галичан, що нелегально переходили польсько-чеський кордон, втікачів із території, окупованої Угорщиною, а також через припинення окремих видів робіт. Одночасно відбувалась еміграція закарпатців у пошуках роботи за кордоном. З метою поліпшення становища свого населення уряд Карпатської України в січні 1939 р. розпочав переговори з урядами Німеччини, Чехо-Словаччини й деяких інших країн про можливість для закарпатців виїжджати на заробітки до їхніх країн. Така домовленість була досягнута, і кільком групам робітників вдалося поїхати на сезонні роботи до Німеччини та Чехо-Словаччини, хоча це не зняло хронічної для Закарпаття проблеми безробіття¹¹¹.

Основним багатством Закарпаття залишався ліс, і тому уряд робив активні спроби щодо реорганізації та централізації лісового господарства, проведення його націоналізації. У січні 1939 р., після створення єдиної дирекції лісів у Буштині, розгорнулися великі роботи в державних

---

¹¹¹ Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939). Ужгород, 1996. С. 10–12.

лісах: було прокладено кілька транспортних середників, почалося будівництво нових комунікацій, залізничних і автомобільних доріг, пошук нових ринків збуту та можливостей залучення іноземного капіталу тощо. В результаті ситуація в лісовому господарстві поступово стабілізувалась. Прибутковою галуззю промисловості краю залишалось видобування солі. Певні позитивні зрушення відбулися в хімічній (досить успішно працювало 5 фабрик) та харчовій промисловості краю. Уряд Карпатської України розробив програму електрифікації країни, для здійснення якої було організовано товариство «Карпатські Електровні», значну увагу приділяв розвитку пошти і зв'язку, розробці корисних копалин та мінеральних джерел, робив певні спроби поліпшення жалюгідного становища в медичному обслуговуванні населення, надавав перспективного значення для краю розвитку туризму тощо.

Деякі конкретні заходи були втілені в життя в галузі освіти. Зокрема, уряд А. Волошина став домагатися запровадження в усіх школах, державних та інших установах обов'язкової української мови. Одночасно розширилася мережа українських шкіл: були відкриті гімназії з українською мовою навчання в Білках, Рахові та Ракошині, понад 50 нових міських та сільських народних шкіл. Активну діяльність на освітянській ниві здійснювало, наприклад, товариство «Учительська громада», членами якого було близько 2 тис. представників нової української учительської генерації, і лави якого постійно поповнювалися, зокрема за рахунок вчительських кадрів із Галичини.

На урядовому рівні обговорювалося питання про відкриття народного університету й перенесення з Праги до Хуста Українського вільного університету. Августином Волошином, наприклад, особисто були підготовлені «Проект організації Українського Університету в Закарпатській Україні», «Закон про заснування Українського Державного Університету в Хусті», «Меморандум в справі утворення на Підкарпатській Русі університету, а в першу чергу перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгорода». У «Проекті» вказувалось, що «Український Університет в Карпатській Україні складається з 4-х факультетів: 1) філософічного; 2) правничого; 3) господарчого; 4) медичного». Передбачалося створити кафедри загального мовознавства, класичної філології, слов'янської філології, української мови, української літератури, західноєвропейської літератури, всесвітнього та слов'янського мистецтва, українського мистецтва, музикології, слов'янської археології, української археології та етнографії, історії Сходу, Греції і Риму, всесвітньої історії, історії слов'ян, історії України, історії церкви (всесвітньої і української), філософії, психології, соціології, педагогіки, педагогічної психології, школознавства, гігієни, загального законодавства. 24 лютого 1939 р.

А. Волошин написав текст «Закону про заснування Українського Державного Університету в Хусті», проведення якого покладалося на Сойм Карпатської України. Однак розгортання політичних подій у Карпатській Україні не в позитивний бік не дало можливості втілити його в життя¹¹².

Завдяки приїзду в Карпатську Україну відомих діячів української культури з інших українських земель і центрів української еміграції у Європі та їх співпраці з урядом, у краї активізувалося українське культурне життя. У Хусті було створене літературно-мистецьке товариство «Говерла», яке видавало однойменний щомісячник за редакцією Олега Ольжича, діяв державний театр «Нова Сцена» (режисер Ю. Шерегій), розпочалися роботи зі створення першої у Закарпатті кіностудії, почав видавати свій релігійний альманах С. Сабол (Зореслав). До речі, уряд А. Волошина проводив досить активну політику в галузі релігії і церкви: підтримуючи, насамперед, греко-католицьку церкву, вірними якої була переважна більшість українського населення Закарпаття, він водночас пішов на зближення з керівництвом православної церкви, запобігаючи виникненню міжконфесійних конфліктів у краї.

Отже, щодо планів і задумів уряду Августина Волошина у розв'язанні проблем господарського й культурного будівництва, покращенні соціального становища та рівня життя населення автономного краю, то більшість із них так і не були реалізовані. Головна причина цього, і на цьому слід наголосити, не стільки в надмірній політичній, націоналістичній заангажованості уряду А. Волошина, прорахунках і помилках у його діяльності, що дійсно мали місце, скільки найімовірніше в тому, що за тих внутрішньополітичних, внутрішньоекономічних і особливо міжнародних умов, що склалися у 1938–1939 рр. в краї і навколо нього, Карпатська Україна не мала реальної можливості повноцінно функціонувати як автономна, а тим більше самостійна, незалежна держава. Да і часу для цього історія відвела молодій українській державі занадто мало...

Незважаючи на карпатоукраїнсько-німецьке зближення й загравання Німеччини з українськими політичними силами, її союзниця — Угорщина — не відмовлялася від своїх претензій на всю територію Закарпаття: її приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. Утім, останнє слово в розв'язанні проблеми Закарпаття належало Німеччині, яка певний час приховувала свої справжні наміри і стримувала Угорщину від агресії. Наприкінці 1938 — на початку 1939 р. у дипломатичних колах і серед громадськості європейських держав унаслідок активного обговорення засобами масової

---

¹¹² Беднарджова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. С. 170–172.

інформації питання про надання автономії Закарпаттю та його можливих наслідків навіть склалося враження, що Третій райх підтримує Карпатську Україну з метою гарантування її незалежності й використання як П'ємонту для об'єднання навколо неї всіх українських земель. Історик О. Пагіря з приводу цього наводить такі цікаві дані: протягом останніх чотирьох місяців 1938 р. британські видання вмістили близько тисячі згадок про Карпатську Україну, а французька преса лише в грудні того року опублікувала понад 300 великих статей про Україну й політику щодо неї Німеччини¹¹³. Галас, піднятий з цього приводу європейською пресою, яка після отримання Закарпаттям автономії активно обговорювала «українське питання», зокрема т. зв. українські плани Гітлера щодо створення «Великої України» під німецьким протекторатом, і подавала це як уже вирішену справу, певною мірою насторожив Угорщину й Польщу, а також Радянський Союз, який розглядав німецьку присутність у Карпатській Україні як створення плацдарму для нападу на СРСР і міфічну підготовку приєднання радянської України до Карпатської України. Досить у зв'язку з цим згадати відому саркастичну реакцію «про слона і моську» Й. Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), що засвідчило незацікавленість СРСР в існуванні Карпатської України.

Тут слід пам'ятати, що Європа в 1938–1939 рр. була під визначальним впливом нацистської Німеччини, спецслужби якої вправно використовували українську проблематику, в т. ч. карпато-українську, в пропагандистських схемах для тиску на Угорщину, Польщу, Чехословаччину та Радянський Союз і водночас з метою дезінформації та відвернення уваги західних держав від справжнього напрямку нацистської агресії на континенті й отримання від них поступок. Відомий британський журналіст-міжнародник Ланселот Лоутон на початку 1939 р. з приводу цього зазначав: «Протягом останніх кількох місяців Україна — зовсім невідома Заходіві країна — опинилася в центрі світової уваги... Попри загальну, хоча й зрозумілу непоінформованість у цій справі, переважає думка, що від вирішення української проблеми буде залежати доля Європи... На сьогодні Німеччина — єдина потужна держава, яка цікавиться тим регіоном... Хоч як би там не було, вирішальну роль у проблемі грає реальна німецька сила, наполегливість німецьких інтересів і віра німців у те, що тільки вони можуть подати ту зовнішню допомогу, яка уможливила б українцям визволення з-під Радянського Союзу»¹¹⁴. Тому немає

---

¹¹³ Олександр Пагіря. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

¹¹⁴ Ланселот Лоутон. Україна: найбільша проблема Європи. Виступ у Лондоні 1939 року // <https://www.istpravda.com.ua/articles/2011/04/7/34771/>

нічого дивного в тому, що у боротьбі з територіальними зазіханнями Угорщини уряд Волошина, як і чимало українців та уряди інших європейських держав, вимушений був шукати підтримки Німеччини. Ця нетривала дипломатична підтримка дала можливість на кілька місяців продовжити існування Карпатської України.

Рішення А. Гітлера 6 березня 1939 р. остаточно ліквідувати Чехо-Словаччину виявило справжні наміри політики нацистської Німеччини. Не бажаючи надто посилювати Угорщину приєднанням до неї Словаччини, вона ініціювала незалежність останньої, а 12 березня дала згоду М. Горті на окупацію Карпатської України. Запросивши до себе угорського посла Д. Стояї, фюрер заявив: «Дійте, не повідомляючи про це інші уряди. Дійте швидко, оскільки є й інші претенденти на Підкарпатську Русь... Момент для окупації Підкарпатської Русі сприятливий». 14 березня 1939 р. угорський уряд П. Телеки направив Празі ультиматум із вимогою впродовж 24 годин звільнити Підкарпатську Русь від чехо-словацької армії¹¹⁵.

У ці критичні березневі дні автономний уряд Карпатської України, що готувався до відкриття Союму, призначеного президентом ЧСР Е. Гахою на 15 березня 1939 р., все ще покладав надії на німецьке заступництво перед угорським вторгненням. Увечері 14 березня 1939 р., щойно дізнавшись про проголошення Словаччиною самостійності, що означало остаточний державний розпад ЧСР, і скупчення угорських регулярних військ на кордонах із Карпатською Україною, А. Волошин офіційно проголосив її незалежною державою й назвав склад нового уряду: прем'єр — д-р Августин Волошин, закордонні справи — Юліан Ревай, внутрішні справи — д-р Юрій Перевузок, господарство — Степан Ключурак, фінанси й комунікації — д-р Юлій Бращайко, здоров'я і соціальна опіка — д-р Микола Долинай. Після цього до Берліна була відправлена телеграма: «Від імені уряду Карпатської України прошу Вас прийняти до відома проголошення нашої самостійності під охороною Німецького Рейху. Прем'єр-міністр доктор Волошин. Хуст». Прикметно, що А. Волошин зв'язався також із канцелярією президента ЧСР, проінформував про цей «вимушений крок» і від імені русинів-українців подякував за двадцятирічну співпрацю, чого не зробила жодна інша національна спільнота Чехо-Словаччини¹¹⁶.

¹¹⁵ Див.: Мар'яна В. В. Закарпатье как объект международной политики. 1938–1943 годы. *Новая и новейшая история*. 2015. № 5. С. 34–35.

¹¹⁶ Кравчук О. М., Марценюк Н. М. Вивчення теми «Закарпаття в складі Чехословаччини» на заняттях з історії України: методичний аспект. *Дидактика методики історії*: збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський, 2011. Вип. 3. С. 82.

Окремі підрозділи угорських військ тим часом вже перейшли кордони Карпатської України, а відповіді з рейхканцелярії не було. Вранці 15 березня уряд Волошина ще раз звернувся до Берліна з конкретним запитанням: чи віддала Німеччина Карпатську Україну Угорщині? Лише після цього відомство Ріббентропа через свого консула в Хусті порадило А. Волошину «не чинити опір угорському вторгненню, бо німецький уряд у даній ситуації, на жаль, не може взяти Карпатську Україну під протекторат»¹¹⁷. «Німці ганебно нас обманули!», — так відверто в інтерв'ю кореспонденту Рейтера згодом реагував Августин Волошин на ці події. Він і всенародно обраний Сойм Карпатської України мабуть добре розуміли своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на проведення засідання Сойму й вибори президента, щоб перед усім світом перед неминучою угорською окупацією заявити про свої державні змагання.

У такій безвихідній ситуації того ж дня після обіду в Хусті розпочав свою роботу Сойм Карпатської України. Цікавий факт: Августин Волошин планував відкриття Сойму провести в м. Рахові 2 березня 1939 р., однак президент ЧСР Е. Гаха дозволив, як уже говорилося, скликати Сойм лише на 15 березня. Його відкрив Августин Волошин: «Світлий Сойме! З глибини душі відчуваю важність тих слів, якими ословив я Вас, як першу законно вибрану політичну репрезентацію нашого народу. При цій нагоді, переживаю найвизначнішу хвилину свого життя. Світлий Сойме! В цих словах криється величезна важність нинішнього історичного дня. Боже Провидіння дозволило мені відкрити Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка:

«Встане Україна, світ правди засвітить
і помоляться на волі невольничі діти...»

Висловлюю глибоку вдячність Богові, що дозволив дочекатися цього великого нашого свята, що є святом цілого українського народу. Дозволив якраз нам — найменшій частині українських земель — бути вільними. Від національної загибелі врятувала нас наша глибока віра у наше національне воскресіння. Почавши від XII віку, безупинно вів наш народ боротьбу за свої права із завойовниками і вже здавалося, що наші вороги зітруть нас із лиця землі. Після зруйнування Січі підняв своє могутнє слово Тарас Шевченко, як степовий буревій; задрижав царський трон; всенародного пориву більше не можна було здержати. В Карпатській Україні приготовлялася для нас неминуча загибель, щораз більше витискали нас у гори. Половина нашого народу приневолена була витиснути. Нашу мову витиснено з урядів, а навіть з церкви. В Карпат-

¹¹⁷ Нариси історії Закарпаття. Т. II. С. 316.

ській Україні відносини були неможливі. Та хоч як нас переслідували, дух, ідею не можна в кайдани закувати.

Що ми діждалися цього часу, можемо завдячувати витривалості нашого народу. Не зважаючи на всі трагічні переживання, залишилися ми вірними синами свого народу, дух предків додавав нам творчої сили і почуття єдності. Дня 12 лютого ми доказали, що ми достойні бути між вільними народами. З цього місця сердечно дякую нашому народові за те велике довіря. Прирікаємо, що над своє життя будемо берегти його волю. Дякую всім братам-українцям за висловлення радості. Одночасно дякую і всім людям доброї волі, що тішаться нашими успіхами.

Ми розбудуємо Карпатську Україну, з признанням повних прав і національним меншостям, щоб усі громадяни Карпатської України почувалися щасливими...»¹¹⁸.

Цього дня протягом трьох годин відбулося шість окремих засідань, на яких було ухвалено документи історичної ваги — про незалежність, державний устрій, назву, мову, герб, прапор і гімн Карпатської України. Зокрема, таємним голосуванням Сойм обрав президента новоствореної Української держави — Августина Волошина, за якого проголосували всі послі. А. Штефан пригадував: «...присутніх було 22, більше як кворум 2/3 вибраних послів до вибору президента. При виборах президента постало таке запитання: прем'єр Волошин до д-ра Юлія Брацайка і до мене (А. Ш.): «Я не можу голосувати на себе». Ми обидва сказали: «Пане прем'єре, щоб кворум осягнути, ви мусите голосувати за себе». — «Як мушу, то буду». І так Президента Карпатської України обрано 22 голосами, кворум був 21 і 1/3»¹¹⁹.

Сойм також затвердив новий уряд Карпатської України і прийняв два конституційні закона, які визначали форму нового державного утворення і стали важливими державно-політичними актами. Ними підтверджувалося, що Карпатська Україна є незалежною державою — республікою з президентом на чолі, обраним Соймом. Державною мовою Карпатської України проголошувалася українська. Державним прапором затверджувався національний синьо-жовтий прапор, а державним гербом — сполучення крайового герба (ведмідь у лівім червонім колі й чотири сині та три жовті смуги в правому півколі) з національним (тризуб Володимира Великого з хрестом на середньому зубі). Державним гімном Карпатської України оголошувався національний гімн «Ще не вмерла Україна». Сойм

¹¹⁸ Росоха С. Сойм Карпатської України. С. 61–62.

¹¹⁹ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 90–91.

уповноважив уряд за згодою президента Карпатської України видавати розпорядження, що матимуть силу закону.

Утім президенту й уряду новоствореної незалежної Карпато-Української Республіки так і не судилося приступити до виконання цих ухвал Сойму. Того ж дня, 15 березня 1939 року, угорські війська розпочали загальний наступ на всій території щойно проголошеної Української держави, який, незважаючи на героїчний збройний опір нечисленних загонів Карпатської Січі, завершився 18 березня її повною окупацією і приєднанням до Угорщини. Слід наголосити, що жодна з сусідніх та демократичних держав Заходу не відгукнулася на апеляції і заклики уряду А. Волошина захистити її незалежність. Наприклад, Румунія, яка не підтримувала угорської окупації Карпатської України, водночас не наважилася виступити проти ухвалених сильнішими державами рішень. Так само вчинили й керівники щойно проголошеної Словацької держави, які ще з листопада 1938 р. вели таємні переговори з німецькими високосадовцями щодо самостійності Словаччини з можливим включенням до неї автономної Карпатської України. А чеська армія, що перебувала в ці березневі дні на території Карпатської України, готувалася за наказом з Праги залишити її без опору угорцям і навіть відмовилася передавати зброю українській владі для оборони Карпатської України.

Також жодна з держав світу не визнала самопроголошеної Української держави в Карпатах. Отже, Карпатська Україна була ізольована в оточенні майже ворожих держав і, не маючи армії, вона не могла дати відповідної збройної відсічі нападникам. А коли від неї відвернулася Німеччина, то стало очевидним, що її дні полічені. Її залишили на поталу гортистській Угорщині, зробивши вигляд, що це питання є її внутрішньою проблемою. Під час цих подій лише Радянський Союз із власних геополітичних міркувань висловив протест проти розчленування Чехословаччини, зокрема окупації Підкарпатської Русі Угорщиною. У ноті наркома закордонних справ СРСР М. Литвинова німецькому послу в Москві Ф. Шуленбургу від 18 березня 1939 р. з цього приводу, зокрема, зазначалося: «Дії німецького уряду стали сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську Русь і нехтування елементарними правами її населення»¹²⁰. Засудив угорську агресію як акт насильства і британський посол у Будапешті. Проте ані він, ані міністр закордонних справ Великої Британії лорд Галіфакс, ані прем'єр Невілл Чемберлен ніколи не висловлювали офіційного протесту на адресу Будапешта. А міністр закордонних справ Франції Жорж Бонне навіть безпосередньо привітав угорського посла в Парижі, зазначивши, що було би краще, якби у Прагу

¹²⁰ Год кризиса. 1938–1939 гг. Документы и материалы. Москва, 1991. Т. I. С. 290.

увійшли угорці, а не німці. А регент королівської Угорщини М. Горті принизливо подякував А. Гітлеру за щедрий подарунок — «життедайну територію для Угорщини»¹²¹.

Водночас на тлі фактичної капітуляції чехословацької армії під час окупації вермахтом Богемії та Моравії того самого дня — 15 березня 1939 р., героїчний збройний опір, який чинили карпатські січовики 40-тисячній регулярній армії Угорщини (вони провели з її підрозділами понад 20 боїв, найзапеклішим з яких був бій на Красному Полі під Хустом, де загинуло, за останніми даними, 230 січовиків — переважно молодь — семінаристи виноградівської горожанської школи, а загалом їх втрати під час окупації становили від 1 до 1,5 тис. осіб, а угорці втратили близько 200 осіб і кілька сотень поранених), вразив багатьох тогочасних закордонних оглядачів. Один із уцілілих бійців Карпатської Січі, згодом професор Петро Стерчо у своїй книзі «Карпато-Українська держава» писав з цього приводу: «Світова преса подивляла героїчність українського війська. Починаючи від сусідньої румунської преси, а кінчаючи на далекій заокеанській, вона підкреслювала, що із народів ліквідованої Німеччиною ЧСР, федерації чехів, словаків і українців, тільки українці виступили збройно проти агресора; тільки вони ціною крові обороняли свою свободу»¹²².

З огляду на ці події можна стверджувати, що для українців Друга світова війна розпочалася ще в березні 1939 р., і Карпатська Україна першою в Європі не визнала умов нацистського перерозподілу світу, вчинила героїчний опір угорським загарбникам, ставши першою жертвою експансіоністської політики, спрямованої проти центральноєвропейських держав. Чимало захисників Карпатської України загинули вже після завершення бойових дій — під час угорських репресій. У краї встановився жорстокий окупаційний режим.

Отже, Карпатська Україна, так і не розпочавши свою діяльність як незалежна держава, припинила своє існування. Упродовж більш ніж п'яти місяців у Карпатах існувала українська державність двох типів: з 11 жовтня 1938 р. по 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь — Карпатська Україна була автономною частиною федеративної (Другої) Чехословацької республіки, а 14–15 березня 1939 року Карпатська

---

¹²¹ Олександр Пагіря. Як західна преса та дипломати писали про Карпатську Україну // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/03/15/152208/>

¹²² Див.: Олександр Пагіря. Опір у Карпатах. Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 році // <http://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/>; Стерчо П. Карпато-Українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. С. 219.

Україна заявила про себе світу як самостійна, незалежна держава. І це стало кульмінаційною точкою українського національного відродження на Закарпатті, завершенням тривалого і складного шляху від «підкарпатських русинів» до «закарпатських українців». Водночас при оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженнями дослідників, що акт проголошення Карпатської України незалежною державою «був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо»¹²³. А нетривалість існування й трагічне знищення Карпато-Української держави пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х років, що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни. Водночас, як справедливо наголошують дослідники, «легітимність Карпатоукраїнської держави 1938–1939 рр., її уряду і діяльності її президента не підлягають жодному сумніву», і «ні Августина Волошину, ні його уряду не можна докоряти за ту трагедію, яка спіткала Карпатську Україну в березні 1939 року»¹²⁴.

Березневі події 1939 р. в Карпатській Україні вплинули на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяли подальшому розвитку національно-визвольного руху українського народу та залишили свій вагомий слід в історії його боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу й цілком правомірно вписані в новітню історію України яскравими сторінками, так само, як і ім'я президента Карпатської України Августина Волошина. Невипадково 15 березня 2002 р. за визначну особисту роль у боротьбі за утвердження української державності Указом Президента України Августина Волошину посмертно присвоєно звання «Герой України».

Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні мали велике значення і для розвитку національної самосвідомості всього українського народу, зміцнення солідарності й єдності українців у всьому світі. Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги громадськості на інших українських землях, української діаспори у світі та багатьох європейських держав, демократичні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців, засу-

¹²³ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ч. I. С. 107–108.

¹²⁴ Див.: Мишанич О. В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 25, 45; Вегеш М. М. Карпатська Україна. Документи і факти. Монографія. Ужгород, 2004. С. 228.

дили вторгнення угорських військ до краю як нехтування правами українського народу на самостійне державне життя.

І, нарешті, виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало усьому світові, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність разом зі своїми братами у Великій Україні. Із знищенням Карпатської України і окупацією краю завершилася політична кар'єра і активна політична діяльність президента Карпатської України Августина Волошина. Він, разом із своїм урядом, вимушений був залишити Хуст, перейти румунський кордон і опинитися в еміграції, де повністю присвятив себе педагогічній роботі.

Розділ 6.

В ЕМІГРАЦІЇ: ВІД ПРОФЕСОРА ДО РЕКТОРА УКРАЇНСЬКОГО ВІЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Як відомо, значна частина активних учасників національно-визвольних змагань українського народу після поразки Української революції 1917–1921 років змушена була залишити батьківщину й опинилася в еміграції. Міжвоєнна українська еміграція являла собою значне й унікальне історичне, соціально-політичне й національно-культурне явище у вітчизняній і всесвітній історії ХХ століття, викликане драматичними подіями Першої світової війни, революціями та громадянською війною в Росії і, головним чином, поразкою Української революції 1917–1921 рр. Скільки їх, наших співвітчизників, опинилося на чужині внаслідок цих подій? І хоча серед дослідників тривають дискусії щодо чисельності політичних емігрантів і біженців післяжовтневого часу з Росії загалом (у різних публікаціях ці цифри коливаються від 1 до 3 і більше мільйонів чоловік) та України зокрема, але достовірним є факт, що лише в перші повоєнні роки чисельність емігрантів з українських земель сягала 100 тис. чоловік. Загалом, за деякими приблизними даними, в європейських країнах на кінець 30-х років проживало понад 600 тис. українців (разом із корінним українським населенням)¹. Така ж доля спіткала провідних діячів і активних будівничих і захисників Карпатської України після окупації краю Угорщиною у березні 1939 р., в тому числі й Августина Волошина.

16 березня 1939 р. В. Гренджа-Донський записав у своєму щоденнику: «...української влади вже нема в Хусті, прем'єр Волошин виїхав кудись вночі»². Галицький журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд Карпатської України «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті»³. Завдяки «Особовій справі А. Волошина» маємо можливість з'ясувати чіткий маршрут президента за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, — розповідав Волошин під

---

¹ Енциклопедія українознавства. Т. 2. Перевидання в Україні. Львів, 1993. С. 634.

² Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. С. 264.

³ Жіноча воля. 1939. Ч. 4.

час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., — я втік (стенографіст МДБ СРСР підбирав вирази сам. — *Авт.*) в м. Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуз (Румунія) — Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію — в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав в м. Загреб, де пробув 7 днів. З м. Загреб переїхав до курортного містечка в Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м. Загреб і звідти через м. Відень переїхав в м. Берлін, де пробув півтори місяці. З Берліна поїхав до Праги в травні 1939 р.»⁴.

А. Волошин на світанку 16 березня виїхав до Великого Бичкова, де він востаннє в житті провів богослужіння на рідній землі, дізнався про падіння Хуста. Пізно ввечері 16 березня міст через Тису перетнули у складі колони відступаючих чеських вояків і чиновників кілька автомобілів, на яких їхали урядовці Карпатської України, серед них і машина, що везла А. Волошина у супроводі його давнього друга і багаторічного сподвижника А. Штефана⁵.

23 березня 1939 р. префект Мараморощини повідомляв коменданта жандармерії у Клузі Геріта, що «16 березня 1939 р. приїхав в Румунію колишній прем'єр-міністр уряду Карпатської України д-р Волошин з іншими міністрами. Вони залишили в префектурі Сигету дві малі машини “Аеро”, просячи нас їх залишити в себе. Одна з машин в доброму стані і може бути використана жандармерією. Враховуючи, що А. Волошин покидає наше місто, маємо честь і просимо Вашого дозволу, щоб вирішити що робити з цими машинами: залишити собі, чи передати їх військовим»⁶. Того ж дня префект повідомляв митну службу в Сигеті, що в місцевій префектурі «знаходиться машина НР 15581, залишена урядом Волошина. Машина рахується приватною власністю політичної організації (УНО. — *Авт.*), очолюваної М. Туликом (УНО очолював Ф. Ревай. — *Авт.*). Однак вони є втікачами з Карпатської України, тому на нашій території втратили права на машину. Ми будемо нею користуватися до тих пір, поки ця проблема не буде вирішена»⁷. Останній документ, який пощастило віднайти в Державному архіві Бая-Маре, стосується повідомлення митниці Сигета до префекта за 23 березня 1939 р., в якому ставилося єдине питання: «Що Ви зробили з машиною М. Тулика?»⁸. Відомо, що А. Волошин і окремі члени його крайового уряду успішно

⁴ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 11–12.

⁵ Федака С. Августин Волошин. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії. У двох томах. Т. 2. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. С. 146.

⁶ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

⁷ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

⁸ Arhivele de Stat Maramures. Fond Prefectura. Act. 33/5148. 1939.

перетнули кордон Румунії і їх щиро прийняла Югославія. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що «о. д-р. А. Волошин святкував Великдень в Югославії»⁹. Із Сигета А. Волошин і його супутники через Великий Варадин, Клуж, Арад і Тимішоару дісталися до Югославії і зупинилися в Белграді на чотири дні, а потім А. Волошин разом з А. Штефаном поїхали до Загреба, де пробули цілий тиждень.

30 березня 1939 р. Августин Волошин опублікував у «Вістнику українського товариства «Просвіта» в Загребі своє «Великоднє звернення до українців Югославії». «Божому Провидінню, — писав А. Волошин, — подобалося знову досвідчити нас. Ми знову втратили свободу, що нею втішалася вітка українського народу в Карпатах. Ми її втратили, але тільки під напором численнішого й сильнішого ворога. В окупаційне ярмо не пішли ми добровільно. Ми улягли в нерівній боротьбі, а українські Герої сучасності дали нам новий приклад, як маємо стреміти до нашого національного ідеалу. Бо свобода родиться й закріплюється лиш у крові й терпінні. Голгофа українського народу є ще не скінчена... Прийде й час, твердо вірмо, національного воскресення Української Нації. До тої світлої хвилини приготовляймося, плекаючи в собі громадянські чесноти дисципліни, організованости, єдності. Творім національний моноліт, щоб у рішаючий мент одним серцем і одною душею посягнули ми по наше право, а осягнувши його, були в силі й боронити його»¹⁰. Подякувавши українцям Югославії за підтримку національно-визвольних змагань закарпатських українців, Августин Волошин завершив своє звернення пророчими словами: «Високо тримаймо національний прапор, а воскресне Україна!»¹¹. А газета «Нова зоря», що видавалася в Галичині, писала про перебування А. Волошина вже в Берліні¹². Тобто із Загреба А. Волошин поїхав до курортного містечка Цирквениця. Звідти він 11 квітня виїхав до Відня, а відтак до Братислави. Потім А. Волошин відбув до Берліна, де прожив півтора місяці. У квітні 1939 р. тут відбулася зустріч А. Волошина з П. Скоропадським, на якій обговорювалися останні події в Карпатській Україні та її майбутнє¹³.

Августин Волошин сподівався на те, що Угорщина здійснила інтервенцію без відома Гітлера, який обіцяв свою підтримку, і намагався зв'язатися з ним. Разом з Ю. Реваєм, С. Клочураком і А. Штефаном

⁹ Жіноча воля. 1939. Ч. 5.

¹⁰ Волошин А. Великоднє звернення до українців Югославії. *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1995. С. 385.

¹¹ Там само.

¹² Нова зоря. 1939. 27 квітня.

¹³ Федака С. Назв. праця. С. 146.

Волошин підготував меморандум, у якому писав: «Як відомо, у березні 1939 року територія Карпатської України була окупована угорськими військами. Окупація проводилася насильно, супроти волі всього населення Карпатської України. Кривава окупація, безжалісні переслідування українського народу, безтактна поведінка представників угорської влади по відношенню до корінного населення, відсутність в угорських урядовців усякого соціального чуття, а також економічна відсталість Угорщини стали результатом того, що з часу свавільного захоплення Карпатська Україна перетворилась в вогнище напруги... Угорські власті показали себе непривабливим фактом, коли під час окупації Карпатської України були розстріляні або нечувано жорстоким чином замучені тисячі українців, у тому числі культурні організації та товариства, серед них більше 300 читальних залів культурного товариства «Просвіта», заборонили будь-яке видання української літератури і преси, закрили всі українські народні, спеціальні та середні школи, відмінили церковні відправи на українській мові, а тепер, навіть, не дозволяють говорити на рідній українській мові та співати українські народні пісні.

Натомість у краї вони розпочали нечуваний терор, тисячі інтелігентів позбавили засобів існування, до коронованих земель вивозять цінні речі, а тепер грабують і ліси, що складають найцінніше багатство природи Карпатської України. В економічному і соціальному відношенні угорські власті знизили життєвий рівень у Карпатській Україні до довоєнного показника. Угорський королівський уряд розглядає Карпатську Україну з перспективи 1914 року. Ось чому в країні не видно ніяких ознак на покращення умов життя. Підсумком цих обставин є те, що Угорщина не в силі завоювати симпатії населення країни. Наслідки, котрі впливають звідси, очевидні... Винятково можливим вирішенням ситуації, яка склалася, є відокремлення Карпатської України від Угорщини...».

Отже, після нетривалих поневірянь європейськими країнами, у травні 1939 р. Августин Волошин опиняється в Празі, де залишився й жив постійно до свого арешту радянськими спецслужбами у травні 1945 р. І цей вибір був зроблений ним далеко не випадково, і не лише через лояльне й загалом доброзичливе ставлення Волошина до міжвоєнної Чехословаччини, у складі якої майже двадцять років перебувала його батьківщина — Закарпаття.

Річ у тім, що Чехословацька республіка, зокрема її столиця Прага, стала в 1920-30-х роках одним з основних осередків перебування емігрантів із Росії, у тому числі з українських земель, де для них були досить сприятливі умови проживання та діяльності. На відміну від урядів більшості європейських держав, уряд ЧСР надавав великого значення підтримці демократичного іміджу своєї молодій держави у світі і, зокрема,

зайняв особливу позицію щодо проблеми біженців із Росії, розв'язуючи її відповідно до зовнішньополітичних пріоритетів ЧСР. Зокрема, він сприйняв російську та українську еміграції як важливий політичний і культурний фактор розвитку зв'язків із цими демократичними в майбутньому країнами, враховуючи традиційні русофільські настрої великої частини чехословацького суспільства, а також конкретні господарські інтереси країни. Водночас засновники й керівники Чехословацької республіки дотримувалися антибільшовицьких позицій і хоча офіційно проголосили щодо радянської Росії «прихильний нейтралітет», тобто невтручання в її внутрішні справи, насправді всіляко підтримували колишніх військово-службовців білих і українських армій та представників буржуазних політичних партій, їхню антирадянську діяльність, сподіваючись, що саме післяжовтнева еміграція найближчим часом, після повернення на батьківщину, відіграватиме провідну роль у відродженні нової Росії, її «реконструкції» і «європеїзації», а також — у пропагуванні ЧСР у сфері культурній і господарській та сприянні розвитку чехословацької промисловості й торгівлі у відновленій Росії¹⁴. Тому висунуті та пропаговані офіційними колами ЧСР причини надання допомоги біженцям із Росії — «ідеї гуманізму, слов'янської єдності та вдячності тисячам російських героїв, що полягли в боях Першої світової війни за спільну справу»¹⁵ — не вичерпують усіх мотивів, насамперед політичних і економічних, якими керувався чехословацький уряд у своєму ставленні до емігрантів.

Натхненником принципово нового підходу до вирішення емігрантського питання в Чехословацькій республіці був її перший президент Томаш-Гарріг Масарик — визначний громадський діяч і політик, великий гуманіст і філософ-демократ. Сам колишній політичний емігрант, який своє перебування за кордоном у роки Першої світової війни підпорядкував цілям звільнення чеського і словацького народів з-під австрійської залежності, він як ніхто інший розумів труднощі життя на чужині й настрої і прагнення емігрантів та у своїй діяльності на найвищому державному посту велику увагу приділяв поліпшенню їхнього становища у світі, тим паче, що після утворення незалежної Чехословацької держави у 1918 р. за межами її кордонів залишилося понад 2,2 млн чехів і словаків, тобто близько п'ятої частини всього населення ЧСР. У своїх поглядах і діяльності Т. Масарик і його оточення виходили з того, що як репатріація, так і денационалізація для основної маси емігрантів і біженців із Росії неприйнятні, та для рішення емігрантського питання потрібно шукати третій шлях, на якому б ті, що втратили домівку, мали захист перед

¹⁴ Див.: Пашуто В. Т. Русские историки-эмигранты в Европе. Москва, 1992. С. 24.

¹⁵ Československá pomoc ruské a ukrajinské emigraci. Praha, 1936. S. 3.

вимушеним поверненням на батьківщину, а так само й перед денационалізацією. Тому саме в Чехословаччині у 1920–30-ті роки найчастіше використовувалися серед емігрантів, особливо українців, так звані паспорти Нансена, що надавали їм статус бездержавних і прирівнювали до громадян країн перебування або до найбільш привілейованих чужинців.

Однак головною відмінністю емігрантів із Росії у ЧСР від еміграції у інших країнах було те, що чехословацький уряд проводив цілеспрямовану регуляцію міграційних процесів із тим, щоб у країні зосереджувалися кращі культурні сили, які би підготували нову інтелігенцію для майбутньої демократичної і федералістичної Росії. Якщо, наприклад, у міжвоєнний період у Берліні та Белграді надавалася перевага монархістським і сепаратистським колам, у Парижі — консервативно-демократичним, у Харбіні — ультраконсервативним, то Прага підтримувала демократичні течії у середовищі еміграції із Росії з урахуванням її багатонаціонального складу. Згодом політичні мотиви її підтримки відійшли на другий план, і основним аспектом політики чехословацького уряду щодо емігрантів із Росії стали майже винятково питання розвитку науки, освіти й культури. Зокрема, Т. Масарик і його оточення розраховували також на те, що така політика перетворить ЧСР на провідний слов'янський центр у Європі: цим, не в останню чергу, пояснюється активна підтримка чехословацьким урядом російських, українських і білоруських наукових, культурницьких, навчальних та інших установ, закладів і товариств, творчої діяльності провідних представників науки й культури східнослов'янських народів, що опинилися в еміграції у Чехословаччині. Цей політичний курс, проголошений влітку 1921 р. під назвою «російська допомогова акція», поклав початок вирішенню емігрантського питання в ЧСР на найвищому державному рівні: організація і проведення всієї «російської акції» згідно з постановою уряду ЧСР від 28 липня 1921 р. доручалися Міністерству закордонних справ на чолі з Е. Бенешем¹⁶.

Слід зазначити, що масовий приплив емігрантів із Росії у Чехословаччину, який почався в 1921 році, набагато перевищив усі прогнози: у 1921 р. туди прибули 6 тис. чоловік, а в 1923 р. — уже 23 тис., 1924 р. — 20 тис., 1925 р. — 25 тис., 1932 р. — 10,5 тис., 1936 р. — близько 9 тис., 1939 р. — 8 тис. Щоправда, точні дані про кількість емігрантів у цій країні, як і їхню національну приналежність, встановити дуже важко. По-перше, не всі з них враховувалися офіційною статистикою, оскільки прибували нерідко нелегально. По-друге, Чехословаччина використовувалася

---

¹⁶ Див.: Віднянський С. Українська еміграція в міжвоєнній Чехословаччині та значення її діяльності для актуалізації «українського питання» в Європі. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2008. Вип. 17. С. 94–116.

багатьма емігрантами як певний перевалочний пункт між Сходом і Заходом. Після більш-менш тривалого перебування в країні, здобувши певну освіту, значна їх частина поверталася на батьківщину (зокрема, в Галичину, а деякі — і в радянську Україну) або виїжджала в інші західні держави. Найвірогідніше під час першої хвилі еміграції (перша половина 20-х років) щороку в ЧСР перебувало близько 50 тис. емігрантів із Росії, зокрема — 20–25 тис. українців, понад 20 тис. росіян, декілька сотень білорусів, вірменів, грузинів, калмиків, окремі представники балтійських та інших народів колишньої Російської імперії. З кінця 20-х років кількість емігрантів у Чехословаччині з цілого ряду причин почала скорочуватися: у 1939 р. їх залишилося близько 10 тис.¹⁷

Отже, українська еміграція була в міжвоєнні роки однією з найчисленніших у ЧСР. Причому переважна більшість із них була політичними емігрантами, з явною перевагою національно свідомої інтелігенції та учнівської, студентської молоді, у зв'язку з чим Чехословаччина, зокрема Прага, стала на той час, поряд із Харковом, Києвом і Львовом, одним із центрів українського культурного, наукового й навіть громадсько-політичного життя та практично до 1945 р. залишалася одним із найбільших і найактивніших осередків української еміграції у Європі. Про це переконливо свідчила діяльність десятків українських наукових установ, навчальних закладів, організацій, товариств і спілок, створених у міжвоєнні роки з ініціативи визначних представників української еміграції за підтримки чехословацьких урядових і громадських кіл. Саме в них об'єдналися найкращі інтелектуальні сили української еміграції, представники різних наукових і культурних галузей і професій, які своєю творчою працею збагатили українську і світову науку й культуру та сприяли чесько-словацько-українському культурному зближенню.

Зокрема, у 1920–30-ті роки в Чехословаччині діяли такі наукові установи й організації, як Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українська академія (студія) пластичного мистецтва, Український інститут громадознавства в Празі, Українська господарська академія в Подебрадах, Українська наукова асоціація, Український академічний комітет, Українське історично-філологічне товариство, Українське правниче товариство, Українське педагогічне товариство, Українське аграрне товариство, Українське воєнно-наукове товариство, Спілка українських лікарів, Товариство українських економістів, Товариство українських інженерів, Спілка гідротехніків та

---

¹⁷ Див.: Віднянський С. В. Політика чехословацького уряду щодо української еміграції в міжвоєнний період. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 1993. Вип. 3. С. 42.

меліораторів, Союз українських журналістів і письменників на чужині, Українське товариство прихильників книги, Товариство охорони українських історичних пам'яток за кордоном, Союз українських організацій в ЧСР, Музей визвольної боротьби України, Український національний архів, Український громадський видавничий фонд, а також українська гімназія і школи та інші творчі товариства і професійні спілки, жіночі, молодіжні, студентські, спортивні та січові союзи тощо. Уже один їх перелік, до того ж неповний, є свідченням доброї організованості й активного культурно-громадського й науково-освітнього життя українських емігрантів у міжвоєнній Чехословаччині. Завдяки багатьом філіям і відділенням у різних містах Чехії, Моравії, Словаччини й Підкарпатської Русі (Закарпаття), а також через численні друковані органи (у міжвоєнні роки в ЧСР виходило 98 назв українських газет, журналів і різних бюлетенів), ці установи й організації залучали до своєї діяльності українські маси всієї республіки і стали суттєвим фактором громадсько-культурного життя чехословацького суспільства, що здійснював на нього значний вплив.

Все це, не в останню чергу, вплинуло на вибір Августином Волошином місця осідку в еміграції та позначилося на його подальшій діяльності. «По приїзді в м. Прагу, — говорив він на слідстві, — коли остання вже була окупована німцями, я поступив на службу в Український вільний університет на посаду завідуючого кафедрою педагогіки»¹⁸. А під час допиту 22 травня 1945 р. Волошин заявив, що «протягом всього періоду, починаючи з 1939 по 1945 рік, займався професорською діяльністю в галузі педагогіки» і не займався політикою¹⁹.

Про празький період в житті А. Волошина Е. Дутка писала: «По окупації Карпатської України, о. Волошину вдалося виїхати з Хуста за кордон. Через Румунію і Югославію, разом з проф. Августином Штефаном, вони поїхали в Прагу, де батько Волошин купив дім. Сестрам Василянкам, які перебували в Пряшеві, він написав листа, в якому просив, щоб декілька сестер приїхали в Прагу. Мати ігуменя відрядила до нього вісім сестер і чотири сироти. Чотири сестри одержали роботу в Українській гімназії в Морджанах, а інші чотири залишилися в хаті батька Волошина. Дві сироти відвідували морджанську гімназію, а дві ходили до школи в Празі. Мати Марія Яворська була настоятелькою в Празі та секретаркою батька Волошина. Вона під диктовку писала його роботи на друкарській машинці. Мати Северина Махник вела дім, сестра Імельда Яворська була захристиянкою, а сестра Тереза Дутка записалася в Український вільний

¹⁸ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 11–12.

¹⁹ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 10.

університет. Батько Волошин і в Празі дотримував денний режим. Після ранньої молитви і Служби Божої він диктував матеріали, приготовлені попереднього дня. Опісля йшов до загороди на прогулянку. О дванадцятій годині він обідав. Пізніше готував окремі свої роботи, щоб їх наступного дня продиктувати матері Марії. Він також читав лекції з педагогіки в Українському вільному університеті. Два роки був деканом цієї освітньої установи. В такий час порядок денний о. Волошина мінявся»²⁰.

Тут, мабуть, варто зробити невеликий відступ про Український вільний університет (УВУ), з яким було пов'язане шестирічне перебування і творча діяльність Августина Волошина в Празі.

Український вільний університет як перший вищий навчальний заклад і друга наукова установа української еміграції за кордоном був заснований 17 січня 1921 р. у Відні з ініціативи українських інтелектуальних кіл (учених, письменників, журналістів) на чолі з професором української філології Львівського університету О. Колесою, який став першим ректором університету й обирався згодом на цю посаду сім разів. У вересні 1921 р. УВУ було переведено до Праги, що на той час стала головним осередком української студентської молоді (близько 1 тис. осіб) й еміграції з українських земель взагалі, де він дістав матеріальну та правову підтримку з боку чехословацького керівництва (уряду та президента), а також з боку наукової громадськості республіки, зокрема керівництва Карлового університету, яким були надані українському університету приміщення для занять тощо.

Перенесення УВУ з Відня до Праги забезпечило йому тут багаторічне і плідне існування до травня 1945 р. Саме в Празі завдяки регулярній допомозі чехословацького уряду й підтримці наукової громадськості і, не в останню чергу, через високий фаховий рівень професорсько-викладацького складу УВУ і відданість його фундаторів і провідних учених обраній справі, він перетворився на повноцінний і науково спроможний український навчальний заклад на зразок західноєвропейських університетів і швидко завоював собі авторитет і міжнародне визнання. Достатньо сказати, що в міжвоєнні роки в ньому викладали і проводили наукову діяльність понад 100 чоловік, у тому числі 56 професорів. Більшість із них були широко відомі в науковому світі як висококваліфіковані фахівці з певних галузей знань, визначні громадсько-культурні діячі, серед них: філологи А. Артимович, Л. Білецький, О. Колесса, І. Огієнко, І. Панькевич, В. Сімович, С. Смаль-Стоцький, історики — Д. Антонович, І. Барков-

---

²⁰ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. С. 79.

ський, В. Біднов, С. Дністрянський, Д. Дорошенко, В. Кубійович, О. Мицюк, С. Наріжний, О. Шульгін, Ф. Щербина, В. Щербаківський, А. Яковлів, філософи — А. Волошин, Ф. Мірчук, Д. Чижевський, правознавці — О. Ейхельман, Р. Лашенко, К. Лоський, О. Лотоцький, В. Старосольський, С. Шелухін, природознавці — І. Горбачевський, Б. Матюшенко, С. і Я. Рудницькі, В. Тимошенко та багато інших відомих у науковому світі ще до праці в УВУ учених. Водночас у їхній творчій діяльності т. зв. «празький період» посідає особливе місце, свідченням чого є їхня багата творча спадщина саме в міжвоєнні роки²¹.

Під час гітлерівської окупації Чехословаччини Український вільний університет, у якому саме тоді працював Августин Волошин, був значно обмежений у правах і діяльності й підпорядкований ректорові німецького Карлового університету. В умовах Протекторату Чехії та Моравії припинила надходити як президентська субсидія УВУ так і міністерські дотації, які існували раніше. І тільки завдяки зусиллям професорів УВУ О. Колесси, О. Мицюка, І. Барковського та А. Волошина, а також прихильному ставленню до українського університету міністра шкільництва й народної освіти Капраса та деяких відомих німецьких вчених УВУ продовжував діяти: йому було надано в 1939 р. кредит у розмірі 100 тис. крон і обіцяна, а згодом і відновлена дотація в 1940 р. на суму 200 тис. крон. У зв'язку із закриттям чеських високих шкіл лекції для студентів УВУ читалися, в тому числі і професором Волошином, у Музеї визвольної боротьби України й конвенту Мальтійського Ордена в Празі III.

Цікаві відомості про діяльність Українського вільного університету в період німецької окупації оприлюднив відомий учений-українознавець із Братислави Микола Неврлий, який у 1940–1944 рр. був слухачем УВУ. Ось що він пише про українсько-німецькі відносини: «Більшість із них (українців. — *Авт.*), особливо з чесько-українських родин, співчували національній трагедії чеського народу, хоч дбали також про дальші можливості й для українського народу. Рожеві надії тих, що очікували від німців допомоги у відновленні української державності, досить скоро розвіялись. В цілому, політика українців в Протектораті була щодо німців досить стримана, а після їхнього терору в Галичині й на Східній Україні перейшла у скриту ненависть. Виразно пронимецьких орієнтацій не виявила в Протектораті жодна українська організація. Те, що УВУ... та ще кілька українських інституцій... продовжували далі свою діяльність і в добі Протекторату, заслугу в цьому мало передовсім досить організоване

---

²¹ Див.: Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). Київ, 1994.

українське життя в діаспорі, як також — і то не в меншій мірі — і тогочасні чеські уряди. Адміністративно — а тим самим і фінансово УВУ... продовжував далі підлягати чеським урядам»²².

Відповідь на питання, чому в той час, коли німецькою окупаційною владою були ліквідовані чеські та інші слов'янські наукові установи й товариства, залишено було українські установи, намагається дати також і колишній професор УВУ празького періоду його діяльності Я. Рудницький. На його думку, «першим і основним мотивом залишення наукових осередків було те, що вони не були в орбіті чесько-німецького безпосереднього конфлікту, а маргінальними «нейтральними» установами, товариствами» і належали до «антисовєтського» фронту, зорганізованого втікачами й виселенцями з-під совєтської України. Немалу роль відіграли при цьому особисті зв'язки діячів УВУ й інших установ та організацій із німецькою адміністрацією (проф. О. Колесса, проф. І. Мірчук, проф. Освальд Бургард (Юрій Клен), проф. В. Кубійович та ін.)»²³. Ця відповідь видається нам більш повною й переконливою.

Празький період життя й діяльності А. Волошина, зокрема його педагогічну працю в Українському вільному університеті, досить ґрунтовно висвітлила Т. Беднаржова. Ще 15 жовтня 1938 р. професор УВУ В. Щербаківський повідомляв ректора цього навчального закладу, що «комісія професорів факультету права і суспільних наук Українського вільного університету в Празі в засіданні свого дня 14 жовтня ц.р. одноголосно ухвалила монсеньйорові о. Августину Волошинові титул доктора прав УВУ в Празі»²⁴. Ще раніше, з нагоди призначення А. Волошина державним секретарем в уряді А. Бродія у жовтні 1938 р., ректорат УВУ привітав його з високою урядовою посадою і побажав успіхів у його майбутній праці. Архівні документи, відшукані й опубліковані Т. Беднаржовою, дають можливість простежити основні віхи викладацької і наукової діяльності А. Волошина в УВУ. У списку професорів Українського вільного університету, що мають викладати в зимовому семестрі 1940/41 шкільному році на філософському факультеті значиться «Волошин Августин, доктор прав, звичайний професор педагогіки, член Слов'янського інституту в Празі, продекан філософічного факультету»²⁵. На

---

²² Неврлий М. УВУ — база незалежної української науки у вільному світі (1921–1945). *Від Наукового товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету*. Міжнародна наукова конференція (Пряшів-Свидник, 12–15 червня 1991 р.). Матеріали. Київ; Львів; Пряшів; Мюнхен; Нью-Йорк; Торонто; Сідней, 1992. С. 208.

²³ Там само. С. 216.

²⁴ Беднаржова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. С. 184.

²⁵ Там само. С. 185.

наradі професорів філософського факультету в УВУ, яка відбулася 24 червня 1939 р., деканат привітав професора А. Волошина та висловив переконання, що «його співпраця спричиниться до розвитку університету». В 1944–1945 навчальному році А. Волошин повинен був прочитати курси лекцій із «Теорії навчання», «Педагогічної телеології», «Уривків з педагогічної літератури», «Нової доби української освіти», «Методології морального виховання».

Викладаючи в УВУ, А. Волошин плідно займався літературною діяльністю. Із «Списку праць професорського персоналу УВУ, готових до друку, або які будуть готові до 1.VI.1945 р.», видно, що А. Волошин підготував до друку історичну драму «Фабіола», книги «Теорія виховання», «Педагогічна телеологія» і продовжував працювати над «Методологією морального виховання», «Педагогічною Хрестоматією», «Педагогічною психологією». Обсяг цих книг мав складати понад 80 друкованих аркушів²⁶. А. Штефан писав, що в Празі А. Волошин написав також історичну п'єсу «Князь Лаборець» і драму «Син Срібної Землі Юрій Довжа», але гітлерівська цензура не дозволила їхню публікацію²⁷. Така ж доля спіткала інші твори А. Волошина, зокрема, оповідання з верховинського життя «У плаю», переклади творів св. Августина «Божий Город» та «Ісповідання». Августин Волошин багато працював над перевиданням своїх головних праць із педагогіки, адже необхідно було їх довести до рівня вищої академічної освіти. Рукописи «Педагогічної дидактики», «Педагогічної методики» та двотомної «Педагогічної Хрестоматії» були передані видавництву «Пробоем» у Празі, яке очолював Степан Росоха, однак його власник був заарештований, а видавництво закрите. Яка подальша доля рукописів А. Волошина — невідомо.

Перебуваючи на еміграції, А. Волошин приділяв багато уваги залученню українських дітей у школи, гімназії. А. Штефан пригадував: «В липні 1940 р. президент Волошин написав мені, щоб я переселився до Праги й перебрав і рятував Модржанську українську гімназію, бо чехи хочуть її зліквідувати... По двох тижнях мене найменовано директором Модржанської української гімназії»²⁸. Врятувавши цей навчальний заклад від закриття, А. Волошин на цьому не зупинився, а часто його відвідував: «Тішився, що біля 90 карпато-українських хлопців і дівчат, біля 120 з інших українських земель мали там регулярну середньошкільну науку та були поміщені в гуртожитках»²⁹. Августина Волошина часто можна було

²⁶ Там само. С. 189.

²⁷ Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. С. 34.

²⁸ Там само. С. 131.

²⁹ Там само.

зустріти і в інших місцях, де проживали українські діти. Так, у 1940 р. він відвідав інтернат для дітей емігрантів у Мозтанах. Піклувався він і про долю студентів Торговельної академії, яка опинилася в Словаччині. Уряд цієї країни не дуже радо поставився до появи українських академістів у Братиславі. Михайло Левида, що тепер проживав в Карлових Варах, пригадував: «Викладацький склад академії розпочав переговори з представниками словацьких властей про необхідність для її студентів завершення навчального процесу. Тільки після тривалих клопотань... їм було дозволено»³⁰. І в цьому велика заслуга А. Волошина і А. Штефана.

В Українському вільному університеті Августин Волошин пройшов непростий творчий шлях від професора педагогіки й декана філософського факультету (1939–1940 рр.) до ректора. За рішенням Сенату УВУ, ухваленому на засіданні 16 квітня 1945 р., обов'язки ректора УВУ були покладені на А. Волошина³¹. Прихильник концепції залишення Українського вільного університету на території Чехословаччини Августин Волошин прийняв керівництво університетом від ректора А. Яковліва, який із більшістю професорів після вступу до Праги радянських військ виїхав за кордон. Проте сподівання останнього ректора празького періоду УВУ Волошина на можливість існування українського університету в Празі виявилися ілюзорними: Український вільний університет було фактично ліквідовано, університетську бібліотеку (понад 10 тис. книг) та архів конфісковано й вивезено до СРСР.

Самого Августина Волошина — ректора УВУ — вперше було заарештовано радянськими органами НКВС уже 11 травня 1945 р. Цього разу його завезли в приміщення УВУ, забрали ключі від ректорської канцелярії та архіву й відпустили. Другий арешт А. Волошина органами НКВС відбувся 15 травня теж у його помешканні за адресою: Прага-Сміхов, Під Ліпками, 12. Капітан Смершу Шибайлов доправив його на Делострелецьку вулицю, де його було замкнено в тюремному підвалі. З Праги Волошина вивезли до Москви у в'язницю Лефортово, потім перевели в Бутирську тюрму. В ув'язненні 71-річний Августин Волошин перебував 52 дні, де був підданий численним допитам, жорстким фізичним і моральним тортурам.

³⁰ Вегеш М. Довга дорога додому. *Закарпатська правда*. 1992. 20 жовтня.

³¹ Беднарджова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. С. 195.

Розділ 7.

УВ'ЯЗНЕННЯ РАДЯНСЬКИМИ СПЕЦСЛУЖБАМИ Й ОСТАННІ ДНІ ЖИТТЯ ПРЕЗИДЕНТА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

...Закінчувався 1944 рік. Друга світова війна вступала в свою завершальну стадію. Четвертий український фронт ще перебував на Закарпатті, але своїм вістрям вже був спрямований на Європу. Попереду ще багато боїв, тисячі людей назавжди залишаться лежати в чужій землі, але, що війні скоро кінець — знали, мабуть, всі. Разом з фронтом, немов його супроводжуючи, однак, будучи його складовою частиною, просувався вперед і так званий 4-й департамент Смершу. Серед низки завдань, які були поставлені перед смершівцями, було «виловлення і знешкодження українських буржуазних націоналістів».

Перше знайомство А. Волошина з працівниками Смершу відбулося 11 травня 1945 р. Однак тоді все обійшлося. У нього забрали ключі від ректорської канцелярії та архів (як нам тепер не вистачає матеріалів цього архіву!). Можливо, для того, щоб «заспокоїти» похилого віку людину, президентові видали «бумагу», згідно з якою він міг спокійно продовжувати займатися своєю роботою, не боячись арешту. Та все було далеко не так, як могло здатися на перший погляд. «Недремне око» працівників Смершу уважно слідкувало за кожним його кроком, а біля будинку по вул. Подліпками, 12, де він мешкав, постійно чергували смершівці.

15 травня 1945 р. біля будинку № 12 зупинилася машина чеської поліції. З неї вийшла людина у формі офіцера МДБ. Пройшла мить — і капітан Шибайлов (так звали чи псевдо було смершівця) вже відчиняв двері будинку. Перекоаний у тому, що виникло якесь непорозуміння, господар показав документ і сказав, що його вже переслухали і звільнили. Офіцер запевнив, що турбуватись не потрібно, залишилось уладнати деякі формальності, незабаром його привезуть додому. Коли машина, в яку Шибайлов запропонував сісти Волошину, під'їхала до вулиці Делострелецької, колишній президент ймовірно зрозумів, що він вже додому не повернеться. В будинку під номером 11 тимчасово розміщувався слідчий відділ Смершу. Звичайно, вівіски, яка б про це говорила, на ньому не було¹.

---

¹ Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. Ужгород, 1995. С. 6.

В «Особовій справі Августина Волошина» знаходимо невелике повідомлення: «Задержан 15 мая 1945 года в Праге-16, ул. Подлипками, 12. При задержании изъята круглая печать с подписью «Президия правительства Подкарпатской Руси»². До цього додамо, що Волошин був заарештований незаконно, адже співробітники МДБ СРСР навіть не пред'явили йому ордер на арешт. Названий документ був представлений Волошину слідчим головного управління «Смерш» майором Вайндорфом (№ 749) тільки 5 червня 1945 р., тобто тоді, коли він був в'язнем Лефортівської тюрми³.

У 1948 р. в Німеччині були опубліковані спогади Івана Мондича (Н. Синевирського) «Смерш. Год в стане врага». Автор в 1945 р. працював перекладачем у контррозвідці Смершу. Пропонуємо Вашій увазі деякі уривки з цієї унікальної книги: «Приїхало авто капітана Шибайлова

— Здоров, Микола! — Шибайлов усміхався. Його товсте і рожеве лице висловлювало вдовolenня, що успішно виконав завдання.

— Пізнаєш?

Я подивився в сторону кругленького монсеньйора, що виступав з авто.

— Волошин!

— Так. Це він. Ваш бувший президент. Старик Волошин якось непритомно подивився в мою сторону. Мабуть, він навіть не бачив мене. Його очі блудили десь далеко, в невідомих краях.

— Куди смотришь поп? На небо? Поздно! Нужно было раньше богу молиться, а не политикой заниматься.

Волошин слухав Шибайлова байдуже.

— Ну, валяй, валяй вот с этим бойцом в подвал! Быстрее!

Волошин поспішив. Він якби все ще не вірив, що його арештовано... Я подивився в сторону, куди Волошин віддалявся. Вояк ударив прикладом його в спину...»⁴.

Учергове звернемося до унікальних споминів Е. Дутки: «Прага — Великдень 1945 р. Одного ранку перед Великоднем, розбудила нас сестра Імельда і сказала, що чула по радіо, ніби радянська армія увійшла в Прагу. Батько Волошин спокійно відповів: «Нема що чекати, підемо в каплицю помолитися, я відслужу Службу Божу, дам вам розгрішення на випадок смерті і нехай діється воля Божа». Присутність Отця при престолі впливала на нас успокоюючо, немов бальзам. Під час Служби Божої він віддано молився. Потім уділив нам розгрішення, після якого ми і

² ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 1–3.

³ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 6.

⁴ Просвіта. 1991. № 1.

спожили свячене. В коротці прийшли до нас радянські солдати і чемно поросили позволення увійти до двору з воєнними тягаровими автомашинами (залишилися на нашій дворі декілька днів, військові в автомашинах навіть і спали). Того ж дня після обіду прийшли до нас ще троє радянських, двоє увійшли до хати, а один залишився в авті. Один з присутніх сказав, що він є професором філософії і бажає говорити з А. Волошином. Батько прийняв їх гостинного. В сусідній кімнаті ми чули, що вони говорили про Е. Канта. Посиділи годину-дві і відійшли. Після їхнього відходу батько сказав, що вони поміняли склянки з вином на столі, бо, мабуть, боялися, що їх хочемо отруїти.

Декілька днів ніхто не приходив. Батько старався дотримувати свій режим дня. Після обіду 8 або 9 травня двоє військових приїхали за батьком і сказали, що хочуть з ним подивитися на український університет. Він пішов з ними. Додому його привезли пізньої ночі. Нам ані слівцем не сказав, де був і що від нього хотіли. Пішов у каплицю, опісля ліг спати. Через кілька днів, 13 травня приїхало до нас кілька автомашин і десть десять солдатів. Один з них зразу звернувся до батька словами: «Мы вас пришли арестовать, соберите нужные вещи!». Ніяких документів вони нікому не показали. Нас, монахинь і рідну сестру о. Волошина Елену, вони посадили в їдальню, де нас сторожив солдат з автоматом. Двоє солдат залишилися в бюрі біля батька, інші солдати розійшлися по всьому домі, де робили обшук. Уже стемніло, коли його закінчили, а нам здавалося, що то була ціла вічність. Перед тим, як взяти о. Волошина, нам дозволили попроситися з ним. Відходячи, один з солдатів запитав: «Деньги у вас есть?». Мати Северина принесла фотографію сиріт і сказала: «Тут його деньги». Солдат продовжував: «А оружие у вас есть?». Батько витяг вервечку з кишені і сказав: «Це моя зброя». Військовий засміявся і вони, взявши о. Волошина з собою, пішли. Про те, що трапилось, ми зразу телефоном інформували бувших міністрів Карпатської України, які жили в Празі. Однак перед північню батька Волошина привезли додому і вибачалися, мовляв, то була помилка. «Знаете, военное время».

В неділю до нас відважилися прийти міністри і радилися з о. Волошином, що далі робити. Деякі казали, що йому вже добре, бо звільнили його додому, а інші були того погляду, що радянським не треба вірити, бо вони батька не лишать живим. Мовляв, конче потрібно поїхати далі, за кордон. Августин Штефан щиро радив батькові поїхати з ним. Він уже мав замовлений вагон і підкреслив, що його дружина буде ними опікуватися.

Вранці 15 травня, безпосередньо після Служби Божої, увійшли в хату двоє солдатів. Вони казали, що з батьком підуть до Степана Клочурака,

щоб батько зі собою нічого не брав, бо то лише формальність. Та ми даремно його чекали. Батько вже не вернувся. Сестра о. Волошина Елена писала листи різним людям і установам. Написала і на посольство СРСР в Чехословаччині. Ходила по різних урядах, але нічого про брата не довідалася. Десь через два роки посередництвом радянського посольства ми одержали вістку, яку написав тогочасний посол Валер'ян Зорин: «У нас его нет».

В тім часі, крім сестер Василянок, у домі жив ще садівник з жінкою і водій Ф. Туряниця.

Правду про батька Волошина ми довідалися аж через кілька років, коли в Прагу повернувся з Радянського Союзу д-р Микола Долинай. Він був арештований разом з Юрієм Перевузником і Степаном Клочураком. Згаданих заарештували за день раніше ніж о. Волошина, значить 14 травня. Затримували їх близько аеропорту, куди 15 травня привезли А. Волошина. Всіх їх літаком повезли в СРСР. В літаку було ще кілька полонених і високих воєнних діячів. Як прилетіли в Москву, автом їх перевезено у Лефортовську тюрму. Кожного з ув'язнених післали в інше місце, і д-р Долинай о. Волошина більше не бачив. М. Долинай у в'язниці пізніше попав в кімнату з одним німцем. Той оповідав, що в лікарні у Бутирській тюрмі кілька днів лежав з Президентом Карпатської України. Коли А. Волошина 11 липня привезли в лікарню, він ще міг ходити. В той, як з німцем був разом, А. Волошина щодня брали на допити, де його мучили. Одного дня о. Волошина привели два сторожі і кинули на ліжку. А. Волошин був непритомний, не приймав харч і тоді його німець, якого повезли на інше місце, бачив останній раз. Пряшів, 7 липня 2003 р.»⁵.

С. Сабол (Зореслав) теж писав про останні дні на волі Августина Волошина: «Прибулі до Праги керівники СМЕРШу мали заздалегідь приготовлений їхніми агентами список людей, призначених на арешт. Одним з таких агентів був у Празі чолов'яга на прибране ім'я Гуменюк. Він прибув до Праги як «біженець» з сім'єю, отже виглядало, що він є справжній біженець. Українці в Празі підозрівали його згодом, але толерували. Дістав навіть працю коректора в редакції часопису закарпатської молоді «Пробоем». (Одного разу автор мав нагоду пізнати того Гуменюка. Приїхавши в серпні 1944 року з Берліна до Праги, автор зайшов до редакції «Пробоем», вступив до канцелярії видавця дра С. Росохи. Розбалакався з ним при відчинених дверях. Раптом вступив до канцелярії мужчина невисокого росту, середнього віку. Оглянув автора із зацікавленням, мабуть тому, що перший раз бачив його. На запитання С. Росохи —

---

⁵ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 79–81.

чого прийшов, відповів, що прийшов подякувати за те, що прийняв його на працю. Це був агент Гуменюк. Видно, що щойно десь недавно став коректором у редакції «Пробоем», де мав доступ до адресаря передплатників).

Українці в Празі помітили, що часто, коли Гуменюк стрічався з людьми, залюбки фотографував їх. Це насторожувало поодиноких людей, але Гуменюк спокійно продовжував свою діяльність. Августин Волошин сказав міністрові Августину Штефанові, що Гуменюк також сфотографував його щось два раз. Раз трапився випадок, що агент СМЕРШу прийшов на квартиру Миколи Вайди, щоб арештувати його. Микола Вайда виїхав був на Захід, агент не застав його вдома. Але в той самий час прийшов відвідати М. Вайду учитель руханки української гімназії в Морджанах. Агент запитав його прізвище, подивився на свій список і на місце арештував відвідувача⁶.

Через деякий час А. Волошина перевезли до Москви і помістили в одну з камер-одиночок Лефортовської тюрми. Якою ж була ця твердиня Міністерства державної безпеки? Споруджена ще за царизму, ця тюрма була закрита в 1917 р. Однак після двадцятирічного «відпочинку» Й. Сталін у 1937 р. помістив у ній вищий командний склад армії на чолі з маршалом М. Тухачевським, і відтоді вона існує до наших днів. Відомий радянський розвідник Леопольд Треппер, який свого часу мав можливість детально ознайомитися з цією тюрмою, у своїх споминах «Велика гра» писав: «Споруда нагадує мені старовинну фортецю Сен-Жак д'Арк на Середземноморському узбережжі Палестини... З середини тюрма нагадує цирк, три поверхи колових галерей, вздовж яких розміщувались камери. В середині — великий, пустинний плац, звідки можна наглядати за всіма поверхами»⁷.

Колишній військовий прокурор М. М. Ушов, який пройшов всі «кола пекла», так описав камеру, в якій він перебував: «Камера, в яку я потрапив, являла собою довгу вузьку кімнатку у вигляді кам'яного мішка. Віконечко прикрито незмінним залізним козирком. Світло з вулиці ледь-ледь пробивалось. Щодоби горіла вмонтована в стелю електрична лампочка. Біля стін наглухо прикріплений невеликий, продовгуватий залізний столик, а поряд з ним масивна табуретка. Зліва при вході в камеру прикріплений металічний унітаз, а поряд — водопровідний кран і ма-

---

⁶ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 84–85.

⁷ Вегеш М., Турянця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. С. 7–9.

ленька раковина. Стіни на півтора метра зафарбовані густо-зеленою фарбою. В дверях камери, як і в інших тюрмах, невелике віконечко, у вигляді кватирки, так званий «собачник», через який ув'язненим подається їжа, вода і робляться зауваження... В камері холодно. Всього 6–7 градусів тепла. Довго сидіти на одному місці неможливо. Ми не тільки ходили, але буквально бігали по камері, намагаючись хоч трохи зігрітись...»⁸.

Слід зазначити, що про існування такої тюрми мало хто знав, хоча чутки про неї ширилися. Один із в'язнів пригадував: «О третій годині ночі я був доставлений в Лефортовську тюрму. Про те, що існує така тюрма, я, старий москвич, не мав ніякого поняття...». Інший в'язень пише, що «Лефортовська тюрма відрізняється від інших тюрем особливою жорстокістю і страшним режимом. Слухи про неї доходили до тюрем інших міст. Деякі ув'язнені, які побували в Лефортовській тюрмі, від одного тільки згадування про неї починали трястися»⁹. Перебування в тюрмі негативно впливало на нервову систему ув'язненого. Як пригадував Треппер, людина не мала ні хвилини спочинку. Протягом години по десять разів відкривалися двері камери і лунали попередження: ви забагато ходите, ви дуже довго сидите, ви недостатньо рухаетесь тощо. Заснути було майже неможливо, бо щовечора близько десятої години починалось занадто бурхливе тюремне життя: безперестанне стукання дверима, кроки тих, кого вели на допит. Годували надзвичайно погано. Складалось враження, що все робилося для того, щоб повністю вивести з ладу здоров'я людини.

Під час арешту Волошину виповнилось 70 років. Можливо, у читачів промайне думка, що похилого віку людина перебувала в кращих умовах, мала які-небудь привілеї. На жаль, мусимо Вас розчарувати, вік для ув'язненого не був спасінням. Вченому-мікробіологу Надсону, якого повели на допит, було 73 роки. І коли за дві доби (!) він повернувся, то товариші по камері його не впізнали: «Виглядав він дуже погано. Лице земляного кольору, очі запалені. Від втоми він ледве тримався на ногах... навіть не міг їсти».

У Волошина не посоромились відібрати при арешті навіть золоті речі, які по праву належали йому як каноніку. До речі, коли на прохання вчених Ужгородського державного університету з Москви надіслали в їх тимчасове користування «Особову справу Августина Волошина», то з цих цінних речей нічого не збереглося. Безперечно, що вони поповнили колекцію когось із слідчих. І як не погодитися з М. М. Ушовим, який

---

⁸ Вегеш М., Турянця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. С. 7–9.

⁹ Там само.

писав, що «співробітники НКВС були, як правило, владолюбними, безчесними, дуже обмеженими і охочими до грошей і нагород, готовими в ім'я особистих інтересів здійснити будь-яку підлість, забувши про людську совість»¹⁰.

Перший допит Августина Волошина був проведений 22 травня, після чого слідували наступні — 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. На останньому допиті йому було зачитано постанову про оголошення звинувачення. Уважно її прочитавши, Августин Волошин майже з усім погодився: «В чому мене звинувачують статті звинувачення мені зрозумілі... Винним себе визнаю»¹¹. Можна собі уявити, до якого стану була доведена ця 70-літня людина, якщо вона визнавала себе винною навіть у тих «бідах», до яких не мала ніякого відношення. І дійсно, працівники МДБ могли примусити говорити навіть мертвого...

20 червня 1945 р. Августина Волошину було представлено обвинувачення, згідно з яким він «проводив ворожу діяльність проти Радянського Союзу». Наводимо його повністю:

**Постановление
(О предъявлении обвинения)**

г. Москва, 1945, июня 20 дня

Я, следователь следственного отдела Главного управления «Смерш» майор Вайндорф, рассмотрев следственный материал по делу и приняв во внимание, что Волошин Августин Иванович достаточно изобличается в том, что являясь членом т.н. правительства Карпатской Украины и «Украинского народного объединения» проводил враждебную деятельность против Советского Союза

Постановил:

Руководствуясь ст.ст.128 и 129 УПК РСФСР, привлечь Волошина Августина Ивановича в качестве обвиняемого по ст.ст. 58-4 и 58-11 УК, о чем объяснить обвиняемому под расписку в настоящем постановлении.

«Согласен»

Начальник Отделения Следственного отдела
подполковник Кулешов.

«Утверждено»

Зам. начальника Следственного отдела
Главного управления «Смерш»
подполковник Флягин.

20 июня 1945¹².

---

¹⁰ Вегеш М., Турияница В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. С. 10-11.

¹¹ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 31.

¹² ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 30.

Після останнього допиту, який вів слідчий Вайндорф, здоров'я Августина Волошина різко погіршилося, і його перевели в Бутирську тюрму. Про перебування Волошина в Лефортові маємо свідчення В. І. Марчука із Житомирщини: «Сидів 8 місяців у Лефортівській тюрмі. Зразу після дня Перемоги до мене в камеру-одиначку помістили Августина Волошина — Президента Карпатської України. Це був невисокий, повний чоловік, років йому було за 70. Він мав хворий шлунок і не міг їсти. Свою їжу віддавав мені. Потім до нас підсадили ще якогось Барковського, це був стукач, але ми цього не знали. Він заводив провокаційні розмови і потім доносив слідчому. Пам'ятаю такий випадок. Я не знав жодної молитви, і Волошин вчив мене «Отче наш». Коли наступного разу мене викликали на допит, слідчий сказав: «Ну, как, «Отче наш» выучил уже?». Тоді я не догадався, звідки слідчий знає про молитву. Хто такий Барковський, дізнався в Бутирській тюрмі від одного викладача військової академії, до якого теж підсаджували Барковського.

Кожного дня Волошин розповідав про життя Ісуса Христа, також про себе, як він їздив до Риму, до Праги. Я дізнався, що Волошин зустрічався з Ріббентропом, Степаном Бандерою і Мельником, казав, що його звинувачують у германофільстві. Це слово я вперше почув від нього, і воно мені запам'яталося.

Одного разу в камері Волошин писав заяву на ім'я Молотова. В цій заяві він зазначив, що його заарештовано несправедливо, що він громадянин іншої держави. Пригадую початок заяви: «Прем'єр-министру господину Молотову от бывшего премьер-министра Закарпатской Руси доктора Волошина».

З кожним днем Августин Іванович слабнув. Навіть сам вже не міг виходити на прогулянку. Ми брали його під руки і виводили гуляти. Одного разу він попросив його залишити. Коли ми повернулися з прогулянки, у камері його не застали. Два місяці був з нами. На все життя запам'ятав я цю добру і розумну людину»¹³. Свідчення В. І. Марчука повністю підтверджуються даними заключення медичного персоналу Бутирської тюрми:

Врачебное заключение

10 июля 1945 г.

Заключенный Волошин Августин Иванович 1874 г. рождения, обратился впервые за медпомощью 23 мая 1945 г. с жалобами на боли в области сердца, одышку и общую слабость.

---

¹³ Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга перша. Львів: Просвіта, 1993. С. 558–559.

Объективно: заключенный правильного телосложения, с чрезмерным отложением жира, кожа и видимые слизистые бледны. Сердце — границы расширены во все стороны, тоны глухие, акцент на втором тоне аорты.

В легких ослабленное дыхание, сухие хрипы. Печень и селезенка не пульсируются, безболезненны.

В течение последнего времени заключенный резко ослаб, усилилась одышка и общая слабость, сильно отекали ноги, совершенно исчез аппетит. Заключенный встает и передвигается только с посторонней помощью.

Все вышеизложенное говорит за то, что у заключенного имеется кардиосклероз с упадком сердечной деятельности, вследствие чего он нуждается в немедленном направлении в больницу Бутырской тюрьмы для стационарного лечения.

Начальник санчасти лефортовской тюрьмы НКГБ СССР
майор медицинской службы Яншин¹⁴.

Сучасні дослідники називали різні дати смерті президента: 11, 14, 17 липня 1945 р. На основі «Справи Волошин» ми маємо можливість встановити точну дату смерті.

Акт

Заключенный Волошин Августин Иванович, 1874 г. рождения, находящийся в больнице с 11.VII.1945 по поводу декомпенсированного порока сердца, воспаления почек, хронического колита 19.VII.1945 в 15 час. 20 минут умер от паралича сердца.

Дежурный врач (подпись)

Копия верна

Секретарь Бутырской тюрьмы

НКВД СССР (подпись)

Капитан Свитский¹⁵.

Акт

Судебно-Медицинского исследования трупа Волошина А. И.

Вскрытие произведено 20/VII.1945 суд.-мед. экспертом Семеновским в присутствии нач. санчасти Бутырской тюрьмы полковника мед. службы Ларина

¹⁴ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 106.

¹⁵ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 107.

(Детализированный лист)**Анатомический диагноз:**

Артериосклероз. Артериокардиосклероз. Артериоло-склеротический нефроцирроз. Расширение полостей сердца. Общее ожирение. Миодегенерация сердца. Эмфизема легких. Желчно-каменная болезнь. Хронический энтероколит.

Заключение: смерть наступила от паралича сердца (артериосклероз, артериокардиосклероз).

Акт подписал собственноручно
Семеновский¹⁶.

Свідчення про смерть А. Волошина залишив Юрій Шанта: «Рівночасно з арештом А. Волошина були також арештовані три колишні міністри Карпатської України — Степан Клочурак, др. Микола Долинай та др. Юлій Перевузнник. Всі вони спочатку опинилися у в'язниці Лефортово у Москві разом з А. Волошином. В часі смерті А. Волошина вони були в Лефортові, щойно десь пізніше були засуджені на 20 чи 25 років. Степан Клочурак і др. Микола Долинай після повороту до Праги залишили по собі важливі свідчення про смерть А. Волошина. Степан Клочурак випадково був свідком його смерті. Про це він повідомив Августина Штефана листом з Праги до Філадельфії, США. Ось зміст листа Степана Клочурака, що був поміщений в монографії Августина Штефана «Августин Волошин. Президент Карпатської України. Спомини» (С. 147–148): «Дня 11 липня 1945 р. мене вели до мого опікуна (слідчого), який всіма нами «опікувався». Коли мене привели до дверей мого опікуна, двері були замкнені, але сусід нам сказав, що він знаходиться у одного тяжко хворого, від якого хотів би дещо довідатися.

Ми повернулися і перед дверима кімнати, де лежав старенький о. Волошин, мій сторож попросив, щоб опікун на хвилину вийшов. Двері відчинились і так уже залишилися відчиненими. Коли я побачив, що він лежить в агонії, смертельно блідий, я схвильовано поспитав, що з ним діється?! Чому не приведуть до нього лікаря?! — Не нужно, ему не нужна помощь. Мій опікун наказав відвести мене до його канцелярії і там почекати, поки він прийде. За нецілих півгодини прийшов мій опікун і, як завжди, почав мене випитуватися. Між іншим поспитав, кого залишив Волошин в Празі. Я тоді його запитав, чи є якась надія, щоб зберегти о. Волошина. На те він відповів: «Он ушел».

Я не розумів його добре, — продовжував свідок С. Клочурак і думав, що може о. Волошина кудись відвезли. Тому поспитав: «Куди він

¹⁶ ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 109.

пішов?». Опікун зденеровано сказав: «Він не пішов, але... помер». «Усе це сталося так, як я переказав. Це я бачив своїми очима та сам чув». Лист йде далі: «Він лежав вже мабуть мертвий, а на другий день мій покровитель ще сказав мені: «Його знищила не тюрма, але хвороба, яку він приніс з собою з дому. Старенький мав цукровку» — виправдовувався опікун. Кінець листа: «Відносно дня смерті о. Волошина — це єдина правда, яку я міг би й іншими доказами підтвердити».

А. Штефан зауважив: «О. А. Волошин мав незначне поширення серця і його успішно лікував. Цукровки ніколи не мав. Твердження опікуна, що старенький приніс з собою з дому цукровку, дійсності не відповідає. Однак советські тюремники такі всезнайки, що можуть за 3 дні приворожити таку хворобу, яка їм потрібна». «Що зробили з тляними останками бл. п. о. А. Волошина — невідомо. Він помер, але пам'ять про нього безсмертна серед його земляків». Обширне свідчення про смерть А. Волошина подав др. Микола Долинай його племінниці др. Ользі Дутковій в Празі. На відміну від Степана Ключурака, який, як видно, дозволив А. Штефанові зразу опублікувати його свідчення в газеті «Америка» у Філадельфії, США, др. Микола Долинай розказав др. Ользі Дутковій про смерть А. Волошина під присягою, що нікому не розкаже про це так довго, заки хтось буде живий із його сім'ї. Це тому, що большевики, подібно як це робили нацисти, погрозили кожному звільненому в'язневі смертю цілій його сім'ї, якщо він комусь розкаже, що пережив, бачив і чув. Др. Ольга Дуткова дотримала дану обіцянку. Щойно після того, як помер син і внук дра Долиная трагічно на вулиці в Празі, др. О. Дуткова в листі від 21 серпня 1999 року поділилася з автором інформацією, яку отримала від міністра дра Миколи Долиная.

В'язень-лікар, др. М. Долинай, мав у Лефортові завдання перевірити чи вже є мертві тіла в'язнів, заки їх кудись відвезли закопати. Він мав сказати сторожеві, хто ще живе, а кого вже можуть класти на тачанку і забирати геть тих, що померли. Др. М. Долинай розповів др. О. Дутковій, що його одного разу взяв сторож з НКВД кудись до великого гангару, в котрому було коло 160–200 людей, зложених на дошках, куди далше принесли напівмертвих. Др. Долинай довідався, що туди приносили тих в'язнів, що не витримали тортури. Їх без похоронного обряду кидали у спільну могилу. Др. М. Долинай був родинним лікарем о. А. Волошина. «Між мертвими та вмираючими він впізнав вуйка по материнському знакові на шиї», написала др. О. Дуткова. Про спосіб «допитів» слідчими о. А. Волошина говорить стан, в якому побачив його тлінні останки др. М. Долинай: «Побите око, вирваний золотий зуб, спухнутий, ноги як колоди, чорні, був без відома, вже не дихав». Читач може тільки здогадуватися, чому тіло було спухнуте, а ноги чорні, грубі як колоди. Лікар

міг би подати докладніше причину такого стану, в який спосіб тортурували о. А. Волошина.

Сповнилися слова, які були сказані о. А. Волошином у відповідь міністру Ю. Реваєві, що НКВД тортурами може зломити його волю, душевну силу та характер і змусили підписати заяву на шкоду Карпатській Україні та українській справі взагалі: «Того вони не можуть зробити! Можуть мене й забити, але я не піддамся їхній волі», була відповідь о. А. Волошина. І не піддався, не просто лишень під загрозою смерти, але навіть під загрозою тортур. Для щирих українців о. Монс. Августин Волошин — Великомученик. Щодо дати смерти о. А. Волошина, то найкраще поінформована в тій справі др. Ольга Дуткова є переконана, що смерть настала 11 липня 1945 року, як подав Степан Клочурак. Агенти НКВД, як звичайно, спробували вмити руки від крові о. Волошина. Вигадали, що в той день, коли його замучили, 11 липня 1945 р., вони перевезли його на лікування до лічниці в тюрмі Бутирки в Москві та що він помер там 19 липня на діабет, який приніс з собою з дому. Др. О. Дуткова рішуче відкидає фальшиву «документацію» НКВД про дату і причину смерти о. А. Волошина»¹⁷.

Так закінчилося життя славного сина українського народу, президента Карпатської України Августина Івановича Волошина. Зберігся «Заповіт», який він написав 19 серпня 1944 р. в Празі. Враховуючи, що свого часу ми його опублікували в збірнику документів і матеріалів, які вже давно стали бібліографічною рідкістю, наводимо його повністю: «Переступивши 70 р. життя, вважаю потрібним заряди все, що треба, на випадок моєї смерти.

1. Душу мою вручаю Божому милосерддю. Виражаю й ту мою глибоку вдячність Богові за те, що дарував мені добрих християнських родичів, і добру побожну жінку, що так широко помагали мені і в духовному життю. Дуже вдячний я й за те, що покликав мене до священничої служби. Особливо вдячний за великі ласки, якими обдарував мене Бог після тяжких провин моєї молодости та необдуманости, і все захороняв мене для дальшої праці над спасенням душі.

Тіло моє, прошу по смерті поховати в гробі, приготованім при гробі покійної дружини Ірини в Ужгороді; коли б воєнні, або політичні обставини не дозволили, прошу тіло дочасно поховати там, де постигне мене смерть.

Похорон має бути скромний, без світських парад. На похороні прошу роздавати людям образочки, на котрих на одній стороні має бути образ

---

¹⁷ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 86–88.

Розп'яття з підписом: «Мій Ісусе милосердя» (100 дн. відп.); на другій стороні образ малий мій з проханням: «Помолімся за о. Августина Волошина, б. президента Карп. України, народженого 17.III.1874 в Келечині, помершого дн. ____ в _____.

І ці короткі молитви:

«Слава Отцю і Сину і св.Духу, нині і присно і во віки віков. Амінь» (100 дн. відп.).

«Ісусе помилуй мя!» (100 дн. відп.).

«Серце Ісусово на тебе ся здаю» (300 дн. відп.).

«Мати любови, болів і милосердя, молися за нас!» (300 дн. відп.).

«Ісусе, Маріє, Йосифе! Вам віддаю серце, душу й тіло моє» (100 дн. відп.).

«Св. Августине молися за мене!».

Отче наш... Богородице Діво... Милосердя двері...

По смерті прошу сейчас найняти 40 (сорок) Служб Божих за спасіння душі моєї.

2. Мій маєток в селі Селешка (окр. Крал. Клумец) віддаю Чину с.с. Василянок в Ужгороді для піддержування сиротинців, заложених пок. жінкою моєю і мною в Ужгороді і в Хусті, і для новіціату Чина.

На виплачення довгів маєтку в Подк. Банку в Ужгороді, лишаю вклад фонду імени мого в Хусті, в сумі 315 006. 85 (вал. 2.III.1939) числ. вкладної книжки 24047 з пождами. Після угоди з Подкарпатським банком з дн. 29.IV.1938 ч. 12022 на цілковите вирівнання всіх інтабулованих на маєтку й векселями покритих довгів маю заплатити 325 000 К. Я ще р. 1939 предложив банкови цей вклад на вирівнання довгу, тому й вимагаю від банку, щоб за довг за рр. від 1939 не рахував вищого пожду, як кілька платив банк за вклад. На покриття діференції нехай ужиє банк вартість моїх акцій Подк. Банку, яких маю 100 і акції Ассекурац. Товариства Бескид, яких маю 134 в Подк. Банку.

Чину с.с. Василянок віддаю вповні і право моє на відшкодовання за те, що я від 1939 р. був насильно і несправедливо позбавлений уживання маєтку. Мад. Комісаріят Земельних Діл (скоро потім зрушений) р. 1939 сконфіскував мій маєток, уважаючи його приділеним із земельної реформи; я доказав заявою самого празького Поземк. Уряду, що я маєток свій купив з вільної руки від самого бувшого маїтеля гр. Юлія Андрашія, з одобренням Поз. Уряду і фідеї-комісового суду, але той комісарят, хоч після своїх статутів супроти могого маєтку не мав компетенції, моє відкликання відкинув; на скаргу мою Найвисший Адм. Суд в Будапешті справу віддав Міністерству Земледільства, але діло ще й до нині не б плагоджене. Відшкодовання має бути урядово устанавлене, і воно має бути значне, бо напр. лиш у винницях вродилося р. 1943 360 Гл. вина, яке мало ціну 7–8 пенге за літр.

Із відшкодування нехай заплатить Чин всі інші долги маєтку, довг Сиротинця в Ужгороді 80 000 К. (земському Банку в Празі), а також довг Сиротинця в Хусті 110 000 К., з пождами (Єпархіяльній касі в Ужгороді).

Чин с.с. Василянок нехай постаратється про те, щоб в каплицях Чина і Сиротинців була відправлена поодна заупокойна Служба Божа щороку за Ірину і Отця Августина.

3. Права видавання моїх книг, учебників, педагогічних підручників, молитовників, перекладів і т. д. віддаю як конфратер Чина св. Василя Вел. ужгородській друкарні цього Чина.

4. Мою віллю в Празі (XVI ч. 1784 Под ліпками 12) з цілим зарядженням, гроші у вкладках і в готовості і життєві асекурації віддаю сестрі Гелені Волошин, нар. 1873 в Келечині, яка має постаратися й про те, щоб сей мій заповіт був точно додержаний.

Із готових грошей має вона зложити в Єпархіяльній касі в Ужгороді:

а) 50 000 К. як фундацію для гр. кат уч. Семінарії в Ужгороді, щоб з доходків того капіталу щороку доповнювалися кабінети й бібліотека;

б) 50 000 К. як фундацію для Сиротинця дівчат духовників;

в) 50 000 К. як фундацію Сиротинця синів духовників (Конвікт);

г) 50 000 К. як фундацію для сиротинця дівчат дякоучителів в Ужгороді, щоб з пождів цих фундації щороку купувалися черевики, або одяги для найбідніших сиріт.

Житєві асекурації маю такі:

а) в Товаристві «Адрія» на 5 000 К. (ч. 156096),

б) в Товаристві «Адрія» на 15 000 К. (ч. 396214),

в) в Товаристві «Асекуграціоні Генералі Трієст» на 10 00 К. (ч. 123145).

Коли б моя сестра Гелена скорше померла, тоді все постановлене для неї переходить на другу сестру мою Ольгу Волошин пенсіоновану вчительку в Ужгороді, а коли б і ця померла, тоді все переходить на третю сестру Лавру, або її чоловіка о. Михайла Дутки, респє на їх дітей після віку.

5. Мій політичний заповіт. Передовсім відказую любому українському народу гаряче побажання моє, щоб більшість народу чимскорше обновила церковну єдність під головою наслідника св. ап. Петра. Твердо вірую, що оновлення церковної єдності принесе за собою й політичну свободу нашого народу, яку має забезпечити дорозумінням (федерацією) з сусідніми народами. Коли нарід наш одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики універсалізму; особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між ними й для католицької Церкви. Лиш загально християнська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й

нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй. Християнський світогляд подає нам можності найширшої й найсправедливішої соціалізації громадянського життя без утілітаризму й без жорстокости безбожного соціального плану. Без додержування цієї головної основи здорового розвитку культури, нарід наш знову може втратити свого тяжко здобуту свободу.

Зокрема милому народові моєї рідної Карпатської України пригадую страшні переслідування й терпіння, які пережив я в першій і другій світовій війні; пригадую йому, що перед першою світовою війною р. 1912 знову прослезилася Марія Повчанська Преч. Діва; передбачила Вона ті тяжкі часи й тоту братовбійчу боротьбу, яку вже тоді зачав провадити наш народ підбурений злобними агітаторами проти своєї Церкви й проти народньої бднооти. Цю нерозумну боротьбу проти церковної і народньої єдности, уважаю я головними причинами тих тяжких допустів Божих, які пережив наш нарід в послідних 30 років. Із гарячої любови до тебе, народе мій, бажаю, щоб ти чим скорше обновиш свою церковну й народну єдність і щоб в дучности не дав себе розбивати чужими інтересами.

«Мир Божий, що вище всякого розуму, нехай хором серця ваші й мисли ваші в Христі Ісусі» (Филип. 4, 7).

Дано в Празі дня 19 серпня 1944.

Августин Волошин

Цей свій заповіт п. о. Августин Волошин в повнім здоровлю душі й тіла власноручно підписав перед нами, як свідками: Степан Клочурак. Др. Микола Долинай»¹⁸.

У «Заповіті» Августин Волошин вважав, що «лиш загально християнська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй»¹⁹. До цього ми повинні прагнути. Академік Дмитро Яворницький писав у своїй автобіографії: «Моїм правилом в житті було працой... працой до тих пір, поки служать тобі руки і поки б'ється живе серце в твоїх грудях, працой на користь твого народу і для блага Вітчизни дорогої тобі». Ці слова мав повне право сказати Августин Волошин.

---

¹⁸ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. С. 107–110.

¹⁹ Заповіт Волошина. *Карпатська Україна*. 1994. 14 квітня.

Розділ 8.

АВГУСТИН ВОЛОШИН У СПОГАДАХ СОРАТНИКІВ І СУЧАСНИКІВ

Поза жодним сумнівом, у 1920–30-х роках видатним культурно-освітнім і громадсько-політичним діячем народовецького (українського) напрямку в краї був Августин Волошин, який за своїм значенням, за внеском у піднесення національної свідомості закарпатських українців стоїть поруч з Олександром Духновичем – найвидатнішим будителем населення Українських Карпат у ХІХ столітті. Внесок А. Волошина як професійного педагога, теоретика й практика педагогічної думки, а відтак — як організатора культурно-освітнього руху в Закарпатті упродовж перших десятиріч ХХ ст. важко переоцінити. Це засвідчує один із перших авторів життєпису вченого — відомий український письменник та історик літературного процесу Володимир Бірчак на сторінках своєї праці¹. Наголосимо, що Володимира Бірчака пов’язувала з А. Волошином тривала творча співпраця та дружба. Тому й не дивно, що його книжка про майбутнього карпатського президента відзначається конкретикою свідчень, прикладів, яскравих спостережень. На його думку, А. Волошин був педагогом у багатогранному розумінні слова, педагогом усієї української молоді, усього народу, який «своєю національною свідомістю, своїм характером і тим, що випередив свою суспільність, своїми поглядами на народ і його язик о кількадесять літ»².

Нарис В. Бірчака є першою спробою систематизувати творчий доробок А. Волошина, синтезувати його погляди на різні прояви розмаїтої діяльності Волошина як педагога та громадського діяча універсального злету. А. Волошин поєднував у собі носія як гуманітарних, так і природничих цінностей, церковних і світських засад. На глибоке переконання В. Бірчака Августин Волошин завжди належав до перших працівників на народній ниві. Людина наскрізь чесна, шляхетна, розумна й загальнолюблена «за його велику доброту». За це й називали його всі не «державним мужем», не «вождем», а «Батьком». До оцінки постаті А. Воло-

---

¹ Бірчак В. Августин Волошин. Єго житя і діяльність. З нагоди ювілею 50-літніх уродин і 25-літньої праці. Ужгород, 1924.

² Там само. С. 25.

шина В. Бірчак звернувся також у 1940 році, коли Карпатська Україна припинила своє існування як незалежна держава. У своїх мемуарах «Карпатська Україна. Спомини й переживання», які, до речі, неоднозначно оцінили сучасники і очевидці тих подій, В. Бірчак намагався дати відповідь на дуже непрості питання про причини трагедії Карпатської України. Автор спогадів належав до тієї групи політиків, які твердили про існування різноманітних конфліктів між лібералами, до яких відносив А. Волошина, та «радикалами» в особі Івана Рогача, Степана Росохи, Юліана Химинця. Останні, на глибоке переконання мемуариста, тільки шкодили державотворчим зусиллям А. Волошина.

У вступному слові до книги автор щиро зізнався: «В часі писання цих споминів і переживань я часто вагався, чи маю писати про якусь подію, чи може замовчати. Я рішився таки написати. По-перше тому, що вважаю, що ми, українці, вже доросли до того, щоб по-мужеськи говорити собі правду і вміти її знести, по-друге — думав я собі — мусить хтось бути, що візьме на себе всю ненависть і весь гнів ображених величин і скаже правду, щоб у майбутності ми не повторювалися й не робили тих самих хиб. Нової трагедії українського народу не бажаю, тому й видаю ці спомини й переживання.

Подаю те, що сам бачив, пережив. Вістки, що їх я тільки чув, старався я точно перевірити. Місцями подаю свої спостереження й роздумування, як я це бачив, розумів, стараючись зв'язати в цілість часом на око відірвані, незрозумілі факти. При тому вистерігався я так званої скандалістики, зате старався я схарактеризувати людей і події та речі правдивим іменем. Я завжди уважав, що роблені хиби й прогріхи — це наші спільні українські хиби й прогріхи, а коли про них пишу, то не для того, щоб їх висмівати, але щоб описати, сконстатувати грізний стан, аби в майбутності ми вистерігалися уже цих хиб та хворіб, що їм на імя автохтонство, пайдокрація, протекція, брехня, отаманія, жадоба слави й майна.

На хибих вчимося правди — це ідея, задля якої я півроку пересидів на столі, збираючи факти, перевіряючи їх та списуючи. Щоб ці мої спомини й переживання хоча трохи причинилися до очищення атмосфери, до відділення чесного від нечесного, дурного й зарозумілого від розумного й скромного, брехні від правди. І що найважливіше, щоб ці мої спомини й переживання причинилися хоча трохи до скріплення нашого власного Я й до скріплення віри в наші сили, в сили нашого мудрого, розумного, чесного Я!»³.

---

³ Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. Прага, 1940. С. 3–4.

Мемуари В. Бірчака — надто критичний погляд на події, які відбувалися наприкінці 30-х років у Карпатській Україні. Їх автор вважав, що в українському таборі існували значні суперечності між старшими за віком лібералами і молодими, більш радикально настроєними націоналістами. Він засуджував конфронтацію між Карпатською Січчю і чехословацькою владою, вважаючи, що на загострення йшла Головна Команда. Не вірив він також у благі наміри Третього Рейху допомагати Карпатській Україні: «Є правдою, що при відбудові української держави український нарід буде змушений мабуть кооперувати з якимсь іншим народом. Є й друга правда, що цей другий нарід буде помагати українському не з любови, а задля цілей і зисків, які буде мати з існування української держави. Серед молоді і серед старшого українського покоління була загально поширена беззастережна віра, що це вже сьогодні Німеччина йде будувати Україну і — що це вона робить виключно задля нас. Про цю річ згадую тому, що це була деморалізація ...»⁴. Правдиві слова, але висловлені вже після трагедії Карпатської України. Щось подібне скаже згодом і А. Волошин: «Німці ганебно нас обманули». Але чи був вибір для української політичної еліти у Закарпатті тоді, наприкінці 30-х років?

Цікаво написані окремі розділи споминів: перед конституантою; конституанта і новий уряд; як я організував бюро преси й пропаганди; вплив редакторів; скріплення української національної ідеї; невдала конференція; з Ужгорода до Хуста; в новій столиці; в урядах; легенди; Карпатська Січ; хаос в організації Січі; конфлікти; терористи; генерал Прхала. В. Бірчак яскраво передав резонанс величної перемоги на виборах до Сойму 12 лютого 1939 р.: «Це святкування було таке маєстатичне, таке стихійне, таке широко-радісне, що всі ми не змогли напроосто дати віри очам. Особливо ті, що знали цю країну з давнішого часу. Якась не збагнута містерія майже наглого, свідомого національного самопізнання стряснула цими масами, розплющила їм очі, кинула в обійми брата братові. Слово й поняття «Україна» — стала обявленням, великою й такою простою правдою, вірою і надією...Вечером і другого дня обмінювалися з іншими товаришами, що їздили в інші виборчі округи. Погляди були однозгідні — вибори переведено зразково з повним збереженням ладу і спокою, без сліду будь-якого тероризування населення. Міркуючи з ходу маніфестацій, без яких не обійшлася ні одна місцевість, і з настроїв населення — вислід виборів був зовсім логічний і зрозумілий»⁵.

---

⁴ Там само. С. 18.

⁵ Бірчак В. Карпатська Україна: спомини і переживання. С. 60.

Високо оцінив В. Бірчак засідання Союму Карпатської України, який прийняв історичної ваги документи: «Проголошення закону число 1. ви-кликало безмежний ентузіазм. Всі в залі забули в цій хвилині, що кілька кілометрів від залі засідань стоять ворожі мадярські війська, а всі ми улягли сугестії, що це справді ми шойно закладаємо державу, ухвалюємо закон ч. 1. про назву, про самостійність, про герб. Ухвалюємо, а тепер засядемо до праці — виконати волю закону ... Великі сині полотна з золотими тризубами підносили настрої, збільшували сугестію. Не диво, що по проголошенні закона вся зала підвелася, й залунав законом признаний гімн — Ще не вмерла!.. Це була сугестія — чи була глибока віра? Життя народу розвивається не в роках — а в десятиліттях. Хвилево ми тут програли, але однаково живе український народ, живе Україна! Ми програли тут, на цьому малому клаптику землі — але однаково живе великий український народ, живе Україна!»⁶. Попри своє особисте ставлення щодо окремих постатей Карпатської України, В. Бірчак чітко висловився про історичне значення тих славних подій: «Ми сталися свідомі українці і ми закоштували великого божого дару — волі ... Ворог може своїми скорострілами й гарматами зайняти наші землі — та наших душ він не займе. Ми сталися українцями й ними вже лишимося!»⁷.

У додатку до першої книги В. Бірчака був також поміщений нарис про А. Волошина керівника Педагогічного товариства в Закарпатті 20–30-х років Павла Яцка. Учень А. Волошина відзначає, насамперед, працьовитість свого наставника, його всебічну обізнаність у розмаїтих сферах науки, культурного й матеріального життя, інтелігентність та ерудицію: «Його широке чоло здавалось великим складом людських знань, складом сконцентрованої енергії...»⁸.

Один із найближчих соратників майбутнього президента Михайло Брацайко у статті «Волошин як політик» писав: «Перед війною не було в нас національно-політичного життя... В такій політичній ситуації не могли виробитися у нас політики, і коли прийшла велика переміна в 1918 році, не мали ми нікого з відповідною політичною школою і минувістю. Життя само мусіло видвигати людей на політичних провідників, і воно видвигло в першій мірі о. Августина Волошина... По прилученню (до Чехословаччини. — *Авт.*) при нових умовах почалася у нас інтензивна політична праця. В тій праці Волошин відіграє велику роллю... В останніх часах Волошин багато труду присвячує розвитку рідного шкільництва, вихованню молоді, але не покидає при тому й політичної діяльності.

⁶ Там само. С. 75.

⁷ Там само. С. 91.

⁸ Яцко П. Августин Волошин. С. 30–31.

Чекає його неспірно ще поважна політична роля, як чоловіка заслуженого, досвідченого, людину великого розмаху й небуденного талану. Те, що зробив він як політик, вийде в історію нашого народу і там найде належну оцінку»⁹.

Яскраві спогади про Августина Волошина залишив священник Дмитро Попович: «Великі люди як монументальні будівлі. Хто близько стоїть, величі їх не бачить. Треба відійти, щоб обкинути їх оком від гори аж до долу (Богдан Лепкий). Волошин — священник, Волошин педагог, Волошин — професор, Волошин — письменник, Волошин — політик, Волошин — громадянин. Кожда із цих капітол є зокрема сама в собі велика, яка є одною складнею життя Августина Волошина. Можна ними зайнятись зокрема і вийде з них гарна студія, яка стане чудово цікавим листком в тому вінці, який сплете населення нашої рідної землі Августина Волошинови...»¹⁰. А. Алиськевич розповів про роль А. Волошина в створенні та керівництві Педагогічним товариством Підкарпатської Русі, виданні підручників і журналів: «Товариство Педагогічне має директорові Волошинови дуже много завдячувати. Ціла видавнича діяльність, велике число виданих книг з області виховання (педагогії), навчання (дидактики), книг для молоді, учебників для шкіл всіляких категорій, словарів (мадярско-руско, латинсько-русько), часопис «Підкарпатська Русь», посвячений пізнанню рідного краю, педагогічним і літературним справам — то все перевелось в тім десятилітті поступово під покровом і при видатній, активній помочи дир. Волошина, котрий не жалів часу і труду для ввєднювання субвенцій громадних замовлень виданих книг і часопису, котрий в останнім році сам зладив більше число літографованих підручників з області педагогіки, дидактики, логіки, педагогічної психології, методики для учительських семінарій і учительських іспитів, не жадаючи за то жадного гонорару»¹¹. Священник В. Лар називає Августина Волошина «Мойсеєм» Підкарпаття, який серед закарпатців «глядав сили, натхнення, аби міг працювати за свій нарід»¹².

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь у боях. Враховуючи той факт, що з цілої низки проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна,

⁹ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 114–117.

¹⁰ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Названа праця. С. 119.

¹¹ Там само. С. 117–118.

¹² Там само. С. 113.

або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неоціненне значення. Водночас, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої думки, міркування, переживання тих чи інших подій, у яких брали участь, і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива, і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони отримали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939–1940-х роках. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 р.¹³ До книги увійшли мемуари С. Росохи, Ю. Химинця, О. Ольжича-Кандиби, Л. Кріса, А. Дада, С. Сулятицького, М. Кульчицької, Г. Яворенка, І. Рогача, О. Волянського, М. Чумалівського, О. Свободи, Н. Романенка, І. Чучки, В. Поштака, Г. Голоти, І. Гуцала, М. Самчукової, М. Чирського, С. Вівчара та січовика, який заховався під криптонімом «Д. Р.». У передмові до видання його упорядники констатували, що «повного образу подій ще немає змоги подати: бракує відомостей з усіх місць, багато подробиць люди забрали з собою в могилу, інших фактів зі зрозумілих причин ще не час подавати до широкого відома. Зокрема, це стосується імен осіб, які перебувають у мадярському полоні, криються в горах, або є в межах мадярського та іншого ворожого досягу. Сподіваємося, що майбутні публікації значною мірою заповнять ці прогалини»¹⁴. Перевидання збірника в незалежній Україні високо оцінив визначний український дослідник, член-кореспондент НАН України О. Мишанич: «Перед читачем — сторінка української історії — цікавої, кривавої і повчальної. Її треба вміти читати й розуміти. Вона є прикладом того, як понад шістьдесят років тому українська національна ідея спрацювала на Закарпатті, яку притягальну силу вона мала для тих, хто носив у серці священне ім'я «Україна». Не забуваймо своєї історії, пам'ятаймо і шануймо тих подвижників національної ідеї, які віддавали за неї життя»¹⁵.

---

¹³ Карпатська Україна в боротьбі. Відень, 1939; Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність. Львів: «Світ», 2001.

¹⁴ Там само. С. 18.

¹⁵ Там само. С. 17.

Цікаві відомості про Августина Волошина зустрічаємо у мемуарах письменника, журналіста й громадсько-політичного діяча Михайла Бажанського, який брав активну участь у державотворчих процесах в Карпатській Україні. Хоча перша його зустріч з майбутнім президентом відбулася наприкінці 1929 року: «Доля занесла мене до інтернату монастиря отців василіан в Ужгороді, — пригадував М. Бажанський, — в розмові зі старшими учнями учительської семінарії дізнався я дещо про директора тієї школи отця Волошина, з яким внезабарі проводив особисто розмови... Багато розмов ми провели. Тло тих розмов творила тема, спадщина ще ХІХ століття. А це боротьба за фонетику проти етимології, якою ще в той час отець директор друкував свою газету «Свобода»¹⁶. М. Бажанський переконував А. Волошина в необхідності перейти на фонетичний правопис, хоч не здогадувався на той час, що має справу із найвизначнішим закарпатським педагогом за всю історію цього краю. «Я не знав, — пригадував М. Бажанський, — що отець директор-політик, заслужений діяч Закарпатської України-Руси. Я говорив з ним як з директором, який мав змогу покерувати новими шарами молодих учителів, які могли потім приспішити культурний процес, що вже наростав дуже імпозантно. В розмовах я відчув у його лагідних очах, які час до часу яскравіли динамікою, інтерес, а обличчя раділо при тому, і при кожній розмові я бачив його охоту дискутувати з юнаком, тому в мене вступала ще більша відвага продовжити цю тему ще декілька разів. Кожного року, як переїздив через Ужгород, я вступав до нього...»¹⁷.

Майбутній розвиток політичних подій у Карпатській Україні доводив, що А. Волошин високо цінував професіоналізм і організаторські здібності М. Бажанського, був переконаний у необхідності його приїзду на Закарпаття. Доказом такого твердження є коротенька записка-лист А. Волошина до нього: «Тепер вас тут треба! О. Августин Волошин». На той час М. Бажанський перечитав чи не всю педагогічну спадщину А. Волошина і зрозумів визначальне його місце в житті закарпатських українців: «Який я був щасливий, що ця особа мою, може, деколи некоректну поведінку простила мені й запрошує мене прийти допомогти будувати Карпато-Українську державу. Для мене це було більше, чим здобути Монт-Еверест...»¹⁸.

Приїзд М. Бажанського до Ужгорода співпав з евакуацією автономного уряду до Хуста — нової столиці Карпатської України. Для нас ці спогади цікаві для розуміння тих перемін, які відбулися в настроях та

¹⁶ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. С. 95.

¹⁷ Там само. С. 95–96.

¹⁸ Там само. С. 97.

переживаннях прем'єр-міністра: «Боляча картина евакуації — неприємна картина. Наша еліта покидає княжий город над Ужем. Боляче, щось душить в гортані. Цього болю додавав ще погляд на отця директора. Очі його вже не блистіли, як давним-давно, динамічним блиском, як то було в радісних покоях семінарії томц вісім років. Вуста його під тиском верхніх зубів вже не усміхались ніжно, як колись. Він був уже іншим. Хоч господарна природа, здібність доброго організатора не покидала його і тут, при евакуації. Він хотів досягнути нелюдське, нездоланне — перемогти! Він побачив мене, пізнав, приступив ближче, притиснув мене як свого сина і заплакав. По його культурному обличчю потекли дві великі сльозини, як дорогі перлини. «В мене буде місце і для вас». Це все, що він сказав на наше привітання. А я не мав сили говорити взагалі»¹⁹.

Наступні події переконали, що А. Волошин дуже бережно ставився до талановитих і енергійних людей, які допомагали йому в розбудові Карпато-Української держави. Саме до таких людей він цілком справедливо відносив М. Бажанського. Працюючи в архівах, ми розшукали кілька нот протесту польського посла до уряду Чехословаччини з вимогою негайно видати окремих активних діячів Галичини, які опинилися (вони вважали, що незаконно) на теренах Закарпаття. 31 грудня 1938 р., отримавши чергову ноту посла Польщі, А. Волошин створював видимість, що реагує на неї. В листі до директора української поліції Ю. Білея він «вимагав»: «До 24 години подати мені писемний звіт, чи перебувають особи: Бажанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Врецьона Євген в Хусті зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосить президію правительства»²⁰. Директор поліції, добре володіючи ситуацією, водночас, 2 січня 1939 р. повідомляв А. Волошина, що «Михайло Бажанський... не є оголошений у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебуває, ані за його діяльність»²¹. Така відповідь і надійшла до Варшави, яка, звісно, польську владу не задовольнила. Насправді ж М. Бажанський не те, що перебував у Карпатській Україні, але, більше того, працював у канцелярії А. Волошина і редагував «Урядовий Бюлетень», який виходив французькою, чеською та німецькою мовами.

Однак повернемося знову до спогадів М. Бажанського: «... Доктор Комаринський виїхав урядово до Відня і більше в Карпатську Україну не повернувся. Всі обов'язки шефа відділу і пропаганди перейшли на мене...

¹⁹ Там само. С. 97–98.

²⁰ ДАЗО. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 3.

²¹ Там само.

Кожного дня, а деколи три і чотири рази на день я бачився з отцем Волошином. Не знаю, чи існує сьогодні людина, яка може це саме сказати, що я маю щастя ствердити»²². Наскільки близькими стали взаємини М. Бажанського з прем'єр-міністром, свідчить ще один фрагмент з його мемуарів: «Батько Волошин підсував мені м'яке крісло і вив'язувалася розмова. В тих, хоч коротких, «моментах»-зустрічах він багато дечого говорив, з чого можна б створити історію його довгого життя, вивести погляди на світ, на співвідношення до людей, а також ті ремарки відносилися і до нашого давнішого, особистого знайомства. Його філософія життя була рівною, не карлючкувата. Отець ніколи не хитрував. Хоч деколи він виказував навіть здібності високого дипломата. Деколи, щоб не відштовхнути від себе підвладного, замовчував свої докори чи навіть нагани. Але існує в його житті один маркантний епізод, де нація заговорила його повною істотою, понад усе. Заговорила вона рішучою і глибокою реакцією. Отець не видержав народної зневаги окупанта і скинув з себе тогу дипломата. А сталося це тоді, як він повернувся з Праги, де йому, помимо сподівань, що третім міністром федеративної Карпато-Української держави буде українець, призначено чеха ... Промовив важке слово. Він назвав поведінку Праги супроти Карпатської України нещирою і в патосі своєму дійшов до термінологічного висновку, що це нічого іншого, як тільки перфідія (зрада. — *Авт.*) Праги. Так і назвав це, і повторював цю фразу декілька разів»²³. Проте через деякий час А. Волошин вирішив не ускладнювати й без того складні взаємини з Прагою, і в урядовій пресі цей термін не вживали.

«В щоденних зустрічах, — констатував М. Бажанський, — він виростав на моїх очах на державного діяча, доброго дипломата, знавця людської психіки, знавця подій і вміння орієнтуватися в крутежі подій. Велика в нього була глибина душі й розуміння явищ... Сьогодні це вже професійний політик, керівник народу, його апостол, що виконує історичне завдання. Ставав в очах нас усіх тоді неповторною індивідуальністю того часу»²⁴. Цікавою у всіх відношеннях є розмова Августина Волошина з автором споминів 14 березня 1939 р., яка дозволяє розставити крапки у проблемі «Августин Волошин і Карпатська Січ»: «Передаючи мені до рук документ, в якому за його підписом удержавив Карпатську Січ, оголосив її Армією Уряду Карпатської України, сказав: «Я хотів це зробити давніше, 12 січня, а потім 12 лютого, але мені «віщі політики» відраджували. Деколи я був у прикрих стосунках з Головним

²² Бажанський М. Назв. праця. С. 98.

²³ Там само. С. 99.

²⁴ Бажанський М. Назв. праця. С. 100–101.

Штабом Карпатської Січі і самим собою, з моїм наставленням, що Держава має мати свою рідну Армію. Роблю це сьогодні й прошу передати для історії»²⁵.

Завершуючи аналіз мемуарної спадщини М. Бажанського про Августина Волошина, наведемо його узагальнену характеристику постаті цієї визначної особистості: «Вирішальні етапи його країни в його житті були в його руках багато разів. Він мав змогу і силу керувати ними. Свою полум'яну пристрасть, увесь жар свого великого серця і всю проникливість достатнього розуму і мудрість та свій талант віддав служінню народові під Карпатами, бож і його партія була народною, найменше залежною від чужих впливів. В часі зриву ще більше помолоднів душею, набрався завзяттям, мужнів, досягав надлюдської сили, виростав понад всіх політиків того часу. Він бачив, що історія щедра до нього, приносить йому щастя боротися, думати за всіх і жити для народу. І що був позбавлений всяких людських слабостей, тому це йому ще більше щастило. Можна навіть його назвати людиною поза часом і простором. Перед його просвітленим зором відкривався новий світ, нова епоха, і завдяки його співпрацівникам і його самого дії в нього розвивалися природні почуття відповідальності за те все, що діялося в його краю. Він усвідомив собі, що він вже більше не належить собі самому. Належить людям блискучої доби і всім тим, що прийдуть і народяться в Хусті, Рахові й там далеко в горах, вівчарам, а на долах — людям з мускулястими руками, що міцно керують дарами на Тисі»²⁶.

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник Андрій Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак О. Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О. Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике значення. «П'ять місяців державного життя Карпатської України, — пригадував він, — пробігало в нерівних та неспокійних умовах»²⁷. Однак сили молодої держави були нерівні в двобойі з агресором — гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захис-

²⁵ Там амо. С. 103.

²⁶ Бажанський М. Назв. праця. С. 103.

²⁷ Ольжич О. Вояки-будівничі. *Ольжич О. Незнаному воякові*. К., 1994. С. 273–282; Ольжич О. Український націоналізм. *Незнаному воякові*. К., 1994. С. 297–305.

ників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О. Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О. Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі, і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О. Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник «Карпатська Україна в боротьбі», редактований О. Ольжичем, і який сьогодні є бібліографічною рідкістю. Хоча, необхідно констатувати, нещодавно він перевидааний львівським видавництвом «Світ».

О. Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він порушував у статтях мемуарного характеру «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм». Слід відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О. Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку «так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань». Він вірно підмітив, що Січ «поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби ідеї української державності». Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо «майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ». Проте найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ «була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією»²⁸. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які в радикальний спосіб негативно вплинули на подальший перебіг українсько-чеських відносин. Однак О. Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

О. Ольжич довів, як важко було діяти уряду Августина Волошина. Адже не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська «п'ята колона». Негативно впливали також суперечності в українському таборі. З цього погляду актуальними залишаються міркування О. Ольжича, що «вся історія України — це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною»²⁹. Незважаючи на дію подібного роду

²⁸ Ольжич О. Вояки-будівничі. *Ольжич О. Незнаному воякові*. К., 1994. С. 273–274.

²⁹ Ольжич О. Український націоналізм. *Незнаному воякові*. К., 1994. С. 293.

факторів, український напрямок у краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотки населення (О. Ольжич помилково назвав 94 відсотки. — *Авт.*).

О. Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин, Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. «В Бичкові, — писав О. Ольжич, — дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятима старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева»³⁰. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О. Ольжич з сумом констатував, що «тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів». Однак навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О. Ольжич відзначив, що «в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів»³¹.

О. Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, «державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньо-політичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню традицію»³². Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д. Андрієвський, А. Дад, М. Капустянський, А. Мельник, С. Росоха³³.

³⁰ Там само. С. 281.

³¹ Там само. С. 282.

³² Там само. С. 305.

³³ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів із боротьби 1929–1955. Мюнхен, 1955; Андрієвський Д. Міжнародна акція ОУН. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Париж, 1955. С. 153–155; Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941; Росоха С. Карпатська Січ. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С. 593–603; Росоха С. ОУН в

Майже всі соратники Августина Волошина — будівничі незалежної Карпато-Української держави, яким вдалося вижити за часів гортистської окупації Закарпаття і уникнути сталінських таборів ГУЛАГу, видали за кордоном свої спомини про нього. Особливо цінний матеріал міститься в щоденнику і споминах славетного закарпатського поета, письменника і громадського діяча Василя Гренджі-Донського. Наш земляк протягом десятиліть йшов нога-в-ногу з А. Волошином, був живим свідком тих подій, що відбувалися у краї в міжвоєнний період. Перу Василя Степановича належать унікальні історико-біографічні нариси про багатогранну діяльність і життєвий шлях майбутнього політичного лідера закарпатських українців. Зокрема, такі як: «Августин Волошин і вдячність п. начальника шкільного реферату», «Короткий життєпис державного секретаря о. Августина Волошина», «Отець д-р. Августин Волошин». В них В. Гренджа-Донський вказував на чільне місце А. Волошина в нашій історії і культурі, на його великий внесок у розвиток освіти і науки краю.

У 1938 р. В. Гренджа-Донський писав, що «... як чехи мають свого Масарика, так і ми, підкарпатські українці, маємо свого Августина Волошина. Це наша гордість і слава наша. Волошин — наша новітня історія...»³⁴. В «Короткому життєписі державного секретаря о. Августина Волошина» В. Гренджа-Донський пише про дитячі роки і формування національної свідомості майбутнього президента. «Батько нашого національного відродження о. Августин Волошин побачив світ в наших зеленних горах на Верховині, в селі Келечині, окр. Волівська, де його батько був священиком. Свою національну свідомість набув уже в хаті своїх батьків, де говорилося по-українськи. Верховина наша говорить чистісінькою українською літературною мовою й донині, і це на молодого хлопця мало вплив»³⁵.

Юнак тягнувся до знань. «З гімназії іде молодий талановитий студент на теологію в Ужгороді, а опісля в Будапешті й закінчує, придбавши також фах професора фізики. Зразу стає професором ужгородської учительської семінарії». Водночас А. Волошин активно включається в громадську роботу. Величезний внесок зробив А. Волошин як видавець книг, газет і журналів. Його праці, що широко були відомі в народі, посіяли в

розбудові Карпатської України. *За самотійністю*. 1948. Т. 3. № 3–4. С. 1–7; Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. Торонто–Ужгород: «Мистецька лінія», 2001; Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів: Меморіал, 1990.

³⁴ Гренджа-Донський В. Твори. Т. IX. Публіцистика. Вашингтон: Карпатський союз, 1989. С. 181.

³⁵ Гренджа-Донський В. Назв. праця. С. 189.

людях зерно освіти, науки, яке зросло в часі. «Найбільшою заслугою о. Волошина є те, що в ті часи найбільшої мадяризації пише і видає книги, шкільні підручники і редагує майже єдину на той час газету «Наука»... Працює в товаристві ім. святого Василя Великого, а коли мадярська влада закрила це товариство, організує разом з іншими друкарню і книгарню «Унію». Ці слова В. Гренджі-Донського є відповіддю деяким нашим історикам, які намагаються зробити з А. Волошина «служу кількох господарів», який переходив від одних до інших заради своєї кар'єри. Та чи зробив він кар'єру взагалі? «Августин Волошин — найбільший наш муж наших новіших часів, не зробив жодної кар'єри, хоч його широке знання, досвіди й здібності та великі заслуги просто предестинували його на найвищі достоїнства». А скільки зробив корисного А. Волошин для формування кадрів нашої інтелігенції? Саме вона в 30-х роках була ініціатором величезних державних перетворень, яким, на жаль, не судилося здійснитися. Про це теж не міг не сказати Василь Гренджа-Донський: «Як директор семінарії, виховує сотні, тисячки найсвідомішої нашої інтелігенції, народних працівників»³⁶.

В. Гренджа-Донський одним з перших звернув увагу на політичну діяльність А. Волошина³⁷. У жовтні 1938 р. Василь Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав до купи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою «Мадярські звірства». Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни, і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити «братньому» союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом «Сини Верховини»...

Після смерті батька дочка Зірка вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання вміщено щоденник В. Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України». В передмові до нього упорядники тому й пишуть: «Ми раді, що, хоч із великим спізненням, — бо майже 50-ох роках після цих історичних подій, — маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати

³⁶ Там само. С. 181–182.

³⁷ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник. Вашингтон: Карпатський Союз, 1987; Т. X. Спогади. Листи. Вашингтон: Карпатський Союз, 1988.

його цінні матеріали». Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник Василя Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому — «З великих днів Карпатської України» — описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю завершили боротьбу за автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Сойму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А. Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А. Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони». Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

Цікаві факти на сторінках «Щоденника» знаходимо про сприйняття А. Волошином рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.: «Біля полудня поїхав до Хуста і зараз зголосився в пана прем'єра, котрий на днях прибув до нової столиці. Не бачив його вже другий тиждень, від того дня, коли летів до Відня на засідання арбітрів. Сильно змарнів і, здається мені, гейби за ці два тижні постарівся більше, як за два роки... Не диво, на своїх плечах переніс він такий великий кусок нашої історії... Виголошений розсудок на всіх зробив надзвичайно пригноблююче враження, особливо на пана прем'єра. Не жалів він за своїм маєтком, бо про нього ані не згадав, але шкодував найкрашу в Європі катедралю, ужгородський замок, василіанський монастир, палати інституцій і свій сиротинець... Ключурак та інші підбадьорували його, доказуючи, що ми з своєю самостійністю зискали більше. Сам німецький міністер закордонних справ Ріббентроп розмовляв з паном прем'єром більше як пів години, потішаючи: «Перед двадцяти роками ви втратили Україну... а тепер вам шкода двох міст...». Цю велику втрату прем'єр у своїй високій функції переніс мужньо і тоді сказав: Закотимо рукави і будемо працювати»³⁸.

В. Гренджа-Донський детально описав вибори і самі засідання Сойму Карпатської України. Він наводить результати голосування по всіх округах краю, не оминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% населення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% — проголосували за Українське Національне Об'єднання, яке очолював Федір Ревай. «Цим

---

³⁸ Гренджа-Донський В. Твори. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України. Щоденник. С. 69–71.

успіхом можемо бути горді, — писав В. Гренджа-Донський, — ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь ласка, чи після цього наш народ не є зрілим до державного життя?!». Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну, коли «дикий азіят рушив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю».

Другий розділ щоденника — «Під чоботом окупанта» — присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні межі охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В. Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Перебуваючи в тячівській в'язниці, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В. Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі вміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень — «Знущення в Кривій», «Мадярський вояк полоненому вибиває око», «Замордування учителя Дмитра Остапчука», «Знасилювання і морд жінок», «Мадяри порють черева, щоб вилазили кишки», «Топлять січовиків живими в Тисі», «Штаба заліза до шиї січовика», «В державній лікарні в Кривій ранених розстрілюють кулями «дум-дум», «Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота» тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому вміщено список загиблих січовиків. Він нараховує 116 чоловік (Для порівняння див.: Стерчо П. Карпато-українська держава. Львів, 1994. С. 253–255). Йдеться також про долю рідних Августина Волошина: «... на помешканні пана Президента Волошина заквартирувались малярські старшини. Тероризують безустанно сестер пана Президента, не поводитись як люди цивілізовані. Один капітан хвалився перед професоркою Ольгою Волошин, що він сам убив одинадцятьох січовиків. Щоб підтвердити це своє «геройство», показував фотографії замордованих січовиків, навіть хотів їх віддати їй, та вона не могла на ті документи їхнього звірства дивитись і не взяла»³⁹.

В чому ж сила щоденника Василя Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували. «Щастя і горе Карпатської України» — це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник Василя Гренджі-Донського — цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик

³⁹ Там само. С. 395.

наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Невипадково, що щоденник високо оцінив відомий історик Петро Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: «Ці хронікерські записи мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликуються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження»⁴⁰.

По-різному склались долі двох видатних наших земляків. Василь Гренджа-Донський, пройшовши крізь пекло фашистських в'язниць і таборів, опинився в Словаччині, де і жив до самої смерті. Августин Волошин, заарештований у травні 1945 р. співробітниками НКВС, закінчив своє життя в Лефортовській в'язниці. До останніх днів В. Гренджа-Донський зберігав у своєму серці любов і пошану до президента Карпатської України. Він був глибоко переконаний, що «такий муж заслужив, щоб його іменем назвали площі й вулиці, щоб йому ставили пам'ятники. Це все ми зробимо, як прийде на це час».

З-поміж праць, виданих за кордоном, заслуговують на особливу увагу саме праці мемуарного характеру Августина Штефана, з-під пера якого вийшли дві змістовні книги⁴¹ та десятки статей. Їхній автор стояв біля витоків формування і становлення державності в Закарпатті, обіймаючи відповідальні посади міністра шкільництва Карпатської України і згодом голови Сойму. До цього додамо, що А. Штефан був найталановитішим учнем і продовжувачем А. Волошина у справі освіти та виховання. Оцінка його діяльності, приміром, як директора Мукачівської торговельної академії, що була справжнім вогнищем у культурно-освітньому житті краю і відіграла вирішальну роль у цій царині, ще попереду.

А. Штефан написав змістовну біографію А. Волошина, у якій докладно простежив етапні моменти життєвого і творчого шляху Волошина як педагога і громадського діяча. Вона справедливо й досі оцінюється як найкраще першоджерело відомостей про різнобічну діяльність А. Волошина. А. Штефан справедливо відмічав, що закарпатські українці лише двох своїх великих синів називали «Батьком»: Олександра Духновича і Августина Волошина. А. Штефан лаконічно, але зупинився на основних віхах життя і різнобічній діяльності А. Волошина, про що свідчать окремі розділи його праці (молодий Волошин; А. Волошин — кооператор; А. Волошин — священик; оборона кирилиці; свято хрещення України в

⁴⁰ Там само. С. 19.

⁴¹ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973; Книга друга. Торонто, 1981.

Невицькім; А. Волошин — автор; А. Волошин — журналіст; А. Волошин засновує видавництво і друкарню «УНІО»; Ірина Волошинова з дому Петрик; А. Волошин переводить злуку народних рад; А. Волошин — основник «Просвіти в Ужгороді»; господарсько-соціально діяльність А. Волошина; А. Волошин — посол у парламенті; А. Волошин засновує Учительську громаду; А. Волошин оборонив синьо-жовтий прапор тощо). Закономірно, що найбільше уваги А. Штефан приділив діяльності А. Волошина на посаді прем'єр-міністра та президента Карпатської України. Саме на кінець 30-х років припадає пік державницько-політичної діяльності А. Волошина.

З педагогічною темою найбільш тісно пов'язане інше фундаментальне дослідження Августина Штефана «За правду і волю». Автор цієї двохтомної праці обстоює насамперед ідею, що є визначальною для неї: Августин Волошин — найвидатніший педагог Закарпаття, визначний фахівець у системі народного шкільництва⁴². Ось кілька домінуючих рис із портретної характеристики А. Волошина-педагога: «Волошин виховував добрих та ідейних учителів для Карпатської України, які стали визначними діячами в культурному та економічному відношенні краю, вони любили свою рідну землю, свій народ, свою церкву». Серед них слід назвати самого А. Штефана, а також Михайла Гуляничу, Олександра Полянського, Семена Дзямка, Юліана Ревая, Павла Яцка та багатьох інших.

А. Штефан влучно наголосив, що «в чорних днях угро-руської дійсності діти пересічного інтелігента, звичайного греко-католицького священника або церковного учителя, з руської спадщини дістали руські колядки, церковно-слов'янські «єжедневні молитви» і, оскільки ходили до церковної школи, читали кирилицею писані статті в читанці о. А. Волошина». Отже, вплив праць А. Волошина був незаперечним для зростання рівня національної свідомості закарпатських українців. Особливо становище покращилося, коли «в місяці липні 1917 р. директор учительської семінарії в Ужгороді о. Віктор Камінський відійшов на пенсію і новим директором іменовано о. Августина Волошина, який запросив мене (Августина Штефана. — *Авт.*) на професора математики-фізики, і мукачівський єпископ Антоній Пап іменував мене професором від 1 вересня 1917 р.»⁴³.

---

⁴² Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. С. 247.

⁴³ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. С. 33.

З вищенаведеного видно, що А. Волошин перебував у дуже близьких відносинах з А. Штефаном, незважаючи на те, що між ними була досить помітна різниця в роках. Безперечно, він йому довіряв. У спогадах А. Штефана є цікавий епізод, який також свідчить про людські риси директора вчительської семінарії: «Пригадую, що восени 1917 р. ми мали 6-тижневий курс для вояків-пропагандистів (учнів учительської семінарії). По скінченні курсу вояки могли скласти іспит... Колишній студент Лизак, родом з Ужгорода, перепав з п'ятьох предметів. Видавши йому свідоцтво, він вийшов з професорської кімнати і по якомусь часі повернувся і сказав: «Пане професор, пан директор Волошин просив Вас до директорської канцелярії». Я зайшов до канцелярії і Лизак за мною. Я приступив до бюро і сказав «Прошу». Волошин: «Яка справа?» Тоді приступив Лизак, витягнув багнет і крикнув: «Ви мені напишіть добре свідоцтво!» В тій хвилині відчинилися двері і увійшов колишній старшина, професор господарської науки Чакаді, відразу скочив до Лизака і схопив за руку з багнетом. Я зловив його за другу руку, і Чакаді передав багнет директорові.

Волошин: «Та що синку? Ти хотів зі мною воювати? Іди і приклич свою матір і перед нею приобіцяй мені, що будеш чесно працювати». Лизак: «Пане директоре, дайте мені назад багнет. Без того мене арештують». Волошин: «Іди додому. Матір твоя тут мешкає недалеко. Тепер патрулі не ходять».

Так стало, як Волошин наказав. Лизак по війні повернувся до учительської семінарії. Скінчив її і був іменований учителем десь до Ужгородської жупи»⁴⁴.

Однак А. Штефан не обмежився характеристикою педагогічної діяльності А. Волошина. Він детально описав його політичну спрямованість у 1918–1919 рр., коли вирішувалася подальша доля нашого краю. Описуючи засідання Руської народної ради в Ужгороді, А. Штефан відзначив, що директор Августин Волошин у своїй доповіді з'ясував тогочасну політичну ситуацію і назвав всі можливі тодішні орієнтації. Чим закінчилася справа загальновідомо: 21 січня 1919 р. в Хусті перемогла проукраїнська орієнтація, і було ухвалено рішення про возз'єднання Закарпаття з Україною. І лише неможливість це зробити привела до пізнішого входження краю до складу Чехословаччини.

На сторінках спогадів А. Штефана є цікаві й маловідомі факти про внесок А. Волошина у створення хліборобської партії, дається характеристика основних напрямів шкільництва, які автор поділяє на народовецький, домашній або тутешняцький і руський, тобто русофільський.

⁴⁴ Там само. С. 111–112.

Видатним працівником першого напрямку, на думку А. Штефана, був А. Волошин. Як і В. Гренджа-Донський, А. Штефан подає коротку біографічну довідку А. Волошина: «Монс. Августин Волошин (1874–1945). Від 1-го вересня 1917 року — директор греко-католицької учительської семінарії для хлопців в Ужгороді аж до жовтня 1938 року. Посол до Празького парламенту в Празі в 1924–1929 рр. В жовтні місяці 1938 р. — державний секретар, в 1938–1939 рр. — Прем'єр, 15 березня 1939 р. — Президент Карпато-Української держави. На еміграції в Празі до травня 1945 р. Вмирає в московській тюрмі Лефорст 11 липня 1945 року»⁴⁵. До цього додамо, що дата смерті А. Волошина неточна. Він помер 19 липня в Бутирській тюрмі. Однак тоді, коли писалася книга А. Штефана, про це було невідомо.

Численні статті мемуарного характеру про Августина Волошина написали П. Кукурудза, А. Куцинський, В. Лар, П. Стерчо, С. Яковенко, що видаються нам важливим причинком до розуміння складної, часом суперечливої діяльності А. Волошина як політичного діяча. У цьому зв'язку увиризнимо статті Степана Росохи та Павла Кукурудзи, які органічно взаємопов'язані між собою широко закроеною темою про педагогічну діяльність А. Волошина з одного боку, і у вужчому плані — про його заслуги перед «Просвітою» — з другого. П. Кукурудза дійшов висновку, що результати майже двадцятирічної роботи представників «Просвіти», одним із засновників якої був А. Волошин, лягли в основу тих духовних змагань, які завершилися 1939 року проголошенням незалежної держави — Карпатської України.

Внесок А. Волошина у розвиток закарпатського театру описав Юрій-Августин Шерегій. Він відзначив, що «ще 30 грудня 1920 р. Гіядор і Мирон Стрипські, М. Григашій, Ю. Брацайко, А. Штефан та інші прийшли до А. Волошина, щоб обговорити болючі питання культурного розвитку краю... На це повідомляє о. Волошин, що й тут в Ужгороді постала вже також думка заснувати просвітне товариство. Звісний патріот о. Невицький, парох з Уяку, основник декількох культурних товариств на другій стороні Ужа, зладив вже статут для просвітнього товариства “Зоря” й передав А. Волошинові. Це мало бути товариство просвітньо-економічне для ширення культури між народом, подібне, як “Просвіта” у Львові. А. Волошин прочитав статут... Автор взорувався на статут львівської “Просвіти” з 1880 р., а доповнив і розширив справами, які треба розділяти на кілька товариств... Зачинається дискусія, вже речево усі заявляють за тим, щоб це товариство заснувати... лиш статут поправити й

---

⁴⁵ Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. С. 295.

до роботи обрано комітет: д-р. Стрипський, А. Волошин і я. Оцей день був щасливим днем»⁴⁶. 11 травня 1921 р. був обраний Головний відділ «Просвіти», заступником голови якого став А. Волошин. 15 січня 1921 р. на Підкарпатській Русі почав діяти перший в її історії руський театр. Закономірно, що ювілейну промову виголосив А. Волошин.

Ю. А. Шерегій писав, що А. Волошин неодноразово бував на виставах, які ставив руський театр в Ужгороді. Зокрема, 28 серпня 1921 р. в міському театрі відбувся вечір, присвячений 70-річчю чеського драматурга Алоїза Ірасека, на якому виступив А. Волошин. У своєму виступі він пояснив, що А. Ірасек видатний драматург, і його творчість має великий вплив на європейську культуру загалом. Прізвище А. Волошина постійно було серед жертводавців на користь закарпатського театру. А. Штефан наводить факт, який свідчить про постійну турботу про театр з боку А. Волошина. Так, в січні 1930 р. прем'єр-міністр подарував після «колядування Нової Сцени» на «поточні потреби» театру 5000 Кч.

Театр «Нова сцена» неодноразово ставив п'єси А. Волошина, який в 30-х роках справедливо вважався одним із провідних закарпатських драматургів. Августин Штефан вважав, що драма «Маруся Верховинка» — найкраща дотеперішня карпато-українська драма. Цю п'єсу високо оцінив також Ю. А. Шерегій: «... аматори Самоосвітнього гуртка при хлоп'ячій Учительській Семінарії поставили в гімнастичній залі в Ужгороді в режисурі М. Біличенка 26.V.1935 несподіванку — прем'єру п'єси А. Волошина «Маруся Верховинка», сюжетом якої є боротьба за рідну школу».

Навіть у такому питанні, як театральне мистецтво, не припинялася гостра боротьба між двома напрямками — українським і русофільським. Свою чітку позицію в цьому відношенні зайняв А. Волошин. «Гастролю в Празі, — констатував Ю. А. Шерегій, — вплинули на всю громадськість і на наших провідних чинників; театр визнала Прага, мусив це зробити і Ужгород. Не знаючи про наш плян з гастролями, дирекція нашого Дружества в Ужгороді була заскочена голосами преси. 26.6.1938 «Нова свобода» повідомляла, що А. Волошин «виступив із Дружества «Карпато-руській Театр», бо його працю не поважав корисною для нашого народу й відродження. За цим фактом мають керуватись свідомі українці у відношенні до цього театру...».

Наближалася трагічна розв'язка для Карпатської України та її президента. Ці важкі часи Ю. А. Шерегій описав дуже стисло, немов писав хроніку: «Події в ЧСР клонились до її розвалу. 14.III. проголошено

---

⁴⁶ Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993. С. 37–38.

самостійну Карпатську Україну, як суверенну державу, бо Словаччина відірвалась від ЧСР. Нагло був скликаний 1-ий Сойм Карпатської України на 15.III.1939 до Хуста, але без святочних вистав. Сойм зафіксував волю народу не піддатися окупантам. Винесено перші закони держави, іменовано уряд, послі вибрани 1-го президента Карпатської України, колишнього прем'єра д-ра А. Волошина, Сойм відкинув капітуляцію перед Угорщиною. 15 січня 1939 р. сніг покривав кров на трупах карпато-української столиці». Вже перебуваючи в еміграції, «Українська Драматична Студія показала драматургію повісті А. Волошина «Фабіола».

Серед численних спогадів про Августина Волошина і Карпатську Україну на окрему увагу заслуговують спогади Вікентія Шандора, який в 1939 р. виконував відповідальні обов'язки представника уряду Карпатської України в Празі. В. Шандор більшу увагу приділяє характеристиці А. Волошина як політичного діяча, хоча відзначає, що ще дитиною «пішов я до Ужгорода, купив у книгарні-друкарні «Унію» Буквар о. Волошина з 1907 року і сам почав з нього вчитися руську грамоту. Буквар був маленький, бідненький, з твердим знаком, але була в ньому велика життєва іскра. Як учитель довідався, що я вчуся азбуку по-руськи, просив мене, аби я його вчив»⁴⁷.

А. Волошин повністю довіряв В. Шандору, а тому не дивно, що в спогадах останнього містяться такі факти, які важко знайти у спогадах інших діячів національно-визвольного руху 20–30-х років у Закарпатті. Приміром, коли йдеться про політичну діяльність А. Волошина після розпаду Австро-Угорської монархії. В. Шандор пригадував: «Провідна постать тодішнього нашого життя, пізніше прем'єр-міністр Карпатської України о. Августин Волошин у розмові з автором цих спогадів у Празі 1939 року визначив тогочасну ситуацію такими словами: «Ми мусли шукати якусь реальну розв'язку, притому не хотіли довше бути зв'язані з Мадярщиною, а наше з'єднання з Україною не було можливості здійснити, головну роллю тоді повсюди грала військова сила, якої у нас не було. Про чехів як народ ми дуже мало знали, але в той час був це єдиний правильний вихід із положення — зв'язати нашу долю із слов'янським народом»⁴⁸. Такої думки дотримується сьогодні переважна більшість сучасних дослідників.

В. Шандор яскраво описав призначення А. Волошина прем'єр-міністром уряду Підкарпатської Русі 26 листопада 1938 р. «Сенсацією був

⁴⁷ Шандор В. Споми. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: Гражда; Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1996. С. 20.

⁴⁸ Там само. С. 31.

арешт прем'єр-міністра Бродія та призначення на його місце д-ра Августина Волошина... Доказалося, що у випадку небезпеки держави, чеські діячі таки звернулися за порятунком до українців. Мене ця вістка сильно порадувала. Нарешті і ми будемо ковалями і виразниками своєї долі». В. Шандор був глибоко переконаний, що невідомо якими б були рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р., якби українську делегацію очолював А. Бродій, а не А. Волошин. «Призначаючи о. Августина Волошина новим прем'єр-міністром, — справедливо відзначав В. Шандор, — Прага викликала не тільки певного роду внутрішню революцію, але й поворот у політиці Чехо-Словаччини та поворот в українській справі взагалі. Дивлячись на карту Карпатської України після арбітражу, створюється враження, що арбітри навмисно і свідомо поперетинали сухопутні й залізничні шляхи в Хусті, аби примусити населення благи Мадярщину «ласкаво» просити цей край до себе».

Спогади В. Шандора відзначаються своєю об'єктивністю і неупередженістю. Захищаючи в тому чи іншому питанні позицію А. Волошина, В. Шандор наводить переконливі докази. Приміром, коли йдеться про утворення концтабору на горі Думен поблизу Рахова. З цього приводу В. Шандор писав: «Злісний виступ недоброчинців у пресі проти доброго імені о. А. Волошина, що ніби підписував наказ для ізоляційної затримки підозрілих осіб, можна вважати великим підступом. А. Волошин нікого не посилав у табір, для того були інші органи. Якщо його підпис десь і можна було знайти, то це треба вважати результатом тогочасного початкового хаосу. Невиключено, що до такого підпису могло дійти і внаслідок навмисного підсунення якимсь мадярчуком такого наказу разом з іншими листами»⁴⁹.

Зупинився В. Шандор і на стані чесько-українських взаємин періоду Карпатської України. Необхідно погодитись з його думкою, що «призначення о. Августина Волошина прем'єр-міністром від 27 жовтня 1938 р. означало зміну ставлення чехів до українців та української державності взагалі. Чехи нарешті переконалися в тому, що т.зв. москвофільський культурний напрям, який вони так завзято підтримували в Карпатській Україні, завів їх наостанку в тупик... Одночасно ми повинні були брати до уваги собі чеський національний сентимент, чесько-німецькі взаємини в сучасному й минулому, щоб невідповідною поведінкою їх собі не зраджувати. З чехами ми створили одну федеративну державу, і треба було відстоювати спільну платформу для подальшого існування. Крім того, ми були повністю залежні від чехів. Знайти в цьому напрямі відповідну форму нашої присутності у Празі — було одним із основних моїх завдань».

⁴⁹ Шандор В. Назв. праця. С. 133–135.

Саме так визначив його і прем'єр-міністр Августин Волошин при першій зустрічі в Празі».

В. Шандор детально описав сутички 13–14 березня 1939 р. між чехами і карпатськими січовиками, вважаючи їх тактичною помилкою останніх. Він переконливо довів, що А. Волошин постійно прагнув до співпраці обох народів. «Тоді не був час на політичні, навіть обґрунтовані порахунки з чехами за минуле, — констатував він. — Життєві інтереси обох народів вимагали якнайтіснішої співпраці та взаємопорозуміння, що о. А. Волошин часто наголошував у своїх виступах та пресових конференціях. Спеціальне становище мало свою логіку, бо в даній ситуації чехи мали той самий політичний інтерес, що і ми — збереження цілості обкровоєної республіки, боротьбу проти малярських і польських терористичних банд, проти терористичних аспірацій Мадярщини щодо спільних кордонів з Польщею».

На сторінках спогадів В. Шандора зустрічається багатючий архівний матеріал про господарську політику уряду А. Волошина, укладання важливих торговельних договорів, українізацію всіх сфер суспільно-політичного життя краю. Не обминув він своєю увагою й реакцію А. Волошина на призначення Прагою третім міністром Карпатської України чеського генерала Л. Прхали. Хоча про це писали й інші очевидці, однак В. Шандор мав особисту розмову з цього приводу з А. Волошином. Ось як він її передав: «Після повернення з нарад до Представництва, сказав мені о. Волошин:

— Маємо третього міністра.

— Цікаво — кого? — запитую я.

— Ану, вгадайте.

Я почав вираховувати імена наших можливих кандидатів, але не вгадав і о. Волошин заявив:

— Генерала Прхалу.

— А ви на нього погодились? — зразу запитав.

— Чехи на ня напосіли, то що я міг робити. — була відповідь».

Цей фрагмент із спогадів В. Шандора ще раз переконує в тому, що самостійність А. Волошина у великій політиці була досить відносною і обмеженою — всі проблеми вирішувала Прага. І з такою постановкою питання треба було рахуватися.

Сьогодні багато пишеться про проголошення незалежності Карпатської України. Загальновідомо, що радикально налаштовані закарпатські націоналісти «натискали» на А. Волошина, щоб він проголосив самостійність задовго до 14 березня 1939 р. В. Шандор повністю поділяв позицію А. Волошина, заявивши про себе як про політика реалістичного спрямування. «Уряд Карпатської України, а зокрема о. д-р. Волошин, у своїх

заявах і статтях постійно наголошував потребу й політичну доцільність нашого співжиття з федеративною Чехо-Словаччиною. Беручи до уваги тогочасну політичну ситуацію в Центральній Європі та політику наших сусідів, зберегти федерацію в той час було єдиною реальною правильною розв'язкою проблеми Карпатської України... Мусимо бути підготовлені з військового й політичного боку, і рівно ж мусимо проголосити свою незалежність, але аж після Словаччини, щоб не привернути до себе відповідальність за розвал республіки». Однією з причин проголошення незалежності Карпатської України було проголошення самостійності Словаччиною, а отже державний розпад Чехо-Словацької республіки. Від імені А. Волошина В. Шандор «виконав акт проголошення незалежності в Празі».

У спогадах В. Шандора містяться незаперечні докази протиріччя, які виникали між досвідченими закарпатськими політиками ліберального спрямування і радикально налаштованими місцевими націоналістами. В. Шандор детально описав «таємну раду групи членів Головної Команди Карпатської Січі у Січовій Гостинниці, на якій приготувався замах на уряд, тобто на всіх членів уряду і на арешт 15 провідних осіб. Присутні на цій нараді були декотрі члени Головної Команди галичани, а з наших Росоха, Рогач, Роман — три «Р». Свідчення В. Шандора підтверджуються спогадами В. Бірчака, І. Сарвадія, М. Бандусяка та інших очевидців. Відзначимо, що чехословацька служба безпеки неодноразово повідомляла А. Волошина про наміри радикалів. Робили це і окремі члени його уряду. Однак, як пише В. Шандор, «він був спокійної і розсудливої вдачі. Мав дуже велику терпеливість вислуховувати людські болі та їх лікувати». За всі свої кроки А. Волошин ніс відповідальність перед Прагою і своїм рідним народом. Безперечно, має рацію В. Шандор, коли пише, що «якщо будемо виправдовувати наші помилки і невдачі та їх ідеалізувати, зведемо морально на манівці цілі генерації, які втратимо для нашого народу». З такими міркуваннями необхідно погодитись.

Цікаві й маловідомі факти опубліковані В. Шандором на сторінках другого тому його «Споминів», які охоплюють період з 1939 до 1945 років. Ось, наприклад, що писав В. Шандор про стосунки А. Волошина з Проводом українських націоналістів: «Увійшов я у зв'язок з д-ром Б. Левицьким, і він листом від 26 квітня 1981 р. інформував мене: Навесні 1944 р. звернувся до мене Ярослав Гайвас, один з провідних членів ОУН під керівництвом полк. Мельника, з проханням, чи не міг би я взяти на себе важливу місію до президента А. Волошина від ОУН-солідаристів, що пізніше була створила т. зв. Українську Національну Раду з професором Величківським на чолі. Гайвас вручив мені оригінал статуту цієї Національної Ради з підписами митрополита Шептицького та інших визначних

осіб, на якому було вписане і прізвище президента А. Волошина й залишене місце для його власноручного підпису... Невдовзі я відвідав президента Волошина в його празькій віллі. З'ясував йому завдання, з яким я до нього прийшов. Президент уважно вислухав мене і відповів отакими словами: «На жаль, я не можу підписати цей документ, а саме з таких причин: як карпатський українець, почуваю себе зв'язаним з українським народом в його цілості. А найперший мій обов'язок — це думати про мою ближчу батьківщину, Карпатську Україну. Коли я вживаю «думати», то маю на увазі обирати такі політичні позиції і провадити таку політику, яка в першій марі керується інтересами карпатоукраїнського народу. Ви бачите, що в світі діється? Вся наша батьківщина за згодою західних великих держав знов знаходиться під більшовиками. Питання Карпатської України дещо ускладнюється тим, що Карпатська Україна була складовою частиною Чехословаччини, а вона тепер є союзником західних демократій і в цій політичній концепції — навіть і Кремля. Мушу вам одверто сказати, що я орієнтуюся на ЧСР і за найбільшу помилку своїх земляків вважаю те, що вони перед лицем трагічного кінця Карпатської України і перед очима загарбницьких мадярських військ націлили свою зброю проти чеських вояків, шукаючи собі ворога там, де його не було. Сьогодні я повністю переконаний, що серед карпатських українців повинна бути така політична сила, яка б відважилася стати на позиції міжнародного права й підтримала б намагання Бенеша та його оточення, спрямовані на відновлення Чехословацької Республіки в її первісних кордонах. Я думаю і глибоко переконаний, — продовжував президент Волошин, — що така моя позиція не йде врозріз з інтересами українського народу, що вона тепер є єдиною можливою політичною концепцією карпатських українців, і вона ... безпосередньо підтримує інтереси братнього нам, українцям, чеського народу в його боротьбі за незалежність серед тих трагічних обставин, які тепер розвиваються. Тому, дуже вас прошу, перекажіть ці мої мотивації тим людям, які організують цю установу і які хотіли б мене бачити в її проводі. Прошу Вас, передайте також Реваєві, підпис якого я вже тут бачу, щоб він обов'язково свій підпис зняв. Зясуйте йому, будь ласка, мою позицію й передайте йому моє прохання. Ми тепер не можемо нічого робити, що могло б загрожувати концепції федеративної ЧСР. А що буде пізніше — це побачимо. Я думаю, що доля Карпатської України залежить не від Національної Ради і від мого підпису, але від становища в Україні та в усьому світі», — закінчив свої міркування д-р Волошин»⁵⁰.

⁵⁰ Шандор В. Спомини. Т. 2. Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. С. 160–161.

Незважаючи на це, А. Волошин, врешті-решт, підписав запропонований документ: Петро Стерчо у своїй праці опублікував документ, який свідчить про те, що вже після окупації краю Угорщиною Августин Волошин із своїми однодумцями зустрівся з А. Мельником і навіть підписав договір про співпрацю. Ось текст договору: «Акт писаний у Венеції дня 21 липня 1939 р. в справі устійнення взаємовідносин і напрямних співпраці між Проводом Українських Націоналістів і Урядом Карпатської України в приявності Голови ПУН Полк. Андрія Мельника, Членів ПУН Омеляна Сеника Грибівського і Ярослава Барановського Лімницького, Президента Карпатської України, о. Др. Августина Волошина, Членів Уряду Карпатської України Прем'єра Юліяна Ревая, міністра Августина Штефана, яким прийнято наступні рішення:

I

Виходячи зі засади соборности української нації, обидві сторони твердо обстоюють становище невідривності Карпатської України від українських земель і заявляють, що принцип соборности українських земель не може бути нарушений.

II

Влада (Президент і Уряд) Карпатської України визнає із всіма з того впливаючими висновками Український Націоналістичний Рух за єдиного носія соборницько визвольної боротьби української нації і Провід Українських Націоналістів за керівника тієї боротьби.

III

Провід Українських Націоналістів визнає Уряд Карпатської України з президентом о. Др. Августином Волошином за законодатно умандатованого її представника серед українського і чужинного світу, як останній український легальний уряд, що правив частиною української землі – Карпатською Україною.

IV

Стверджується, що Український Націоналістичний Рух, а зокрема Уряд Карпатської України і Організація Українських Націоналістів спільно змагали всіма силами створити, збудувати й оборонити Карпатську Українську Державу.

V

Усі конкретні висновки і потреби, що впливають з тих повищих засад, устійнюються в окремому залучникові⁵¹.

---

⁵¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. С. 110–111.

Про перебіг переговорів А. Волошин відповідав на запитання майора Вайндорфа в Лефортовській в'язниці. Наведемо деякі місця із «Справи А. Волошина»:

Допит 19 червня 1945 р.

Запитання: Розкажіть про суть зробленої вами усної заяви слідству?

Відповідь: На одному з минулих допитів я говорив про мою зустріч з «вождем» українських націоналістів у Берліні Андрієм Мельником. В дійсності ж я мав зустріч і розмову з А. Мельником, але не в Берліні, а в Італії. Про обставини, за яких відбулася зустріч і розмова з А. Мельником в Італії, я й хочу розказати слідству...

Запитання: За яких обставин ви зустрілися і розмовляли з Андрієм Мельником?

Відповідь: Перебуваючи в Празі, до мене на квартиру в кінці серпня чи на початку вересня 1939 р. прийшли прем'єр-міністр Ю. Ревай і Комаринський — керівник пропаганди при моєму уряді — і повідомили, що «вождь» українських націоналістів Андрій Мельник запрошує мене — президента Карпатської України, їх і члена мого уряду міністра освіти Августина Штефана до Венеції (Італія) для політичних переговорів з питання подальшої долі Карпатської України.

В який спосіб і коли вони домовилися про зустріч і переговори з А. Мельником, я зараз не пам'ятаю. Я погодився вести переговори з А. Мельником і для цієї цілі поїхати до нього в Італію.

Запитання: Яким чином ви одержали документи на проїзд до Італії?

Відповідь: Цим питанням я особисто не займався, документами на проїзд в Італію мене і інших членів делегації — Ю. Ревая, А. Штефана — забезпечив Комаринський. Наскільки я пам'ятаю, Комаринський від німецьких властей у Празі одержав на всіх нас перепустки, так звані «durchlassehein» на право проїзду кордону і перебування в Італії.

Запитання: Перед від'їздом із Праги ви, Ю. Ревай, А. Штефан і Комаринський обговорили спільно план ваших розмов під час переговорів з А. Мельником?

Відповідь: Ні, я цього не пам'ятаю.

Запитання: Коли прибули для переговорів з А. Мельником в Італію?

Відповідь: В Венецію через Відень ми прибули наступного дня.

Запитання: Де саме відбулись переговори з А. Мельником?

Відповідь: Переговори відбулись в готелі на острові Лідо (Венеція), де вже нас чекав А. Мельник, його секретар і професор Римського університету.

Запитання: Назвіть, хто саме був присутній на ваших переговорах?

Відповідь: При переговорах були присутні: Мельник Андрій, його секретар Барановський і професор римського університету Онадський

(або Онацький) — ідеолог українських націоналістів, який одночасно очолював українські націоналістичні організації в Італії, я — президент Карпатської України, прем'єр-міністр мого уряду Юлій Ревай, міністр освіти Августин Штефан і Комаринський — керівник пропаганди при моєму уряді.

Запитання: Як проходили переговори і які були прийняті рішення?

Відповідь: Після обміну привітаннями проходили політичні переговори, повного змісту яких не пам'ятаю. Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для утворення «Самостійної України».

Далі Мельник заявив, що ця ціль по створенню «Самостійної України» буде здійснена за допомогою українців, які населяють всі землі, і вони ж допоможуть удалити угорців з території Карпатської України, яку останні окупували.

На пропозицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти її автономію.

Запитання: Яку участь взяли в переговорах Ю. Ревай, А. Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський?

Відповідь: Ю. Ревай, А. Штефан, Комаринський, Онацький і Барановський також брали участь у цих переговорах, але через давність я не пам'ятаю змісту їх виступів.

Запитання: Яким шляхом повинні були відторгнути Радянську Україну від Радянського Союзу, а також Галичину і залучити українців для здійснення цих насильницьких актів?

Відповідь: Якісь плани на переговорах обговорювались, але не в детальній формі, однак через давність я не можу їх зараз пригадати.

Запитання: Які були ухвалені рішення під час переговорів?

Відповідь: Кінцевих рішень ухвалено не було.

Запитання: Який документ був вироблений і підписаний після переговорів?

Відповідь: Документ не вироблявся, і я особисто нічого не підписував, а про решту учасників переговорів не знаю.

Запитання: На чому тоді закінчилися переговори?

Відповідь: Мельник, Онацький і Барановський запросили мене, Штефана, Ю. Ревая і Комаринського поїхати в Рим для продовження переговорів, але я від цього відмовився і поїхав з Комаринським в Прагу.

Мельник, Онацький, Барановський, Ю. Ревай, Штефан поїхали в Рим, де продовжили переговори. Запрошення Мельника я розцінював як

прагнення з його боку здійснити на мене вплив і погодитися на його пропозиції в Римі, де б йому допомагали в цьому націоналістичні кола.

Запитання: Про що домовились названі особи в Римі?

Відповідь: Не знаю.

Запитання: Вас Ю. Ревай, Штефан і інші особи інформували про результати переговорів в Римі?

Відповідь: Після повернення Ю. Ревая і Штефана з Риму я з ними в Празі зустрічався і розмовляв неодноразово, але я зараз не пам'ятаю чи інформували вони мене про результати переговорів з А. Мельником та його соратниками в Римі⁵².

Отже, із вищенаведених матеріалів допитів видно, що протягом празького періоду Августин Волошин мав зустрічі з політичними діячами української еміграції. Вони свідчать про бажання колишнього президента Карпатської України обговорювати проблеми майбутнього державного статусу краю. Однак, його позицію у цих питаннях можна вважати досить пасивною, яка зводилася до того, щоб «удалити угорців з Карпатської України». Однак повернемося до аналізу мемуарної літератури про Августина Волошина.

Опублікували свої спогади й ті, які, хоч і були патріотами краю, але вважали, що уряд А. Волошина є поміркованим, ліберальним, «соціал-демократичним», «застарілим» і не хоче проголошувати незалежність Карпатської України. Йдеться про статті і книги І. Рогача, С. Росохи, Ю. Химинця⁵³. Всі вони відзначали видатні педагогічні здібності А. Волошина, його вирішальний внесок у розвиток культури і національної свідомості населення краю. Однак по кардинальних питаннях тогочасного політичного життя Карпатської України їх спогади суттєво відрізняються від спогадів, приміром, Вікентія Шандора. С. Росоха пізніше визнав, що «нераз дуже критично висловлювався на їх (А. Волошина та Ю. Ревая. — *Авт.*) адресу та інших провідників... бо ж в наших «революційних поняттях» вони були «опортуністами», а тільки ми «правдивими» націоналістами. Без сумніву, що такі поняття в нас родились під впливом ОУН, до якої належали провідні одиниці закарпатської молоді»⁵⁴. Що стосується інших активних учасників подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, то у виданих ними спогадах суперечності в українському таборі,

⁵² ЦАМГБ РФ. Н — 17681. Л. 27–29.

⁵³ Рогач І. Як живе і працює батько відродження Карпатської України в 1939 році. *Нова свобода*. 1939. 7 січня; Росоха С. Августин Волошин як педагог і вчитель. *Наша думка*. 1948. Ч. 9; Росоха С. Сойм Карпатської України. Вінніпег, 1949; Львів, 1990; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород, 1996.

⁵⁴ Передмова С. Росохи до книги: Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. С. 9.

завичай, замовчуються. Через їх праці червоною ниткою проходить ідея монолітної єдності і всезагальної підтримки уряду Августина Волошина. Насправді, все було далеко не так.

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю. Химинець⁵⁵. На думку Василя Худанича, «видання Юліяна Химинця — оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності»⁵⁶. Деяку однобічність оцінок Ю. Химинця відзначив А. Пекар, на думку якого автор «інші питання, пов'язані з Карпатською Україною..., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження». Водночас, вважає А. Пекар, «праця д-ра Ю. Химинця не є наукова праця й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень»⁵⁷.

У спогадах Ю. Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльність ОУН у Закарпатті: «З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С. Росоха, видаючи часопис «Пробоем» у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової езекутиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліян Химинець»⁵⁸. У вересні 1938 р. Ю. Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а «роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди». «Наша закордонна делегація, — пригадавав Ю. Химинець, — тісно співпрацювала з Українською пресовою службою». Із спогадів Ю. Химинця видно, що ОУН і Закордонна деле-

---

⁵⁵ Химинець Ю. Закарпаття — жертва фашистської Німеччини. *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500–514; Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992; Химинець Ю. Закарпаття і Радянський Союз (1919–1944). *Карпатська Україна*. 1993. 15 квітня; Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996.

⁵⁶ Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. С. 377.

⁵⁷ Там само. С. 160.

⁵⁸ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. С. 68.

гація Карпатської України уважно слідували за розгортанням політичних подій у ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А. Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю. Химинець досить детально описав свою діяльність у Берліні, де протягом жовтня 1938 р. «зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто — відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р. Ярій, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста».

Спогади Ю. Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. «Коли 1 листопада 1938 р. прем'єр А. Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденський арбітраж, — писав Ю. Химинець, — він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України». 3 листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність прийнятих у Відні рішень, А. Волошин, писав Ю. Химинець, «послав мене 8 січня 1939 р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером». Однак ця зустріч так і не відбулася.

Ю. Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення «проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу»⁵⁹. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. «Правдою є те, — пригадував Ю. Химинець, — що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забиваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним». Ю. Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: «Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А. Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закар-

⁵⁹ Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. С. 93.

патської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття». Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю. Химинця, «така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції»⁶⁰.

Великий фактичний матеріал міститься у споминах головнокомандувача обороною Карпатської України полковника Сергія Єфремова⁶¹. Автор у хронологічному порядку подає майже погодинний опис боїв карпатських січовиків проти угорських окупаційних військ, але пише і про свої зустрічі і телефонні розмови з найвищими представниками Карпатської України. На сторінках мемуарів С. Єфремова дається об'єктивна оцінка діяльності Августина Волошина та полковника Михайла Колодзінського, який до останньої хвилини керував карпатськими січовиками. Публікація спогадів С. Єфремова — результат багаторічної науково-пошукової роботи відомого словацького вченого, академіка НАН України Миколи Мушинки. Необхідно погодитися з автором передмови, що «спогади С. Єфремова належать до найвизначніших мемуарних творів про бої в Карпатській Україні 1939 року... Зі спогадів довідуємось про героїзм січовиків, які, обороняючи свою державу, вступили в нерівний бій із загарбниками цієї держави — угорською армією. Значна частина з них загинула на полі бою, інші потрапили в полон і були піддані жорстоким тортурам. С. Єфремов своїми спогадами віддав честь їхній світлій пам'яті»⁶².

До публікації спогадів С. Єфремова ми дуже мало знали про діяльність А. Волошина 14–15 березня 1939 р. Ось як ці складні часи в житті молодій країні описав головнокомандувач Національної оборони Карпатської України: «Увечері 14-го березня о. Прем'єр, монсеньєр Августин Волошин, скликав до свого приватного помешкання на нараду всіх, із ким уважав за потрібне порадитися в цю критичну для Карпатської України годину. Серед закликаних був і я.

⁶⁰ Там само. С. 94.

⁶¹ Єфремів С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 100 с.; Єфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні. *За державність*. Матеріали до історії війська українського. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. Т. II. С. 128–165; Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.

⁶² Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14-15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 22.

Почавши нараду, о. Прем'єр повідомив, що 14-го березня чеське військо напало на січовиків, а мадяри використали це, перейшли кордон та зайняли вже три села на мукачівському відтинку кордону. Чеська кордонна сторожа залишає кордони, а Карпатська Січ ще не може їх обсадити, тим то кордони відкриті для ворога, і він наступає силами кількох дивізій піхоти та моторизованими частинами при допомозі танків, літунства та гарматних відділів. Далі о. Прем'єр з обуренням повідомив, що у відповідь на протестну ноту, яку він післав від уряду до Берліна, німецький консул у Хусті д-р Гофман повідомив, що в такій ситуації, коли мадярське військо зайшло досить далеко в глибину Карпатської України, Німеччина не може дати допомоги, бо це могло б викликати збройний конфлікт з мадярами й поляками, а через те треба добровільно піддатися мадярам і не проливати даремно крові...

Хтось із присутніх на нараді досить голосно зауважив:

— Безсоромна німецька брехня!... Та ж Гітлерові досить було б сказати мадярам одне слово й вони забрались б назад... Яка лицемірна гра?!...

Коли ось страж майстер Торбич повідомив, що прибув мадярський майор, як парламентар від мадярської головної команди, і просить прийняти його.

Прем'єр сказав завести того парламентаря до його їдальні, і що він туди зараз прийде. Через декілька хвилин він і пішов туди.

Вістка про прибуття мадярського парламентаря якось приголомшила присутніх. Мовчанку перервав Іван Рогач:

— Будемо боронитися й не віддамо добровільно країни ворогові! Карпатська Україна, проголосивши свою незалежність, увійшла в цілість всеукраїнських визвольних змагань!...

Якось не в'язалася розмова й присутні сиділи мовчки. Нарешті з'являється в дверях о. Прем'єр.

— Панове, — каже о. Прем'єр, — ультиматум мадярів такий: до 8-ої години ранку передати їм владу в цілій Карпатській Україні. Парляментар повідомив, що будапештський уряд о 15. 15 годині дав 12-годинний ультиматум також чехословацькому урядові в Празі із такими вимогами: 1) чеське військо за 24 години має вийти з Карпатської України, 2) чеське військо повинно перестати переслідувати мадярів, 3) чеське командування має видати зброю мадярським самооборонним організаціям і 4) усіх інтернованих мадярів чеська жандармерія негайно має звільнити з таборів. Щоб підтримати свої вимоги, мадяри перейшли кордон Карпатської України, а відповіді з Праги чекають до 3. 15 години дня 15 березня. Парляментар чекає на мою відповідь.

Відбувається коротка нарада й ухвалюється: дати парламентарові відповідь, що уряд Карпатської України не може прийняти такого ультиматуму.

тиматуму, бо Карпатська Україна є суверенна держава, і така форма ультиматуму суперечить міжнародному праву... Д-р Юлій Бращайко запропонував спробувати провадити з мадярами дипломатичні переговори... Прем'єр вийшов до сусідньої кімнати повідомити парламентаря про наші ухвали... Коли о. Прем'єр знову повернувся до нас, йому було сказано, що всі ми вирішили боронити Карпатську Україну, хоч безнадійно, але боронити.

— Згода! — відповів о. Прем'єр, — але почекаємо до ранку, може прийде якась позитивна відповідь від мадярів. — На цьому нарада закінчилася й ми розійшлись.

Уранці прийшла телеграфічна відповідь з Будапешта, в якій повідомлялося, що «з технічних причин не можна вже припинити воєнних акцій, але вони готові розмовляти з представниками уряду Карпатської України». Про це я дізнався від о. Прем'єра, який мене викликав до телефона ще зі свого помешкання⁶³. С. Єфремов погодився взяти на себе загальне командування українськими збройними силами в Закарпатті. Протягом 14–15 березня 1939 р. саме він особисто доповідав А. Волошину про ситуацію на фронті. Під час однієї з таких розмов С. Єфремов із болем у серці написав: «Повертаючись від о. Президента, я був цілий під враженням нашої розмови та сумного погляду о. Президента, яким він подивився на мене, коли віддавав наказ про евакуацію Хуста»⁶⁴.

Переважна більшість очевидців і учасників подій у Карпатській Україні твердять, що уряд А. Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак протилежного погляду притримуються М. Бандусяк, Г. Божок, П. Кореневич, С. Решетило, І. Сарвадій, В. Шандор, С. Сабол (Зореслав)⁶⁵. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема

⁶³ Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 року. С. 26–30.

⁶⁴ Там само. С. 52.

⁶⁵ Бандусяк М. Карпатська Україна: за кулісами подій 1938–1939 рр. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 36–37; Божок Г. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. № 3–4. липень, серпень; Кореневич П. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. № 3–4. С. 35–40; Решетило С. «Наші незрілість і нерозум». *Карпатський край*. 1995. №5–8. С.38–40 Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. *Карпатський Союз*, 1984; Сарвадій Й. Могікани Діаспори. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 22–31; Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 38–40; Сабол С. Від Угорської Русі до Карпатської України. Філадельфія–Пенсільванія: *Карпатський голос*, 1951; Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996.

члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально налаштовані керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А. Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В. Шандор справедливо відзначив: «Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав». Згубні наслідки та викликана взаємна недовіра виявилися вже наступного дня, коли «частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин»⁶⁶. Роздуми В. Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників. Що стосується спогадів В. Шандора, який в 1938–1939 рр. виконував функції головного представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В. Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В. Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А. Волошина знайшли своє відображення у спогадах А. Кущинського, С. Ключурака, В. Маркуся, М. Папа, М. Химинець, М. Ігнатишин-Логуш, Є. Мациха⁶⁷. Спогади про А. Волошина опублікували М. Бандусяк, Г. Блестів-

⁶⁶ Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. С. 335.

⁶⁷ Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о.Августина Волошина. *Українське козацтво*. 1973. С. 21–25; Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліяна Середяка, 1981; Кущинський А. Зі славних днів Карпатської України. *Самостійна Україна*. 1961. Т. 14. № 4. С. 8–11; Ключурак С. До волі: спомини. Нью-Йорк, 1978; Маркус В. (Марко Василь). Спомини: Літературні спроби-публікації 40-х років. Ужгород: Гражда, 1995; Пап С. (Пугач). Пластовий альманах: З нагоди п'ят-

Корж, М. Вайда, В. Герзанич, А. Дад, А. Кущинський, В. Лар, М. Могорита, Ф. Сас, А. Штефан та ін.⁶⁸. Оцінку діяльності членів ОУН у Карпатській Україні зробив С. Ленкавський. «Міжнародна політична ситуація загострювалася, — пригадував С. Ленкавський. — Наближалася війна. Після Австрії, Судетів — на черзі в планах Гітлера стала Чехословаччина. Для Закарпаття настав шанс будувати своє самостійне життя. Націоналістичний рух, який тут діяв здавна, але слабо, вирішив використати сприятливу політичну ситуацію, хоча рівень національної свідомості був тут досить низький (москвофіли). Після відірвання Словаччини від ЧСР — Закарпаття проголошує Самостійну Карпатську Україну (15.3.1939 р.). Зібрався перший парламент, усталено столицю в Хусті, видано перший державний закон. Твориться за ініціативою військової референтури ОУН — закарпатське військо «Карпатська Січ», налагоджується державне життя, зростають ентузіазм карпатсько-українського населення і національна його гордість. Серед українців інших земель виринає думка, що Карпатська Україна є першим зав'язком УССД (Українська Соборна Самостійна Держава. — *Авт.*). Однак фальшиві союзники молодій державі (Німеччина) ціною її здобувають собі союзників для дальших своїх планів. Починається наступ мадярів на Карпатську Україну. Проти переважаючої сили ворога стає молода «Січ», заповнена юними сміливцями, які прийшли через кордон, щоб оборонити

десятиріччя Українського пласту на Закарпатті. 1921–1971. Рим: Юг, 1976; Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто, 1973; Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто, 1981; Химинець М. Жінки Закарпаття — дома й на чужині. *Країнка*. 1994. С. 46–48; Химинець М. Організоване жіноцтво Карпатської України (1919–1939). *Українські Карпати: етнос, історія, культура*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 500–514; Ігнатишин-Логуш М. «Слухайте Карпато-українську передачу...» звучало в ефірі. *Срібна земля фест*. 1996. 12–18 грудня; Ігнатишин-Логуш М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 192–197.

⁶⁸ Вайда М. Монсенйор д-р Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С. 89–93; Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Коссак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941; Дмитро Климпуш — головний командант «Карпатської Січі»: Документи, спогади, статті, вірші / Упор. О. Д. Довганич, М. І. Кухта. Ужгород, 1997; Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о. Августина Волошина. *Українське козацтво*. 1973. С. 21–25; Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Брашайки. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 73–76; Сас Ф. Син Гуцульської Республіки (Про С. Ключурака). *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С. 187–188; Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України: Спомини. Торонто, 1977.

цей зав'язок Української держави. Через непостачання в час... зброї, закупленої організацією у чехів (вина орг. Реф. ПУН Барановського), «Січ» відступає. До боротьби дійшло на Красному Полі, яке стало для Хусту тим, чим колись Крути для Києва. Після героїчної боротьби Карпатська Україна опиняється під окупацією нового ворога — мадярів. Загинули там полк. Михайло Гузар-Колодзінський, шеф оперативного штабу «Січі» й Зенон Коссак — крайовий військовий референт ОУН»⁶⁹. Нехай читач вибачить за дещо довгу цитату, однак С. Ленкавський в цих рядках своєї праці зробив досить об'єктивний, хоч і стислий, аналіз подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні.

Багато відомостей про події 1938–1939 рр. у Закарпатті містяться на сторінках оригінальної у всіх відношеннях книги М. Вінча. «Одноденна держава» — це опис подій Карпатської України 1939 року з перспективи англійського спостерігача. Книга дає уявлення про англосаксонське бачення подій і настроїв у Карпатській Україні. Політичні та історіософські роздуми переплітаються з багатим краєзнавчим описом. Автор детально описує життя і побут місцевого населення, нерідко звертається до становища українців у Східній Галичині, висловлює свої думки про Галицького митрополита Андрея Шептицького та його вплив на події кінця 30-х років у Європі. Книга Майкла Вінча — особисті міркування автора, які важко вважати об'єктивними. На це звернули увагу автори передмови: «Звичайно, свідчення Майкла Вінча не є беззастережними. Кожен очевидець грішить більшим або меншим суб'єктивізмом, далеко не всі можуть похвалитися досконалим знанням місцевого контексту. Так було і з Вінчем. Читаючи «Одноденну державу», слід пам'ятати про декілька важливих моментів. Майкл Вінч потрапив у Карпатську Україну з уже сформованою думкою про події, що там відбувалися. В англосаксонському світі за станом на 1939 рік Карпатська Україна не була цілковитою *terra incognita*, але й не була *terra cognita*, тому за нею закріпилося декілька стереотипів. Засвоївши ці стереотипи, а також не володіючи українською мовою, Вінч писав з певним викривленням»⁷⁰. Окремі аспекти праці М. Вінча ґрунтовно проаналізував М. Зан⁷¹.

---

⁶⁹ Ленкавський С. Український націоналізм. Твори. Т. 1 / За ред. О. Сича. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2002. С. 77–78.

⁷⁰ Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. К.: Темпора, 2012. С. XIV.

⁷¹ Зан М. Політична участь етнічних меншин у державотворенні Карпатської України. *Карпатська Україна — незалежна держава*. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський,

Заслуговує на увагу окрема група спогадів колишніх вихованців Августина Волошина, зокрема тих, якими особисто піклувалося подружжя президента Карпатської України. Ще живе чимало людей, які в 20–30-х роках навчались в учительській семінарії, в Ужгородській гімназії. Ось, приміром, заслужений учитель України (нещодавно відійшов у вічність) Ернест Шутяк близько знав А. Волошина, бо йому судилося вчитися в учительській семінарії у місті над Ужем. Він радо згадував про свого вчителя, який викладав у його академічній групі, що мала 40 студентів; серед них 10 — діти службовців, а решта — вихідці із селянських родин. До слова, плата за навчання була тут помірною, оскільки багато студентів звільнялися від оплати, якщо представляли «посвідку бідності». Харчування у семінарії було майже безкоштовне. У цих соціальних вимірах теж немало зусиль директора семінарії, який постійно цікавився станом життя й навчання своїх вихованців. Неодноразово випадала Е. Шутяку щаслива нагода вслухатися у змістовні слова А. Волошина, осмислювати цікаві факти, почуті з уст свого вчителя. За його словами, «А. Волошин був людиною культурною, надзвичайно ввічливою, з широкою обсервацією думки і діла». Подібні висловлювання доводилося чути і від таких відомих учених і громадських діячів Закарпаття, як С. Кишко, О. Кишко, А. Ігнат. Хто мав приємність зустрічатися з цими яскравими представниками закарпатської інтелігенції у найширшому розумінні... цього слова, той пригадає просвітлені добром, злагодою душі, привітною усмішкою обличчя нині покійних Степана Кишка, Олександра Кишка, Андрія Ігната. Хто знає (бо про це ніколи не говорилося вголос), але у рисах названих носіїв нуртували моральні імпульси від Августина Волошина — педагога, які сполучали, сказати б, естафету до нової верстви інтелігенції краю. Тому і закономірним видається твердження Е. Шутяка про те, що директор Ужгородської вчительської семінарії «користувався незмінним високим авторитетом серед вихованців та вчителів»⁷².

У цьому зв'язку заслуговують на увагу також спомини ветерана-освітянина А. Суботи, який навчався у Білківській гімназії (Іршавський район Закарпатської області. — *Авт.*) і добре пам'ятає про приїзд А. Волошина в с. Білки, де працював такий, без перебільшення, талановитий педагог і невтомний ентузіаст хорового мистецтва, як Петро Світлик. Ось рядки із спогаду А. Суботи: «Про Волошина говорили багато. І мені дуже хотілося його побачити. Нарешті він приїхав. Спочатку побував у церкві, а по Службі вийшов на майдан перед церквою, пов-

---

М. Лендбел, О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. С. 50–76.

⁷² Зимомяра М., Гомонай В., Вегеш М. Августин Волошин. Ужгород, 1995. С. 62–63.

ністю заповнений людьми. І ось він на своєрідній трибуні, складеній нашвидкуруч із бочок. Вибух овації, радість, захоплення присутніх селян. Августина Волошину ніяк не вдавалося почати виступ». Може, і вивітрився б із пам'яті той епізод, але мав місце тут виховний «сеанс» для самого автора споминів. «Коли Волошин повільно прямував до церкви, я намагався бути ближче до церковної брами. Дорослі навкруг мовчали, а я — на відстані якихось трьох метрів од Волошина — на повен голос вигукнув: «Хай живе наш батько Волошин!». Августин Волошин зупинився і, озирнувшись у мій бік, з лагідною посмішкою підійшов до мене і тихим голосом прошепотів: «Хлопчику, побіля церкви не гідно кричати, бо тут — храм божий. Я враз почервонів, а Волошин увійшов до церкви»⁷³. Ми ведемо мову про Августина Волошина як визначного педагога. Таким він постає зі слів уже неодноразово цитованого нами А. Штефана: «В класі Волошин говорив спокійно, виразно, незаперечно, щоденним розговорним голосом. Не вживав так званого співучого декляматорства. Просив, щоб студенти ставили питання. Був певним і мудрим керівником... Часто підкреслював Августин Волошин: «Панове! Не говоріть «Я»... Визнавайте і других! Коли пояснюєте причини невдач і помилок», скажіть: «На жаль! Я...! Моя вина!»⁷⁴.

Вихованка сиротинця Августина та Ірини Волошин Анастасія Халахан пригадувала: «Писати про о. А. Волошина як політика, як Президента Карпатської України не можу — я була дитиною. Але як про Людину, педагога, тобто про те, що я відчувала на собі щоденно, сказати повинна. Так от, для мене, як і для інших 22-х дівчат-сиріт, що виховувалися у приватному сиротинцю Волошинів, «мама» і «татко», так ми їх називали за їх бажанням, — це були святі люди. Вони оточили нас такою опікою, якої ми не знали навіть від рідних батьків: віддали під сиротинець власний будинок, забезпечили щонайменше триразове щоденне харчування, одягом (від шкарпеток, білизни, до верхнього посезонного одягу), навчання, виховання, розвиток творчих здібностей кожної дитини, тобто всебічним вихованням. Я, наприклад, у 6–7 років із старшою партнеркою грала на скрипці, сестра й інші — на піаніно, були серед нас гітаристки, домристки, поетеса і ін. — свого роду оркестр. Мали свій хор, яким керував відомий митець Микола Аркас, танцювальну групу. Крім цього, ми вивчали німецьку мову, вишивали тощо. Нікого не випустили «у світ» без вміння заробити собі власними силами «шматок хліба»⁷⁵.

⁷³ Зимомря М., Гомонай В., Вегеш М. Августин Волошин. С. 63.

⁷⁴ Штефан А. Августин Волошин президент Карпатської України. С. 128.

⁷⁵ Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. С. 23–24.

А. Халахан наводить цікаві свідчення про робочий день подружжя Волошинів: «Татко наш, наприклад, вставав вдосвіта щоденно — о 5 год. ранку, відправлявся у каплицю або резиденцію (кафедральний собор), відправляв Службу Божу, молився (був священиком), потім приходив поспідати і йшов на роботу в семінарію. Більше уваги приділяла нам «мама» (пані Ірина) і пані Ольга (сестра татка). Вони вчили нас музиці, німецької мови... Але, крім цього, кожна з нас була чимось особисто зобов'язана нашим опікунам. Я, наприклад, в 4–5 років перенесла операцію на голові. За вухом у мене росла киста — мертва кістка, як тоді казали. Без операції я залишилась би калікою з деформованою головою. Тато і мама зробили все можливе, щоб операція пройшла успішно. І зараз я навіть не знаю, з якого боку голови це було, бо й сліду не залишилось. А могло бути гірше. Я могла стати глухою, сліпою, чи несповна розуму. Ось цим зобов'язана я їм, окрім всього іншого»⁷⁶.

Вихованка сиротинця Віра Василюха переконана: «Дуже потрібно, щоб про це люди знали. Бо багато закарпатців добрим словом згадують їх (Августина та Ірину Волошин. — *Авт.*). Святі були люди. Бідним, обездоленим людям допомагали. Молимося за них, Царство Небесне їм. Все життя їм вдячна. Завдяки їх турботам, опіці я вижила, стала щасливою... У 1934 р. ми, п'ятеро дітей, у Н. Солотвині залишилися круглими сиротами. Мені було 4 роки, найменшій сестричці 1,5 року, а найстаршому братику — 16. Батько був куратором у церкві. Нами став опікуватися брат батька. Роздали всіх нас по родичах... Віддали мене до сиротинця подружжя Волошинів у 1935 р. Невдовзі я захворіла на запалення легень, потім — на запалення вуха. Лікували в лікарні. Оплату за лікування здійснювала сестра о. Волошина. Часто мене приходили відвідувати сестрички з сиротинця. Вони називали отця Волошина татком, а його дружину Ірину — мамкою»⁷⁷.

Закарпатський просвітянин В. Матейко доповнює спогади своєї мами — Єлизавети Худан, «яка в 10 років залишилася круглою сиротою і була найменшою, дев'ятою дитиною в родині, як її прийняли до сиротинця. Вільного місця в сиротинцю не було, а тому о. Волошин влаштував її у жіночий монастир сестер служебниць Василіянок, який був напроти сиротинця. Там вона проживала, виховувалася, харчувалася, а на навчання приходила до сиротинця, де отримала всебічний розвиток. Маючи гарний голос і слух, співала у хорі, яким керував відомий диригент Микола Аркас, там вивчала ази нотної грамоти. А так як добре вчилася,

⁷⁶ Там само. С. 24.

⁷⁷ Там само. С. 30.

то отримала рекомендацію для вступу в дівочу учительську семінарію, навчання в якій було платним, і о. Волошин оплачував його»⁷⁸.

Доктор медичних наук, професор Ужгородського національного університету Оксана Ганич, одна з небагатьох, яка в дитинстві бачила і спілкувалася з А. Волошином. У цьому немає нічого дивного, адже її батько — лікар Микола Мандзюк — був обраний послом Союму Карпатської України в далекому вже 39-му році. Сьогодні в Закарпатському краєзнавчому музеї зберігаються експонати, які завдяки їй були повернуті на Батьківщину. О. Ганич була свідком розмови, коли рідні і друзі рекомендували о. Волошину емігрувати на Захід. Бо червона армія уже звільняла Прагу від нацистської Німеччини. Частина уряду так і зробила. Емігрувала, і всі вони залишилися живими. А ті, хто залишився в Празі, були репресовані, вивезені й засуджені на довгі роки ув'язнення. Покарання відбували у таборах, якими був оповитий весь Союз. «Остання моя зустріч у Празі з о. Волошином відбулася разом з моїм батьком на його квартирі. — пригадує О. Ганич. — Мені було тоді 13 років і запам'яталася на все життя. Тоді батько спитав о. Волошина: «Що нам робити, як бути далі?». Він рекомендував: «Ти, Миколо, повертайся до рідного краю, а я поки що залишусь в Празі, уладнаю деякі справи і найближчим часом теж повернуся. Я не відчуваю перед своїм народом жодної вини, ніколи нікому не робив зла». Далі о. Волошин підійшов до мене, поклав руку на мою голову і сказав: «Благословляю тебе, Оксанко, на життя, добрі діла і на щасливу дорогу повернення додому». Може, декому здається дивним, але це не містика, бо Його Благословення я відчуваю протягом всього свого життя, як допомогу і опіку в складних ситуаціях. Ця важлива подія у моєму житті відбулася в 1945 р. за два тижні до арешту о. Волошина службою «Смерш»⁷⁹.

В ужгородському видавництві «Гражда» підготовлена до друку книга спогадів найстарішого за віком учасника подій у Карпатській Україні Юрія Шанти, який народився 29 січня 1918 р. в с. Люта Велико-березнянського округу. «Августин Волошин, — писав Ю. Шанта, — поповнив довгий ряд українських духовних осіб — священників, єпископів, монахів і монахинь, яких знищив більшовизм. Його смерть з рук червоних катів замінна тим, що він не лишень відмовив кільком землякам у їхніх намаганнях переконати його, щоб рятував своє життя, виїхавши з ними з Праги на Захід... о. Августин Волошин, з безмежної любови до рідного народу, задля його блага, часто молив Господа, щоб дозволив

⁷⁸ Там само. С. 36.

⁷⁹ Там само. С. 54–55.

Йому нести хрест мученика до самої могили... За цю безмежну любов народ прозвав Августина Волошина батьком»⁸⁰.

Отже, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань закарпатських українців 20–30-х років переконливо свідчать, що Августин Волошин був яскравою постаттю нашої історії. Він зробив величезний внесок у розвиток педагогіки, освіти і культури краю, спричинився до піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Невипадково, що місцеве населення його називало «Батьком» нашого національного відродження. Такої честі в ХІХ столітті удостоївся лише Олександр Духнович – славетний будитель закарпатських русинів.

Августин Волошин був визначним політичним діячем краю протягом всього міжвоєнного періоду, особливо наприкінці 30-х років. Спогади Василя Гренджі-Донського, Вікентія Шандора, Августина Штефана та інших переконують, що прем'єр-міністр, а згодом президент Карпатської України користувався необмеженим авторитетом серед населення краю. Йому доводилось діяти в складних міжнародних умовах, коли тривав розпад Чехо-Словацької республіки. А. Волошин був політиком-реалістом, добре усвідомлюючи, що для Карпатської України найкращим є державне співжиття з чехами і словаками в єдиній федеративній державі.

Спогади очевидців дають можливість з'ясувати позицію А. Волошина стосовно українсько-чеських відносин, Карпатської Січі, суперечностей в українському таборі тощо. Однак, відповідаючи на ці дискусійні питання Карпатської України, мемуаристи дотримуються різних думок. Одні (В. Шандор, А. Штефан, І. Сарвадій) вважають, що опозиція в українському таборі стосовно уряду А. Волошина завдала тільки шкоди визвольним змаганням закарпатських українців. Інші (С. Росоха, Ю. Химинець) — дотримуються думки, що молоді радикально налаштовані закарпатські націоналісти у спілці з деякими членами ОУН випереджали своїх старших і поміркованих колег з уряду, зокрема, у питанні проголошення незалежності.

---

⁸⁰ Там само. С. 88.

РОЗДІЛ 9.

А. ВОЛОШИН І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ІСТОРИЧНИХ ДЖЕРЕЛАХ ТА У ВІТЧИЗНЯНІЙ І ЗАРУБІЖНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Августин Волошин і Карпатська Україна в історичних джерелах

Протягом тривалого проміжку часу архіви, в яких зберігалися документи часів історії Карпатської України, були закриті для вітчизняних істориків. Право ними користуватися мали лише ті історики, які їх аналізували у «правильному, марксистсько-ленінському дусі». Закономірно, що переважна більшість праць 40–80-х років минулого століття відверто фальсифікували історію національно-визвольної боротьби закарпатських українців наприкінці 1930-х років. Перші більш-менш об'єктивні публікації в Україні побачили світ тільки на початку 1990-х років, однак вони базувалися, зазвичай, на спогадах очевидців та історичної літератури, виданої в діаспорі. Ситуація кардинально змінилася тільки після відкриття архівів України, зокрема фондів Державного архіву Закарпатської області в містах Берегові та Ужгороді.

За останні 30 років дослідниками історії Карпатської України проведена велика науково-пошукова робота і введено до наукового обігу широкий пласт нових архівних джерел. Зокрема йдеться про документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в містах Ужгороді та Берегові, Центральному державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА України, м. Львів), Галузевому державному архіві Служби безпеки України у Києві (ГДА СБУ), особистих архівах закарпатського священника Ф. Горвата і члена ревізійної комісії УНО М. Бандусяка, Архіві Міністерства закордонних справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-історичному архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі, Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-історичному архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах міст Клуж і Бая Маре (Arhivele Cluj-Napoca M.J.; Arhivele statulni Baia Mare) в Румунії тощо.

Найбільший науковий інтерес для дослідників становлять фонди ДАЗО. Особливу історико-пізнавальну цінність становить третій фонд під назвою «Президія уряду Карпатської України». Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні

розпорядження, директиви, постанови і звернення. Заслужують на увагу справи «Листування з міністерством внутрішніх справ з приводу провокацій Угорщини», «Листівки «Комитета незалежності русинів», «Дело о мадярской пропаганде за присоединение Подкарпатья к Венгрии», «Повідомлення про напади терористів на прикордонні території», «Циркуляр Президії крайового управління Підкарпатської Русі в Ужгороді Хустському окружному управлінню про сформування уряду Підкарпатської Русі», «Дело об организации совещательного совета при правительстве Подкарпатской Руси», «Повідомлення Пресової служби Карпатської України», «Повідомлення окружному начальнику про угорську агітацію», «Повідомлення про слідкування за підозрілими в угорському шпіонажі», «Інформація про утримання угорських терористів у В. Березному», «Розпорядження уряду Карпатської України», «Циркуляр Президії ради міністрів ЧСР про звільнення Андрія Бродія з посади прем'єр-міністра Підкарпатської Русі», «Листи прем'єр-міністра Підкарпатської Русі А. Волошина Міністру внутрішніх справ Підкарпатської Русі в Хусті», «Доповідні записки агентів чехословацької служби безпеки», «Переписка з генеральним секретаріатом Українського національного об'єднання в Хусті про скарги населення на громадян, які ведуть чеську і про угорську пропаганду». У цьому ж фонді зберігається декрет А. Волошина про створення проводу УНО (11–30 січня 1939 р.).

Матеріали 17-го фонду «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України» дають можливість з'ясувати такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. Великий фактичний матеріал міститься у справах «Повідомлення Бюлетеня Пресової служби Карпатської України», «Про угорську агітацію», «Жандармські донесення Ужгородському окружному уряду», «Повідомлення начальника Мукачівського окружного уряду в Чинадійові міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на окремі села Мукачівщини», «Повідомлення чехословацької поліції про слідкування за розповсюдженням листівок». Вищеназвані матеріали доповнює справа «Напади угорських груп», яка зберігається у фонді 18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України. м. Хуст».

Матеріали, які зберігаються у другому фонді ДАЗО «Президія земського уряду Підкарпатської Русі в Ужгороді», охоплюють період з 1928 по 1938 рр. Вони дозволяють простежити антиукраїнську діяльність угорської агентури на Закарпатті протягом всього міжвоєнного періоду й доводять, що ця робота ніколи не припинялася. У 1938–1939 рр. вона лише досягла своєї кульмінації. Йдеться про наступні архівні справи: «Інформації про діяльність мадярської народної і мадярсько-християнської партій на Закарпатті, подані окружними урядами Президії Зем-

ського уряду в 1928 р.», «Інформації засідань Автономно-землеробського Союзу (партії), які відбулися на Закарпатті в 1928 р.», «Інформації засідань та когреса в м. Берегові соціал-демократичної партії на Закарпатті, прислані окружними урядами та поліцейськими комісаріатами Президії Земського уряду в Ужгороді за 1929 р.», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діячів угорських протидержавних товариств (список діячів) й інформації про діяльність організації угорських студентів в Чехословаччині», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності різних буржуазних партій на Підкарпатській Русі (Автономний землеробський союз, Карпаторуська робітничка рада, малярсько-християнська соціальна партія, руська фашистська, малярська партія)», «Переписка з 172 поліційними і окружними урядами по питанню діяльності Автономного землеробського союзу на Підкарпатській Русі (Інформації про засідання партії)», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і поліційними урядами про діяльність «Угорської національної партії (1937–1938)», «Листування з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і окружними урядами по питанню діяльності політичних партій на Підкарпатській Русі».

У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність становить справа № 2, в якій міститься доповідна записка М. Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А. Волошина. У фонді 4с/18 «Президія правління Карпатської України» зберігаються численні проугорські листівки та інформація про напади терористів на прикордонні населені пункти Закарпаття (наприклад, справи «Збори Русской национальной партии», «Повідомлення окружному уряду жителів с. Торунь про шкоду терористичних нападів», «Листівка «Карпаторуський народе!»).

Документи фондів 9 — «Президія Міністерства внутрішніх справ ЧСР», 13 — «Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево. 1920–1926», 14 — «Берегівське жупанське управління, м. Берегово. 1920–1921», 18 — «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України, м. Хуст», матеріали 19-го фонду — «Міністерство господарства Карпатської України» — дають можливість прослідкувати розвиток сільського господарства, промисловості та торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю.

У фонді 29 — «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі, м. Ужгород» зберігаються наступні архівні справи: «Книга регистрації входящих документов», «Алфавитный указатель имен и учреждений к книге регистрації входных документов», «Лист Президії Цивільного управління Підкарпатської Русі в Ужгороді», «Про проект Будапешт-

ського банку», «Повідомлення Цивільного управління Підкарпатської Русі начальником ужгородської поліції», «Доповідна начальнику Севлюшського окружного управління», «Повідомлення преси про акцію Ротермера». Корисними для дослідників є також матеріали фондів 30 — «Ужгородський крайовий королівський суд, м. Ужгород. 1919–1938 рр.», 41 — «Хустський поліцейський комісаріат, м. Хуст. 1918–1938 рр.», 43 — «Ужгородське окружне управління, м. Ужгород. 1919–1939», 46 — «Канцелярія губернатора Підкарпатської Русі в Ужгороді. 1920–1938», 49с/13 — «Мукачевское жупанское управление. Мукачево Подкарпатской Руси. Президиум. 1919–1926».

У фонді 63 — «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо (справи «Переписка з Міністерством внутрішніх справ і окружними урядами про діяльність угорських партій на Підкарпатській Русі», «Переписка з жупанським і поліційним урядами в Берегові про діяльність християнсько-соціалістичної партії», «Переписка з Міністерством внутрішніх справ, поліційними і жупанськими урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (малоземледільська, угорсько-руська і єврейська)», «Переписка з поліційними і окружними урядами про діяльність політичних партій на Підкарпатській Русі (руська хліборобська, республіканська земледільська, карпаторуська трудова та інші). У фонді 117 — «Хустське окружне управління, м. Хуст Підкарпатської Русі. Президіум. 1919–1939» зберігаються справи «Циркуляр Президії крайового управління про стеження за угорськими іредентистичними організаціями, жандармські донесення (7 листопада 1928 — 14 березня 1930)», «Листування з Міністерством внутрішніх справ», «Повідомлення про поширення листівок античехословацького змісту». У фонді 211 — «Крайове управління Підкарпатської Русі. м. Хуст» інтерес викликає справа «Донесення Президії крайового управління в Хусті, повідомлення Міністерства внутрішніх справ Карпатської України жандармських та окружних урядів про діяльність угорських терористів «Соботчопот», про незаконний перехід через кордон (1938–1939)». У 72-му фонді вміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства «Просвіта» в розбудові Карпатської України.

Після прийняття Закону України від 17 квітня 1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» Президія Верховної Ради України (постанова від 6 квітня 1992 р.) та Кабінет міністрів України (постанова від 11 вересня 1992 р.) підтримали пропозицію Національної академії наук України, Служби безпеки України, Державного комітету

України по пресі, Українського культурно-освітнього товариства «Меморіал імені Василя Стуса», Всеукраїнської спілки краєзнавців про підготовку і випуск багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Втілюючи в життя вищезгадані постанови, архівно-слідчі кримінальні справи про репресованих громадян Закарпатської області післявоєнного періоду були передані з архіву Управління СБУ в Закарпатській області ДАЗО. Цей фонд, що одержав найменування 2558, сконцентрував кримінальні справи на реабілітованих громадян області всіх категорій, засуджених за так звану антирадянську, антиколгоспну пропаганду, український буржуазний націоналізм, участь в діяльності уряду Карпатської України та Карпатської Січі, підпільній антирадянській організації ОУН (Закарпатській крайовій організації ОУН) та антирадянських молодіжних організаціях.

Особливий інтерес викликають стенограми допитів команданта Карпатської Січі Д. Климпуша, які зберігаються у фонді 2558. Вони допомагають краще з'ясувати роль опозиції, яка виникла в Карпатській Січі в лютому 1939 р. З галичан, на думку Д. Климпуша, до неї ввійшли Кульчицький, Чорний, Волянський та інші. «Пригадую, що лідер опозиції Роман або Росоха одного разу прямо мені зробив пропозицію підтримувати не Волошина, а визнати вождем якогось Мельника, якого іменував вождем всього українського народу, — розповідав слідчим МДБ Д. Климпуш. — Після цього мені стало зрозуміло, що опозиція не бажає керуватися статутом, а ставить перед собою значно ширші завдання, а саме: створення великої української держави шляхом об'єднання всіх українських земель. Логічно випливає, що стояло питання про приєднання до Карпатської України галицьких земель і Радянської України, але про це відкрито опозиція не заявляла. Визнати своїм ідеологом і вождем названого Мельника я відмовився і взагалі попереджував, що «Січ» політикою займатися не може. Цим нехай займається УНО. Здається, Роман мені тоді прямо заявив, що «Карпатська Січ» є національною українською організацією. Після цього опозиція без моєї участі приймала якісь рішення з питань «Січі», влаштовувала мені закулісні інтриги і навіть загрожувала уряду Волошина поваленням»¹. У фонді зберігаються оригінальні документи про підпільні організації на території Закарпаття в 1939–1950 рр. та про їх керівників — М. Габовду, А. Цугу, М. Ороса та ін.² Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи «Особистого архіву Феодосія Горвата» (сьогодні ці матеріали зберігаються в

¹ Державний архів Закарпатської області (далі — ДАЗО). Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 3742.

² ДАЗО. Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 3733, 5386, 3893, 3895.

ДАЗО), які характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів і його ставлення до уряду А. Волошина.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду у Львові» ЦДІАУ у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини, судові процеси над перебіжчиками тощо, що дають можливість дослідникам краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами. У фонді 201 зберігаються листи Августина Волошина до Галицького митрополита Андрея Шептицького. Зокрема, лист від 11 грудня 1942 р., в якому А. Волошин вітав митрополита з нагоди Дня св. Андрія³, і лист від 28 липня 1941 р., в якому А. Волошин вносив свої пропозиції щодо створення Українського Патріархату⁴. Великий науковий інтерес становить лист представника ЗУНР в Югославії Григорія Микитея до митрополита Андрея Шептицького про приїзд Апостольського Візитатора Джованні Дженоккі в Галичину і становище в Югославії та Підкарпатській Русі. В ньому йдеться про спроби прихильників А. Шептицького добитися переміщення Крижевацького єпископа Д. Няраді на Закарпаття⁵.

Великий джерельний матеріал міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема у фондах 2188 — «Начальна команда Галицької Армії Західної області УНР»; 2192 — «Диктатор Західної Облaсті УНР»; 3696 — «Міністерство іноземних справ УНР»; 4069 — «Редакція газети «Стрілець» за 1919 р. Українське бюро преси при Диктатурі ЗУНР»; 4440 — «Представництво ЗУНР у Празі 1919–1923 рр.». Серед документів Державного архіву Івано-Франківської області заслуговує на увагу фонд 2 — «Станіславське воєводське управління», в якому містяться численні документи про посилення денаціоналізації та полонізації місцевого українського населення та акції протесту з боку українців⁶ тощо. Заслуговують на увагу також матеріали ф. 129 — «Прокурор обласного суду у м. Львові» Державного архіву Львівської області. Вищеназвані архівні фонди нами використані для аналізу історичних подій, які передавали Карпатській Україні.

³ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі — ЦДІАУ у Львові). Ф. 201. Оп. 1т. Спр. 221. Арк. 91.

⁴ ЦДІАУ. Ф. 201. Оп. 1т. Спр. 221. Арк. 90.

⁵ ЦДІАУ. Ф. 201. Оп. 4б. Спр. 2045. Арк. 1–3.

⁶ Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 2. Оп. 11. Спр. 2, 34; О. 1. Спр. 123.

Важливі документи про діяльність ОУН на Закарпатті зберігаються в «Особистому архіві Івана Коршинського» — активного учасника підпільного руху 40–50-х рр. в Закарпатті. Вони включають в себе листування членів крайового ОУН з автором та листи Івана Коршинського до них. Ніде не опублікований матеріал міститься в машинописі лекції підполковника МДБ СРСР Макарова «Українська буржуазно-націоналістична контрреволюція».

У фондах ГДА СБУ у Києві міститься «Особова справа А. І. Волошина» з цінними й маловідомими фактами про політичну діяльність визначного закарпатського політика у 1938–1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні — 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад стосторінкова «Особова справа А. І. Волошина» дає змогу з'ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткова зміна орієнтації Августина Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А. Волошин детально описав перебіг переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р.

Важливими для дослідження теми є ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду АМЗВ, одиниці зберігання (картони): 606, 620 — політичні справи; 642 — антидержавна агітація проти ЧСР; 655 — партії в ЧСР (1921–1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині та Закарпатті, міждержавні відносини ЧСР з Угорщиною, Польщею, Румунією. Матеріали згаданих архівних фондів характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, аналізують окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Важливе значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи ВНА в Празі, зокрема картони 24 — «Справа про останні події», 23 — «Головний штаб армії», проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захисту кордонів країни, про оборонні бої 14–18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомірно відступала, виконуючи наказ генерала Л. Прхали про евакуацію. У названих картонах наводяться сотні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терорис-

тами. Документи ВНА висвітлюють відносини між закарпатськими націоналістами та керівництвом Німеччини. Особливої уваги заслуговують матеріали справи «Німеччина», які доводять, що вже з листопада 1938 р. встановилися тісні стосунки між керівництвом Карпатської Січі та німецькими службами безпеки. Карпатська Січ систематично проходила вишкіл у Німеччині, а група січовиків готувалася до ведення активних бойових дій на боці Німеччини проти Польщі.

Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на Закарпаття містяться у документах фондів НЛ. Це, зокрема, щоденні записи угорських офіцерів про сам ~~хід~~ наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес ~~становлять~~ доповідні записки угорських агентів «Коффи», «Г» та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про діяльність «неблагонадійних» політичних діячів краю. У фондах НЛ зберігаються поіменні списки «ворогів святостефанської корони», яких після захоплення Закарпаття мали репресувати. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що гортисти заздалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи з цього питання можна віднайти в румунських архівах Клужа і Бая Маре, зокрема про те, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття («Залізна гвардія», загони Гейша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів⁷. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в них вміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі

---

⁷ Венгрия и Вторая мировая война: Венгрия и вторая мировая война: Секретные дипломатические документы по истории кануна и периода войны. М.: Наука, 1962; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Германская политика в Венгрии (1937–1942 гг.). М., 1948; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 1. Ноябрь 1937 — декабрь 1938 г. Из архива Министерства Иностранных Дел Германии. М.: Политиздат, 1981; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Архив Дирксена (1938–1939 гг.). М., 1948; Документы и материалы кануна второй мировой войны. Т. 2. Январь–август 1939 г. М.: Политиздат, 1981; Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. (Июнь 1934 г. — март 1939 г.). М.: Наука, 1978; Документы по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М.: Политиздат, 1979.

аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 1930-х років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету⁸. В останні роки з'явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни⁹. Заслужують на увагу збірники документів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані угорськими істориками. В них міститься значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність А. Бродія, польсько-угорські терористичні акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку гортистів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття¹⁰.

Найбільшим досягненням закарпатських архівістів і істориків стало видання унікального двотомного збірника документів про Карпатську Україну, доповненого скрупульозною хронікою подій та вичерпними персоналіями визначних діячів краю кінця 1930-х років¹¹. Автори передмови до цього видання відзначили, що «частину документів пропонованого збірника було раніше оприлюднено, проте, з огляду на малодоступність попередніх видань для українського читача та потребу цілісного відтворення всього комплексу документів з визначеної тематики, їх теж було включено до цього збірника»¹². У збірнику опубліковано 372 до-

---

⁸ Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985; Шляхом Жовтня. Т. IV. 1934–1938. Боротьба трудящих Закарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Ужгород: Карпати, 1984.

⁹ Культурне життя в Україні. Західні Землі: Документи і матеріали. Т. I. 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995; Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялька. Книга 1. Львів: «Просвіта», 1993; Національні відносини в Україні в ХХ ст.: Зб. Документів і матеріалів. К.: Наукова думка, 1994.

¹⁰ A Magyar Tudományok Akademia Történettudományi Intézete. Magyarország és a Masodik Világháború. Titkos Diplomáciai Okmányok a Haboru Elozmenyeihez es Tortenetehez. Masodik kiadás. Budapest: Kossuth Kiadó, 1961.

¹¹ Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О. Д. Довганич, О. М. Корсун, О. М. Пагіря; редакційна колегія: М. А. Попович (голова), О. Д. Довганич (заст. голови), М. М. Вегеш, М. В. Делеган, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун, І. Ю. Коршинський, О. Ю. Кучерява, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.; Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С. Д. Федака; редакційна колегія: І. І. Качур (голова), М. М. Вегеш, О. Д. Гаврош, М. В. Делеган, В. І. Дмитрук, О. Д. Довганич, В. К. Дрогальчук, О. М. Корсун (заст. голови), І. Ю. Коршинський, Ю. В. Мойш, М. В. Олашин, О. М. Пагіря, С. Д. Федака; редактор Д. М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010. 776 с.

¹² Там само. Т. 1. С. 42.

кументи, які відносяться до подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. Виняток становить низка джерел, які в хронологічному відношенні стосуються кількох попередніх років, але їх публікація, на нашу думку, є цілком виправданою (документи «Боротьба за прапор Підкарпатської Русі. Меморандум Першої Руської Народної Ради до уряду Чехословаччини», «Редакційна стаття журналу «Пробоем» з нагоди 60-річчя з дня народження о. Августина Волошина», «Стаття Ю. Манівчука в газеті «Вперед» про необхідність формування осередків пожежно-спортивного товариства «Січ» у населених пунктах Підкарпатської Русі, «Заклик представників інтелігенції Підкарпатської Русі до участі у Всепросвітянському зїзді в м. Ужгороді», «Стаття Степана Росохи про національне піднесення молоді Підкарпатської Русі» тощо. Публікація цих матеріалів переконує читача, що виникнення Карпатської України відбувалося не спонтанно, а було результатом багаторічної роботи місцевих українських політичних сил за автономію та повну незалежність нашого краю.

Документи і матеріали, які оприлюднені на сторінках цього збірника документів, яскраво описують хроніку подій від призначення першого автономного уряду Підкарпатської Русі 8 жовтня 1938 р. до останніх днів існування Карпатської України. Оригінальністю відзначаються архівні матеріали про підготовку і проведення виборів до Сойму Карпатської України, соціально-економічне, політичне і культурне становище молоді автономної та незалежної держави, десятки джерел про формування ОНОКС — збройних сил Карпатської України. Низка матеріалів свідчать про постійну матеріальну і моральну підтримку уряду Августина Волошина з боку українського населення Східної Галичини та української діаспори за океаном.

Значна кількість документів стосуються антиукраїнської діяльності проугорських сил та спільних дій угорських і польських диверсантів у Карпатській Україні (шифровані телеграми міністра закордонних справ Угорщини К. Кані угорському послу у Празі Я. Ветштейну, телеграма угорського воєнного аташе у Варшаві начальнику генерального штабу Угорщини про проведення підривної акції на території Підкарпатської Русі, листівка, виготовлена технічним сектором другого відділу Генерального штабу Війська Польського для розповсюдження серед населення Підкарпатської Русі з провокаційною метою щодо чехословацького уряду і крайової чехословацької спільноти). На сторінках збірника містяться оригінальні архівні документи про початок і проведення польської диверсійної акції «Лом» (Донесення Юзефа Скшидлевського про перебіг операції; шифрована радіограма Яна Емісарського до Тадеуша Пельчинського щодо розпорядження угорської влади у справі співпраці з польською стороною у вирішенні проблеми Підкарпатської Русі; шифрована

телеграма угорського посла у Варшаві міністру закордонних справ Угорщини К. Кані про захоплення польським диверсійним загоном у полон 17 чехословацьких громадян; план польського Генерального штабу щодо здійснення нової диверсійної операції на території Підкарпатської Русі; донесення Фелікса Анкерштайна про здійснення польських диверсійних акцій поблизу сіл Присліп і Торунь; повідомлення начальника мукачівського окружного уряду в Чинадієві міністерству внутрішніх справ в Хусті про напади угорських терористів на села Мукачівщини).

Збірник документів суттєво збагатили матеріали судових справ проти президента Карпатської України Августина Волошина, заарештованого в 1944 р. органами «Смерш» у Празі, та чільних представників його уряду. Йдеться про протоколи допитів Д. Климпуша, С. Клочурака, Ю. Бращайка, П. Янути, О. Симочка, І. Цмура, А. Ворона, М. Заяця, М. Богдан, М. Габовди, В. Романчука, І. Качуровського, Д. Поповича та багатьох інших. Завершують збірник матеріали про реабілітацію як визначних діячів Карпатської України, так і рядових її захисників, наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст. До другого тому збірника документів увійшли біографічні нариси про діячів Карпатської України, які згруповані окремими розділами: президент Карпатської України А. Волошин; члени урядів Карпатської України; керівники Союму; послы (депутати) Союму; державні службовці; керівники і активісти громадсько-політичних і громадських організацій; члени Головної Команди і Штабу Карпатської Січі; січовики; церковні діячі; освітяни; журналісти і письменники; митці; медики; сільські активісти; молодь Карпатської України. На сьогодні це видання життєписів є найповнішим і найгрунтовнішим.

Окремі документи часів історії Карпатської України опубліковані спеціальним розділом у колективній монографії українських істориків «Вони боронили Карпатську Україну», яка побачила світ у 2002 р.¹³. Йдеться, насамперед, про діяльність Карпатської Січі та ОУН в 1938–1939 рр. (протокол установчих зборів по створенню ОНОКС та обранню її коменданта; звернення Дмитра Климпуша, Юрія Шпільки та Степана Пугача до міністерства внутрішніх справ в Хусті про затвердження прикладеного до листа статуту ОНОКС; лист міністра внутрішніх справ Підкарпатської Русі про затвердження статуту ОНОКС; лист коменданта Карпатської Січі міністерству внутрішніх справ Підкарпатської Русі про дозвіл на проведення акції під назвою «Збірка на оборону держави»; лист окружної Української Народної Ради в Білках Іршавського району мініс-

---

¹³ Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М. М. Вегеш, М. В. Делеган, О. Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М. М. Вегеш]. Ужгород, 2002. С. 564–615.

терству внутрішніх справ Карпатської України про негативне ставлення до Карпатської Січі місцевого коменданта жандармерії; прохання Головної Команди Карпатської Січі до Президії уряду Карпатської України про дозвіл на купівлю зброї для січовиків; лист коменданта Карпатської Січі до міністра внутрішніх справ Карпатської України про спільну працю обох відомств у справі призначення кандидатів до жандармерії і фінансової сторожі) тощо.

44 документи про життя і діяльність Августина Волошина та окремих учасників Карпатської України опублікували В. Басараб, М. Вегеш і В. Сергійчук у книзі «Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України»¹⁴ (про організацію академічних установ; меморандум у справі утворення на Підкарпатській Русі Університету, а насамперед перенесення Українського Вільного Університету з Праги до Ужгорода; проект організації Українського Університету на Підкарпатській Україні; проект меморандума Його Ексцеленції Панові Міністру Шкільництва і Народньої Освіти в Празі; УНО в Канаді «Поміч Карпатській Україні»; життєпис і інші дані про Ярослава Семена Лютика, що загинув у Хусті дня й4 березня 1939; спомин про смерть Ярослава Семена Лютика; Олекса Блестів-Гайдамака; кровні жертви, зложені на вівтар Батьківщини; Василь Небола; життєпис Михайла Козичара; перебіжчики із ЗУЗ; ліквідаційна канцелярія бувшого уряду Карпатської України в Празі. 6 березня 1939 р.; спогади Севастіана Сабола (Зореслава); Юрій Шанта (Листи). Список воїнів Карпатської Січі й активістів Карпатської України, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1938–1939 рр. або були страчені окупаційним режимом, опубліковано на сторінках іншого збірника документів¹⁵. Нещодавно видані збірники документів, у яких висвітлюється діяльність Греко-Католицької церкви на Закарпатті¹⁶ та ставлення митрополита Андрея Шептицького до Августина Волошина і Карпатської України¹⁷. Опубліковані також

¹⁴ Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.

¹⁵ Книга Памяті України. Закарпатська область. У 2-х т. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998. С. 71–78.

¹⁶ Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки. Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К. ПП Сергійчук М. I., 2006. 920 с.; Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки. Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К. ПП Сергійчук М. I., 2006. 804 с.

¹⁷ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944. Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність. За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво

документи про діяльність Романа Шухевича (Щуки) у Карпатській Україні¹⁸.

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики — цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську і антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колони» тощо. «Нова свобода» постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника «Нова свобода» вийшов 15 червня 1938 р. за редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили В. Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні «Свобода», яку очолював майбутній голова УНО Ф. Ревай. Вона була майже єдиним друкованим органом у Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю. Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю. Ревай відзначив, що «справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоденної доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтися. Пускаємо в світ «Нову свободу» й тільки одне бажаю щоденникові, щоб всі українці спільними

отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування. За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571–1096 с.; Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944. Упор. Юрій Аввакумов, Оксана Гайова. Т. III. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Книга 1. Документи і матеріали. 1899–1917. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. 924 с.

¹⁸ Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 640 с.; Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950). За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М. І., 2007. 584 с.

силами піддержували його»¹⁹. На глибоке переконання головного лікаря Карпатської України Миколи Долина, «мірилом культурності кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу, який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що весь український загальний своєю жертволюбивістю підопре нашу «Нову свободу»²⁰. Його колега, видатний український хірург О. Фединець розмірковував: «Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має повстати власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник»²¹. Вихід першого номера газети «Нова свобода» підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської «Просвіти» у Рахові Михайло Марущак, директор торговельної академії у Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

У період існування Карпатської України великим авторитетом серед молоді націоналістичного спрямування користувався журнал «Пробоем», який періодично видавався в 1933–1938 рр. Активізував роботу з відновлення журналу і однойменного видавництва Степан Росоха. «Я з'ясував докладно справу подальшого видавництва «Пробоем» і попросив зацікавлених охотників, які готові продовжити далі видання, на окрему нараду... На наради «Пробоем» прибуло кілька добровольців, які хоч і були зацікавлені ним і широко бажали його продовження, не мали бажання перебрати на себе відповідальність за його видання. Щоб вийти з цієї ситуації, я погодився бути в майбутньому фактичним власником видання і фінансово відповідати за подальше видання «Пробоем»²². Редактором було обрано С. Росоху, а членами редколегії стали Д. Галай і С. Бреза. Насправді всю редакторську ношу ніс на своїх плечах І. Рошко-Ірлявський. На сторінках цього часопису були опубліковані статті І. Рошка-Ірлявського «По конференції у Відні — до нового життя», «В річницю смерті вождя (Є. Коновальця. — *Авт.*)», «Під прапором націоналізму», «В день іменин пана Президента (А. Волошина. — *Авт.*)», «Перемога» та ін.²³ Стаття «В день іменин пана Президента» була опублікована вже після поразки національно-визвольних змагань Карпатської України. Даючи оцінку діяльності А. Волошина, І. Ірлявський відзначав,

¹⁹ Нова свобода. 1938. 16 червня.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

²² Росоха С. Події та люди на моєму життєвому шляху: Спомини. Торонто–Ужгород: «Мистецька лінія», 2001. С. 61.

²³ Ірлявський І. Брості. Твори. Ужгород: ВАТ Вид-во «Закарпаття», 2002.

що «найбільшою його заслугою, чим він навіки записався в історію як активний член української національної революції, було те, що вже будучи головою Уряду Карпатської України, став на ґрунт українського націоналізму, працював і змагався під прапорами націоналістичного руху і потім, виїхавши на еміграцію, — не заломився... Нехай же цей Муж Срібної Землі — Перший Президент Карпатської України, який був вибраний її Соймом, — піде далі по прямій дорозі до ясної Мети, хай бореться далі в перших рядах за право українського народу, а ми всі будьмо Йому на помочі»²⁴.

Упродовж 1930-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та низка інших, намагалися публікувати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами. Майже вся європейська преса кінця 30-х років минулого століття прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика, яка чи не найбільше друкувала дезінформативного матеріалу. «Нова свобода» постійно давала свої пояснення з цього приводу.

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років минулого століття. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Німеччини вміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогоденного часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також віднести і унікальний щоденник Василя Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України», який нещодавно перевиданий в Україні більш масовим тиражем, ніж це зроблено в США.

²⁴ Там само. С. 220.

А. Волошин у працях вітчизняних дослідників

Про Августина Волошина протягом досить тривалого часу — у 50–80-х роках минулого століття — у вітчизняній історіографії з'явилася незначна кількість праць. Президент Карпатської України, ~~як правило,~~ зображувався на тлі тогочасних політичних подій і на противагу діячам Закарпатського крайкому КПЧ. Авторами цих праць були Б. Співак, С. Білак, В. Хайнас та інш.²⁵ Вони, в основному, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками місцевого населення, засуджуючи «українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів Другої світової війни. Заполітизованість притаманна також працям Д. Буковича, М. Ротмана, І. Гранчака, авторам цілої низки колективних монографій та історіографічних робіт²⁶. Не вдаючись до детального аналізу цих та багатьох інших публікацій, наведемо тільки окремі місця з них. Зокрема, Б. Співак історичні засідання Союму Карпатської України трактує як «зборище жалюгідних політиканів», на якому було обрано президентом А. Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та «мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин»²⁷.

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація життя й діяльності Августина Волошина, то, починаючи з 1990 р. з'явилися перші більш-менш об'єктивні наукові дослідження. Для них характерною була розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки. У березні 1990 р. від-

---

²⁵ Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939рр.) Український історичний журнал. 1972. № 5. С. 31–40; Його ж: Слуга кількох господарів. Ужгород, 1977; Його ж: До питання критики буржуазно-націоналістичної фальсифікації історії Закарпаття (1919–1944 рр.). *Культура і побут Українських Карпат*. Матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973. С. 65–73; Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 рр. Львів, 1963; Букович Д. Павутиння омани. Ужгород, 1974; Болдичар М. Хто і навіщо обілює історію унії. Ужгород, 1985; Ілько В. Боротьба трудящих Закарпаття за воз'єднання з Радянською Україною (1939–1944 роки). Ужгород, 1954.

²⁶ Ротман М. Напередодні Другої світової: З історії Закарпатської комуністичної організації 1933–1938 років. Ужгород, 1984; Хайнас В.В. Назустріч мрії: З історії Закарпатської комуністичної організації 1938–1945 років. Ужгород, 1964; Гранчак І.М. Олекса Борканюк — полум'яний борець за визволення трудящих Закарпаття. К., 1956; Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Т. 1 (1918–1945). Ужгород, 1968; История Украинской ССР: В десяти томах. Т. 7. К., 1984; Историография истории Украинской ССР. К., 1986.

²⁷ Співак Б.І. Названа праця. С. 283.

булося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А. Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В. Пашкевич, наприклад, продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці²⁸. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники подій²⁹. Через деякий час засідав «круглий стіл» учених Ужгородського державного університету³⁰, який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто десятиліттями обливав брудом Карпатську Україну і Августина Волошина. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» певною мірою було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України та її президента. Саме тоді, 15 березня 1990 р. в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, в роботі якої взяли участь українські вчені Г. Дем'ян, Ю. Сливка, П. Чучка, М. Швагуляк, Б. Якимович, учасники подій.

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, учасники якої ухвалили рішення: «Віддаючи данину пам'яті президента Карпатської України Августина Волошина, вважаємо за необхідне: 1) добитися перевезення праху Волошина на Закарпаття і перепоховати його; 2) встановити пам'ятні знаки в Хусті — тодішній столиці Карпатської України і в Келечині, де народився Волошин; 3) спорудити пам'ятник видатному державному діячу, президентові незалежної Карпатської України, жертві сталінського беззаконня А. Волошину»³¹. Так відбувся хоч запізнений у часі, але закономірний процес повернення А. Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне

²⁸ Пашкевич В. Політичний авантюрист. *Закарпатська правда*. 1990. 6 берез.

²⁹ Галда П. «Політичний авантюризм» чи патріотизм? Чи мали право українці Закарпаття боротися за свою незалежність? *Ужгородський університет*. 1990. 22 черв.; Вегеш М. «Любов народна і міжнародна...». Августин Волошин: педагог і людина. *Молодь Закарпаття*. 1990. 29 верес.; Його ж: Августин Волошин: ким він був? *Радянська Верховина*. 1990. 24 берез.; Божук Г., Зілгалов В., Чучка П. Карпатська Україно... *Молодь Закарпаття*. 1990. № 11.

³⁰ Карпатська Україна: пошуки істини. *Круглий стіл істориків в «Закарпатській правді»*. *Закарпатська правда*. 1990. 15, 17, 20; 21 берез.

³¹ Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: Історико-популярний нарис. Ужгород, 1993. С. 75.

висвітлення життєвого шляху, різнобічної педагогічної, національно-культурної і політичної спадщини Августина Волошина.

На сьогоднішній день історикам, педагогам і філологам треба ще чимало зробити, щоб ця спадщина дійшла до широкого читача у найбільш повному вигляді. Проте, вже тепер можна впевнено стверджувати, що навіть те, що вже зроблено, заслуговує на схвалення. Лише за період з 1990 по 1999 рр. вченими з України опубліковано близько 150 наукових праць про Августина Волошина. Маємо на увазі тільки публікації, які спеціально присвячені президенту Карпатської України. Немає потреби пояснювати, що оцінка постаті А. Волошина здійснюється в кожній роботі, яка висвітлює проблематику історії Закарпаття кінця 1930-х років. І це закономірно, бо важко собі уявити Карпатську Україну без Августина Волошина.

Значна кількість праць вітчизняних дослідників присвячена висвітленню педагогічної і національно-культурницької діяльності Августина Волошина. Авторами праць з цієї проблематики були А. Балега, М. Вегеш, В. Гомоннай, Г. Дем'ян, М. Зимомря, М. Кляп, О. Мишанич, І. Сенько, В. Турянця, П. Чучка, В. Німчук та ряд інших.

Найповніше педагогічні погляди А. Волошина були проаналізовані у двох виданнях монографії М. Зимомрі, В. Гомоннай і М. Вегеша³². Актуальність і наукову новизну праці відзначили рецензенти³³. Простежуючи педагогічні ідеї А. Волошина, автори довели, що «Августин Волошин не тільки продовжив, але й розвинув, підняв на новий щабель традиції видатних педагогів і вчених — І. Орлая, М. Балудянського, В. Кукольника, П. Лодія, Ю. Гуци-Венеліна, А. Бачинського, О. Духновича, І. Раковського, які збагатили педагогічну й філософську думку України, Росії, Угорщини, Болгарії, Словаччини, Чехії, Польщі, Австрії та Німеччини. Августин Волошин, творчо засвоївши надбання вітчизняної та зарубіжної педагогічної науки, спирався у своїх численних книжкових виданнях... на системі дослідження процесу виховання як визначального чинника формування та становлення особистості»³⁴. Автори монографії вперше розглянули концепцію навчання і виховання у педагогічній спадщині Августина Волошина, зауважуючи, що вона «не втратила своєї

---

³² Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Августин Волошин. До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ–Ужгород, 1994; Їх же: Августин Волошин. Ужгород, 1995.

³³ Довганич М. Вдячний за працю. *Новини Закарпаття*. 1995. 23 берез.; Анталовський І., Анталовський В. Правда стежина до нашої історії. *Верховина*. 1995. 18 берез.

³⁴ Зимомря М., Гомоннай В., Вегеш М. Названа праця. С. 14.

вартості» і має «посутньо пізнавальну ціну, велике теоретичне й практичне значення»³⁵.

«Три розділи монографії — ніби три сторони діяльності Августина Волошина, вивчені трьома авторами, які колись стояли на різних поляризованих точках зору, але в книгу об'єдналися з єдиною концепцією, — відзначав рецензент. — Адже можна сподіватися, що настав час спільної роботи істориків, педагогів, філологів та інших фахівців над «білими плямами» нашої історії. Однак, чи не найціннішими в даній праці є її бібліографічна сторона, яка детально вивчена, обґрунтована і подана на кожній сторінці, до кожного розділу, параграфу і добросовісно зведена в кінці монографії. Уже одна ця копійка роботи авторів засвідчує про те, як глибоко і всебічно вивчена ця тема, скільки виявлено джерел, опубліковано документів, написано статей, а головне — розкрито таємниць навколо Августина Волошина та всього його періоду діяльності»³⁶.

Культурно-освітня діяльність А. Волошина перебуває в центрі уваги закарпатського літературознавця Ю. Балеги³⁷. Автор відзначив, що уже «з перших днів своєї діяльності А. Волошин активно включився в культурницьку роботу. Ще наприкінці минулого століття взяв участь у реанімації культурно-освітнього товариства «Общество св. Василя Великого» (1864–1902), почав укладати молитовники, місяцеслови, писати статті, а згодом і художні твори... Новоутворене товариство продовжувало видавати газети «Наука»., «Герег католикуш семле» (1899–1922), календарі, місяцеслови та збірники...»³⁸. Ю. Балега зупинився на внеску А. Волошина в утворення товариства «Просвіта», яке чимало зробило для рішучого піднесення рівня національної самосвідомості закарпатських українців у 20–30-х роках. «Величезну роботу проводив А. Волошин і серед учительства краю, — відзначає дослідник. — За весь період входження Закарпаття до складу ЧСР він послідовно і наполегливо виступав проти чехізації і тих сил, що їм допомагали, захищав права своїх однокраян на національну самобутність, на рідне руське слово, яке однозначно вважав

³⁵ Там само. С. 92.

³⁶ Анталовський І., Анталовський В. Названа праця.

³⁷ Балега Ю. Він був сином свого народу і... майбуття. Августин Волошин як культурно-освітній діяч. *Закарпатська правда*. 1991. 13 верес.; Його ж: Культурно-освітня діяльність А. Волошина. *Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.»*. Ужгород, 1992. С. 11–15; Його ж: Августин Волошин про виховання учнівської молоді. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження Української держави» (Ужгород, 11/12 березня 1994 року). Ужгород, 1995. С. 182–190.

³⁸ Балега Ю. культурно-освітня діяльність А. Волошина. С. 11–12.

діалектом української мови. І немало зробив для його збереження і вкорінення в свідомості народу»³⁹.

У своїй статті «Августин Волошин про виховання учнівської молоді» Ю. Балега здійснив аналіз підручників А. Волошина «Коротка історія педагогіки для учительських семінарій», «О соціальнім вихованю», «Педагогічна психологія», «Методика», «Дидактика». «З позицій християнської моралі він судив про добро і зло, — писав учений. — Вимагав прищеплювати учнівській молоді любов до навчання, до праці, до батьків і ближнього. У зв'язку з цим засуджував гордість, гнів, жорстокість, душевну черствість, вважав за краще мати окремі дівочі та чоловічі школи, щоб дівчата з їх ніжною душею не переймали від хлопців риси, які не властиві їх жіночій натурі (грубуватість, культ сили, прагнення до командирства), бо жінка має залишатися жінкою»⁴⁰.

Необхідно погодитись з твердженням Ю. Балеги, що «любов до рідного народу у А. Волошина не має нічого спільного з проповіддю ненависті до людей інших націй і народностей, як це намагалися приписати йому радянські історики і силкуються робити це нинішні українофоби. Навпаки, А. Волошин постійно наголошував на тому, що «ця любов до свого не повинна доходити до ненависти проти чужих народів», що молодь повинна навчатися сповідувати закон «любові до ближнього» й утверджувати цю любов «передовсім своїм власним поведженням»⁴¹.

Ґрунтовністю відзначаються праці про педагогічні устремління Августина Волошина В. Гомонная⁴². Аналіз педагогічної, освітньої та наукової діяльності дав підставу В. Гомонною стверджувати, що А. Волошин, «як і О. Духнович, покладав усі надії на науку та освіту, яку розглядав як єдиний засіб і шлях до щастя і добробуту народу. Послідовно виступає за народність навчання і виховання в релігійному дусі. І це закономірно, оскільки А. Волошин сам був священником і виховувався в сім'ї священника. Але не цурався А. Волошин і народної педагогіки, її надбань»⁴³. Заслугує на увагу також теза вченого, що

³⁹ Там само. С. 14.

⁴⁰ Балега Ю. Августин Волошин про виховання учнівської молоді. С. 187.

⁴¹ Там само.

⁴² Гомоннай В. Від сповиточку. Педагогічні погляди А. Волошина. *Карпатський край*. 1991; Його ж: Августин Волошин. *Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.)*. Ужгород, 1992; Його ж: Педагогічні погляди Августина Волошина: До 120-річчя від дня народження. *Срібна Земля*. 1994. 12 берез.; Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. Ужгород, 1997 (про А. Волошина. С. 40–43); Гомоннай В., Росул В. Августин Волошин про концепцію формування професії вчителя. Ужгород, 1995.

⁴³ Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). С. 94.

А. Волошин «утвердив себе в першу чергу як культурний діяч і просвітитель, адже вся його громадська, педагогічна і освітня діяльність була спрямована на поширення знань у народі, на виховання української самосвідомості»⁴⁴. Не виникає жодних сумнівів, що А. Волошин **вніс** вагомий внесок у розвиток педагогічної думки, школи та професійно-психолого-педагогічну і морально-духовну підготовку учнів — майбутніх учителів. До речі, В. Гомоннай — автор історико-біографічних нарисів про Е. Шутяка, М. Баранія, М. Бору та багатьох інших, які були учнями А. Волошина і продовжували його справи.

У монографії «Школа та освіта Закарпаття» В. Гомоннай, В. Росул і М. Талапканич відзначали, що «з метою здійснення шкільної політики Августин Волошин писав і на власні кошти видавав підручники для початкових і горожанських шкіл, гімназій та учительської семінарії, а також педагогічні часописи, газети. Кількість основних підручників, праць та художніх творів Августина Волошина становить сімдесят п'ять (До речі, автори монографії уточнили дані А.Штефана, який вважав, що А. Волошин був автором 42 книг. — *Авт.*). Аналіз його підручників, посібників дає підставу твердити, що вони написані не з націоналістичних позицій. Адже Волошин не відривав історію Закарпаття від історії всього українського народу»⁴⁵.

Проблему «Августин Волошин — автор і упорядник підручників» порушив І. Сенько⁴⁶. «Волошин жив у часи витворення літературної мови на Закарпатті, — писав дослідник. — Формувався він на спадщині будителів — перейняв від них «язичіє» і морфологічний правопис. Як педагог, він розумів, що з учнем треба розмовляти на материнській мові, а «язичіє» і морфологічний правопис віддаляли від цієї вимоги»⁴⁷. Слово «український» у той час заборонялося. І. Сенько аргументовано довів, що «упорядник слово «руський» сприймав у значенні «український»... Пізніше у «Педагогічній методології» Волошин, аналізуючи підручники своїх попередників, скаже про «Азбуку Генція, що написана вона «по-українськи і то, аж у трьох закарпатських діалектах»⁴⁸. Співставивши тексти читанок 1908 і 1932 рр., Сенько простежив еволюцію А. Волошина від «язичія» до материнської української мови. Як наслідок — вірний висновок: «Читанки Волошина 1932 року вивчення учнями материнської мови ввели у всеукраїнський контекст... Бо Шевченко, Глібов, Руданський, як

⁴⁴ Там само.

⁴⁵ Гомоннай В.В., Росул В.В., Талапканич М.І. Школа та освіта Закарпаття. С. 42.

⁴⁶ Сенько І. Ментальність русинів-українців. Ужгород, 1996. С. 84–89.

⁴⁷ Там само. С. 87.

⁴⁸ Там само. С. 88–89.

і Духнович та Гренджа-Донський, Воробкевич, Федькович та Іван Франко, — це були представники однієї русько-української культури»⁴⁹.

Тематику, яку підняв І. Сенько, також досліджувала М. Мороз⁵⁰. Дослідниця простежила традиції шкільних підручників російських педагогів і посібників А. Волошина та О. Маркуша. Ознайомлення з ними дало можливість М. Мороз дійти висновку: «В «Читанці для угро-руської молодезі» А. Волошина та у «Світлі» О. Маркуша ті ж правила подачі матеріалу, що й у «Рідному слові» К. Д. Ушинського і «Російських книгах для читання» Л. М. Толстого: від простих текстів до більш складних, чергування історичних, природознавчих, релігійних, літературних творів, дидактизм цих творів, широке використання фольклору (особливо у А. Волошина). А. Волошин і О. Маркуш широко використовують у своїх підручниках байки Езопа, часто ті, що й у підручнику Л. М. Толстого»⁵¹. Отже, «у становленні національної народної школи на Закарпатті, в якому помітну роль зіграли А. Волошин та О. Маркуш, було використано і досвід російської педагогічної думки»⁵².

«Практична граматики малоруської мови» Августина Волошина стала об'єктом дослідження В. Німчука⁵³. Відомий український мовознавець влучно підмітив, що на глибоке переконання Волошина «малоруська мова відрізняється від великоруської м'якістю, плавністю, повільністю, що ніби зумовлено кліматичними умовами теплішого півдня. А. Волошин каже, що не бажає тут визначати місце малоруської мови в слов'янській родині, бо це вже з'ясувало порівняльне мовознавство. Незважаючи на те, що українська мова найближча родичка російської й повністю зберегла «руський» тип, усе-таки з точки зору фонетики, морфології, синтаксису багато в чому відрізняється від великоруської, через що людині, яка хоче засвоїти малоруське народне мовлення, не досить, ба навіть і не потрібно, навчитися великоруської граматики, але вона має потребу на окремий підручник малоруської граматики»⁵⁴. Висновки, до яких прийшов В. Німчук, актуальні ще й тому, що сучасні теоретики неорусинства намагаються довести, що закарпатці — окремий народ, який не має нічого спільного з українським. Вчений розмірковує: «Августин Волошин і його

⁴⁹ Там само. С. 89.

⁵⁰ Мороз М. Традиції шкільних підручників Л. М. Толстого, К. Д. Ушинського в «Часописі для угро-руської молодезі» А. Волошина і «Світлі» О. Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 335–337.

⁵¹ Там само. С. 337.

⁵² Там само.

⁵³ Німчук В. «Практична граматики малоруської мови А. Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 254–264.

⁵⁴ Там само. С. 259.

сподвижники спричинилися до витворення підкарпатського (закарпатського) варіанту новоукраїнської літературної мови. Про такий варіант до повного прийняття тут загальноукраїнської мови є всі підстави говорити. На відміну від Г. Стрипського, А. Волошин ніде не писав, що прагне витворити якусь особливу («підкарпатську», «русинську») літературну мову»⁵⁵.

Внесок А. Волошина в процес утвердження української літературної мови на Закарпатті досліджував Б. Галас. Він, як і В. Німчук, аналізуючи книгу А. Волошина «Методика», уміло вловив позицію визначного педагога стосовно порівняння народної мови закарпатців і української літературної мови. Автор навів цитату з названої праці Волошина: «Як ні один нарід не обмежується лише на свою власну літературу, але поступенно поширює науку літератури народної до науки всесвітньої літератури, так само повинні ми доповнювати нашу підкарпататоруську та малоруську літературу творами великоруської, англійської, французької і німецької літератури»⁵⁶. Вчений дійшов висновку, що для А. Волошина «література “підкарпататоруська” і “малоруська” (на термін “українська” накладено табу) однаково наша». А трохи нижче (на тій же с. 63) у загальнотеоретичному викладі для прикладу взято, ніби між іншим, ім'я Шевченка...⁵⁷

Змістовною у всіх відношеннях є ґрунтовна праця П. Чучки «Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні»⁵⁸. Скрупульозне вивчення праць А. Волошина, їх порівняння дозволило вченому відзначити: «Нині без перебільшення можна твердити, що в утвердженні української літературної мови на Закарпатті, передусім у її викладанні, ніхто з уродженців краю не вніс стільки, як Волошин, аби вивести закарпатців із мертвецького язичія і привести їх до єдиних загальноукраїнських літературних норм у галузі лексики, граматики та фонетики. Нічії підручники з мови, математики, фізики, педагогіки та інших дисциплін не сприяли входженню української наукової термінології так, як сприяли цьому численні посібники Волошина та видані ним газети і журнали»⁵⁹. Подібних висновків дійшли В. Туряниця і Ю. Юсип⁶⁰.

⁵⁵ Там само. С. 264.

⁵⁶ Галас Б. Науково-педагогічні погляди А. Волошина і процес утвердження української літературної мови на Закарпатті. *Там само*. С. 209.

⁵⁷ Там само. С. 210.

⁵⁸ Чучка П. Августин Волошин і утвердження літературної мови в Карпатській Україні. *Там само*. С. 24–39.

⁵⁹ Там само. С. 25.

⁶⁰ Туряниця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції.

Серйозним дослідником педагогічної діяльності А. Волошина зарекомендувала себе в другій половині 1990-х років М. Кляп⁶¹. Дослідниця є єдиною серед сучасних учених, хто захистив кандидатську дисертацію про педагогічну діяльність А. Волошина в 20–30-х роках ХХ ст.⁶² М. Кляп об'єктивно і неупереджено простежила шлях становлення А. Волошина як педагога, охарактеризувала його внесок у боротьбу проти мадяризації школи Закарпаття кінця ХІХ — початку ХХ ст.; дослідила всебічну педагогічну діяльність А. Волошина в міжвоєнний період, його боротьбу за розвиток рідної школи, освіти, за розширення зв'язків зі школами Галичини, Словаччини, Чехії, за впровадження в практику роботи шкіл Закарпаття світового педагогічного досвіду, дала оцінку наукової спадщини вченого, його внеску в теорію і практику педагогіки, психології та логіки; узагальнила досвід роботи А. Волошина в царині підготовки учительських кадрів, щодо обґрунтування вчення про роль і місце вчителя в навчально-виховному процесі та призначення і ролі родинного виховання; науково обґрунтувала шляхи використання педагогічної спадщини А. Волошина в процесі відродження української національної системи освіти.

М. Кляп з метою вдосконалення підготовки студентів педагогічних вишів до майбутньої роботи в школах запропонувала ввести в навчальні плани з історії педагогіки розділ, присвячений розвитку освіти Закарпаття в 20–30-х роках ХХ ст., зокрема, науково-педагогічній та освітній діяльності А. Волошина. На особливу увагу заслуговує вивчення проблеми підготовки учительських кадрів національних шкіл. Доцільно було б провести порівняльний аналіз системи підготовки вчительських кадрів на Закарпатті у першій половині ХХ ст. з аналогічними системами європейських країн (Польщі, Болгарії, Югославії і т. д.)⁶³. З такими пропозиціями варто погодитись.

Ужгород, 1993. С. 303–308; Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. ХХ ст. *Там само*. С. 338–342.

⁶¹ Кляп М. Історичні умови формування світогляду А. Волошина як педагога. *Молодь — Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т. 9. Ужгород, 1996. С. 114–156; Її ж: Твори визначного педагога. *Закарпатська правда*. 1996. 30 лип.; Її ж: Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А. Волошина. *Ужгородській унії — 350 років*. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1997. С. 114–116; Її ж: Розробка А. Волошином методики духовного виховання. *Там само*. С. 117–119; Її ж: Нова праця про Августина Волошина. *Новини Закарпаття*. 1997. 16 груд.; Її ж: Підручник з математики Августина Волошина. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1. С. 72–76.

⁶² Кляп М.І. Педагогічна діяльність А. Волошина в 20–30-х роках ХХ століття. Автореферат дисертації ... канд. пед. наук. Івано-Франківськ, 1998.

⁶³ Там само. С. 15–16.

У центрі уваги українських дослідників також перебували проблеми внеску А. Волошина в розвиток української преси⁶⁴, паралелі між спадщиною Олександра Духновича і Августина Волошина⁶⁵, давалася оцінка художнім творам визначного педагога⁶⁶. Загальновідомо, що перу А. Волошина належить чимало оповідань і п'єс. Саме вони стали об'єктом дослідження відомого українського літературознавця О. Мишанича, який об'єктивно зауважив, що «як літератор А. Волошин не реалізував себе повністю. На це були свої причини: «офіційна посада директора семінарії, рутинність місцевого церковно-релігійного життя не дали можливості йому як письменникові вийти за межі релігійного моралізаторства, піднятися над локальною просвітянською програмою. Віддаючи належне його педагогічному таланту, його національно-культурній і політичній програмі, відзначимо, що Волошин-літератор зробив менше, аніж міг був зробити. Умови праці не сприяли розвитку його небуденного творчого письменницького обдарування. В історії літератури Закарпаття він займе скромне місце письменника-мораліста»⁶⁷.

Як вже зазначалося, до 1990 р. політична діяльність Августина Волошина оцінювалася негативно, виключно чорними фарбами. Певні зрушення відбулися лише з проголошенням Україною незалежності. Протягом останнього десятиліття ХХ століття з'явилася ціла низка узагальнюючих нарисів, довідникових і енциклопедичних праць, у центрі яких перебувала постать А. Волошина-політика. Їх авторами були М. Вегеш, С. Віднянський, Г. Дем'ян, О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко, О. Мишанич, П. Чучка, Г. Павленко, І. Підкова, Р. Шуст, І. Хланта та ін.⁶⁸ Серед

⁶⁴ Божук Г. Газети «Свобода» і «Нова свобода» про Августина Волошина. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 70–87; Туряниця В. Преса Угорської Русі в оцінці Августина Волошина. *Там само*. С. 160–168.

⁶⁵ Дем'ян Г. О. Духнович у творчості А. Волошина-літературознавця. *Дукля*. 1991. № 2. С. 32–33; Зимомря М., Вегеш М. Духовні устремління О. Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О. В. Духнович і Слов'янський світ*. Матеріали наукової конференції. 23–24 квітня 1993 року. Ужгород, 1994. С. 178–179.

⁶⁶ Мишанич О. Августин Волошин як літератор. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 243–253.

⁶⁷ Там само. С. 253.

⁶⁸ Вегеш М. Августин Волошин (1874–1945). *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 70–73; Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945). *Малий словник історії України*. К., 1997. С. 97–98; Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945). Ужгород, 1995; Ганич О. Августин Волошин — Президент Карпатської України. *Карпатська Україна і Карпатська Січ*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі: м. Хуст, 14 березня 1999 р. Ужгород, 1999. С. 17–27; Дем'ян Г. Августин Волошин. *За вільну Україну*. 1990. 12 лип.; Його ж: Августин

вищеназваних авторів необхідно виділити ґрунтовну працю О. Мишанича і П. Чучки, в якій здійснено спробу простежити основні віхи в житті А. Волошина, зокрема мотивовано орієнтацію прем'єр-міністра на Німеччину в 1938–1939 рр. Дослідники розмірковують: «Не можна докоряти ні А. Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна займала не останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася в сфері інтересів багатьох країн — Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехо-Словацьчини. Її долю вирішували на Мюнхенській конференції і Віденському арбітражі Німеччина, Англія, Італія і Франція. Здавалося, що Німеччина була найприхильнішою до цього краю, послала до Хуста свого консула і обіцяла вберегти від угорської агресії. Тому цілком зрозуміла нині політична орієнтація Карпатської України на Німеччину. Це зовсім не означає співробітництво з Німеччиною чи участі у підготовці Німеччини до Другої світової війни. Німеччина підступно зрадила Карпатську Україну, віддавши її на поталу надійному союзникові»⁶⁹.

Відповідь на цю проблему спробували дати О. Богів і В. Задорожний, які відзначили, що на прони́мецьку орієнтацію А. Волошина вплинула низка чинників, зокрема, «по-перше, відносна прони́мецька орієнтація як Чехо-Словацької держави взагалі, так і її федеральних елементів у пост-мюнхенський період і особливо з часу президентства Е. Гахи...; по-друге, потреба зовнішньої міцної протидії угорським та польським домаганням щодо підкарпатської території; третьою причиною формування прони́мецької орієнтації у середовищі підкарпатських українофілів... була наявність з боку Німеччини, хоч і неширих, кроків у підтримку українських визвольних ідей. А четвертою — наявність прони́мецьких тенденцій серед частини організацій української діаспори, які встановили контакти з українським рухом на Закарпатті»⁷⁰. Незважаючи на прони́мецьку орієнтацію, — твердять вищеназвані автори, — автономний уряд, очолюваний

Волошин. *Таланти Бойківщини*. 1991; Коляничук О., Литвин М., Науменко К. Августин Волошин. *Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття*. Львів, 1995. С. 269–270; Мишанич О., Чучка П. Августин Волошин (1874–1945). *Августин Волошин. Твори*. Ужгород, 1996. С. 5–36; Павленко Г. В. Волошин Августин Іванович. *Павленко Г. В. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник*. Ужгород, 1997. С. 26–28; Підкова І. З., Шуст Р. М. Волошин Августин. *Довідник з історії України*. Т. 1 (А–Й). К., 1993. С. 111–112; Хланта І. В. Августин Волошин. *Хланта І. В. Літературне Закарпаття в ХХ столітті. Бібліографічний покажчик*. Ужгород, 1995.

⁶⁹ Мишанич О., Чучка П. Названа праця. С. 16.

⁷⁰ Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 — березень 1939 рр.). Ужгород, 1999. С. 34–35.

А. Волошином, поступово і цілеспрямовано продовжував політику на збереження цілісності федеративної Чехо-Словацької республіки. Дещо іншого погляду дотримувався І. Гранчак: «Проголошуючи незалежність Карпатської України, А. Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою»⁷¹. Втім, у зв'язку з цим слід нагадати, що до гітлерівської Німеччини до початку Другої світової війни досить прихильно чи нейтрально ставилися і король Великобританії, і імператор Японії, і президент США, і керівники інших держав — Угорщини, Болгарії, Польщі, СРСР та інш., які теж шукали можливостей взаємної підтримки й порозуміння.

Новий, багато в чому оригінальний і добре документованій погляд на передумови створення, обставини існування Карпатської України та її роль в утвердженні української державності представлений у ґрунтовній праці С. Аржевітіна «Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи» і найновішій монографії М. Вегеша «Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939)»⁷².

Досить повно постать А. Волошина-політика висвітлена в цілій низці праць М. Болдижара, а також В. Лемака, хоча з багатьма їх висновками важко погодитися. Відзначимо, що окремі автори слушно переглядають свої висловлювання про А. Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М. Болдижар визнав, що А. Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина»⁷³. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А. Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згаданого М. Болдижара, А. Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше утворення на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує,

---

⁷¹ Гранчак І.М. Уроки існування Карпатської України. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2 (1918–1945). Ужгород, 1995. С. 339.

⁷² Аржевітін С.М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця, 2013. 868 с.; Вегеш М. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород, 2020. 552 с.

⁷³ Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 берез.; Його ж: Навколо Августина Волошина. *Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород, 1993. С. 105–110; Його ж: Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності. *Там само*. С. 110–117; Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. С. 284–293; Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С. 38–43.

що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами»⁷⁴. Погоджуючись певною мірою з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А. Волошина в діяльності різних організацій..., він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї»⁷⁵. А хіба керівництво політичною партією, обрання послом від неї до Чехословацького парламенту не є доказом, що А. Волошин активно займався політичною діяльністю протягом міжвоєнного періоду?

«Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність (хіба тільки в зрілому віці? — *Авт.*) і ставши прем'єром автономного уряду, — писав М. Болдижар, — Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію в краї. Але в цей же час прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиканів, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг»⁷⁶. Але, незважаючи на це, «Августин Волошин — колоритна постать в історії нашого краю»⁷⁷.

Призначення А. Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в численних працях вітчизняних істориків, у тому числі авторами цієї монографії. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М. Болдижара, на призначення А. Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й. Тісо⁷⁸. Вважаємо, що думка Й. Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А. Бродія і С. Фенцика себе не виправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А. Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним.

---

⁷⁴ Болдижар М. Політична драма чи авантюра? *Закарпатська правда*. 1990. 21 берез.; Його ж: Навколо Августина Волошина. *Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами*. Ужгород, 1993. С. 105–110; Його ж: Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності. *Там само*. С. 110–117; Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність. *Нариси історії Закарпаття*. Т. 2. С. 284–293; Лемак В. Через призму демократії. *Хуст над Тисою*. Ужгород, 1992. С. 38–43.

⁷⁵ Болдижар М. Політична драма чи авантюра. *Закарпатська правда*. 1990. 21 берез.

⁷⁶ Болдижар М. *Закарпаття між двома світовими війнами*. С. 106.

⁷⁷ Там само. С. 105.

⁷⁸ Там само. С. 116.

М. Болдижар детально описав роль А. Волошина, як керівника уряду, у проведенні виборів до Союму Карпатської України, ставлення прем'єр-міністра до Карпатської Січі, причини згорання демократичних процесів у краї тощо. «Оцінюючи правотворчу діяльність уряду Августина Волошина в галузі державно-правових відносин, — констатували М. Болдижар і В. Лемак, — зазначимо, що цей напрямок політики був пріоритетним. Саме він був покликаний наповнити реальним змістом права краю як суб'єкта федерації у складі Чехословацької республіки... Разом з тим, створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчить про ознаки авторитарного політичного режиму. З іншого боку, автономний уряд видав ряд розпоряджень (про офіційну мову, про назву та ін.), які не входили до його компетенції, поза як предмет їх регулювання згідно з Сен-Жерменською угодою та конституційною поправкою від 22 листопада 1938 р. належав до законодавчого вирішення автономним Союзом»⁷⁹. На ухвалення таких рішень, вважають автори, впливала низка внутрішніх і зовнішніх факторів, а тому політика А. Волошина «не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення»⁸⁰.

Безперечно, що режим А. Волошина був авторитарним. В умовах, які склалися наприкінці 1930-х років, він мабуть і не міг бути іншим. Вважаємо, що М. Болдижару і В. Лемаку варто було проаналізувати вплив усіх факторів. У 1938–1939 рр. досягла своєї кульмінації антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії», яка не припинялася протягом всього міжвоєнного періоду. Закарпаття наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту. Якщо до цього додати постійні напади угорських і польських терористів, постійні українсько-чеські суперечності та непорозуміння в самому українському таборі, то вони, безперечно, прискорили встановлення в краї авторитарного режиму, атрибутами якого стали закриття окремих друкованих органів і русофільських товариств, відкриття концентраційного табору для ізоляції внутрішніх і зовнішніх ворогів Карпатської України. Такий крок уряду А. Волошина слід вважати виправданим, що зумовлює необхідністю створення оптимальних умов для функціонування молодого держави.

Втім, у статті «Карпатська Україна через призму демократії» М. Болдижар і В. Лемак звинувачують А. Волошина та очолюваний ним уряд у всіх бідах. На їх думку, вибори до Союму Карпатської України були сфальсифіковані. Волошин в одноосібному порядку розпустив усі полі-

⁷⁹ Там само. С. 116.

⁸⁰ Там само. С. 115.

тичні партії, відкрив концентраційний табір, закрив усі неугодні режиму друковані видання, товариства, переслідував інакодумців тощо. «Без усяких юридичних «формальностей», в тому числі — без суду, людину відправляли до концтабору тільки за те, що здалася комусь підозрілою. Такого Закарпаття не знало вже давно»⁸¹. На жаль, автори не наводять аргументів на підтримку своїх думок. А, насправді, розпуск політичних партій і відкриття концтабору були ініційовані Прагою, та й сам концтабір важко назвати таким у повному розумінні цього слова. До речі, за весь час його існування не зафіксовано жодного факту брутального поводження з ув'язненими. По-друге, хоча в Держархіві Закарпатської області не збереглися матеріали, які б переконували в тому, що вибори сфальсифіковані, М. Болдижар і В. Лемак твердять, що «логічно не могли 92,4% голосуючих підтримати УНО»⁸². Докази цього, підкріплені документами, не наводяться. Щоправда, в одному місці вчені зауважують: «Сьогодні, звичайно, довести неможливо, що той чи інший протокол з виборчої ділянки був фальсифікований»⁸³. Необхідно погодитись, що «історія і значення короткочасного державного становлення Закарпаття сьогодні живі серед поколінь закарпатців»⁸⁴. На жаль, жодного свідчення очевидців у названій статті не наводиться. Неправомірно також зводити трагедію Карпатської України і драму Августина Волошина до присутності ОУН у краї, як це роблять М. Болдижар і В. Лемак.

Перебував у центрі уваги вітчизняних дослідників завершальний період життя і діяльності А. Волошина, який припадає на 1939–1945 рр. Він знайшов своє відображення в працях М. Болдижара, М. Вегеша, В. Туряниці, І. Чаварги, Р. Офіцинського, В. Ганчина⁸⁵. Монографії і статті названих дослідників побудовані на аналізі документів із Центрального архіву МДБ СРСР (тепер — Росії) в Москві, дані якого ще не були

⁸¹ Там само. С. 126.

⁸² Там само. С. 127.

⁸³ Там само. С. 128.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Болдижар М. Августин Волошин: Заключний етап життя і діяльності. *Там само*. С. 110–117; Вегеш М. Останні дні життя президента. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1998. С. 135–138; Його ж: Чого прагнув Августин Волошин? Нові документи про діяльність уряду Карпатської України в еміграції (1939–1941 рр.). *Орбіта-логос*. 1995. 23 лист.; Його ж: Нові архівні матеріали про останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина. *Срібна Земля*. 1996. 16 берез.; Вегеш М. М., Туряниця В. В., Чаварга І. М. Смерть президента. Ужгород, 1995; Ганчин В. Можна тільки здогадуватись. Нові архівні дані про діяльність А. Волошина. *Новини Закарпаття*. 1992. 28 берез.; Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи). *Молодь — Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т. 1. Ужгород, 1994. С. 8–24.

введені в науковий обіг, або введені частково, фрагментарно. Автори, аналізуючи цей період, враховували конкретні історичні умови, еволюцію поглядів Волошина, які розвивалися разом з ним, але залишалися в основних своїх світоглядних переконаннях послідовними і непохитними. Волошин-демократ, Волошин-гуманіст над усе ставив інтереси людини, її свободу і права, соціальні, політичні та національні інтереси рідного народу, інтереси інших народів.

М. Болдижар так писав про останні роки життя Августина Волошина: «Накінець, яскравим, цікавим, а разом з тим трагічним є заключний період життя та діяльності президента Карпатської України. Будучи за межами рідного краю, він думав про нього, але більше не бажав розв'язувати його долю шляхом сумнівних угод з будь-якими закордонними політичними силами. На цьому етапі Волошин проявив себе як справжній патріот, гуманіст і громадянин свого краю. З вершин оцих роздумів, незважаючи на неоднозначні оцінки, доводиться лише шкодувати, що кінець життя і діяльності Августина Волошина в похилому віці завершився так трагічно»⁸⁶.

26–28 жовтня 1995 р. з ініціативи Закарпатських організацій «Просвіта» і «Меморіал» в Ужгороді відбулася науково-практична конференція, присвячена життю й діяльності президента Карпатської України Августина Волошина. Пленарне засідання відкрив вступним словом голова крайового товариства «Просвіта» П. Федака. Доповідь «Життя і діяльність Августина Волошина» виголосив голова обласної організації «Меморіал» М. Вегеш. На пленарному засіданні виступили В. Гомоннай, С. Віднянський, В. Туряниця, які висвітлили основні віхи політичної, педагогічної та національно-культурницької діяльності А. Волошина. Конференцію привітав директор Інституту історії України НАН України академік Валерій Смолій. Свої вітання надіслали представники інтелігенції зі США, Канади, Чехії, Словаччини, Львова, Тернополя, Івано-Франківська. На конференції діяли чотири секції: «Життя і діяльність Августина Волошина», педагогіки і журналістики, історії та філософії, філології, роботою яких керували провідні вчені професори В. Гомоннай, М. Зимомря, В. Задорожний, доценти В. Поп, Й. Баглай, І. Сенько, О. Хоменко. Усього в роботі конференції було оголошено понад 60 наукових доповідей. Учасники конференції вчергове піднімали питання про перепоховання останків Августина Волошина, який помер 19 липня 1945 року в московській катівні.

28 жовтня в селищі Міжгір'я відбулося виїзне засідання круглого столу за участю учасників конференції. Учасники круглого столу поклали

---

⁸⁶ Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. С. 116.

квіти біля пам'ятного знаку Августина Волошину в селі Келечин, де 1874 р. побачив світ майбутній президент Карпатської України. Своє благословення дав отець Іоанн, короткі виступи виголосили В. Бедь, Й. Баглай, О. Орос, П. Скунець, заступник голови райдержадміністрації В. Дерич.

З останніх публікацій стало відомо, що 19 серпня 1944 р. в Празі Августин Волошин склав свій Заповіт, текст якого займає п'ять сторінок. У ньому ми знову бачимо Волошина-педагога й Волошина-народолюбця, який хотів бачити свій край вільним і незалежним: «...Коли наш нарід одержить свою політичну свободу, конституцію свою має приспособляти до абсолютної етики християнського універсалізму, особливо має забезпечити повну свободу діяльності для всіх історичних чинників освіти, між якими й для католицької Церкви. Лиш загальнохристиянська етика, що стоїть над народами й державами, може забезпечити й нашому народові почесне місце в родині цивілізованих націй». Цього заповіту ми повинні дотримуватися завжди.

Отже, із вищесказаного видно, що українськими дослідниками (істориками, філологами, педагогами, політологами) зроблено чимало для того, щоб на різнобічну діяльність Августина Волошина сучасний читач, особливо підрастаюче покоління подивилося зовсім іншими очима. Прийшов час остаточно зняти з президента Карпатської України тавро «ворога народу», «запеклого українського буржуазного націоналіста», «слугу кількох господарів». Саме таким його зображували радянські історики в 50–80-х роках ХХ століття. Лише з початку 1990-х років з'явилися об'єктивні праці про Августина Волошина, в яких зроблений ґрунтовний аналіз його педагогічної, національно-культурницької і політичної спадщини. Авторами цих робіт виступили М. Вегеш, М. Болдижар, О. Мишанич, П. Чучка, В. Гомоннай та багато інших.

Переважна більшість праць вітчизняних дослідників присвячена педагогічній та освітній діяльності Августина Волошина. В. Гомоннай, М. Кляп, Б. Галас, О. Мишанич, П. Чучка, В. Туряниця та ряд інших аргументовано довели неоціненний вклад А. Волошина у розвиток освіти і виховання, рідної мови, літературознавства. Вищеназвані автори справедливо твердять, що саме А. Волошин зробив найбільший внесок у культурний поступ наших краян, сприяв піднесенню свідомості закарпатських українців. Наприкінці 30-х років минулого століття вона досягла такого рівня, що місцеве населення самоусвідомило себе, пройшовши еволюцію від підкарпатських русинів до закарпатських українців. Не викликає жодних сумнівів, що без двадцятирічної праці Августина Волошина та «Просвіти» утворення Карпато-Української держави наприкінці 1930-х років було б неможливим.

Якщо педагогічна і культурницька діяльність А. Волошина високо оцінюється переважною більшістю українських дослідників, то політична спадщина президента Карпатської України оцінюється, поки-що, неоднозначно. Українські історики І. Гранчак, М. Болдижар, В. Лемак вважають, що А. Волошин у своїй політичній діяльності припустився цілої низки помилок, що пояснюється впливом факторів, як внутрішніх, так і зовнішніх. Автори доводять, що на проголошення незалежності Карпатської України великий вплив здійснила присутність в краї націоналістичних сил, які чинили своєрідний тиск на Волошина. Інші дослідники — С. Аржевітін, О. Богів, М. Вегеш, С. Віднянський, В. Ганчин, В. Задорожний, О. Мишанич, О. Пагиря та інші аргументовано доводять, що згорання демократичних процесів у Карпатській Україні пояснювалось насамперед складною внутрішньою та міжнародною ситуацією, виходом з якої її керманічі вважали встановлення авторитарного політичного режиму, який домінував у ті часи в більшості країн Європи.

Однак, незважаючи на різні підходи до характеристики Волошина-політика, всі без винятку вчені сходяться до думки, що президент Карпатської України був колоритною, неординарною і яскравою постаттю нашої історії в ХХ столітті.

Зарубіжна історіографія про Августина Волошина

Якщо вітчизняні історики більшу увагу звертали на педагогічну, освітню і культурну діяльність Августина Волошина, то на Заході пріоритет віддавався його політичній спадщині. Серед небагатьох праць зарубіжних дослідників, у яких аналізується педагогічна спадщина А. Волошина, приємний виняток становить ґрунтовна монографія і статті чеської вченої Тетяни Беднаржової⁸⁷. Її монографія «Августин Волошин — державний діяч, педагог-мислитель» написана на основі нових документів, які зберігаються в архівах Празького українського вільного університету та фондах «Музею визвольної боротьби в Празі», університетських бібліотеках та видавництвах, Слов'янській бібліотеці в Празі, празькому військовому історичному архіві, архіві Т. Г. Масарика та канцелярії Президента Чехословацької Республіки, Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України в Києві. Введення до наукового обігу документів із вищеназваних архівів дало можливість

---

⁸⁷ Беднаржова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог-мислитель. Львів, 1995; Її ж: Августин Волошин. *Альманах «Гомону України» на рік 1995*. Торонто-Онтаріо, 1993. С. 77–82; Її ж: Августин Волошин — 120 років від дня народження. *Пороги*. № 1. 1994.

дослідниці повніше та об'єктивно висвітлити плідну культурницьку діяльність Августина Волошина.

Монографія Т. Беднаржової відкривається розділом про життєвий шлях А. Волошина, якого вона справедливо називає «подвижником і патріотом». Хоча розділ написаний на основі вже відомих фактів із життя педагога, однак неоціненний інтерес становлять матеріали про празький період діяльності А. Волошина, який до цього часу був найменш досліджений. Із розділу видно, які предмети викладав А. Волошин в Українському вільному університеті, які праці підготував до друку на еміграції, коли був призначений ректором цього престижного наукового і навчального закладу. Важливо і те, що дослідниця в додатках до монографії помістила ксерокопії відшуканих архівних документів⁸⁸.

Значне місце в монографії Т. Беднаржової відводиться невтомній боротьбі А. Волошина за збереження рідної мови. Дослідниця рішуче засудила спроби окремих вчених, які намагалися зображувати Волошина маріонеткою, що служив різним режимам і спричинився до переходу на латинку. «Щоб зберегти свою мову, звичаї, — відзначала Т. Беднаржова, — доводилося долати надзвичайні труднощі. Д-р. А. Волошин рішуче виступив проти заборони кирилиці. 9 серпня 1915 року на зібранні міжєпархіальної комісії в Будапешті він говорив, що проект заміни кирилиці суперечить засадам нашої культурної свободи і не можна допустити, щоб в історії було зафіксоване таке насильство»⁸⁹. Саме рідній, материнській мові А. Волошин надавав першорядного значення. Він вважав, що однією з передумов навчання грамоти є виховання у дітей «почуття рідної мови», «пахощів слів», «тонких відтінків звучання», які доступні дитині вже на ранніх етапах розвитку. «Дитина п'є духовне життя з грудей рідного слова», «мова кожного народу витворена самим народом». Необхідно погодитися з міркуваннями дослідниці, що навчання рідної мови у Волошина «крім дидактичного значення, має моральну сторону, то діти, легко засвоюючи близькі їм почуття і образи, вчать поважати свою Батьківщину, свій нарід, здобувають життєву упевненість»⁹⁰.

На найбільшу увагу заслуговує розділ «З педагогічної спадщини», в якому Т. Беднаржова порушує актуальні проблеми загальної педагогіки, дидактики і психології у працях А. Волошина. Вона вперше в історіографії опрацювала маловідому для українських вчених працю А. Волошина «Педагогічна методологія», перший том якої побачив світ у Празі в

---

⁸⁸ Беднаржова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог-мислитель. С. 36–45.

⁸⁹ Там само. С. 47.

⁹⁰ Там само. С. 48.

1943 р. Т. Беднаржова влучно відмітила, що «Педагогічна методологія» А. Волошина помітно відрізняється від традиційних підручників з педагогіки й тим, що виклад матеріалу супроводжується посиланнями на оригінальні (чеські, угорські, німецькі, англійські, російські та українські, і навіть радянські) джерела. Повертаючись неодноразово до основних положень дидактики, автор ілюструє їх трактування видатними європейськими вченими, цитуючи квінтесенцію їх праць, пропонуючи проаналізувати висловлені думки. Такий історико-компаративний підхід, гадаємо, не просто цікавий, а й надзвичайно повчальний»⁹¹. Т. Беднаржова довела, що у своїй педагогічній концепції А. Волошин великого значення надавав оцінці психологічних особливостей діяльності учнів (інтересу, уваги, мислительних процесів, емоцій), визначення цілі та викликання уваги, мотивації, ініціативи, самостійності учнів у навчанні тощо. Т. Беднаржова також проаналізувала праці А. Волошина «О соціальному вихованню», «Загальна педагогіка», «Педагогічна психологія», «Педагогіка і дидактика». Саме вона вперше здійснила змістовний аналіз мало відомої книги А. Волошина «Про брехливість дітей», в якій визначний педагог відстоював думку, що «брехливість, як і інші риси характеру не є вродженою, а формується в процесі життя людини і боротися з цією негативною рисою характеру можна «тільки через виховання характеру»⁹². Змістовними є розділи в книзі Т. Беднаржової «Покликання вчителя та його вплив на учнів» і «Про методологію вивчення окремих шкільних предметів».

Детальне опрацювання майже всіх педагогічних праць Августина Волошина дало можливість Т. Беднаржовій дійти висновку: «Не претендуючи на повноту викладу методології окремих предметів, розробленої проф. А. Волошином, ми торкнулися лише деяких її аспектів. Однак навіть те, що нам вдалося висвітлити... засвідчує глибину педагогічної думки нашого вченого. Його рекомендації актуальні і тепер, можуть ефективно застосовуватись в реалізації програми розбудови української національної школи»⁹³.

Окремі аспекти педагогічної діяльності Августина Волошина піднімали у своїх працях М. Вайда, В. Лар, М. Лабунька⁹⁴. Автором узагаль-

⁹¹ Там само. С. 71.

⁹² Там само. С. 96.

⁹³ Там само. С. 127.

⁹⁴ Вайда М. Августин Волошин. *Америка*. 1954. 18 берез.; Його ж: Монсенйор д-р. Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С. 89–93; Його ж: У 90-ту річницю народин президента А. Волошина. *Вільне слово*. 1964. 28 берез.; Лар В. Про діяльність президента Волошина. *Ковчег*. 1948. Ч. 5–11; Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 69–70.

нюючого нарису про А. Волошина є О. Данко⁹⁵. «О. Волошин був людиною щонайменше трьох покликань у житті, — відзначав автор. — Хоч прилюдно він появлявся завжди з священничим комірцем, і між багатьма фотографіями з його життя тільки одна чи дві показують його в краватці, то все-таки його громадсько-політична позиція в очах і умах населення висунула на перший план уявлення про нього як політика, тимчасом перше і основне його покликання всього життя було покликання священника»⁹⁶. Ці думки О. Данка розділяють А. Пекар і С. Яковенко⁹⁷.

О. Данко, на відміну від деяких вітчизняних вчених, чітко заявив: «... З огляду на занедбаність закарпатського населення та нездиференційованість його громадсько-політичного життя, а ще більше з огляду на агресивну політику мадяризації, практично все, що о. Волошин з невеликою групою народовецької інтелігенції робив для збереження самобутності свого народу, було політичним актом. Незалежно від того, якою була його формальна позиція. Тому за кожну ініціативу доводилося вести бої не тільки з мадярською владою, але й, що було ще болючіше, — з частиною руської змадяризованої інтелігенції, включно з греко-католицькими священиками, яким присвічувала ідея швидкої мадяризації»⁹⁸. Характеризуючи Августина Волошина як політика, О. Данко відзначав: «Немає сумніву, що у випадку о. Волошина мова йде про людину незвичайну в політиці. Рівнозначно ясно, що була це людина інтелектуально високо обдарована, творча і винахідлива. По-друге, наявним у цієї назовні дуже спокійної людини був великий запас енергії активіста. І по-третє, володів він непохитною волею. Важко уявити серйозного політика, а тим більше державного мужа, без названих трьох елементів. І, нарешті, мав він тиху, але велику персональну відвагу, яку мають не всі політики»⁹⁹.

В американській історіографії автором фундаментальної монографії з історії Закарпаття є П. Р. Магочій¹⁰⁰. Вчений чітко довів, що «під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенцик та русинофільські греко-

---

⁹⁵ Данко О. Августин Волошин — людина трьох покликань. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 110–115.

⁹⁶ Там само. С. 110.

⁹⁷ Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви. *Світло*. 1975. жовтень–листопад; Яковенко М. Августин Волошин як священник. *Шлях*. 1955. 22 жов.

⁹⁸ Данко О. Названа праця. С. 113.

⁹⁹ Там само. С. 115.

¹⁰⁰ Магочій П. Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994.

католицькі клірики, як от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого зоставались лояльними підданими Чехо-Словаччини і противились усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилась, надто серед молоді»¹⁰¹. Відомо, що яскравою по статтю українофілів, їх лідером був Августин Волошин.

П. Р. Магочій високо оцінив результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., які «виявилися надзвичайно втішними для українофілів», і пройшли «в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу»¹⁰². Що стосується проголошення А. Волошином незалежності, то вона, на думку вченого, «швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий празьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території»¹⁰³. П. Р. Магочій дає загалом об'єктивну оцінку А. Волошину. Однак, на думку дослідника, «події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на федеративну республіку, і Підкарпатська Русь нарешті здобула довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о. А. Волошина, який перейменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було таке велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.»¹⁰⁴. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійний і однобічний. Нищівну критику окремим висновкам П. Р. Магочія дав І. Лисяк-Рудницький¹⁰⁵.

Канадський історик О. Баран, захищаючи А. Волошина від численних нападів офіційної радянської історіографії, навів висловлювання чехословацького прем'єр-міністра: «У тих дуже важких умовах приходилось урядові Волошина виконувати нелегкий обов'язок в організації суспільних і адміністративних справ та в державному порядку. Але цей уряд проводить те все розважно і дуже енергійно в тісній співпраці з чехо-

¹⁰¹ Там само. С. 148.

¹⁰² Там само. С. 147.

¹⁰³ Там само. С. 148.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Лисяк-Рудницький І. Карпатська Україна і народ в пошуках своєї ідентичності.

словацьким військом та відділами державної безпеки. Енергійні кроки нового автономного уряду монсенйора Волошина були в тих відносинах дуже доречні і не могли обмежитися тільки частковими рішеннями. Сьогодні автономний уряд вирішує проблеми нової адміністрації, старається упорядкувати справи економічні, усуває мовний дуалізм і витворює у всіх ділянках здорові настанови у гармонійній співпраці з центральною владою Чехо-Словацької Республіки»¹⁰⁶.

До слова, офіційна Прага просила А. Волошина не реагувати на різноманітні очорнення і наклепи. А про те, що вони не припинялися, свідчить змістовна стаття угорського дослідника О. Русина¹⁰⁷. Опрацювавши переважну більшість угорських періодичних видань, він дійшов висновку, що після перемоги А. Волошина на виборах 12 лютого 1939 р., угорські газети збільшують кількість антиукраїнських, спрямованих на підрич Карпатської України, публікацій. 14 лютого 1939 р. газета «Пешті Уйшаг» результатам виборів присвятила статтю: «Під знаком нестримного терору проведено «вибори» на русинській землі. Фальшиві результати опублікував уряд Волошина», а на другий день ще жахливішу: «Нещаслива доля русинського народу» та «Багато вбитих і важко поранених під час виборів на землі русинів. В Олешнику вбито священослужителя». 21 лютого ці ж газети повідомляли: «Гасло Волошинових виборів: «Зразу згинуть ті, які голосують проти!» та «Прага хоче знищити панування волошинців». Вони і далі закидають громадськістю матеріалами, наче не тільки населення Закарпаття, але й громадськість світу вважає за краще належати йому до гортіївської Угорщини»¹⁰⁸.

Проте, відзначав О. Русин, про засідання Союму Карпатської України 15 березня, проголошення незалежності, обрання уряду, президента угорські газети мовчали. Вони рябіли матеріалами: «Розсиплеться паперова держава Волошина», «Волошин благає про припинення операції», «Повернути все Закарпаття», «Героїчний наступ угорських гонведів» та ін.¹⁰⁹ Протилежну оцінку А. Волошину та політиці, яку проводив його уряд, давала преса Югославії. Про це свідчить стаття Романа Мизя¹¹⁰.

Автором численних праць про Августина Волошина і Карпатську Україну є визначний американський історик, уродженець Закарпаття,

---

¹⁰⁶ Баран О. Чехо-Словаччина і уряд Карпатської України. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 46.

¹⁰⁷ Русин О. Угорська преса про Карпатську Україну (1938–1939 роки). *Там само*. С. 146–159.

¹⁰⁸ Там само. С. 154.

¹⁰⁹ Там само. С. 154–155.

¹¹⁰ Мизь Р. Відгуки на проголошення Карпатської України та на її трагедію в українській пресі Югославії. *Там само*. С. 121–126.

П. Стерчо¹¹¹. Його монографія «Карпато-українська держава...» — символічний літопис Карпатської України. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П. Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А. Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Дослідник аргументовано охарактеризував внутрішню політику А. Волошина, на яку негативно впливали різноманітні міжнародні фактори, спроби карпатського прем'єра розбудувати Карпатську Україну та відвернути угорську агресію. Даючи оцінку Карпатської України та її президенту, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужились тим, що при їх наявності небувало заaktuалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми між політиками багатьох держав»¹¹². В цьому і полягала велика історична заслуга перед своїм народом Августина Волошина.

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, її президента, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора «Енциклопедії української діаспори» В. Маркуся. Перу вченого належить окремий біографічний нарис про А. Волошина¹¹³. Проголошення А. Волошином незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В. Маркус, було природним і законним явищем. Закарпатці дійшли до «свого повного дозрівання від «народу-племени» і «terra incognita» до самоусвідомлення своєї ідентичності, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдності з усім українським народом й українською державою. Хочеться наголосити, що цей шлях вів Закарпаття «від угорських русинів до Соборної української держави»¹¹⁴.

¹¹¹ Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів, 1994; Його ж: Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. 1974. С. 36–37; Його ж: Батько Карпато-українського відродження. *Америка*. 1965. 4–11 верес.

¹¹² Там само. С. 221.

¹¹³ Маркус В. Августин Волошин. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. Т. 1. С. 315.

¹¹⁴ Маркус В. Від народу-племени через автономістські прагнення до державності і соборності. *Культура Українських Карпат: традиції і сучасність*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород, 1993. С. 22.

Августин Волошин розглядається також на тлі міжнародних подій кінця 30-х років в узагальнюючих працях німецьких істориків В. Косика¹¹⁵ та І. Фляйшхауер¹¹⁶. В. Косик, зокрема, у своїй монографії «Україна і Німеччина у Другій світовій війні» окремим параграфом виділив «Питання Карпатської України». Введення до наукового обігу документів із цілого ряду німецьких архівів дало можливість В. Косику простежити еволюцію ставлення гітлерівського генералітету до Карпатської України. 8 жовтня 1938 р., тобто на час проголошення автономії Підкарпатської Русі, Гітлер «не висловив жодної думки про долю Закарпаття»¹¹⁷. Однак, після Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. «Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України»¹¹⁸. В. Косик влучно підмітив, що «проголошення автономії Карпатської України відбувалося в той момент, коли західна дипломатія займалася здогадками про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кине́ться на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалася як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України»¹¹⁹. Саме цей факт налякав Й. Сталіна, що видно з його емоційного виступу на XVIII з'їзді ВКП(б).

В. Косик позитивно оцінює внутрішньополітичну діяльність уряду А. Волошина напередодні та під час виборів до Сойму Карпатської України, що дало свої позитивні результати. Він відзначає: «Тим часом автономний уряд Карпатської України намагався протистояти всім проблемам і особливо спробам дестабілізувати країну. Щоб зашкодити іноземному впливу через політичні партії меншин, узгоднено підтримку партії, що об'єднувала українські течії. Вибори і Сойм 12 лютого 1939 р. пройшли спокійно. Участь у виборах була дуже висока: 92,55%. Список Українського Національного Об'єднання отримав 92,4% голосів»¹²⁰. Необхідно погодитись з думкою В.Косика, що Августин Волошин не міг щось зробити у справі покращення становища Карпатської України: «Що стосується Карпатської України, то жоден аргумент не міг змінити рішення Гітлера. Коли йому нагадували, що цей регіон збудив великі надії в українстві, Гітлер, за словами Ріббентропа, обмежився тим, що відповів:

---

¹¹⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993.

¹¹⁶ Фляйшхауер І. Пакт Гітлер–Сталін и инициатива германской дипломатии. 1938–1939. М., 1991.

¹¹⁷ Косик В. Названа праця. С. 59.

¹¹⁸ Там само. С. 60.

¹¹⁹ Там само. С. 59.

¹²⁰ Там само. С. 66.

«Це трагічно, але неминуче». Він спростовував заяви, згідно з якими він був вплутаний в українські справи: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошувалося б арбітражне рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною»¹²¹.

У додатках до монографії В. Косика опубліковано два документа з німецьких архівів, які свідчать про спроби А. Волошина виправити безнадійність становища. У витягу з листа посла Франції у Берліні Кулондра міністру закордонних справ Франції від 14 березня 1939 р. вказується, що «зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання»¹²². Другим документом є телеграма А. Волошина до міністра закордонних справ Німеччини Й. Ріббентропа: «Ми проголошуємо незалежність Карпатської України й просимо захисту в Німецького райху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині перейшли кордон поблизу Мукачева... Августин Волошин, голова уряду»¹²³. Однак відповіді не було.

Аналогічні думки висловила відома німецька дослідниця І. Фляйшхауер, яка у своїй монографії, зокрема в розділі «Німеччина відмовляється від Закарпатської України», відзначала: «В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, тимчасово залишив намір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і військового засобу завоювання Радянської України. В березні він відкрито віддав її в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Горті... 14 березня, за день до вступу німецьких військ в Прагу, німецькі війська окупували цю східну, межуючу з СРСР частину Чехословаччини»¹²⁴ (дослідниця припустилася прикрої помилки, бо лише 17–18 березня 1939 р. на території Закарпаття встановився угорський окупаційний режим. — *Авт.*).

Останні дні життя А. Волошина перебували в центрі уваги І. Кічака¹²⁵. «Трагічно склалася доля Президента Карпатської України о. Августина Волошина. Під час Другої світової війни він замешкав у Празі, де працював ректором Українського Вільного Університету. Коли після капітуляції Німеччини большевицькі війська зайняли Прагу, він був 21 травня

¹²¹ Там само. С. 67.

¹²² Там само. С. 479.

¹²³ Там само. С. 480.

¹²⁴ Фляйшхауер І. Указанная работа. С. 93.

¹²⁵ Кічак І. Незалежна Карпатська Україна. Визвольний шлях. 1996. Кн. 3. С. 259–262.

1945 р. заарештований, дарма, що ніколи не був советським громадянином, ані не перебував ніколи на території СРСР, і вивезений до Москви. Там він і помер 11 липня 1945 року в Лефортовській тюрмі»¹²⁶. (А. Волошин помер 19 липня 1945 р. в Бутирській в'язниці. — *Авт.*).

У словацькій і чеській історіографії питання історичного розвитку Закарпаття в складі Чехословацької республіки в міжвоєнні роки досліджують М. Гайдош, Л. Гарбульова, М. Данілак, С. Конечни, Я. Рихлік, П. Шворц та інш., хоча події, пов'язані з історією Карпатської України і діяльністю Волошина не знайшли належного відображення в їх працях. Виняток становлять численні публікації відомого словацького вченого М. Мушинки. Зокрема, предметом його дослідження були взаємини військового міністра Карпатської України Степана Ключурака і Августина Волошина¹²⁷. «Уже стислий аналіз взаємин Степана Ключурака з Августином Волошином, — писав М. Мушинка, — свідчить про їх тісну і плідну співпрацю протягом чвертьстоліття (1919–1945). Обидва вони боролися за незалежну демократичну Україну, в рамках якої хотіли бачити й своє Закарпаття»¹²⁸. І дійсно, С. Ключурак був зразковим секретарем прем'єр-міністра. Він їздив з А. Волошином в усі подорожі по Закарпаттю і за кордон, готував для нього доповіді, тексти офіційних документів, організував зустрічі з представниками преси і радіо тощо¹²⁹.

Цей короткий історіографічний огляд дає можливість стверджувати, що зарубіжні історики внесли певний вклад у дослідження різнобічної діяльності А. Волошина. Переважна більшість праць, що опубліковані на Заході, присвячена з'ясуванню політичної спадщини президента Карпатської України. Виняток становить змістовна монографія чеської дослідниці Т. Беднаржової про педагогічну і культурницьку діяльність Августина Волошина. Такий стан справ пояснюється браком джерельних матеріалів про життєвий шлях Августина Волошина. Оригінальністю відзначаються праці П. Р. Магочія, В. Маркуся, В. Косика, І. Фляйшхауер, О. Данка та багатьох інших, в яких А. Волошин зображений на тлі політичних подій кінця 1930-х років.

* * *

Постать визначного закарпатського педагога, культурного і політичного діяча Августина Волошина завжди привертала і привертає увагу

¹²⁶ Там само. С. 261.

¹²⁷ Мушинка М. Взаємини Степана Ключурака з Августином Волошином. *Карпатська Україна і Августин Волошин*. С. 127–135.

¹²⁸ Там само. С. 134.

¹²⁹ Там само. С. 431.

дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Перші біографічні нариси про нього з'явилися вже за життя Августина Волошина. Їх авторами були ті, хто йшов нога-в-ногу з ним, його найближчі соратники і численні учні — Володимир Бірчак, Павло Яцко, Августин Штефан, Вікентій Шандор, Василь Гренджа-Донський та багато інших. У своїх спогадах вони звернули увагу на великий внесок Августина Волошина в розвиток педагогіки, освіти і культури Закарпаття, у піднесення рівня національної свідомості закарпатських українців. Закономірно, що в них проводиться паралель з Олександром Духновичем — найвизначнішою постаттю нашого краю XIX століття. Якщо О. Духнович був будителем закарпатців у XIX ст., то А. Волошин вважається батьком національного відродження в Закарпатті XX ст.

З приходом радянських військ у Закарпаття у 1944 р., а особливо після возз'єднання краю з Радянською Україною в складі СРСР, на багатогранну діяльність А. Волошина було накладено «табу». Майже всі педагогічні праці Волошина були сховані в так званих «спецхранах». В численних працях радянських істориків, опублікованих в 50–80-х роках минулого століття, Августин Волошин зображувався виключно чорними фарбами. Його називали «українським буржуазним націоналістом», «запеклим ворогом народу», «слугою кількох господарів», «зрадником українського народу», «політичним авантюристом». Перелік цих та інших епітетів можна б продовжити. В такому руслі написані праці С. Білака, П. Халуса, Б. Співака, М. Болдижара, Д. Буковича та багатьох інших. Така загальна характеристика діяльності А. Волошина та очолюваного ним уряду Карпатської України поступово перемістилася на сторінки узагальнюючих, фундаментальних праць «Історії Української РСР», «Історіографії історії Української РСР», «Шляхом до щастя» тощо.

Виняток становили дослідження, які побачили світ за кордоном, де науковці, за висловом відомого українського історика Я. Дашкевича, «могли писати вільно». Авторами більш-менш об'єктивних праць про А. Волошина були П. Стерчо, В. Шандор, А. Пекар, О. Баран, С. Росоха, П. Р. Магочій, В. Косик, В. Маркусь, М. Мушинка, І. Ванат, Т. Беднаржова та ін. Водночас, необхідно відзначити, що для праць зарубіжних вчених характерний дещо однобічний підхід до з'ясування оцінки громадсько-політичної і культурно-освітньої діяльності А. Волошина. У монографіях і статтях зарубіжних істориків А. Волошин, зазвичай, дещо ідеалізується. Такий стан справ, на нашу думку, також пояснюється браком джерел, які в переважній своїй більшості збереглися в архівах України, Угорщини та Чехословаччини.

Зарубіжні дослідники більшу увагу звертали на політичну діяльність А. Волошина, особливо на період, коли він був прем'єр-міністром та

президентом Карпатської України. Виняток становить ґрунтовна монографія чеської дослідниці Тетяни Беднаржової «Августин Волошин — державний діяч, педагог-мислитель», в якій здійснено спробу простежити життєвий шлях і проаналізовано педагогічну спадщину видатного вченого. Що стосується вітчизняної історіографії, то аналогічні праці про А. Волошина з'явилися тільки на початку 1990-х років, особливо після проголошення України незалежною державою.

Перші позитивні зрушення відбулися в березні 1990 р., коли вперше в Україні відзначалася річниця з дня проголошення Карпатської України та її президента Августина Волошина. Тоді ж зробили спробу переглянути свої попередні оцінки радянські історики. В березні 1990 р. відбулося засідання «круглого столу» істориків у «Закарпатській правді», на якому були присутні М. Болдижар, І. Чаварга, М. Макара та ін. Вони визнали, що Августин Волошин був визначним педагогом і здійснив вагомий внесок у розвиток освіти і культури краю. Протилежного погляду дотримувався В. Пашкевич, який і далі продовжував вважати А. Волошина «політичним авантюристом».

Протягом 1990–2020 рр. українські історики, педагоги і філологи опублікували понад півтори тисячі наукових і науково-популярних праць, в яких простежили життєвий шлях і багатогранну спадщину А. Волошина. Заслуговують на увагу змістовні праці В. Гомонная, М. Вегеша, М. Кляп, В. Туряниці, М. Зимомрі, Ю. Балеги та ін. про педагогічну діяльність А. Волошина. О. Мишанич, П. Чучка, Б. Галас, В. Туряниця, Ю. Юсип та ін. висвітлили проблематику боротьби А. Волошина за збереження рідної мови в краї, дали оцінку його літературної діяльності. П. Федака досліджував внесок А. Волошина у створення товариства «Просвіта», яке відіграло важливу роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців у період між двома світовими війнами.

Останнім часом вітчизняними істориками все більше приділяється уваги висвітленню політичної спадщини Августина Волошина. Необхідно відзначити, що в цьому відношенні вони не дотримуються спільної думки. Особливо, коли йдеться про короткочасне існування Карпато-Української держави. В. Лемак, М. Болдижар, І. Гранчак та деякі інші вважають, що орієнтація А. Волошина на Німеччину була помилковою. На їх думку, уряд Карпатської України неодноразово порушував законодавство Чехословацької республіки, згортав демократичні процеси, переслідував інакодумців тощо. М. Болдижар називає вибори до Союму Карпатської України такими, що пройшли на задовільному рівні, а В. Лемак твердить, що вони були сфальсифікованими. Інша група вчених (В. Ганчин, Б. Якимович, Ю. Сливка, С. Кульчицький, М. Вегеш, С. Віднянський, О. Пагирия, С. Аржевітін) доводять, що встановлення

авторитарного режиму в Карпатській Україні пояснювалося, і значною мірою було прискорено, негативним впливом цілої низки внутрішніх і зовнішніх факторів (складна міжнародна обстановка, посилення українсько-чеських суперечностей, постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колони» тощо). Саме така ситуація, вважають сучасні дослідники, і змусила уряд Августина Волошина піти на згортання демократичних процесів, що вилилося у закриття окремих друкованих органів, товариств, відкриття концентраційного табору, заборону всіх політичних партій і проведення безальтернативних виборів до Союму.

Українськими вченими немало зроблено у напрямку видання бібліографічних показників праць Августина Волошина, збірників його вибраних творів. Авторами цих праць були О. Мишанич, П. Чучка, В. Туряниця, В. Гомоннай, М. Зимомря та ін. Августин Волошин посідає чільне місце на сторінках узагальнюючих праць і енциклопедичних видань, опублікованих в Україні. Йдеться про «Малий словник історії України», «Енциклопедію сучасної України», «Енциклопедію історії України» тощо.

Незважаючи на різні, інколи полярні, підходи до оцінки Августина Волошина, переважна більшість дослідників справедливо вважають, що він був визначною постаттю української історії ХХ століття.

ПІСЛЯМОВА

Історія Карпатської України і постать її президента — визначного закарпатського педагога, культурного і громадсько-політичного діяча Августина Волошина — завжди привертала і привертає увагу дослідників, як вітчизняних, так і зарубіжних. Водночас цей феномен української історії викликав чимало фальсифікацій і необґрунтованої критики як свого часу з боку радянських істориків, так і зарубіжних та деяких сучасних закарпатських авторів із метою дискредитації перебігу і значення державотворчих процесів на Закарпатті наприкінці 1930-х років і все ще залишає чимало дискусійних питань для дослідників. Тому, із нагоди 30-річного ювілею незалежності України і з урахуванням сучасних реалій і складних процесів новітнього українського державотворення особливо важливим видається звернення до історії та уроків боротьби українців за створення суверенної національної держави, зокрема нове бачення історичних подій, які відбувалися на найзахіднішій частині українських земель — у Закарпатті, напередодні Другої світової війни, та їх місця і значення в історії України.

У зв'язку з цим мабуть має рацію Л. Чупрій стверджуючи, що «однією з головних причин геополітичної слабкості України є інертність української ментальності, комплекс меншовартості, сильні позиції радянських постімперських міфів, в яких Україна виступає лише меншим братом великого російського народу». Водночас, зазначає він, «у більшості розвинутих країн світу існує потужний національний міф, який об'єднує суспільство...», а отже, «в умовах глобальних загроз і глобальних викликів українці повинні створити потужну систему національних цінностей і міфів, які б примусили нас поважати самих себе»¹. Щодо історії українського державотворення загалом та історії Карпатської України і її головного будівничого Августина Волошина зокрема, то саме «дефіцит міфу наших днів, — як справедливо наголошує О. Мишанич, — дає підстави розглядати діяльність А. Волошина по-різному; неймовірно підносити його як всеукраїнську постать, що з терену Карпатської України мав розбудувати всю Українську Державу; або ж — паплюжити його як непрофесійного політика, який орієнтувався на західні сили і, бачачи

---

¹ Див.: Чупрій Л. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. Геополітика України: історія і сучасність: збірник наукових праць. Вип. 2 (25). Ужгород, 2020. С. 34.

свою приреченість, не підкорився добровільно угорсько-фашистському наступу на Закарпаття»².

Автономна Підкарпатська Русь, а згодом самостійна Карпатська Україна, існувала протягом надзвичайно короткого відрізка часу: з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р. Нетривалість існування Карпато-української держави, окрім несприятливих внутрішньополітичних і соціально-економічних обставин та інших об'єктивних причин, не останньою чергою пояснюється нерозв'язаністю українського питання загалом у міжнародних відносинах 1930-х років, що перетворило її на важливий об'єкт і «розмінну монету» в політичній грі провідних європейських держав напередодні Другої світової війни.

Незважаючи на це, у краї відбувався такий бурхливий розвиток політичних подій, що до Карпатської України та її президента А. Волошина була прикута увага всього українства у світі, всієї світової громадськості. Це стосується і дослідників, які вже наприкінці 1930-х років почали звертатися до вивчення історії Карпатської України. Утім, історія національно-визвольних змагань закарпатських українців була достатньою мірою суперечливою, на них, зокрема, вагомий відбиток накладали мінливі міжнародні фактори, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна майже усім працям про Карпатську Україну та її президента Августина Волошина, а таких публікацій за 80 років, що минули з часу тих подій, нараховується понад півтори тисячі.

І все ж, наприкінці 30-х років минулого століття Карпатська Україна виявилася єдиною державою, де невелика гілка українського народу проголосила свою незалежність і заявила про бажання жити самостійним державним життям. Такої можливості тоді не мали ані українці, які перебували в складі СРСР, ані українці під владами Польщі та Румунії. Однак вони разом із розпорошеною українською діаспорою у світі дивилися на Карпатську Україну як на територію, де здійснюється спроба відновити українську державність. Виходячи з цього, можна розцінювати утворення Карпато-української держави як другий, після визвольних змагань 1918–20-х років, етап у боротьбі за створення українського державного утворення на окремо взятій українській території. Події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні вплинули на актуалізацію загальноукраїнських проблем, сприяли подальшому розвитку визвольного руху і національної самосвідомості українського народу, зміцненню солідарності та єдності українців у всьому світі та залишили свій вагомий слід в історії боротьби за суверенну, незалежну, соборну національну державу і цілком закономірно вписані в новітню історію України яскравими сторінками.

² Мишанич О.В. Життя і творчість Августина Волошина. С. 45.

Автори монографії «Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення», що пропонується читачеві, максимально й водночас критично використавши і всебічно, об'єктивно узагальнивши практично усі наявні на сьогодні джерела та літературу про Карпатську Україну і А. Волошина, намагалися дати неупереджену оцінку цієї історичної події та цієї визначної постаті на широкому тлі історичного розвитку Закарпаття, України, Чехословаччини та Європи загалом і сподіваються, що вона стане ще одним переконливим підтвердженням визначної ролі Августина Волошина в історії України та місця Карпатської України в історії українського державотворення й актуальності «українського питання» в європейській історії ХХ століття.

ДОДАТКИ

АВГУСТИН ВОЛОШИН І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА: ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. Августин Волошин его жите и діяльність. Ужгород, 1924.
2. Августин Волошин. Спомини. Ужгород, 1924.
3. Августин Волошин. Твори. Ужгород, 1996.
4. Августин Волошин — Президент Карпатської України: Правда про смерть А. Волошина. *Визвольний шлях*. 1996. № 8. С. 965–967.
5. Августин Волошин як український державник, педагог і релігійний діяч. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження Героя України, о. Августина Волошина і 65-річчю проголошення Карпатської України 16 березня 2004 року. К.: Видавництво «Прецедент», 2004.
6. Адам М. Загарбання Закарпаття хортистською Угорщиною в 1938–1939 рр. *Українсько-угорські історичні зв'язки*. К.: Наукова думка, 1964. С. 78–109.
7. Адам М. Из истории венгерско-чехословацких отношений накануне второй мировой войны. *Вопросы истории*. 1960. № 9.
8. Андрусак М. Гомін української державності й соборності на Закарпатті. *Літопис Червоної Калини*. Львів, 1931. Ч. 7–8. С. 27–32.
9. Аржевітін С.М. Карпатська Україна: епоха в добі. Передумови утворення, доба незалежності, спогади і документи. Вінниця: «Видавництво «Тезис», 2013. 868 с.
10. Баглай Й. За українську національну ідею: Вибрані статті. Ужгород: МПП «Гражда», 1998.
11. Баглай Й. Олександр Олесь на Закарпатті. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. С. 26–27.
12. Бажанський М. Мемуарна мозаїка. К.: Критика, 1998. 336 с.
13. Бажанський М. Мої зустрічі з о. А. Волошином. Детройт–Лейн–Оріон, 1989.
14. Бажанський М. Моя Карпатська Україна: Синхронізація неповторних подій. Київ–Нью-Йорк: Світовид, 1995. 107 с.
15. Баран О. Мадярська окупація Закарпаття в 1939 році. *Український Історик*. 1995. № 1–4 (124–127). Рік XXXII. С. 119–136.

16. Баран О. Нариси історії Пряшівщини. Вінніпег: Накладом Української Вільної Академії Наук, 1990. 149 с.
17. Барчук В. В 50-ту річницю проголошення незалежності Карпатської України. *Гуцульщина: Ілюстрований журнал всегуцульської єдності*. Торонто: Видає Українське Світове Об'єднання Гуцулів, 1989. квітень (Ч. 15). С. 7–11.
18. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у зарубіжній історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 11 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М. Вегеш (голова редкол.), Д.Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 132–138.
19. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин у спогадах очевидців. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 10 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М.М. Вегеш (голова редкол.), Д.Д. Данилюк (заступник голови редкол.) та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2004. С. 143–153.
20. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин. Документи і матеріали. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 102–145.
21. Басараб В., Вегеш М. Августин Волошин: політик, державотворець, людина. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. Випуск 6. Ужгород: «Поліграфцентр Ліра», 2006. С. 31–35.
22. Басараб В., Вегеш М. Дві постаті з історії української церкви: Андрей Шептицький і Августин Волошин. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2011. 210 с.
23. Басараб В., Вегеш М. Життєвий шлях Августина Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Історія*. Випуск 13 / Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Редкол.: М. Вегеш (гол. ред.), С. Віднянський, Д. Данилюк та ін. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005. С. 8–48.
24. Басараб В., Вегеш М., Сергійчук В. Августин Волошин. Нові документи і матеріали про життя і смерть президента Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2006. 152 с.
25. Басараб М., Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна в контексті українського державотворення: Навчальний посібник. Видання друге.

- Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 256 с.
26. Баяновська М. Дитячий і молодіжний рухи на Закарпатті (20–30-ті роки ХХ століття). *Молодіжний рух на Закарпатті (ХХ століття)*. Ужгород, 1995. С. 14–31.
  27. Беднарджова Т. Августин Волошин — державний діяч, педагог, мислитель. Львів: Основа; Львівська Богословська Академія, 1995. 156 с.
  28. Беднарджова Т. Августин Волошин. *Альманах «Гомону України» на рік 1995*. Торонто–Онтаріо, 1993. С. 77–82.
  29. Беднарджова Т. Августин Волошин — 120 років від дня народження. *Пороги*. 1994. № 1.
  30. Белей В. Різдвяна промова прем'єра Карпатської України доктора Августина Волошина, оголошена по радіо на святий вечір до українського народу. *Календар «Просвіти» на 1991 рік*. Ужгород, 1991. С. 16–17.
  31. Белей В. Слава не поляже. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С. 82–83.
  32. Белень М. Карпатська Україна у портретах: [Графіка й біографічні нариси]. Ужгород, 1998. 196 с.
  33. Бенца О. Громадянське виховання учнівської молоді в спадщині діячів освіти Закарпаття (1919–1939 рр.). Дрогобич: Коло, 2004. 232 с.
  34. Бенько Н. Міжконфесійні відносини на Закарпатті в політичних подіях 1938–1949 рр. *Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск II. Ужгород, 1996. С. 103–119.
  35. Білак С.М. Антинародна діяльність уряду так званої Карпатської України (1938–1939 рр.). *Український історичний журнал*. 1972. № 5. С. 31–40.
  36. Білак С.М. Народ за ними не пішов. Ужгород: Карпати, 1981. 214 с.
  37. Бірчак В. Августин Волошин его життя и діяльність. З нагоди ювілею 50 літніх уродин и 25 літньої праці. Ужгород, 1924.
  38. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини й переживання. Прага: «Нація в поході», 1940. 91 с.
  39. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.). *Актуальні питання історії Закарпаття*. Ужгород, 1992. С. 4–9.
  40. Богів О. Карпатська Україна і політика країн Центральної Європи (березень–листопад 1938 р.). *Збірник наукових студентських робіт: Актуальні питання історії Закарпаття*. Ужгород, 1992. Вип. 1. С. 9–14.

41. Богів О., Вегеш М. Міжнародне становище Карпатської України (1938–1939 рр.) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. 136 с.
42. Богів О., Вегеш М., Задорожний В. Галичина і Карпатська Україна у 1938–1939 роках. *Україна. Культурна спадщина. Національна свідомість. Державність*: Збірник на пошану професора Юрія Сливки / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2000. Вип. 7. С. 428–444.
43. Богів О., Задорожний В. Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 р. — березень 1939 р.). Ужгород, 1999. 91 с.
44. Боднар В., Вегеш М. Румунія і Карпатська Україна: З історії українсько-румунського економічного та політичного співробітництва напередодні Другої світової війни 1938–1939 рр. *Relatii romano-ucrainie, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини: історія і сучасність*. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean, 1999. S. 343–347.
45. Боднар В., Вегеш М., Худанич В. Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1996. 203 с.
46. Божок Г. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. № 3–4. липень, серпень.
47. Божук Г., Зілгалов В. Репресивні акції проти населення Карпатської України у 30–50-х роках. *V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Тези доповідей і повідомлень. Кам'янець-Подільський, 1991. С. 287–288.
48. Бойківщина. Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту. Філадельфія–Нью-Йорк, 1980. С. 87–88.
49. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 22–27.
50. Болдижар М. Від самовизначення через автономію до самостійної держави. *Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 р.) / Упорядники: П. Федака, М. Вегеш. Ужгород, 2000. С. 22–27.
51. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Ужгород, 1993. 160 с.
52. Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. Частина 2. Ужгород, 1996. 96 с.

53. Болдижар М.М. Краю мій рідний: Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород: Госпрозрахунковий ред.-вид. відділ комітету інформації, 1998. 232 с.
54. Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Ужгород, 2003. 212 с.
55. Болдижар М., Болдижар С. Державність на Закарпатті: правда історії та вигадки фальсифікаторів. Перші кроки. Ужгород, 2004. 136 с.
56. Болдижар М., Лемак В. Уряд Августина Волошина і його державно-правова діяльність у Карпатській Україні (жовтень 1938 — березень 1939 рр.). *Молодь — Україні*: Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Ужгород: Закарпатський центр соціальної служби для молоді, 1994. Т. 4. С. 284–296.
57. Болдижар М., Мосні П. Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 240 с.
58. Болдижар М., Панов А. Державність Закарпаття в політико-правовій діяльності Т. Масарика. Ужгород: Закарпаття, 2005. 104 с.
59. Боржава Ю. Від Угорської Русі до Карпатської України. Філадельфія. 58 с.
60. Борканюк О. Чим є для нас Радянський Союз: Вибрані статті, промови, інтерв'ю. Ужгород: Карпати, 1976.
61. Бращайко Михайло. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 175.
62. Бращайко Ю. «Що видів я на Закарпаттю...»: Спогади / Передмова та упорядкування І. Ліхтей, Ю. Сідей. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. 64 с.
63. Бращайко Юлій. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 175.
64. Бродій Андрій. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 177.
65. Буковський І. В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938–1939 рр.). Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2004. 16 с.
66. Буковський І., Вегеш М. Славна сторінка в історії українського народу (Карпатська Січ — захисник незалежності Карпато-Української держави: 1938–1939 рр.): Навчальний посібник / Ужгородський національний університет, Львівський військовий інститут імені гетьмана Петра Сагайдачного при Національному університеті «Львівська Політехніка». Ужгород–Львів, 2002. 60 с.
67. Вайда М. Монсеньйор д-р Августин Волошин. *Календар «Провидіння»*. 1959. С. 89–93.

68. Вакула Н. Микола Долинай — видатний лікар, міністр охорони здоров'я, патріот. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 18. Ужгород, 2002. С. 235–237.
69. Вакула Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті в міжвоєнний період (1919–1939). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 11. Ужгород, 2004. С. 125–131.
70. Вакула Н. Розвиток охорони здоров'я на Закарпатті у міжвоєнний період (1919–1939). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 21. Ужгород, 2003. С. 257–259.
71. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга перша (1918–1938). Пряшів, 1979. 364 с.
72. Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. Книга друга (вересень 1938 р. — лютий 1948 р.). Пряшів, 1985.
73. Ванат І. Чи русини самотній народ? *Пам'ятки України*. 1992. № 1. С. 19–21.
74. Василина Н. Карпатська Україна в міжнародних відносинах напередодні Другої світової війни. Нове бачення подій. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2008. 224 с.
75. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. Львів: ЗУКЦ, 2004. 414 с.
76. Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна. *Сторінки історії України ХХ століття*: Посібник для вчителя [За ред. С.В. Кульчицького; Упоряд: В.П. Шевчук, А.А. Чуб, Н.А. Дехтярьова]. К.: Освіта, 1992. С. 307–318.
77. Вегеш М. Августин Волошин і проблема національної політичної еліти. *Слово* (спецвипуск). Народний журнал Закарпаття. 2004. № 2 (40). Вересень–жовтень. С. 16–20.
78. Вегеш М. Августин Волошин: Зміна орієнтацій. *Пороги* (Прага, Чеська Республіка). 1997. № 2. С. 21–22, № 3. С. 19–20.
79. Вегеш М. Августин Іванович Волошин: 130-річчя з дня народження президента Карпатської України, вченого-педагога (1874–1945). *Календар краєзнавчих пам'ятних дат на 2004 рік*. Рекомендаційний біо-бібліографічний посібник / Закарпатська обласна універсальна наукова бібліотека, Відділ краєзнавчої літератури, Відділ довідково-бібліографічної та інформаційної роботи. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2003. С. 82–91.
80. Вегеш М. Автономно-Землеробський Союз. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 26.
81. Вегеш М. Антон Бращайко. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т., Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип. 3. С. 54–55.

82. Вегеш М. Бабота Микола. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Б–Біо. К., 2003. С. 38.
83. Вегеш М. Бандусяк Микола Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Б–Біо. К., 2003. С. 198–199.
84. Вегеш М. Березень 1939-го року в Карпатській Україні. *Дукля* (Словацька Республіка). 2001. № 3. С. 31–35.
85. Вегеш М. Березневі операції угорських військ у Карпатській Україні. *Регіональні студії: Науковий збірник* / Мініст. освіти і науки України, Ужгород. націон. ун-т, Інститут держ. управління та регіонального розвитку; [Редколег.: В.І. Ярема, В.П. Мікловда та ін.]. Ужгород: Ліра, 2001. Вип. 1. С. 102–107.
86. Вегеш М. Блестів Олександр Васильович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо–Бя. К., 2004. С. 69.
87. Вегеш М. Бращайки. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 373–374.
88. Вегеш М. Бращайко Юлій Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо–Бя. К., 2004. С. 438–439.
89. Вегеш М. Василь Пачовський і Закарпаття. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгород. держ. ун-т, Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 9–13.
90. Вегеш М. Велич і трагедія Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. 296 с.
91. Вегеш М. Від «Науки» до «Нової свободи»: сторінки історії однієї закарпатської газети // *Carpatica–Карпатика*: Актуальні проблеми вітчизняної і зарубіжної історії та культури / Ужгород. націон. ун-т, НДІ Карпатознавства. Ужгород: Вид-во «Два кольори», 2001. Вип. 8. С. 33–46.
92. Вегеш М. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 5 (Вод–Гн) / Національна академія наук України, Наукове товариство ім. Шевченка, Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. К., 2006. С. 120.
93. Вегеш М. Галичани на Закарпатті. Василь Гренджа-Донський розповідає... *Визвольний шлях* (Лондон, Великобританія). 1993. Кн. 8. С. 1016–1020.

94. Вегеш М. Галичани на Закарпатті: [В.С. Гренджа-Донський про солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатців у 1938–1939 роках]. *Україна і світ* (Торонто, Канада). 1992. 26 листопада.
95. Вегеш М. Геровський Олексій Юліанович (1883–1972). *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. С. 93.
96. Вегеш М. Гібридна війна польських диверсантів у Карпатській Україні (1938–1939). *Європа і політика*. Матеріали науково-практичної конференції «Україна — ЄС: двосторонні відносини у контексті загострення гібридної війни, конфлікту політик пам'яті та забезпечення прав національних меншин» (м. Ужгород, 3 травня 2018 року). Ужгород, 2018. С. 57–62.
97. Вегеш М. Гібридна війна угорських і польських терористів у Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск другий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 88–103.
98. Вегеш М. Голота Яків. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Го–Гю. К., 2006. С. 105.
99. Вегеш М. Гренджа-Донський Василь Степанович (1897–1974). *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. С. 192.
100. Вегеш М. Грига Іван Іванович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Го–Гю. К., 2006. С. 424.
101. Вегеш М. Державотворчі процеси в Карпатській Україні (1938–1939). Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. 552 с.
102. Вегеш М. «Нова свобода» очима сучасників. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип. 3. С. 50–53.
103. Вегеш М. До питання про виникнення та діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород: Крайове товариство «Просвіта», 1996. Річник I(XV). С. 147–159.
104. Вегеш М. До питання про діяльність першого автономного уряду Підкарпатської Русі (11–26 жовтня 1938 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т; [Редколег.: І.Ф. Король (голова) та ін.]*. Цей випуск присвячено 90-річчю від дня народж. відомого вченого історика М.М. Лелекача і 50-річчю першої наук. конф. проф.-виклад. колективу істфаку Ужгород. держ. ун-ту. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 63–66.

105. Вегеш М. До питання про участь ОУН в обороні Карпатської України. Матеріали наукової конференції Всеукраїнського братства вояків УПА «*Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історія, уроки, сучасність*» (16–17 січня 1993 р.). Івано-Франківськ–Стрий, 1993. С. 36–40.
106. Вегеш М. Еволюція державно-правового статусу Закарпаття (Підкарпатської Русі — Карпатської України) у міжвоєнний період. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 160–171.
107. Вегеш М. Історичні дослідження: Августин Волошин: педагог, політик, людина / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. Т. III. 357 с.
108. Вегеш М. Історичні дослідження: Закарпаття між двома світовими війнами / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т. IV. 339 с.
109. Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938–1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т. I. 311 с.
110. Вегеш М. Історичні дослідження: Історія Карпатської України (1938–1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 2000. Т. II. 282 с.
111. Вегеш М. Історичні монографії та дослідження: Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни / Національна академія наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. Київ–Ужгород: Колір Прінт, 1998. Т. I. 380 с.
112. Вегеш М. Історія і політика: В чотирьох томах. Т. 2. Історія Карпатської України. Августин Волошин — президент Карпатської України. Будівничі Карпатської України. Василь Гренджа-Донський розповідає... Ужгород, 2005. 552 с.
113. Вегеш М. Історія Карпатської України 1938–1939 років у оцінці Олега Ольжича. *Малиниця у просторі і часі*: Матеріали Всеукраїнської науково-красознавчої конференції (25–27 вересня 1996 р.). Малин, 1996. С. 114–116.
114. Вегеш М. Карпатська Січ, Організація народної оборони Карпатська Січ (ОНОКС). *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Ка–Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 121–122.
115. Вегеш М. Карпатська Січ: сторінки історії (1938–1939 рр.) / Ужгородський державний університет, кафедра історії України. Ужгород, 1996. 23 с.
116. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939): Соціально-економічний і політичний розвиток / Ужгородський державний університет, ка-

- федра історії України, консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 135 с.
117. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 в українській історіографії. *Український історик*. 1997. Т. XXXIV: На пошану Любомира Винара, основника «Українського історика» і Українського Історичного Товариства. З нагоди 65-ліття. С. 137–144.
  118. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. Т. 1. 235 с.
  119. Вегеш М. Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. Т. 2. 198 с.
  120. Вегеш М. Карпатська Україна в 1938–1939 роках: еволюція оцінок. *Соціально-економічні та етнополітичні зміни в країнах Центральної і Південно-Східної Європи (друга половина 80-х — перша половина 90-х років XX ст.)*: Матеріали міжнародної наукової конференції (26–27 вересня 1996 р., м. Ужгород). Ужгород, 1997. С. 96–102.
  121. Вегеш М. Карпатська Україна в боротьбі з угорською «п'ятою колоною». *Календар «Просвіти» на 1999 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака]*. Ужгород, 1995. С. 52–53.
  122. Вегеш М. Карпатська Україна і Німеччина (1938–1939 рр.). Ужгород, 1996. 22 с.
  123. Вегеш М. Карпатська Україна і польські терористи [Рец.: Домбровський Даріуш. Польща і Закарпаття: 1938–1939. К.: Темпора, 2012. 392 с.]. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 220–228.
  124. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. Ужгород: Видавництво «Карпати», 2004. 432 с.
  125. Вегеш М. Карпатська Україна. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Ка–Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 122.
  126. Вегеш М. Карпатська Україна: на світанку свободи. *Європа — Центр*. Міжнародний суспільно-політичний журнал. 2008. № 4 (24). С. 4–15.
  127. Вегеш М. Климпуш Дмитро. *Енциклопедія історії України*. Т. 4. Ка–Ком. К.: Наукова думка, 2007. С. 351.
  128. Вегеш М. Лар Василь Васильович. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 16 (Куз–Лев). К., 2016. С. 545–546.
  129. Вегеш М. Національне питання в Карпатській Україні (1938–1939). *Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи подолання*: Матеріали науково-практичної конференції (19–20 січня

- 2001 р., м. Ужгород). [Під заг. ред. П.В. Токаря]. Ужгород, 2001. С. 132–137.
130. Вегеш М. Наш край назавжди залишиться українським! [Про національно-визвольну боротьбу закарпатських українців у 1938–1939 роках]. *Наука і суспільство*. 1991. № 2. С. 26–29.
131. Вегеш М. Незалежність Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 11. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 3–15.
132. Вегеш М. Нелегальні переходи польсько-чеського кордону українцями Східної Галичини в 1938–1939 рр. і реакція польського уряду. Шоста *Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства* (м. Луцьк, вересень–жовтень 1993 р.). Луцьк, 1993. С. 121–122.
133. Вегеш М. Окупація Карпатської України — увертюра до початку Другої світової війни (1938–1939 рр.). *Міжнародний Науковий Конгрес: Українська історична наука на порозі XXI століття*. Чернівці, 2001. Т. 2. С. 153–157.
134. Вегеш М. Олександр Духнович в оцінках Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського. *Бойки*: [Видання науково-культурологічного т-ва «Бойківщина»]. 1996. № 1–12. С. 68–70.
135. Вегеш М. Організація Українських Націоналістів і Карпатська Україна (1938–1939 рр.). *Матеріали наукової конференції викладачів історичного факультету (1993 р.)* / Ужгород. держ. ун-т, Закарп. центр соціальної служби для молоді. Ужгород, 1994. С. 20–27.
136. Вегеш М. Останні дні президента Карпатської України. *Сучасність*. 1997. № 7–8. С. 159–164.
137. Вегеш М. Останні дні президента: [Про А. Волошина]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака, Й. Баглай]. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 135–138.
138. Вегеш М. Полковник Михайло Колодзінський-Гузар у Карпатській Україні. *Визвольний шлях* (Лондон, Великобританія). 1993. Кн. 8. С. 955–957.
139. Вегеш М. Преса в Карпатській Україні (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т; [Редколег.: І.Ф. Король (голова) та ін.]. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 29–31.
140. Вегеш М. Промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України наприкінці 30-х років. *Проблеми історії, філософії та літературознавства України*. (Наукові записки вчених Ужгород.

- держ. ун-ту) / Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1996. Вип. 1. С. 81–105.
141. Вегеш М. Ревай Федір. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 147.
142. Вегеш М. Ревай Юліан. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 147.
143. Вегеш М. Розвиток освіти в Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 23–28.
144. Вегеш М. Розвиток політичних подій в Карпатській Україні (вересень 1938 р. — друга половина березня 1939 р.). *Проблеми історії, філософії та літературознавства України: (Наукові записки вчених Ужгород. держ. ун-ту)*. Ужгород, 1997. Вип. 3. С. 50–89.
145. Вегеш М. Розвій української літератури в Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. С. 32–35.
146. Вегеш М. Росоха Степан. *Енциклопедія історії України*. Т. 9. К.: Наукова думка, 2012. С. 338.
147. Вегеш М. Солідарність українців Східної Галичини з національно-визвольною боротьбою закарпатських українців (1938–1939). *Молодь — Україні: (Наукові записки молодих учених Ужгород. держ. ун-ту)*. Ужгород, 1994. Т. 3. С. 108–121.
148. Вегеш М. Степан Клочурак. *Календар «Просвіти» на 1995 рік / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака, Й. Баглай]*. Ужгород: МПП «Гражда», 1995. С. 50–51.
149. Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1929–1939). *Сучасність*. 2001. № 2. С. 85–103.
150. Вегеш М. Сторінки історії ОУН–УПА в Закарпатті (1939–50-ті роки). *Сучасність*. 2001. № 3. С. 85–97.
151. Вегеш М. Суди і прокуратура в Карпатській Україні (1938–1939). *International scientific and practical conference devoted to the celebration of 5th anniversary of Visegrad Journal on Human Rights «Development of Legal science: choice mechanisms and priorities implementation»: Conderence proceedings. June 7–8. 2019. Snina: Izdevnieciba «Baltija Publishing»*. С. 48–53.
152. Вегеш М. Угорська дипломатія і розвідка в Карпатській Україні (1938–1939). *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України / Ужгород. держ. ун-т, Кафедра політології*. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 17–22.

153. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939). *Молодь — Україні*: (Наукові записки молодих учених Ужгород. держ. ун-ту). Ужгород, 1994. Т. 3. С. 97–116.
154. Вегеш М. Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938–1939 рр.). *Дзвін*. 1994. № 10. С. 131–137.
155. Вегеш М. Хуст — нова столиця Карпатської України. *Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування: історія і сучасність*: (Тези міжнародної науково-практичної конференції. Рівне, 1993. С. 159–161.
156. Вегеш М. Якої України хотів Василь Гренджа-Донський? *Календар «Просвіти» на 1993 рік* / Закарп. крайове т-во «Просвіта»; [Упорядн.: П. Федака]. Ужгород, 1993. С. 120–122.
157. Вегеш М., Віднянський В. Українська еміграція в країнах Центральної і Східної Європи і Карпатська Україна (1938–1939 рр.). *Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи*: Матеріали науково-практичної конференції «Симон Наріжний та українська еміграція 20–30-х рр. XX ст. у Празі» (Полтава, жовтень 1998 р.) / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Інститут історії України НАН України. Київ, 1999. С. 136–151.
158. Вегеш М., Віднянський С. Антиукраїнська і античеська діяльність угорських агентів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. *Сучасність*. 1998. № 6. С. 78–84.
159. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин (1874–1945). *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України: [Редколег.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 97–98.
160. Вегеш М., Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. К.: Наукова думка, 2003. С. 626–627.
161. Вегеш М., Віднянський С. Карпатська Січ. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 184.
162. Вегеш М., Віднянський С. Карпатська Україна. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 184.
163. Вегеш М., Віднянський С. Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939) / Національна академія наук України, Інститут історії України, Ужгородський державний університет. Київ–Ужгород, 1998. 257 с.

164. Вегеш М., Віднянський С. Ревай Федір. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 334.
165. Вегеш М., Віднянський С. Ревай Юліян. *Малий словник історії України* / Мініст. освіти України; [Редколег.: В. Смолій, С. Кульчицький, О. Майборода та ін.]. Київ: Либідь, 1997. С. 334–335.
166. Вегеш М., Віднянський С. Рецензія на монографію Д. Домбровського Польща і Закарпаття: 1938–1939. Київ: Темпора, 2012. 392 с. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Міжвідомчий збірник наукових праць. Випуск 27. Відп. ред. С. В. Віднянський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. С. 363–373.
167. Вегеш М., Віднянський С. Рец.: Колодзінський М. Воєнна доктрина українських націоналістів. К.: Основи, 2019. 287 с. *Український історичний журнал*. 2020. № 5. С. 243–250.
168. Вегеш М., Віднянський С. Августин Волошин — «батько карпатоукраїнського народу». К.: Парламентське видавництво, 2020. 472 с.
169. Вегеш М., Габор В. Бращайко Михайло Михайлович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо–Бя. К., 2004. С. 438.
170. Вегеш М., Гиря В. Угорська іредента на Закарпатті в другій половині 20-х — першій половині 30-х рр. *Carpatica — Карпатика*. Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 79–94.
171. Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм і Карпатська Україна (1938–1939). *Carpatica — Карпатика*. Випуск 29. НДІ карпатознавства: історія, сучасний стан, перспективи розвитку / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 175–195.
172. Вегеш М., Гиря В. Угорський ревізіонізм проти Чехословацької республіки і Закарпаття (20–30-ті роки ХХ ст.). *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск третій. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 171–197.
173. Вегеш М., Гиря В. Чехословацька Республіка в часи центральноєвропейської політичної кризи (Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р.). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 102–112.

174. Вегеш М., Гиря В. Чехословацька Республіка і Карпатська Україна: між Мюнхеном, Комарно і Віденським арбітражем. *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 112–119.
175. Вегеш М., Гиря В. Як голосували закарпатці в 39-му? (Електоральні настрої населення Закарпаття під час виборів до Сойму Карпатської України). *Вибір 2019*. Матеріали науково-практичної конференції «Електоральні процеси в Україні: загальнонаціональні особливості та регіональні виборчі практики». Ужгород, 2018. С. 6–11.
176. Вегеш М., Гиря В., Король І. Угорська іредента на Закарпатті між двома світовими війнами 1918–1939 рр. / Ужгородський державний університет. Ужгород: Колір Прінт, 1998. 130 с.
177. Вегеш М., Гомоннай В., Зимомря М. Августин Волошин / Інститут методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів, Закарпатське обласне відділення Педагогічного товариства України. Ужгород: Закарпаття, 1995. 101 с.
178. Вегеш М., Гомоннай В., Зимомря М. Августин Волошин: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України. Слупськ–Ужгород, 1994. 26 с.
179. Вегеш М., Горват Л. «Закарпатське питання» у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни (1938–1939). *Lucrarile Simpozionului International. Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Tasnad*, 26–28 octombrie 2017. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean — Cluj Napoca: Editura Econ Transilvan, 2018. S. 135–173.
180. Вегеш М., Горват Л. Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність Василя Гренджі-Донського (1897–1974): (Матеріали до спецкурсу «Історія української культури ХХ століття») / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. 106 с.
181. Вегеш М., Горват Л. Закарпаття напередодні Другої світової війни: геополітичні аспекти. *Актуальні проблеми політичної науки*. Випуск п'ятий. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2018. С. 4–57.
182. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна 1938–1939 років в портретах: (Методичний посібник для студентів історичного факультету, що вивчають «Краєзнавство» / Ужгородський державний університет, Науково-дослідний інститут Карпатознавства. Ужгород, 2000. 101 с.

183. Вегеш М., Горват Л. Карпатська Україна у міжнародних відносинах (1938–1939) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1997. 136 с.
184. Вегеш М., Горват Л. Особливості українсько-румунських політичних взаємин напередодні Другої світової війни (на прикладі Карпатської України). *Relatii Romano-ucrainene, istorie si contemporaneitate. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність. Romanian-ukrainian relations, history and present*. Editura Muzeului Satmarean, 2015. С. 84–90.
185. Вегеш М., Горват Л. Релігія і церква в Карпатській Україні. *Relatii Romano-ucrainene. Istorie si contemporaneitate. Romanian-Ukrainian relations. History and contemporaneity. Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність*. Editory Irina Liuba Horvat. Anastasia Vehesh. Satu Mare: Editura Muzeului Satmarean — Bucuresti: Editura RCR Editorial, 2019. С. 271–284.
186. Вегеш М., Горват Л. Румунія і Карпатська Україна (1938–1939). Короткий історичний нарис / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1999. 20 с.
187. Вегеш М., Горват Л. Сторінки історії Закарпаття: історичні статті, есе, історико-біографічні нариси / Союз Українців Румунії. Бухарест: Видавництво Мустанг, 2003. 407 с.
188. Вегеш М., Горват Л. Українська державність у ХХ столітті: (Матеріали до лекцій для студентів історичного факультету) / Ужгородський державний університет, Кафедра історії України, кафедра політології. Ужгород, 2000. 98 с.
189. Вегеш М., Горват Л. Феномен Августина Волошина через призму політичного лідерства. *Carpatica — Карпатика*. Випуск 30. Історична школа професора Володимира Задорожного. Науковий збірник. Випуск 2 / Національна академія наук України; Інститут історії України; Міністерство освіти і науки України; Ужгородський національний університет; Науково-дослідницький інститут карпатознавства. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. С. 87–94.
190. Вегеш М., Греченюк Н. Громадсько-політичні і культурні взаємини українців Східної Галичини і Закарпаття в першій половині ХХ ст.: огляд джерел і літератури. *Carpatica — Карпатика*. Випуск 28. Актуальні проблеми політичної історії та духовності Закарпаття / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 28–78.
191. Вегеш М., Греченюк Н. Національно-визвольні змагання українців Східної Галичини і Закарпаття в 1918–1950 рр. ХХ ст. / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. 195 с.

192. Вегеш М., Данилюк Д. Бродій Андрій Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо–Бя. К., 2004. С. 475.
193. Вегеш М., Довганич О., Хланта О. Семен Юськів: невідомі сторінки біографії. *Carpatica — Карпатика*. Випуск 27. Карпатський регіон: історія і культура / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. Ужгород, 2003. С. 111–114.
194. Вегеш М., Задорожний В. Велич і трагедія Карпатської України: історико-популярний нарис / Закарпатське товариство «Знання», консалтинг-центр «Перспектива». Ужгород, 1993. 84 с.
195. Вегеш М., Задорожний В. Державно-правовий статус Закарпаття наприкінці 30-х рр. ХХ ст. *Конституційне будівництво в Україні: теорія та практика*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 4-й річниці Конституції України (1–3 червня 2000 р.). Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 2000. С. 106–114.
196. Вегеш М. Закарпаття в центральноевропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни. *Україна в історії Європи ХІХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси* / За редакцією чл.-кор. НАН України С. В. Віднянського. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 448–486.
197. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: деякі аспекти соціально-економічного і політичного розвитку. *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 42–51.
198. Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів. *Сучасність*. 1993. № 4. С. 62–67.
199. Вегеш М., Зимомря М. Духовні стремління О. Духновича в оцінках Августина Волошина та Едуарда Вінтера. *О.В. Духнович і слов'янський світ*: Матеріали наукової конференції (23–24 квітня 1993 р.). / Закарп. обл. держ. адміністр. / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1993. С. 178–179.
200. Вегеш М., Ілько В. Про масовий перехід кордону юнаками і дівчатами Східної Галичини на Закарпаття у 1938–1939 роках. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича (23–24 жовтня 1992 р.)* / Закарпатський краєзнавчий музей. Ужгород, 1992. С. 274–276.
201. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України. 2-ге видання, доповнене. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 480 с.

202. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України. Ужгород: Карпати, 2005. 464 с.
203. Вегеш М., Кляп М., Тарасюк В., Токар М. Августин Волошин: Життя і помисли президента Карпатської України / 2-е вид., допов. Ужгород: Карпати, 2009. 480 с.
204. Вегеш М., Король І. Організації української діаспори США і Канади та Карпатська Україна. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: історія* / Мініст. освіти України, Ужгород. держ. ун-т; [Редколег.: І.Ф. Король (голова) та ін.]. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 67–70.
205. Вегеш М., Малець О. Угорщина і Карпатська Україна. *Самостійна Україна*. 1999. № 7–10.
206. Вегеш М., Марина В. Карпатська Україна на фоні міжнародних відносин. Незалежність Карпатської України. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія. Соціологія. Філософія*. Випуск 11. Ужгород: Видавництво Ужгородського національного університету «Говерла», 2009. С. 19–26.
207. Вегеш М., Мишанич О. Борканюк Олекса Олексійович. *Енциклопедія Сучасної України* / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України. Т. 2. Біо–Бя. К., 2004. С. 319.
208. Вегеш М., Міщанин В. Події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні. *Молодь — Україні: (Наукові записки молодих вчених Ужгород. держ. ун-ту)*. До 50-річчя Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. Т. 5–6. С. 189–190.
209. Вегеш М., Міщанин В. Проугорська «п'ята колона» у Карпатській Україні (1938–1939 рр.). *Молодь — Україні: (Наукові записки молодих вчених Ужгород. держ. ун-ту)*. До 50-річчя Ужгородського державного університету. Ужгород, 1995. С. 181–185.
210. Вегеш М., Олашин М. Про Карпатську Січ та її команданта: [Рец. на кн.: Дмитро Климпуш — головний командант «Карпатської Січі». Ужгород, 1997] *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України* / Ужгородський державний університет, Кафедра політології. Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 87–89.
211. Вегеш М., Палінчак М. Державно-правові основи існування Карпато-Української держави (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 3. Ужгород, 2018. С. 17–28.
212. Вегеш М., Палінчак М. Релігія і церква в Карпатській Україні (1938–1939). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Міжнародні відносини. Випуск 4. Ужгород, 2018. С. 89–98.

213. Вегеш М., Палінчак М. Чехословаччина та Карпатська Україна (1938–1939 рр.): від Мюнхенської конференції до «гібридної війни». *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Міжнародні відносини. 2019. Випуск 6. С. 54–70.
214. Вегеш М., Росак В. Велич і трагедія Августина Волошина. *Carpatica — Карпатика: Історичні та історіографічні студії. До ювілею доктора історичних наук, професора Володимира Васильовича Грабовецького / Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства*. Ужгород, 2003. Вип. 24. С. 265–343.
215. Вегеш М., Токар М. Автономний Земледільський Союз (АЗС). *Енциклопедія Сучасної України / Національна академія наук України, Наукове т-во ім. Т. Шевченка, Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України; [М.М. Дзюба, А.І. Жуковський, О.М. Романів — співголови]*. Київ, 2001. Т. I (А). С. 128.
216. Вегеш М., Токар М. Бенеш Едвард. *Енциклопедія Сучасної України / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України*. Т. 2. Б–Біо. К., 2003. С. 455–456.
217. Вегеш М., Токар М. Бескид Антін Григорович. *Енциклопедія Сучасної України / Національна академія наук України; Наукове товариство Шевченка; Координаційне бюро Енциклопедії Сучасної України НАН України*. Т. 2. Б–Біо. К., 2003. С. 547.
218. Вегеш М., Токар М. Вершина духу. До 80-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2018. 324 с., іл.
219. Вегеш М., Токар М. Закарпатський крайовий комітет Комуністичної партії Чехо-Словаччини. *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 10 (З–Зор). К., 2010. С. 151.
220. Вегеш М., Токар М. Карпато-Українське державотворення: До 70-річчя проголошення державної незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 536 с.
221. Вегеш М., Токар М. Карпатська Україна на шляху державотворення. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 448 с.
222. Вегеш М., Туряниця В. Августин Волошин (1874–1945): Бібліографічний покажчик. Ужгородський державний університет. Ужгород, 1994. 25 с.
223. Вегеш М., Туряниця В. Короткий життєпис Августина Волошина (1874–1945) / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 29 с.
224. Вегеш М., Туряниця В. У вінок шани і визнання / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 36 с.

225. Вегеш М., Туряниця В., Чаварга І. Смерть президента: Останні дні життя і смерть президента Карпатської України Августина Волошина / Ужгородський державний університет. Ужгород, 1995. 40 с.
226. Венгрия и Вторая мировая война: Секретные дипломатические документы из истории кануна и пери ода войны. М.: Издательство иностранной литературы, 1962. 367 с.
227. Від Срібної землі до Карпатської України / Упорядник Ю. Шимон. Ужгород, 1999. 19 с.
228. Віденський арбітраж. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 267.
229. Віднянський С. Бродій Андрій Іванович. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання* / Відп. ред. В.М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 290–292.
230. Віднянський С. Волошин Августин Іванович. *Уряди України у ХХ ст.: науково-документальне видання* / Відп. ред. В.М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 293–298.
231. Віднянський С. Державний устрій Підкарпатської Русі — Карпатської України. *Історія державної служби в Україні: У п'яти томах*. Т. 2 / Відповідальні редактори: Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. К.: Ніка-Центр, 2009. С. 33–96.
232. Віднянський С.В. Закарпаття у складі Чехословацької республіки: формування державних структур і громадсько-політичне життя краю у 20-х першій половині 30-х років ХХ ст. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць*. К., 2002. Вип. 6. С. 297–318.
233. Віднянський С. Закарпаття — Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей. К., 2009. Вип. 15: у 2-х ч. Ч. 1. С. 184–207.
234. Віднянський С. Закарпаття: від «землі без імені» до власної державності — Карпатської України. *Україна–Європа–Світ*. Міжнародний збірник наукових праць Серія: Історія, міжнародні відносини. Вип. 13. Тернопіль, 2014. С. 111–126.
235. Віднянський С. Карпатська Україна як етап українського державотворення. *Український історичний журнал*. 2019. № 2. С. 67–93.
236. Віднянський С.В. Карпатська Україна як форма української державності напередодні Другої світової війни. *Друга світова війна і доля народів України: Тези доповідей 3-ї Всеукраїнської наукової конференції*. К., 2008. С. 42–43.
237. Віднянський С. В. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.). К., 1994. 82 с.

238. Віднянський С. Національна політика Праги у Підкарпатській Русі. *Національне питання в Україні ХХ — початку ХХІ ст.: історичні нариси*. К., 2012. СС. 283–304, 335–337.
239. Віднянський С. Політичний рух на Буковині та Закарпатті. *Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст.* / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. С. 616–662.
240. Віднянський С.В. Українські землі у складі Чехословаччини. *Економічна історія України: Історико-економічне дослідження*: в 2 т. Т. 2. К., 2011. С. 301–320.
241. Віднянський С. Уряди Карпатської України (1938–1939 рр.). *Уряди України у ХХ ст.*: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. С. 273–289.
242. Вінч М. «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України. К.: Темпора, 2012. 348 с.
243. Волошин Августин. *Радянська Енциклопедія історії України*. Т. 1. К., 1969. С. 355.
244. Волянський О. Перед загрозою мадярського наступу. *Зовіт Срібної землі*. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. С. 100–104.
245. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін. [Відп. ред. М.М. Вегеш]. Ужгород, 2002. 709 с.
246. Врецьона Євген. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 1. Львів, 1993. С. 322.
247. Вчені, письменники і політичні діячі про Україну: (Збірник наукових праць) / Ужгород. держ. ун-т, Ужгород. культ.-осв. і благодійницьке т-во «Карпатське братство». Ужгород, 1996. Вип. 1.
248. Габор В. Українські часописи Ужгорода. 1867–1944. Історико-бібліографічне дослідження. Львів, 2003. 564 с.
249. Галас В., Поп І. Закарпаття в контексті політичної історії ХХ століття (Історіософські роздуми). Ужгород, 1995.
250. Ганчин В. Мюнхенська змова і Закарпаття. *Великий Жовтень і розквіт возз'єданого Закарпаття*. Ужгород: Карпати, 1970. С. 222–235.
251. Генерал Роман Шухевич. Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1966.
252. Гиря В. Угорська іредента в міжвоєнному Закарпатті («угорський фактор» у суспільно-політичному житті). Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2012. 200 с.

253. Гірняк Л. На стежках історичних подій. Карпатська Україна і наступні роки. Спогади і матеріали. Нью-Йорк, 1979. 341 с.
254. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы. СПб.: Издательский Дом «Нева», 2004. 416 с.
255. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / Четвертое издание, исправленное и дополненное. Харьков: «Фолио», 2018. 363 с.
256. Годьмаш П., Годьмаш С. Подкарпатская Русь и Украина. Ужгород, 2003. 389 с.
257. Гоменюк І. Провісники Другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Від розпаду імперій до Гляйвіцької провокації. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2017. 352 с.
258. Гомоннай В.В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.). Ужгород: Закарпаття, 1992. 290 с.
259. Гомоннай В.В. Нариси з розвитку педагогічної думки і школи Закарпаття. Ч. I–II. Ужгород, 1990. 135 с.
260. Гомоннай В., Росул В. Концепція Августина Волошина про формування професії вчителя. Ужгород, 1995. 19 с.
261. Гомоннай В., Росул В. Культурно-освітні діячі Закарпаття. Ужгород, 1996. 30 с.
262. Гостиняк С. Державотворчі намагання закарпатських українців у «Щоденнику» Василя Гренджі-Донського. *Науковий збірник Музею української культури у Свиднику*. Братислава–Пряшів: Словацьке педагогічне вид-во; Відділ української літератури, 1994. Вип. 19. С. 398–402.
263. Гоца Е., Турияница В. Августин Волошин про статеве виховання молоді. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 271–274.
264. Гранчак І. Олекса Олексійович Борканюк. Ужгород, 1974.
265. Гранчак І.М., Поп І.І. Закарпаття в чехословацько-радянських відносинах періоду другої світової війни. *Карпатика. Актуальні питання історії, історіографії і культури країн Центральної і Південно-Східної Європи*. Ужгород, 1993. С. 223–236.
266. Гренджа-Донська З. «Ми є лишень короткі епізоди...»: Життя і творчість Василя Гренджі-Донського. Ужгород: Срібна Земля, 1993.
267. Гренджа-Донський В. Я теж Українець: Публіцистика / Упорядкування, передмова, підготовка текстів, пояснення слів і виразів та примітки В. І. Ільницького. Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2003. 520 с.

268. Гренджа-Донський В. Твори. Бібліографія. Зібрала і впоряд. Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Карпатський Союз, 1992. Т. XII. Додаткові твори.
269. Гренджа-Донський В. Т. IX. Публіцистика / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1989. 502 с.
270. Гренджа-Донський В. Т. VIII. Щастя і горе Карпатської України: щоденник / Зібрала і впорядкувала Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1987. 487 с.
271. Гренджа-Донський В. Том X. Спогади. Листи / Зібрала, впорядкувала і доповнила Зірка Гренджа-Донська. Вашингтон: Видання Карпатського Союзу, 1988. 518 с.
272. Гренджа-Донський В. Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д.М. Федаки; вступна стаття В.І. Ільницького, Д.М. Федаки. Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2002. 516 с.
273. Д.К. Організація Народної Оборони «Карпатська Січ» (ОНОКС). *Енциклопедія Українознавства*. Загальна частина. Т. 3. К., 1995. С. 1186.
274. Дад А. Чотири з тисячі: в дворіччя березня Карпатської України (Колодзінський-Гузар, Косак-Тарнавський, Блестів-Гайдамака, Тацинець-Крот). Прага: УНО, 1941.
275. Данилець Ю. Православна церква на Закарпатті у першій половині ХХ ст. / Передмова В. Фенича. Ужгород: Карпати, 2009. 376 с.
276. Данилюк Д. Карпатська Україна в українській історіографії. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 42–47.
277. Данилюк Д.Д. Історія Закарпаття: навч. посіб. Ужгород, 2013. 304 с.
278. Делеган В. Львівська «Просвіта» і становлення та діяльність просвітянської організації на Закарпатті. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 45–51.
279. Дем'ян Г. Культурно-наукова і громадсько-політична діяльність Августина Волошина: Доповідь на 4 сесії Великої Ради Руху. *Вісник Руху*. К., 1990. № 4. Ч. 1.
280. Дем'ян Г. О. Духнович у творчості А. Волошина-літературознавця. *Дукля*. 1991. № 2. С. 32–33.
281. Демко М. Андрей Бродий. *Земледельческий календарь на год 1939*. Ужгород, 1938. С. 81–84.
282. Державно-правовий статус Закарпаття у складі Чехословаччини у 1919–1945 роках: Матеріали наукової конференції. 3–4 жовтня 1996 р. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ комітету у справах преси та інформації, 1997.

283. Діячі історії, науки і культури Закарпаття. Малий енциклопедичний словник / 270 біо-бібліографій, видання друге, доповнене і перероблене. Ужгород, 1999.
284. Дмитро Климуш — головний комендант «Карпатської Січі». Документи, спогади, статті, вірші / Упорядники О.Д. Довганич, М.І. Кухта. Ужгород, 1997.
285. Добей Ю. Тернистими шляхами. Ужгород–Прага, 2001.
286. Добриловський М. Карпатська Україна. Подебради: Український технічно-господарський інститут, 1939.
287. Довганич О. Голгофа жертв політичних репресій. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2009. 304 с.
288. Довганич О. Головний командант. *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 52–56.
289. Довганич О. Оцінка «Карпатської Січі» та її провідників Вікентієм Шандором та іншими істориками і політичними діячами. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Ужгород, 1999. Річник II–III (XVI–XVIII). С. 75–78.
290. Довганич О. У тенетах «Смершу». Репресовані діячі Карпатської України. Статті і нариси. Ужгород, 2002. 60 с.
291. Довганич О. Чорний ворон кричє... Василь Гренджа-Донський про злочини угорського окупаційного режиму. *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 48–49.
292. Довганич О., Хланта О. У жорнах сталінських репресій. З історії ліквідації греко-католицької церкви та її возз'єднання з руською православною церквою, переслідування інших релігійних громад у 40–50-х роках ХХ століття. Ужгород: «Карпати» — «Гражда», 1999.
293. Довганич О.Д. Основні проблеми історії Закарпаття періоду Другої світової війни. *Carpatica — Карпатика*: Проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Вип. 12. Ужгород, 2001. С. 54–58.
294. Довганич О.Д. Роки лихоліття: невідомі сторінки і трагічні долі (Історико-краєзнавчі статті і нариси). Ужгород, 1995.
295. Довганич О.Д., Пашкуй З.А., Троян М.В. Закарпаття в роки війни. Ужгород: Карпати, 1990. 174 с.
296. Довгей В. Погляд за лаштунки. Збірник статей. Львів: ЛьвЦНТІЕ, 2006. 172 с.
297. Документи свідчать. Ужгород: Карпати, 1985. 160 с.
298. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. Из архива МИД Германии: в 2 т. М.: Издательство политической литературы, 1981.
299. Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений. Т. 3. Июнь 1934 — март 1939 г. М.: Наука, 1978. 647 с.

300. Документи по истории Мюнхенского сговора. 1937–1939. М.: Издательство политической литературы, 1979. 342 с.
301. Домбровський Д. Польща і Закарпаття. 1938–1939. К.: Темпора, 2012. 392 с.
302. Донцов Д. Березень 1939. *Вістник*. Львів, 1939. Т. 7. № 4. С. 298–305.
303. Єфремів С. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. 100 с.
304. Єфремів С. Бої 14–15 березня на Карпатській Україні. *За державність*. Матеріали до історії війська українського. Торонто: Український воєнно-історичний інститут, 1966. Т. II. С. 128–165.
305. Єфремів С. Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. 96 с.
306. Єфремов С. *Енциклопедія України*: Словникова частина. Львів, 1993. Т. 2. С. 66.
307. Жегуц І. Гуцульське село в Карпатській Україні 1930-х років. *Гуцульщина*. Торонто, 1989. С. 11–14.
308. Животко А. Нарис історії української преси (курс лекцій). Подебради, 1937. 116 с.
309. Животко А. Нарис історії української преси / з передмовою К. Костева. Мюнхен, 1989–90. 335 с.
310. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (IX–XXI ст.). Навчальний посібник для студентів-україністів. Ужгород: Гражда, 2009. 432 с.
311. Задорожний Володимир Євгенович. Історіографічні студії / Передмова Івана Хланти. Ужгород: Гражда, 2016.
312. Закарпаття в Енциклопедії Українознавства / Редактор-упорядник В. Маркусь. Ужгород: Вид-во «Гражда», 2003.
313. Закарпаття в етнонаціональному вимірі. К., 2008.
314. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура (україномовний варіант українсько-угорського видання). Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.
315. Закарпаття під Угорщиною. 1938–1944 / Упорядкування та передмова Василя Маркуся та Василя Худанича. Ужгород: Карпати — Гражда, 1999.
316. Закарпаття в складі Чехословаччини: Проблеми відродження і національного розвитку: Доповіді наукового семінару, присвяченого 80-ій річниці утворення Чехословаччини. 28 жовтня 1998 р. Ужгород, 1999.
317. Закарпатська Україна: історія — традиція — ідентичність / За ред. Є. Пашенко. Загреб, 2013.

318. Закарпатська Україна. Осінь 1944 року: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю визволення Закарпаття від фашизму та 50-річчю Першого з'їзду Народних Комітетів Закарпатської України (Ужгород, 18 листопада 1994 р.) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995.
319. Закарпатська Україна: 1945 рік: Матеріали наукової конференції, присвяченої 50-річчю Перемоги над фашизмом та 50-річчю возз'єднання Закарпаття з Україною. 26 травня 1995 р. Ужгород: Патент, 1995.
320. Закарпатська Україна у складі Чехословаччини (1919–1939): Збірник матеріалів 6-ої наукової конференції. 2–4 вересня 1998 р. Пряшів, 2000.
321. Заповіт Срібної землі. Карпатська Україна в боротьбі за незалежність / Серія «Подвижники національної ідеї». Львів: Світ, 2001. 192 с.
322. За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади / Упор. В. Маркус, В. Худанич. Ужгород: «Гражда», 1994.
323. Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи ХХ століття. Ужгород, 2007. 385 с.
324. Зимомря М. Августин Волошин — видатний вчений-педагог України. *Дукля*. 1995. № 1. С. 34–46.
325. Зимомря М. Наші педагоги. Концептуальні погляди Августина Волошина на синтез навчання та виховання в умовах школи й сім'ї. *Слово педагога*. 1995. Ч. I. С. 17–19.
326. Зілгалов В. Український вільний університет у Празі і Карпатська Україна. *Тези III-ої народознавчої науково-практичної конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження О. Маркуша*. 25–26 жовтня 1991 р. Хуст, 1991. С. 49–51.
327. Злепко Д. Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх. *ЗНТШ*. Т. ССХХVIII. Праці історико-філософської секції. Львів, 1994. С. 249–308.
328. Йосипенко В. Зимові сутінки червневих днів: Деякі подробиці перебування Августина Волошина в Лефортово. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1994. № 1.
329. Ігнатишин-Логош М. З над синіх просторів Карпат...: [спогад]. *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 192–197.
330. Історія Ужгорода: Історичний нарис / Керівник М.П. Тиводар. Ужгород: Карпати, 1993. 219 с.
331. Історія України в історичних портретах (Збірник наукових праць). Ужгород, 1996.

332. Кальницький П. Вчений, поет і громадсько-політичний діяч (О. Ольжич). *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 109–111.
333. Каминский И.В. Автономия карпаторусского народа и Мадярии. *Земледельческий календарь на год 1939*. С. 43–47.
334. Карпатська Україна — 50. Торонто, 1988.
335. Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. 10–11 березня 1999 р. Ужгород, 1999.
336. Карпатська Україна (1938–1939): Збірник архівних документів і матеріалів / Упорядники: М. Делеган, С. Вискварко. Ужгород: Карпати, 2009. 288 с.
337. Карпатська Україна (1938–1939). Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції до 70-річчя проголошення Карпатської України. Пряшів, 5 березня 2009 року. Пряшів–Ужгород, 2010.
338. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 1. Карпатська Україна. Документи і матеріали / Упорядники — О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря; редакційна колегія: М.А. Попович (голова), О.Д. Довганич (заст. голови), М.М. Вегеш, М.В. Делеган, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун, І.Ю. Коршинський, О.Ю. Кучерява, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2009. 755 с.
339. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: У двох томах. Том 2. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії / Упорядник С.Д. Федака; редакційна колегія: І.І. Качур (голова), М.М. Вегеш, О.Д. Гаврош, М.В. Делеган, В.І. Дмитрук, О.Д. Довганич, В.К. Дрогальчук, О.М. Корсун (заст. голови), І.Ю. Коршинський, Ю.В. Мойш, М.В. Олашин, О.М. Пагіря, С.Д. Федака; редактор Д.М. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво «Закарпаття», 2010.
340. Карпатська Україна — етап українського державотворення: історія і сучасність. Матеріали наукової конференції, присвяченої 80-річчю проголошення незалежності Карпато-Української держави і 145-річчю від дня народження видатного закарпатського політика і громадсько-культурного мислителя Августина Волошина. Ужгород, 2019.
341. Карпатська Україна — незалежна держава. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої Незалежності Карпатської України (м. Ужгород, 14–15 березня 2019 року) / Вступне слово В. Смоланки; Редкол.: М. Вегеш (голова), С. Віднянський, М. Лендьел,

- О. Пагіря, М. Токар, С. Федака (члени редкол.). Ужгород: видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2019. 404 с.
342. Карпатська Україна: географія — історія — культура. Львів, 1939.
343. Карпатська Україна. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 474.
344. Карпатська Україна і Августин Волошин. Матеріали міжнародної наукової конференції «Карпатська Україна — пролог відродження української держави» (Ужгород, 11–12 березня 1994 року). Ужгород, 1995.
345. Карпатська Україна і Карпатська Січ. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України і Карпатської Січі. м. Хуст, 14 березня 1999 р. Ужгород, 1999.
346. Карпатська Україна: питання державно-правового розвитку і міжнародного становища: Доповіді та повідомлення наукової конференції, присвяченої 60-річчю проголошення незалежності Карпатської України. 10–11 березня 1999 р. Ужгород, 1999.
347. Карпатська Січ: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 56-ій річниці Карпатської Січі. Ужгород: МПП «Гражда», 1996.
348. Карпатський І. Пізнайте правду. Нью-Йорк: Комітет оборони Карпатської України, 1939.
349. Качалуба М. З моєї Одиссеї. Частина 3. Лікарські спомини з Карпатської України й Словаччини. Прудентополіс: Шерне, 1983. 177 с.
350. Качалуба М. Муза і стетоскоп. Пряшів, 2008. 318 с.
351. Качалуба М. Спогади. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 58–59.
352. Качуровський В. «...Політичні аналфabetи». *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 77–81.
353. Книга Памяті України. Закарпатська область: У 2-х томах. Т. 2. Ужгород: Карпати, 1998.
354. Кічак І. Незалежна Карпатська Україна. *Визвольний шлях*. 1993. Кн. 3. С. 259–261.
355. Ключурак С. До волі. Ужгород: Ліра, 2009. 184 с.
356. Ключурак Степан. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 1045.
357. Кляп М. Деякі питання історії церкви Закарпаття в працях А. Волошина. *Ужгородській унії — 350 років*. Матеріали міжнародної конференції. Ужгород, 1997. С. 114–116.
358. Кляп М. Історичні умови формування світогляду А. Волошина як педагога. *Молодь — Україні*. Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету. Т. 9. Ужгород, 1996. С. 144–156.

359. Кляп М. Педагогічна та освітньо-культурна діяльність Августина Волошина в міжвоєнний період (1919–1939). Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2001. 152 с.
360. Кляп М. Підручники з математики Августина Волошина. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1 (6). С. 72–76.
361. Кляп М. Розробка А. Волошином методики духовного виховання. *Обрії* (Науково-педагогічний журнал). 1998. № 1 (6). С. 117–119.
362. Книш З. Розбрат. Спогади і матеріали до розколу ОУН у 1940–1941 роках. Торонто: Срібна сурма, 1960.
363. Книш З. Становлення ОУН. К.: В-во ім. Олени Теліги, 1994.
364. Книш З. Ярослав Барановський. Париж, 1990.
365. Колодзінський Михайло. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 1083.
366. Комаринський Володимир. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. 1087.
367. Комуністична партія Закарпатської України. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 1096.
368. Кореневич П. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу в ЗСА*. 1972. № 3–4. С. 35–40.
369. Кореневич П. Спомини. *Вісник Карпатського Союзу*. Випуск 7–8. Нью-Йорк, 1972. С. 7–8.
370. Корчак-Городинський О. Карпатська Україна в документах німецького міністерства закордонних справ в рр. 1938–1939. *Новий шлях*. 1987. 24 жовт.
371. Косик В. Проблематика історії ОУН–УПА. *Матеріали наукової конференції «Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія (історія, уроки, сучасність)»*. Стрий, 1993. С. 24–28.
372. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. 660 с.
373. Коссак Зенон. *Енциклопедія Українознавства*: Словникова частина. Т. 3. Львів, 1994. С. 1146.
374. Красне Поле. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999.
375. Кришеник В. Наздоганяючи минуле. Його історія: спогади про батька. Ужгород: Видавництво Гражда, 2012. 340 с.
376. Кубійович В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 2. К., 1995. С. 715–727.
377. Кук В. Ми завжди дбали про Закарпаття. *Визвольний шлях*. 1999. № 10.
378. Культура і побут Українських Карпат. Матеріали республіканської наукової конференції. Ужгород, 1973.

379. Культура Українських Карпат: традиції і сучасність: Матеріали міжнародної наукової конференції (Ужгород, 1–4 вересня 1993 р.). Ужгород: МПП «Гражда», 1994.
380. Куля Ф. І. Німецькомовна історіографія 30–50-х років про Україну і Карпатську Україну. *Науковий вісник Закарпатського інституту імені А. Волошина*. Випуск 1. Ужгород, 2001. С. 41–43.
381. Куля Ф. Між державами Європи: (Німецькомовна історіографія про Україну і Закарпаття). *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 51–52.
382. Куля Ф. Погляд із Берліна (Аксель Шмідт і його книга «Україна. Країна майбутнього»). *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 82–83.
383. Куля Ф., Куля Я., Вакула Н. Микола Різдорфер — лікар, громадський діяч на Закарпатті у 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія «Медицина». Випуск 24. Ужгород, 2005. С. 183–185.
384. Куля Ф., Куля Я., Вакула Н. Микола Різдорфер: лікар-геронтолог, соціолог і громадський діяч на Закарпатті в 30-ті роки ХХ ст. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 10. Ужгород, 2004. С. 154–157.
385. Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Т. 1. 1939–1953. К.: Наукова думка, 1995. 748 с.
386. Купяк Д. Спогади не розстріляного. Торонто–Нью-Йорк, 1991. 431 с.
387. Кучер Т. Юліан Химинець — організатор ОУН в Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 106–108.
388. Кучерепа М.М., Савчук М.Л. Метаморфоза українського національного козацького товариства в міжвоєнний період (1920–1939). *Шоста Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства*. С. 62–63.
389. Кучерук О. Карпатська Україна. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 16 с.
390. Кущинський А. З нагоди 99-ої річниці народження о. Августина Волошина. *Українське козацтво*. 1973. С. 21–25.
391. Кущинський А. Закарпаття в боротьбі: спогад. Буенос-Айрес: В-во Юліана Середяка, 1981. 224 с.
392. Кущинський А. Зі славних днів Карпатської України. *Самостійна Україна*. 1961. Т. 14. № 4. С. 8–11.
393. Лабунька М. Останній ректор УВУ в Празі. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 69–70.
394. Лар В. Про діяльність президента Волошина. *Ковчег*. 1948. Ч. 5–11.
395. Левицький В. Гітлер, чехи і Карпатська Україна: Чи скінчиться віра в поміч Гітлера після того, що сталося з Карпатською Україною. Скрантон: Друкарня народної волі, 1939.

396. Лемак В. «Відкидаємо спосіб обманювання всього світу...». Американські русини і проблема вирішення автономії Підкарпатської Русі 20–30-х років. *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 62–65.
397. Лемак В. Формування і діяльність уряду Андрія Бродія (жовтень 1938 р.). *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 4. С. 81–91.
398. Лемак В.В. Карпатська Україна і Німеччина в 1938–1939 роках. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1993. С. 46–55.
399. Лешко А. Спогади очевидця. *Календар «Просвіти» на 2000 рік*. Ужгород, 2000. С. 48–49.
400. Лисюк-Каленик Григорій. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 4. Львів, 1994. С. 1298.
401. Лисяк-Рудницький І. Карпатській Україні. *Нація в Поході*. 1939. Ч. 3. 30 березня.
402. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 1 / Пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака, А. Дешиці, Г. Киван, Е. Панкєєвої. К.: Основи — Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 554 с.
403. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. В 2-х тт. Т. 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. К.: Основи — Інститут державного управління та місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України, 1994. 573 с.
404. Литвин В.М. Україна: міжвоєнна доба (1921–1938 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2003. 512 с.
405. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. I. К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. 920 с.
406. Ліквідація УГКЦ (1939–1946). Документи радянських органів безпеки / Упор. Сергій Кокін, Наталія Сердюк, Станіслав Сердюк; за заг. ред. Володимира Сергійчука. Т. II. К.: ПП Сергійчук М.І., 2006. 804 с.
407. Література до 60-річчя Карпатської України: Вибрана бібліографія: (Із фондів Наукової бібліотеки УЖДУ) / Упор. О.Д. Закривидорога, Г.З. Шарган. Ужгород, 2000.
408. Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади. Книга 1 (Підготували Я. Лялька, П. Максимук, І. Патер та ін.). Авт. передмови Я. Лялька, Р. Бачинський. Львів: Просвіта, 1993. 800 с.+ іл.
409. Ліхтей І. Єпископ Діонісій Наряді і Карпатська Україна (листопад 1938 — березень 1939). *Дзвони*. 1995. Ч. 4. С. 4–5.
410. Магочій П.Р. Історія України. К.: Критика, 2007. 640 с.

411. Магочій П.Р. Народ нізвідки. Ілюстрована історія карпаторусинів. Ужгород: Видавництво В. Падяка, 2006. 120 с.
412. Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). Ужгород, 1994. 296 с.
413. Мазурок О., Дідик В. Роль Закарпатської «Просвіти» в налагодженні зв'язків краю зі Східною Галичиною в 20–30-ті роки ХХ ст. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород: Закарпатське крайове товариство «Просвіта», 1996. С. 38–44.
414. Мазурок О., Павленко Г., Ситник О. Документи ДАЗО як джерело до вивчення історії німців Закарпаття (1939–1959). *Німці на Закарпатті (Х–ХХ ст.)*. Карпатика. Випуск 4. Ужгород: Патент, 1996. С. 64–73.
415. Макара М. Гнані долею (Етно-соціальний нарис історії єврейства на Закарпатті). *Карпатський край*. 1995. № 9–12. С. 12–18.
416. Малець О. Родина Остапчуків у Закарпатті. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 277.
417. Маркусь В. (В.М.) Карпатська Січ. *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина*. Т. 3. Львів, 1994. С. 974.
418. Маркусь В. (Марко Василь). Спомини: Літературні спроби-публікації 40-х років. Ужгород: Гражда, 1995.
419. Маркусь В. «Ковнерська справа» з погляду учасника та з сучасної політологічної перспективи. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород: «Гражда», 1994. С. 21–31.
420. Маркусь В. Августин Волошин. *Енциклопедія Українознавства*. Т. I. Львів, 1995. С. 315.
421. Маркусь В. Від тисячолітньої неволі до державного відродження. *Сучасність*. 1990. № 6. С. 71.
422. Маркусь В. Закарпаття. *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. Т. 2. К., 1996. С. 720–723.
423. Маркусь В. Мадярска окупація Карпатської України в 1939–1944 рр. *Вісник* (Нью-Йорк). 1952. Т. 6. № 2. С. 15–22.
424. Маркусь В. Політична і державно-правна еволюція українського Закарпаття. Ужгород: Гражда, 1994.
425. Маркусь В. Хустська гімназія — твердиня освіти і національного освідомлення східного Закарпаття. *Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції*. Ужгород: Гражда, 1994. С. 8–16.
426. Маркуш О. Августин Волошин. *Наш рідний край*. 1924. № 8. С. 2–4.

427. Марьина В. Закарпатская Украина (Подкарпатская Русь) в политике Бенеша и Сталина. 1939–1945 гг. М., 2003. 304 с.
428. Минулося, та не забулось ... Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / Упорядкування, вступна стаття Івана Хланти. Ужгород: Карпати, 2009. 272 с.
429. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і Матеріали. 1899–1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 1. Пастирське вчення та діяльність / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1998. 572 с.
430. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Документи і матеріали. 1899–1944 / Упор. Оксана Гайова, Андрій Кравчук. Т. II. Церква і суспільне питання. Книга 2: листування / За ред. Андрія Кравчука. Львів: Видавництво отців василіан «Місіонер», 1999. 571–1096 с.
431. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність. Церква і Церковна єдність. Документи і матеріали. 1899–1944 / Упор. Андрій Кравчук, Оксана Гайова. Т. 1. Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу — Видавничий Відділ «Свічадо», 1995. 524 с.
432. Михайлюк М.В. Закарпатська преса про ставлення урядовців Підкарпатської Русі / Карпатської України та Карпатської Січі до єврейської громади. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 1 (40). С. 70–77.
433. Мишанич О. «Карпаторусинство», його джерела й еволюція у ХХ ст. Дрогобич, 1992.
434. Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців: Історико-літературний нарис. Ужгород: Карпати, 1991. 61 с.
435. Мишанич О. Життя і творчість Августина Волошина. Ужгород: Закарпаття, 2002. 48 с.
436. Мишанич О. Карпати нас не розлучать: Літературно-критичні статті і дослідження. Ужгород: Срібна земля, 1993.
437. Мишанич О. Політичне русинство: що за ним: Науково-публіцистичні праці. Ужгород: Гражда, 1994.
438. Мишак І. Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків. *Історіографічні дослідження в Україні*. Випуск 19. К., 2018. С. 410–421.
439. Мірчук П. Карпатська Україна (витяг з «Нарису історії ОУН 1920–1939 роки»). К., 2009. 87 с.
440. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. — Т. 1 / За редакцією С. Ленкавського. Мюнхен–Лондон–Нью-Йорк, 1968. 642 с.

441. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки. Видання третє. К.: Українська видавнича спілка, 2007. 1008 с.
442. Мірчук П. Роман Шухевич (Ген. Тарас Чупринка). Командир Армії безсмертних. Нью-Йорк–Торонто–Лондон: Товариство колишніх вояків УПА в ЗСА, Канаді і Європі, 1970. 269 с.
443. Міщанин В. Промисловість Карпатської України (За матеріалами урядової газети «Нова свобода»). *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 4. С. 92–107.
444. Мороз М. Традиції шкільних підручників Л.М. Толстого, К.Д. Ушинського в «Часописі для угро-руської молоді» А. Волошина і «Світлі» О. Маркуша. *Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті Івана Панькевича*. Ужгород, 1992. С. 335–337.
445. Мостепан Я. Михайло Колодзінський (В 60-ліття з дня героїської смерті). *Визвольний шлях*. 1993. Кн. 5. С. 555–561.
446. Мулеса В. Гей ви, стрільці січовії. *Карпатський край*. 1991. 3 вересня.
447. Мушинка М. «Прихильником радянської влади на Карпатській Україні я ніколи не був...» (Знайдено судову справу Степана Клочурака). *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 47–52.
448. Мушинка М. До волі — з вінком терновим. Степан Клочурак. До волі. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2009. С. 5–10.
449. Мушинка М. Лицар волі. Життя і політично-громадська діяльність Степана Клочурака. Ужгород, 1995. 284 с.
450. Мушинка М. Музей Визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів: Історико-архівні нариси. К., 2005. 128 с., іл.
451. Мушинка М. Передмова. Єфремів Сергій. Бої на Карпатській Україні 14–15 березня 1939 року. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2019. С. 5–22.
452. Мушинка М. Резолюція з'їзду закарпатських українців у Станіславові (Івано-Франківську) з травня 1919 року. *Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник IV (XVIII). Ужгород, 2000. С. 48–51.
453. Мушинка М. Спогади С.Ф. Єфремова про березень 1939 р. в Карпатській Україні. Сергій Єфремов. Бої 14–15 березня 1939 року на Карпатській Україні. Ужгород: Видавництво Гражда, 2009. С. 4–16.
454. Мушинка М. Степан Пап і його «Велика боротьба». Пап С. Велика боротьба / Передмова акад. Миколи Мушинки. Ужгород: Гражда, 2015. С. 3–9.
455. Нарис історії «Просвіти». Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993.

456. Нариси з історії дипломатії України / О.І. Галенко, Є.Є. Камінський, М.В. Кірсенко та ін., під ред. В.А. Смолія. К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2001. 736 с.
457. Нариси історії Закарпаття. Т. II. (1918–1945). Ужгород: Вид-во «Закарпаття», 1995. 663 с.
458. Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді: На пошану д-ра Вікентія Шандора; [Редколег.: Й. Баглай, Д. Данилюк, О. Довганич, В. Задорожний, В. Ілько, І. Сенько, П. Федака, О. Хланта, В. Худанич]. Ужгород: Закарп. крайове т-во «Просвіта», 1999. Річник II–III (XVI–XVII).
459. Науковий Збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді. Річник IV (XVIII). Карпатська Україна: Національне відродження. Політичний розвиток. Персоналії. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 60-річчю Карпатської України (11–12 березня 1999 року). Ужгород, 2000. С. 97–101.
460. Ольжич О. Незнаному воякові. К., 1994.
461. Онуфрик В. Спомин з Карпатської України. 1938–1939. Торонто–Ужгород, 1995. 77 с.
462. Оршан Я. Закарпаття. Париж, 1938.
463. Отець Августин Волошин в документах та пам'яті народній. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2017.
464. Офіцинський Р. Дипломатичні зусилля уряду Карпатської України в екзилі (студія та документи). *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 1. Ужгород, 1994. С. 8–24.
465. Офіцинський Р. Закарпатський крайком КПЧ у 1939–1941 роках. *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 4. С. 122–136.
466. Офіцинський Р. Німецький фактор на сторінках карпато-української газети «Нова свобода» (1938–1939). *Німці на Закарпатті (X–XX ст.)*. Карпатика. Випуск 4. Ужгород: Патент, 1995. С. 56–64.
467. Офіцинський Р. Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944). К., 1997. 244 с.
468. Офіцинський Р. Сучасні уявлення про Карпатську Україну. *Українське державотворення: альманах*. 2019. № 1. С. 44–47
469. Офіцинський Р., Довганич О. Закарпатська молодь у роки другої світової війни (До 50-ліття Перемоги). Ужгород, 1995.
470. Офіцинський Р. Парламентська діяльність угорських депутатів (1939–1944 рр.). *Молодь — Україні* (Наукові записки молодих учених Ужгородського державного університету). Т. 3 Ужгород, 1994. С. 117–137.

471. Павленко Г.В. Німці на Закарпатті. Ужгород, 1995.
472. Пагіря В. «Я світ узрів під Бескидом...»: сторінки історії. Ужгород: Карпати, 1993. С. 210–213.
473. Пагіря В. Світочі карпатського краю. Історичні портрети греко-католицьких священиків Мукачівської єпархії. Мукачево, 1996.
474. Пагіря В. Відлуння Карпат: сторінки історії. Ужгород: Срібна земля, 1994. С. 52–55.
475. Пагіря В. Зорі Верховини. Історія та історичні портрети про Воловеччину. Воловець, 1995. С. 53–55.
476. Пагіря О. Зовнішньополітичні маневри уряду Карпатської України в умовах угорської агресії (середина березня 1939 р.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. 2019. Випуск 2 (41). С. 8–19.
477. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: В двох книгах. Книга 1. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 352 с.
478. Пагіря О. Карпатська Україна в документах Другої Чехо-Словацької республіки: В двох книгах. Книга 2. Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2020. 862 с.
479. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. К.: Темпора, 2010. 152 с.
480. Пап С. (Пугач). У мадярській тюрмі: спомини молодого в'язня. Нью-Йорк: Карпатський Союз, 1978.
481. Пап С. Велика боротьба / Передмова акад. Миколи Мушинки. Ужгород: Гражда, 2015. 380 с.
482. Пап С. Скорбна путь. *Краєнка*. 1994. С. 102–109.
483. Пачовський В. Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України: Історичний нарис. Ужгород: Закарпаття, 1993.
484. Пекар А. Батько Волошин в обороні греко-католицької церкви. *Світло*. 1975. жовтень–листопад.
485. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності: Причинки до мартирологів Української Католицької Церкви під совітами. Рим-Торонто, 1982. 232 с.
486. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності / 2-ге видання. Львів, 2001. 288 с.
487. Пекар А. Митрополит А. Шептицький і закарпатські українці. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 107–108.
488. Пекар А. Нариси історії Церкви Закарпаття: у 2 т. / Внутрішня історія. Рим; Львів: Місіонер, 1997. Т. 2. 1997. 492 с.
489. Петрецький В. Політична еліта на сторінках «Нової свободи». До 70-річчя проголошення незалежності Карпатської України. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. 80 с.

490. Пирович В. Діяльність Зенона Коссака-Тарнавського в Карпатській Україні. *Carpatica — Карпатика*. Вип.7. Ужгород, 2001. С. 242–251.
491. Пластовий альманах. З нагоди п'ятдесятиріччя українського Пласту на Закарпатті. 1921–1971 / Зложив С. Пап-Пугач. Рим: Видання ЮГ, 1976. 196 с.
492. Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / Редкол. І.Ф. Курас (голова) та ін. Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940). Керівник тому В.П. Трошинський. К.: Генеза, 2003. 720 с.
493. Політична, культурна та громадська діяльність Каленика Лисюка (1887–1967). Клівленд, 1967. 55 с.
494. Поп И.И. Польско-венгерский альянс в период Мюнхена. *Мюнхен преддверие войны*. М.: Наука, 1988. С. 167–200.
495. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2001. 431 с.
496. Поп И. Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород: Издательство В. Падяка, 2006. 412 с.
497. Поп І. Закарпатська Україна в європейській кризі 1938–1939 рр. *Дукля*. 1967. р. 15. № 1. С. 62–66.
498. Поп І. Історія Закарпаття: критичні роздуми. *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 4–22.
499. Поп І., Петрище П., Ліхтей І. «Рота СТОС рапортує...» Трагічні березневі дні очима чехословацьких прикордонників. *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 42–46.
500. Посисень Г. «Високоповажний пане Меценасе...». *Карпатський край*. 1993. № 9–11. С. 35–39.
501. Пугач С. У мадярській тюрмі (Спмине молодого в'язня). Нью-Йорк, 1978. 39 с.
502. Пушкаш А.И. Венгрия во Второй мировой войне. Внешняя политика Венгрии (1938–1944 гг.). М.: Наука, 1963.
503. Пушкаш А. Цивилизация или варварство: Закарпатье 1918–1945. М., 2006. 564 с.
504. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга перша. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. 788 с.
505. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Закарпатська область. У двох книгах. Книга друга. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2004. 800 с.
506. Ребрик Н.О. Степан-Севастиан Сабол (Зореслав). Ужгород, 1998. 87 с.
507. Решетило С. «Наші незрілість і нерозум». *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 38–40.

508. Ринажевський Б. Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939). Львів: Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. 197 с.
509. Рогач І. Хочемо з'єднання сили народу. Ужгород: Свобода, 1938.
510. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 1. К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. 640 с.
511. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / За заг. ред. В. Сергійчука. Т. 2. К.: ПП Сергійчук М.І., 2007. 584 с.
512. Росоха С. Карпатська Січ. *Історія Українського війська*. Вінніпег, 1953. С. 593–603.
513. Росоха С.О. Августин Волошин як педагог і вчитель. *Наша думка*. 1948. Ч. 9.
514. Росоха С. ОУН в розбудові Карпатської України. *За самостійність*. 1948. Т. 3. № 3–4. С. 1–7.
515. Росоха С. Сойм Карпатської України. Львів: Меморіал, 1991. 88 с.
516. Росоха С. Спомини: Події і люди на моєму життєвому шляху / Укладач В. Худанич. Ужгород–Торонто: Мистецька лінія, 2001. 92 с.
517. Росул О. Дорогою долі. Ужгород: Два кольори, 2003. 287 с.
518. Сарвадій Й. Змова проти уряду Карпатської України. Накладом Карпатського Союзу, 1984. 47 с.
519. Сарвадій Й. Могікани Діаспори. *Карпатський край*. 1994. № 7–12. С. 22–31.
520. Сарвадій Й. Хто спричинив трагедію? *Карпатський край*. 1995. № 5–8. С. 38–40.
521. Сас Ф. Брати Юлій і Михайло Бращайки. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. Ужгород, 1994. С. 73–76.
522. Сас Ф. Син Гуцульської Республіки: [Про С. Ключурака]. *Календар «Просвіти» на 1995 рік*. Ужгород, 1995. С. 187–188.
523. Сенько І. Земля з іменем. Краєзнавчі студії. Ужгород, 1998. С. 83–88.
524. Сенько І. Келечин — рідне село Августина Волошина: Історико-етнографічний нарис. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. 376 с.
525. Синевирський Н. СМЕРШ. Год в стане врага. Мюнхенгоф–Кассел, 1948.
526. Ситник О. Діяльність ОУН на Закарпатті в оцінці Вікентія Шандора. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник II–III (XVI–XVII). Ужгород, 1999. С. 71–74.

527. Ситник О. ОУН на Закарпатті. *Всеукраїнське наукове та професійне товариство ім. Миколи Міхновського*. Вип. 11. Бюллетень Товариства. 1998. № 9. К., 1998.
528. Скоцко Є. На поклик рідної землі. Нью-Йорк–Париж, 1986.
529. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: політичний та міжнародно-правовий аспекти. *Україна у Другій світовій війні: українсько-польські стосунки*. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Випуск 13. Львів, 2005. С. 36–67.
530. Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939). К.: Наукова думка, 1985. 271 с.
531. Сливка Ю.Ю. Підступи міжнародної реакції на Закарпатті в 1938–1939 роках. Львів, 1966. 72 с.
532. Співак Б.І. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930–1945 роках. Львів, 1963. 381 с.
533. Сповідники та подвижники Православної церкви на Закарпатті в ХХ ст. / Авторський колектив: Ю. Данилець (голова) та ін. Мукачево, 2011. 585 с.
534. Статєєва Н. Мовне кредо Карпатської України. *Карпатський край*. 1996. № 5–7. С. 45–47.
535. Стахів Є. Кризь тюрми, підпілля й кордони. К.: Рада, 1995. 318 с.
536. Стахів М. Карпатська Україна. *Енциклопедія Українознавства: Загальна частина*. Т. 2. К., 1995. С. 652.
537. Стебельський І. Шляхами молодості й боротьби: Спогади, статті, листування / Передмова О. Зінкевича. К.: Смолоскип, 1999. 368 с.
538. Стерчо П. Августин Волошин. *Календар-альманах «Нового шляху»*. Торонто, 1974. С. 36–37.
539. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Америка*. 1965. 4–11 вересня.
540. Стерчо П. Батько Карпато-українського відродження. *Самостійна Україна*. 1965. р. 18. № 7–8. С. 30–35.
541. Стерчо П. Героїчний змаг Срібної Землі до волі. *Альманах «Провидіння» на рік 1969*. Філадельфія, 1969. С. 85–106.
542. Стерчо П. Допомога ОДВУ Карпатській Україні. *Самостійна Україна*. 1955. Т. 8. № 4. С. 6–10; № 6. С. 11–14.
543. Стерчо П. Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Торонто: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1965. 288 с.
544. Стерчо П. Національне відродження Карпатської України. *Організація Українських Націоналістів. 1929–1954*. Мюнхен, 1955. С. 188–210.

545. Стерчо П. Роля Карпатської України в заaktuалізації всеукраїнського питання в міжнародній політиці 1938–1939 рр. *Сучасність*. 1965. Т. 11. № 7. С. 4–8; № 8. С. 8–10; № 9. С. 19–20.
546. Стерчо П. Словацько-українські взаємовідносини. 1938–1939. *Сучасність*. 1965. Т. 5. № 9. С. 85–101.
547. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. Філядельфія, Па: Видавництво «Америка», 1971. 26 с.
548. Стерчо П. Урядова координація операцій мадярських і польських терористів у Карпатській Україні в 1938–1939 рр. *Державність*. 1993. № 1. С. 15–24.
549. Тарасюк В. До питання про закарпатоукраїнську пресу в епістолярній спадщині Августина Волошина. *Актуальні проблеми журналістики: Збірник наукових праць*. Ужгород: МП «Ліра», 2001. С. 380–387.
550. Тарасюк В. Про журналістську діяльність А. Волошина. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Філологія. Випуск 5. Ужгород, 2000. С. 143–147.
551. Тези доповідей наукової конференції «Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20–30-х рр. ХХ ст.». Ужгород, 1992.
552. Тези доповідей та повідомлень першої наукової конференції, присвяченої життю і діяльності видатного поета і культурно-громадського діяча Василя Степановича Гренджі-Донського (1897–1974) (16 грудня 1994 р., м. Ужгород) / Закарп. обл. рада народн. депутатів, Ужгород. держ. ун-т. Ужгород, 1995.
553. Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1941, 1944–1946 рр.» / Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун. Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2007. 751 с.
554. Теслевич М. Господи, яке дороге слово «Воля». *Красне Поле*. Частина 1. Про Карпатську Україну / Упорядники: Ю. Зейкан, В. Копейко. Ужгород: «Патент», 1999. С. 146–150.
555. Токар М. Політичні партії Закарпаття в умовах багатопартійності (1919–1939). Ужгород, 2006. 380 с.
556. Томоруч Т. «Нас кидали з цілі до цілі...». *Карпатський край*. 1995. № 1–4. С. 62–67.
557. Трагедія срібної землі. *Вісник*. 1939. Т. 7. № 4. С. 296–298.
558. Трубайчук А. Українське питання в європейських міжнародних відносинах (1918–1945 рр.). *Київська старовина*. 1996. № 2–3. С. 104–118.

559. Туряниця В. Августин Волошин про методику вивчення рідної мови. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні*. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород, 1993. С. 303–308.
560. Туряниця В. Міфи, факти і оцінки (Августин Волошин в історіографії). Ужгород, 1996. 16 с.
561. Туряниця В.О. Духнович в оцінці Августина Волошина. *О.В. Духнович і Слов'янський світ*. Матеріали наукової конференції. С. 113.
562. Туряниця В., Делеган В. Діяльність «Просвіти» на Закарпатті в оцінці дослідників повоєнного часу. *Матеріали наукової конференції*. Ужгород, 1992. С. 265–268.
563. Туряниця М. Авантюра галицьких самостийників на Закарпатській Україні. *Свободное слово Карпатской Руси*. 1959. Т. 1 № 1–2. С. 20–26; № 3–4. С. 27–29; № 5–6. С. 13–15; № 7–8. С. 4–8.
564. Туряниця М. Трагедія молодіжи Закарпатської Руси. *Свободное слово Карпатской Руси*. № 5–6. С. 22–26; № 7–8. С. 10–13; № 9–10. С. 2–4.
565. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / Упорядкування і передмова Володимира Косика. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 384 с.
566. Україна крізь віки: Т. 11. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
567. Україна: політична історія. XX — початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А. Смолій, Ю.А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
568. Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / За редакцією Л.Зашкільняка. Львів, 2004. 406 с.
569. Українські землі в роки Другої світової війни: Науково-методичний збірник матеріалів конференції. 19 грудня 1997 р. Ужгород, 1998.
570. Українські Карпати: етнос, історія, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Ужгород: Карпати, 1993.
571. Уряди України у XX ст.: науково-документальне видання / Відп. ред. В.М. Литвин. К.: Наукова думка, 2001. 608 с.
572. Федака П. Августин Волошин: Коротка біографія. Ужгород: Гражда, 2005. 72 с.
573. Федака П. Нарис історії товариства «Просвіта» Карпатської Русі–України (1920–1939). Ужгород, 1991. 52 с.
574. Федака П. Пам'ять рідної землі. Ужгород, 1996. 327 с.
575. Федака П. Правда про Народний Дім товариства «Просвіта». Ужгород, 1992.

576. Федака П. Роль і значення товариства «Просвіта» в національно-культурному відродженні закарпатських українців. *Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді*. Річник I (XV). Ужгород, 1996. С. 12–20.
577. Федака С. Голгофа Августина Волошина. *Крізь пекло таборів: документи, спогади, нариси*. Ужгород, 1996. С. 49–52.
578. Федака С. Історія Закарпаття в персоналіях: Нариси. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2019. 248 с.
579. Федака С. Ужгород крізь віки. Нариси з історії Ужгорода. Ужгород, 2010. 296 с.
580. Федака С. Труди і дні Карпатської України: хроніка подій. Ужгород, 1998. 68 с.
581. Федака С. Хроніка Карпатської України. Ужгород: Видавництво «Гражда», 2004. 80 с.
582. Федака С.Д. Труди і дні Карпатської України: Хроніка подій. Ужгород, 1998.
583. Федина В. Михайло Колодзінський-Гузар і Карпатська Україна. *Carpatica — Карпатика*. Вип. 7 Ужгород, 2001. С. 223–241.
584. Фединишинець М. Творчі взаємини Августина Волошина і Василя Гренажі-Донського. *Руснацький світ: Науково-популярний збірник*. Ужгород, 2000. Ч. 2.
585. Фенич В. До питання про юридичний статус Мукачівської греко-католицької єпархії в 1939 р. та його перспективи. *Актуальні та малодосліджені проблеми історії України*. Випуск 3. Ужгород, 1998. С. 56–65.
586. Фенич В. Церковна політика автономного уряду о. Августина Волошина та національно-політична ідентичність греко-католицьких і православних священників Карпатської України (жовтень 1938 — березень 1939 рр.). *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія Історія. Випуск 13. Ужгород: СМП «Вісник Карпат», 2005.
587. Филонович В. Березневі дні Карпатської України / Вступна стаття, упорядкування, коментарі В. Власенка. Суми: ФОП Наталуха А.С., 2009. 100 с.
588. Фрідманський В. До питання про діяльність організації «Карпатська Січ» (1938–1939 рр.). *Науковий збірник закарпатського краєзнавчого музею*. Випуск 1. Ужгород: Карпати, 1995. С. 53–64.
589. Халус П. Мюнхен і Закарпаття. *Дукля*. 1958. № 3. С. 53–62.
590. Химинець В., Стрічик П., Качур Б., Талапканич М. Освіта Закарпаття. Ужгород: Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», 2009. 464 с.
591. Химинець М. Жінки Закарпаття — дома й на чужині. *Краянка*. 1994. С. 46–48.

592. Химинець Ю. Закарпаття — земля української держави. Ужгород, 1992. 144 с.
593. Химинець Ю. Мої спостереження із Закарпаття. Нью-Йорк, 1984. 188 с.
594. Химинець Ю. Тернистий шлях до України. Ужгород: МПП «Гражда», 1996. 396 с.
595. Хланта І. Літературне Закарпаття у ХХ столітті. Біобібліографічний покажчик. Ужгород: «Закарпаття», 1995. 967 с.
596. Хланта О. Деякі питання керівництва Мукачівською єпархією православної церкви в Закарпатській Україні у 1939–1944 рр. *Науковий збірник Краєзнавчого музею*. Випуск 2. С. 103–119.
597. Храпливий Є. Карпатська Україна в числах. Львів, 1938.
598. Худанич В. Карпатська Україна — пролог відновлення Української держави. *Історія України*. 2003. № 17. С. 11–14; № 19. С. 12–14.
599. Худанич В. Карпатська Україна — пролог відродження української держави. *Карпатський край*. 1999. № 30. С. 20–24.
600. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 років. *Календар «Просвіти» на 1994 рік*. С. 59–62.
601. Худанич В. Карпатська Україна в європейській політичній кризі 1938–1939 рр. *Проблеми регіональної політики*. Львів, 1995. С. 213–219.
602. Худанич В. Михайло Колодзінський — шеф генерального штабу Карпатської Січі. *Самостійна Україна*. 1999. С. 19–25.
603. Худанич В.І. Історіографія Карпатської України. *Проблеми історіографії*: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського Історичного Товариства і журналу «Український історик». 2 березня 1996 р. Мукачево: Елара, 1996. С. 89–96.
604. Худанич В.І. Особливості формування політичної думки на Закарпатті напередодні Другої світової війни. *Політологічний вісник*: Матеріали Всеукраїнської наукової історичної конференції «Політична думка в Україні: минуле і сучасність». К., 1993. С. 25–27.
605. Хуст над Тисою. Ужгород, 1992.
606. Хустська гімназія. Матеріали науково-практичної конференції. Ужгород: Гражда, 1994.
607. Чернопиский М. Священний героїзм Михайла Колодзінського. *Березіль*. 2000. № 5–6. С. 146–153.
608. Чучка П. Августин Волошин і питання української мови на Закарпатті. *Від Наукового Товариства ім. Шевченка до Українського вільного університету*. Пряшів, 1991.
609. Чучка П., Швед Е. На шляху до Ковнера — 42. *За Українське Закарпаття: Дослідження, статті, спогади* / Упор. В. Маркусь, В. Худанич. Ужгород: «Гражда», 1994. С. 36–40.

610. Шандор В. «...Читайте нашу будуччину в нашій долі»: Русини-українці і словаки. *Пам'ятки України*. 1992. № 1. С. 85–97.
611. Шандор В. Карпатська Україна — зфедерована держава. Нью-Йорк, 1968.
612. Шандор В. Карпатська Україна між двома світовими війнами. *Календар «Світла» на божий 1979 рік*. Торонто, 1979. С. 53–60.
613. Шандор В. Невластива самобутність Карпатської України у виданні Гарвардського Українського Дослідного Інституту. *Український Історик*. 1980. Ч. 1–4. С. 180–190.
614. Шандор В. Спомини. Т. 1. Карпатська Україна. 1938–1939. Ужгород: МПП «Гражда»; Карпатський Союз, 1996. 388 с.
615. Шандор В. Спомини. Т. II: Карпатська Україна. 1939–1945. Ужгород: МПП «Гражда», 2000. 245 с.
616. Шандор В. У тридцятиліття Карпатської України. *Сучасність*. 1969. № 4. С. 98–105.
617. Шанта Ю. Карпатська Україна — 1939-й. Боротьба з чеськими збройними силами. *Літопис Червоної Калини*. 1991. № 1. С. 28–31.
618. Швагуляк М.Н. Украина в экспансионистских планах германского фашизма (1933–1939). К.: Наукова думка, 1983. 246 с.
619. Шевченко К.В. Русины в межвоенной Чехословакии. М.: Модест Колеров, 2006. 272 с.
620. Шелевер В. Армія і «Карпатська Січ»: [Наукові читання з нагоди виходу у світ кн. В.Шандора та Е.Вінтера]. *Армія України*. 1997. 4 січ.
621. Шерегій Ю. Нарис історії українських театрів Закарпатської України до 1945 року. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Пряшів–Львів, 1993. 413 с.
622. Шимон Ю. Проголошення незалежності Карпатської України. *Історія України*. 2003. № 17. С. 10.
623. Штефан А. Августин Волошин Президент Карпатської України. Спомини. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1977. 209 с.
624. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга перша. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1973. 352 с.
625. Штефан А. За правду і волю: Спомини і дещо з історії Карпатської України. Книга друга. Торонто: Карпатський дослідний центр, 1981. 384 с.
626. Штефан А. Закарпаття в 1919–1939 рр. *Енциклопедія Українознавства*. Загальна частина. Т. 3. К., 1995. С. 949–950.
627. Штефан А. Українське військо в Закарпатті. *Вісті Комбатанта* (Торонто, Нью-Йорк). 1966. Ч. 4–5. С. 60.

628. Штефан А. Українські лікарі в Карпатській Україні. *Лікарський вісник*. Журнал Українського Лікарського Товариства в Америці. Ч. 1 (3). С. 28–32.
629. Юсип Ю.В. Августин Волошин і мовна дискусія 20-х рр. XX ст. *Українська мова на Закарпатті у минулому і сьогодні. Матеріали науково-практичної конференції*. С. 338–342.
630. Якимович Б. Драма Карпатської України. *Дзвін*. 1990. № 11. С. 84–87.
631. Якимович Б. Карпатська Україна та її Збройні Сили — Карпатська Січ (1938–1939 рр.). *Шляхом перемоги*. 1993. 13 березня.
632. Яковенко С. Августин Волошин як священник. *Шлях*. 1955. 22 жовтня.
633. Ярослав О. Кривава Тиса. *Слово*. 1992. Ч. 5. С. 8.
634. A magyar kiralyi csendorseg zsebbkonyve 1943. Budapest, 1944.
635. A Magyar Tudomanyos Akademia Tortenettudomanyi Intezete. Magyarorszag es a Masodik Vilagaboru. Titkos Diplomaciai Okmanyok a Haboru Elozmenyeihez es Tortenetehez. Masodik kiadas. Budapest: Kossuth Kiadvany kiado, 1961.
636. Adam M.A Muncheni Egyezmeny Letrejotte es Magyarorszag Kulpolitikaja 1936–1938 (Diplomaciai iratok). vol. II. Budapest: Akad. Kiado, 1965.
637. Adam M. Allianz Hitler — Horthy — Mussolini. Dokumente zur ungarischen aubenpolitik. Budapest, 1966.
638. Adam M. Magyarorszag Kulpolitikaja 1938–1939 (Diplomaciai iratok). vol. III. Budapest: Akad. Kiado, 1970.
639. Ballreich Hans. Karpatenrussland. Heidelberg, 1938.
640. Botlik J., Dupka G. Ez hat a hon... (Tenyek, adatok, dokumentumok a karpatajai magyarorszag eletebol (1918–1991). Budapest–Czeget, 1991.
641. Carpatho-Ruthenica at Harvard. A Catalog of Holdings, Compiled by Paul R. Magocsi and Olga K. Mayo. New Jersey: Rusyn Research Center Fairview, 1984.
642. Carpatho-Ukraine. *Encyclopedia of Ukraine*: Edited by V. Kubijovyc. Toronto–Buffalo–London, 1985. Vol. I (A–F). P. 375.
643. Daras Gabor. A Ruten kerdes tegnap es ma. Budapest, 1938.
644. Dyula Marina. Karpatalja vezete. Toronto, 1977.
645. Fenczik Istvan. A karpatozoszok multja es jelene. Pecs, 1939.
646. Hoensch J.K. Der ungarische Revisionismus und die Zerschlagung der Tschechoslowakei. Tubingen, 1967.
647. Hoensch Jorg K. Die Slovaei und Hitler's Ostpolitik. Graz, 1965.
648. Istoria Romaniei intre anii 1918–1981. Bucuresti: Editura didactica si pedagogica, 1981.

649. Kapitoly z dejin Podkarpatskej Rusi 1919–1945. L'ubica Harbul'ova (ed.). Presov, 2015. P. 360.
650. Karskyi M. Die Karpatho-Ukraine. In: Nation und Staat, 1939.
651. Kokoska Jaroslav. Amiralul Canaris. Editura militara, 1970.
652. Kozauer Nikalaus. Die Karpaten-Ukraine zwischen den beiden Weitkriegen. Verlag Essing am Neckar, 1979.
653. Kozma Nicholas. Le probleme ruthene. *Nouvelle revue de Hongrie*. vol. LXI. Budapest, 1939. P. 3–14.
654. Kozminski M. Polska i Wegry przed deuga Wojna switowa (pardiernik 1938 — wrzesien 1939). Z dziejow dyplomacji i irredenty. Wroclaw–Warszawa–Krakow, 1970.
655. Krause-Servola. Das Schicksal der Karpatho-Ukraine. Frankfurter Rundschau, 1949.
656. Kvacek R. Podil Eeskoslovenska na jednanich Male dohody a Mad'arska v letech 1936–1938. *Historicky easopis*. 1963. n. 3. S. 427–440.
657. Lapica C. Michael. The Rise of Carpatho-Ukraine. *The Tridend*. vol. III. n. 1–2. New York, 1939. P. 7–21.
658. Lukes F. Podivny mir. Praha, 1968.
659. Magocsi Paul Robert. A History of Ukraine. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1996. P. 607–608, 611–620.
660. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume 1: 1975–1984. New York–London, 1988.
661. Magocsi Paul Robert. Carpatho-Rusyn Studies an Annotated Bibliography. Volume II: 1985–1990. New York–London, 1992.
662. Magyarorszag es a masodik vilaghaboru. Budapest, 1959.
663. Markus V. Carpathian Sich. *Encyclopedia of Ukraine*: Edited by V. Kubijovjc. Toronto–Buffalo–London: University of Toronto Press, 1985. Vol. I (A–F). P. 374–375.
664. Nowak R. Von der Karpaten-Ukraine zum Karpatenlend // *Zeitsher fur Geopolitik* (mai 1939). S. 313–322.
665. Ortutay Tivadar. Cseh vilag a karpatokban.
666. Pekar A. Bishop Paul P. Gojdich, O.S.B.M. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1980.
667. Pekar A. The Bishops of the Eparchy of Mukachevo with historical outeines. Pittsburgh: Byzantine seminary press, 1979. P. 66–73.
668. Podkarpatska Rus a vycodne Slovensko v suradniciach casu (1918–1939). Criepty z historie. Peter Svorc a Patrik Derfinak (eds). Presov, 2017. P. 234.
669. Podkarpatska Rus a etnoidentifikacne procesy na jej uzemi v prvej polovici 20. Storocia. Eds. Peter Svorc, Vladimir Gonec. *Cesko-slovenska historicka rocenka 2016*. Bratislava, 2017. P. 15–144.

670. Ranki G. Adatok a magyar kulpolitikához a Czechoslovakia elleni agresszio idejen (1937–1939). *Szazadok*. 1959. № 1.
671. Rauser A. Pripojeni Podkarpatske Rusi k ceskoslovenske Republike. *Podkarpatska Rus*. Bratislava, 1936. S. 68.
672. Rychlik Jan, Rychlikova Magdalena. Podkarpatska Rus v dejinach Ceskoslovenska 1918–1946. Praha, 2016.
673. Rychlik Jan. 1918. Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Ceskoslovenska. Praha, 2018. P. 280.
674. Rosocha Stepan. The First Diet of Carpatho-Ukraine. *The Trident*. vol. III. № 9–10. New York, 1939. P. 21–32.
675. Schmidt Axel. Ukraine land der zukunft. Berlin: Verlag Reimar hobbing, 1939.
676. Shandor Vincent. Carpatho–Ukraine in the Twentieth Century: A Political and Legal History. Cambridge: Distributed by Harvard University, Press for the Ukrainian Research institute, 1997. P. 285–321.
677. Skotzko Eugene. Mecca to Carpatho-Ukraine. *The Trident*. Vol. III. № 3. P. 6–22.
678. Sofronie Georges. L’aspect international du probleme de L’ukraine (Extrait de la Revue «Affaires Danubiennes». No. 3, mars 1939). Bucarest: Institut des Recherches Sociales de Roumanie; Centre de hautes studies internationales, 1939.
679. Sucko L. German Policy towards Slovakia and Carpatho-Ukraine in the period from the September Crisis in 1938 up to the Splitting of Czechoslovakia in March 1939. *Studia historica slovacica*. VIII. — Bratislava, 1975. P. 111–155.
680. Tarjian Odon. Hungarians, Slovaks and Ruthenians in the Danube valley. Budapest, 1938.
681. Teroarea hortisto-fascista in nord-vestul Transilvaei. Bucuresti, 1985.
682. Tharnay Tarnai L. Katonai munkaszazadok. Budapest, 1940.
683. Tilkovszky L. Revisio es memzetiseg politica Magyarorszagon 1938–1941. Budapest, 1967.
684. Tsouloukidse M. Die Ukraine. Leipzig, 1939.
685. Vehesh M. Carpathian Ukraine: from autonomy to independence. *Carpathian Ukraine in the Central European political crisis on the eve of World War II: Collective monograph / M. M. Vehesh, M. M. Palinchak, V.V. Marcuk, M.M. Kontsur-Karabinovych etc.* Lviv–Torun: Liha-Pres, 2020. P. 5–30.
686. Vehesh M., Vidnyanskyj S. Some Aspects of State-Building Processes in Carpathian Ukraine on the Eve of the Second World War. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки*. Вип. 29: міжвідомчий збірник наукових праць. Відп. ред. С.В. Віднянський. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2020. P. 201–225.

687. Vidnanskyj Stepan. Zakarpatsko ako sucast CSR: problemy narodno-kulturnej obnovy a statnosti. 1918–1938. *Slovensko v politickom systeme Ceskoslovenska*. Materialy z vedeckeho sympozia. Bratislava, 1992. S. 204–213.
688. Winch Michael. Republic for a Day. An Eye Witness Account of the Carpatho-Ukraine incident. London: R. Hale, Ltd., 1939.
689. Wojciechowski M. Stosunki polsko-niemieckie. 1933–1938. Poznan, 1965.
690. Zlepko D. Die Entstehung der polnisch-ungarischen Grenze: Oktober 1938 bis marz 1939. Ungarishes Institut Munchen: Studia Hungarica. vol. XV. Munich, 1980.

Наукове видання

Степан Віднянський
Микола Вегеш

АВГУСТИН ВОЛОШИН
І КАРПАТСЬКА УКРАЇНА В ІСТОРІЇ
УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Комп'ютерна верстка Зубець Л.А.

Підписано до друку 26.02.2021 р. Формат 70х108/16.
Ум. друк. арк. 30,31. Обл. вид. арк. 28,1.
Тираж 300. Зам. 6. 2021.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5070 від 23.03.2016 р.